

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**DEVRİMCİ DİNAMİKLER AÇISINDAN
OSMANLI VE İRAN ÇAĞDAŞLAŞMASI**

Tolga GÜRAKAR

**Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı**

İSTANBUL, 2011

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**DEVRİMCİ DİNAMİKLER AÇISINDAN
OSMANLI VE İRAN ÇAĞDAŞLAŞMASI**

Tolga GÜRAKAR

**Danışman
Prof.Dr. Tülay BARAN**

**Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı**

İSTANBUL, 2011

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III
ABSTRACT.....	VI
ÖZET.....	VII
1. TARİHSEL ARKAPLAN: 19.YÜZYIL ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI VE İRAN'A GENEL BİR BAKIŞ	
1.1. OSMANLI SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI.....	1
1.1.1. Osmanlı Devlet Sistemi.....	3
1.1.2. Osmanlı'da Din ve Devlet İlişkileri.....	11
1.2. SAFEVİ SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI.....	17
1.2.1. Safevi Devlet Sistemi.....	20
1.2.2. Safevi'de Din ve Devlet İlişkileri.....	28
1.3. KARŞILAŞTIRMA: OSMANLI VE SAFEVİ'DE DİN VE DEVLET.....	34
2. KIRILMA: DEVRİMLER ÖNCESİ SÜREÇTE OSMANLI VE İRAN'DA YAŞANAN SİYASAL-TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM	
2.1. TÜRK DEVRİMİNE GİDEN SÜREÇTE ÖNEMLİ KİLOMETRE TAŞLARI.....	42
2.1.1. Arkaplan: 18.Yüzyılda Atılan Geleneksel Adımlar.....	42
2.1.2. Türk Devriminin Harcı: Modern Osmanlı Reformları... 2.1.2.1. Ulemadan Üdebaya: Yeni Osmanlı Aydını... 2.1.3. Siyasal Muhalefetin Halk Dinamiği: Vergi Ayaklanması 2.1.4. Prova: 1908 Meşrutiyet Devrimi..... 2.1.5. Türk Devriminin Diyalektiği: 'Kuruluş' ve 'Kurtuluş'...	53 67 84 91 108

2.2. İRAN DEVRİMİNE GİDEN SÜREÇTE ÖNEMLİ	
KİLOMETRE TAŞLARI.....	125
2.2.1. Erken Kaçar Döneminde Devlet ve Toplumsal Aktörler..	125
2.2.2. İran Devriminin Kökleri: Kitlelerin Politizasyonu.....	136
2.2.3. Pehlevi İrani'nda Yeniden Şekillenen Güç ve İktidar.....	161
2.2.4. Araftaki İran: Soğuk Savaşın Ayak Sesleri.....	178
2.2.5. Şah ve Mat: Ak Devrimden İslam Devrimine.....	191
3. KARŞILAŞTIRMA: TARİHSEL BENZERLİKLER VE YAPISAL	
FARKLILIKLAR IŞIĞINDA İKİ ÜLKE İKİ DEVRİM	
3.1. OSMANLI VE İRAN'DA YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN	
KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ.....	213
3.1.1. Asker-Sivil Bürokrasinin Dönüşümü:	
Milliyetler-Aşiretler Sorunu.....	215
3.1.2. Devletin Uleması-Ulemanın Devleti.....	223
3.1.3. Kayıp Türk Burjuvazisi-Çarşı.....	228
3.2. OSMANLI VE İRAN'DA İKTİDARIN PAYLAŞIMI:	
İKİ MEŞRUTİYET TECRÜBESİ.....	237
3.3. TARİHİN MİRASI: TÜRK VE İRAN DEVRİMLERİNİN	
OLUŞUMU,İDEOLOJİSİ VE ÖRGÜTLENMESİ.....	242
4. SONUÇ.....	248
EKLER.....	253
KAYNAKÇA.....	267
ÖZGEÇMİŞ.....	283

ÖNSÖZ

*“İlerlemenin haşinliklerine devrim denir.
Devrimler sona erdiği zaman farkına varılır ki;
insanlık hırpalanmış ama yol almıştır.”*
(Victor Hugo'nun 'Sefiller' adlı romanından)

Bilindiği üzere 20.yüzyılın ilk ve son çeyreği biri Osmanlı Türkiyesi'nde diğeri ise Pehlevi İran'ında iki büyük devrime sahne olmuş, bunun sonucunda ise her iki coğrafyada oldukça derin tarihi kökleri bulunan monarşi kurumları tasfiye edilerek yerlerine farklı karakterlerde yeni rejimler inşa edilmiştir.

Bu çalışma, adından da anlaşılacağı üzere her iki devrimin alt yapısını teşkil eden siyasi, ekonomik, sosyal ve toplumsal dinamikleri tarihsel süreç içerisinde yaşanan 'çağdaşlaşma' pratiği bağlamında ele almış ve akabinde de her iki ülkeye özgü bu yapısal faktörleri benzerlikleri ve farklılıkları ışığında karşılaştırmalı bir çözümlemeye tabi tutmuştur. Öncelikle şunu ifade etmem gerekir ki, bu tez her iki devrime dair yeni bir model kurma ve onları kuramlaştırma arayışında değildir. Zira Türk Devrimi'nin ortaya çıktığı 1920-1923 yılları arası dönem ile İran Devrimi'nin ortaya çıktığı 1970'lerin şartları gerek uluslararası konjonktür gerekse de ülkeler içi sınıfsal dinamikler açısından böylesine bir mukayeseye pek de müsaade etmemektedir. Dolayısıyla bu çalışma devlet ve toplum nezdinde devrim sonrası yaşanan radikal kırılmaları değil, aksine devrim öncesi yaşanan siyasal, sosyo-ekonomik ve düşünsel dönüşüm süreçlerini ayrı bölümler dâhilinde incelemiş ve dolayısıyla kapsamını da her iki monarşinin resmi anlamda tarih sahnesinden silindiği biri 1922, diğeri ise 1979 yılı ile sınırlı tutmuştur.

Burada genel anlamda şu üç soruya cevap aranmıştır:

1. Tarihsel süreç içerisinde her iki ülkeyi biçimlendiren temel dinamikler nelerdir?
2. Bu dinamikler hangi süreçte dönüşüm geçirmişler ve hangi süreçte devrimci güçleri ortaya çıkartmışlardır?
3. Her iki ülkeye özgü bu yapısal benzerlikler ve farklılıklar devrim pratiğini ne yönde etkilemiştir?

Bu bağlamda ilk bölümde Osmanlı ve Safevi İran'ının siyasal ve toplumsal yapıları 'devlet sistemi' ve 'din-devlet ilişkileri' kapsamında ele alınarak okuyucuya tarihsel bir arka plan sunulmuş, merkez-çevre çelişkileri üzerine kurulan her iki devletin farklı

jeopolitik koşullar altında ve yine farklı siyasi-dini kurumlar eliyle nasıl biçimlendikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın omurgasını teşkil eden ikinci bölümde ise 19.yüzyıla birlikte her geçen gün daha da hissedilir olan batı etkisinin Osmanlı ve İran'da tetiklediği siyasal, ekonomik ve toplumsal reformlar pratiği, her iki ülkenin geleneksel ve modern siyasi elitleri ve toplumsal kesimleri paralelinde mercek altına alınmış, dolayısıyla bu kesimlerin gerek kendi aralarında gerekse de monarşi karşısında sergiledikleri nüfuz ve iktidar mücadelelerine muhalefet ve kitle dinamiği ekseninde ayrıntılarıyla yer verilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise Osmanlı ve İran'da yaşanan dönüşümün karakteristik özellikleri 'bürokrasi', 'ulema' ve alışlageldiği ismiyle 'burjuvazi' bağlamında bir arada ele alınarak öncelikle her iki ülkede yaşanan meşrutiyet tecrübelerinin genel bir değerlendirmesi yapılmaya, ardından da Türk ve İran Devrimlerinin oluşumu, örgütlenmesi ve sınıfsal yapısı karşılaştırmalı bir analize tabi tutulmaya çalışılmıştır.

Öncelikle şunu vurgulamam gerekir ki bu tez emperyalizmle uzun bir mücadele tarihi olan her iki ülkeyi, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan kendine özgü devrimci dinamikleri açısından doğrudan ele alıyor ve karşılaştırıyor olması sebebiyle alanında yapılan diğer mukayeseli çalışmalardan önemli bir ölçüde farklılaşmaktadır. Karşılaştırmalı devrim çalışmalarının pek de revaçta olmadığı ülkemizde, böyle bir mukayesenin hele hele hakkında ciddi bilimsel araştırmaların yok denecek kadar az olduğu ve çoğu zaman da ideolojik bir önyargı ile bakılan İran ile yapılmasının bu sahaya küçük de olsa bir katkı sağlayacağını ümit ediyorum.

Çalışmanın hazırlık ve yazım safhasında gerek yerli gerekse de Türkçeye ve İngilizceye çevrilmiş diğer batı dillerindeki ve Farsça birçok yabancı literatür gözden geçirilerek her iki ülkeye dair ele alınan dönemin tüm tarihi olgu ve olaylarından yararlanılmaya gayret gösterilmiştir. Aynı zamanda İran'da iki hafta süreyle bulunduğum kısa ancak oldukça yoğun geçen günler süresince yaptığım gözlemlerin de bu çalışmayı önemli nispette beslediği, algılarımı açtığı ve zihnimi berraklaştırdığı muhakkaktır.

Son olarak bu çalışmanın her aşamasında eleştiri ve görüşleriyle beni yönlendiren ve onca yoğunluğuna rağmen ihtiyaç duyduğum her an bana zaman ayıran danışmanım Sayın Tülay Baran'a teşekkürlerimi bir borç biliyorum. Ayrıca beni Osmanlıca derslerine misafir eden, tüm sorularımı büyük bir sabır ile yanıtlayan ve ekler bölümünde yayınladığım bir takım eski yazı belgelerin günümüz Türkçesine çevrilmesinde

yardımlarını benden esirgemeyen Sayın Nilüfer Hatemi'ye çok teşekkür ediyorum. Yine yüksek lisans eğitimim boyunca derslerinden ve hayata ilişkin aktardığı tecrübelerinden oldukça istifade ettiğim Enstitü Müdürümüz Sayın Edip Başer'e, bu süreçte aile kütüphanesini bana açan ve bu çalışmayı Rusça belge ve kitapları ile besleyen arkadaşım Mehmet Perinçek'e ve Milli Kütüphane'nin süreli yayınlarına kolaylıkla ulaşabilmemi sağlayan Sayın Özgür İzzet Pektaş'a teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak maddi ve manevi desteklerinden dolayı anne ve babama ve bu yorucu süreci benimle paylaşan, yazdıklarımı defalarca okuyan ve üzerinde benimle tartışan eşime çok teşekkür ediyorum.

ABSTRACT

This study examines the political, economic, social and communal dynamics of revolutions that took place in the first quarter of 20th Century in Ottoman Turkey and in the last quarter of 20th Century in Pahlavi Iran in the context of ‘modernization’ practice experienced in the historical course, and performs a comparative analysis of these structural factors in the light of similarities and differences.

The historical background of contradictions displayed by bureaucratic institutional structure established in Ottoman and Iran and by modernization attempts launched as from 19th Century has been evaluated in two basic axes:

1. Existence of a central political authority that embodied religious institutions and of a continuous state tradition in Ottoman; whereas prevalence of religious institutions with autonomous structure that led to frequent dynasty changes due to legitimacy crisis and hence unsuccessful institutional development in Iran,
2. Basic doctrinal differences between Ottoman Sunni ulama and Iranian Shiite ulama about their approaches to political authority.

While the military, bureaucratic and judicial modernization processes, which began as from 18th Century; continued with ‘nizam-ı cedid’ (the new order) reforms of Selim III; expanded with Mahmut II; and transformed with Tanzimat (reforms), were built on rooted and continuous state tradition in Ottoman Empire, Iranian modernization practice rose on a weaker institutional tradition when compared to the former, and was materialized as a more intermittent and painful process. Administrative and military reforms during this period were not efficient, clerical groups’ power could not be lessened and ecclesiastical and customary laws could not be elevated to the level of Ottoman’s civil law with secular content, but remained in religious law level.

As a result, Turkish and Iranian revolutions were molded on these heritages. On one hand, a bourgeois-democratic revolution grounded on modern values was born under the leadership of Mustafa Kemal, who came from a state apparatus that had passed through important steps in the way of modernization; on the other hand, a theocratic state was founded that took Islamic rules as ground under the leadership of Ayatallah Khomeini who was a member of Shiite religious hierarchy which could not be liquidated.

Keywords: Ottoman, Safavid, Qajar, Sunni ulama, Shiite ulama, Turkey, Iran, Turkish Revolution, Iranian Revolution, Mustafa Kemal, Pahlavi, Khomeini.

ÖZET

Bu çalışma 20.yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Türkiyesi'nde, son çeyreğinde ise Pehlevi İran'ında yaşanan devrimlerin siyasi, ekonomik, sosyal ve toplumsal dinamiklerini tarihsel süreç içerisinde yaşanan 'çağdaşlaşma' pratiği bağlamında incelemekte ve bu yapısal faktörleri benzerlikleri ve farklılıkları ışığında karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktadır.

Osmanlı ve İran'da tesis edilen bürokratik kurumlaşmanın ve 19.yüzyıldan itibaren girişilen modernleşme çabalarının gözler önüne serdiği tezatlıkların tarihsel arka planı iki ana eksende değerlendirilmiştir:

1. Osmanlı'da dini kurumları da içine alan güçlü bir merkezi siyasi otoritenin ve kesintisiz bir devlet geleneğinin mevcudiyeti; buna mukabil dini kurumların devletten özerk bir konumda olduğu İran'da Osmanlı nispetinde hayat bulamayan kurumsallaşma ve yaşanan meşruiyet krizinin beraberinde getirdiği hanedan değişiklikleri,
2. Osmanlı Sünni uleması ile İran Şii ulemasının siyasi otoriteye bakışına dair temel doktrinel farklılıklar.

Osmanlı'da 18.yüzyıl itibarıyla başlayan, III. Selim'in 'nizam-ı cedit' reformları ile devam eden, II. Mahmut ile aşama kaydeden ve Tanzimat ile birlikte daha farklı bir şekle bürünen askeri, bürokratik ve hukuki modernleşme süreci köklü ve kesintisiz bir devlet geleneği üzerine inşa edilirken, İran modernleşmesi işlevsel anlamda Osmanlı'ya nazaran çok daha zayıf bir kurumsal gelenek üzerinde yükselmiş ve yine çok daha kesintili ve sancılı bir süreçten geçmiştir. Zira bu süreçte girişilen idari ve askeri reformlardan tam bir randıman alınamamış, din adamlarının gücü törpülenememiş, şer'i ve örfi hukuk Osmanlı'nın seküler içerikli kamu hukuku seviyesine taşınamayarak ulema hukuku düzeyinde kalmıştır.

Sonuç olarak Türk ve İran Devrimleri tarihten alınan bu miras üzerinde şekillenmiş, bir tarafta modernleşme yolunda önemli aşamalardan geçmiş bir devlet aygıtının içerisinden çıkan Mustafa Kemal'in liderliği altında çağdaş değerleri esas alan burjuva-demokratik nitelikli bir devrimin kapısı aralanmış, öte tarafta ise tasfiye edilemeyen Şii dini hiyerarşinin bir mensubu olan Ayetullah Humeyni'nin önderliğinde İslami kuralları esas alan teokratik bir devletin temelleri atılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, Safevi, Kaçar, Sünni ulema, Şii ulema, Türkiye, İran, Türk Devrimi, İran Devrimi, Mustafa Kemal, Pehlevi, Humeyni

BÖLÜM I. TARİHSEL ARKAPLAN: 19.YÜZYIL ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI VE İRAN'A GENEL BİR BAKIŞ

1.1. OSMANLI SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI

Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısını ele almaya başlamadan evvel, 12. ve 13. yüzyıllar Anadolu'sunun politik, kültürel ve demografik gelişmelerine kısaca bir göz atmak gerekmektedir. Bu noktada 1071 yılı, Anadolu'nun geleceğinin belirlenmesi açısından kritik bir tarihtir. Çünkü 1071, Bizans İmparatorluğu ile Büyük Selçuklu Devleti arasında gerçekleşen Malazgirt Savaşı sonrasında, Bizans ordusunun yenilerek Anadolu coğrafyasındaki etkisini yitirmeye başladığı ve Türkmenlerin Büyük Selçuklular önderliğinde Anadolu'ya girişlerine ve dolayısıyla da Anadolu'nun demografisinin yeniden şekillenmesine zemin hazırlayan çok önemli bir dönemeçtir.

Bu demografik şekillenme hiç kuşkusuz ki sadece Malazgirt Savaşı ile sınırlı kalmamıştır. İran'da Büyük Selçuklu Devletinin yıkılması dönemine denk gelen 12. yüzyılın ikinci yarısında da Anadolu'ya yeni bir Türkmen göçü olmuş ancak asıl büyük dalga 1220'lerden itibaren Moğol istilası dolayısıyla gerçekleşmiştir. Örneğin 1230 yılında Moğolların Azerbaycan'da geniş otlakları istila etmeleri, Türkmenlerin bu toprakları boşaltmaları ile sonuçlanmıştır.¹ Ancak burada 1243 yılında Moğollar ile Anadolu Selçukluları arasında gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nın da önemli bir dönüm noktası olduğunun altı çizilmelidir. Çünkü bu savaş sonrasında Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara (İlhanlı Devleti'ne) bağımlı bir devlet haline gelmiş ve bunun sonucu olarak da Anadolu'da Moğol egemenliği etkisini çok daha güçlü bir şekilde hissettirmeye başlamıştır.

Gerek kendisini güçlü bir şekilde hissettiren Moğol hâkimiyeti, gerekse de Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı girişilen Haçlı saldırıları, 13. yüzyıl Anadolu'sunun politik biçimlenmesinde ve kâfirlere karşı kutsal savaş anlamına gelen gaza ruhunun doruğa çıkmasında oldukça belirleyici olaylardır. Zira Halil İncalcık 1261 yılını, Anadolu'da Moğol baskısına karşı Türkmen hareketlerinin başlangıcı ve Anadolu beyliklerinin kuruluş süreçlerindeki ilk adımları olarak yorumlamış ve sözlerini şöyle sürdürmüştür:

---

¹ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009, s. 4.

“[...] Bu hareket, Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu sürecini başlatmıştır. Bu tarihten başlayarak Anadolu iki siyasi bölgeye ayrılmıştır. Biri İran İlhanlı Moğol devletinin ve onların kuklası Selçuklu sultanlarının egemen olduğu doğu kısmı, öteki gerçekte uç Türkmenlerinin egemen olduğu batı kesimi. [...]”²

Özetle, Anadolu beyliklerinin ortaya çıkış süreçlerinde Türkmen grupların üzerlerinde hissettikleri Moğol baskısı ve bu grupların sınırın Bizans yakasındaki verimli düzlüklerine yerleşme arzuları en önemli etkenlerdir.³

Gelinen bu noktada Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda etkili olan dinamiklere değinilmesi zaruridir. Zira bunlara değinilmeden Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı doğru bir biçimde anlaşılamaz. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin temelleri 13. yüzyılda atılmıştır. Bu yüzyıl, gaza ruhunun gerek Memluk Sultanlığı'nda, gerekse de Anadolu Türkmenleri arasında doruk noktasına eriştiği bir zaman dilimidir. Doğal olarak da, Osmanlı'nın kuruluşunda etkin olan unsurlar, 13.yüzyıl siyasi konjonktüründen ve gaza geleneğinden fazlasıyla etkilenmişlerdir.

Söz konusu unsurların en başında alplar ve gaziler gelmektedir. Bunlar Moğol baskısından kaçarak uçlara göç etmiş ve çoğunlukla boy beyleri etrafında toplanmış, gaza ruhuna sahip savaşçı gruplardır.⁴ Kendisi de bir boy beyi ve aynı zamanda bir alp olan Osman Gazi, zaman içerisinde gösterdiği kahramanlıklar neticesinde tüm alp ve gazilerin önderi konumuna yükselmiş ve onları kendi bayrağı altında toplayarak ilk askeri-siyasi çekirdek yapıyı oluşturmuştur.⁵ Osman Gazi tarafından oluşturulan bu çekirdek yapı, devletin kuruluşu yolunda atılmış oldukça önemli bir adımdır.

Osmanlı'nın kuruluşunda etkili olan diğer bir önemli unsur ise hiç kuşkusuz ki ahilerdir. Kökenleri Abbasi dönemine kadar uzanan ve fütüvvet ilkeleri doğrultusunda

² İnalçık, a.g.e., s. 7.

³ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)**, 12.Baskı, İstanbul 2009, s. 12.

⁴ Ömer Lütfi Barkan'a göre gerek 'alp' gerekse de 'gazi' unvanları aynı anlam ifade etmelerine rağmen, kullanıldıkları yerler ve dönemler itibariyle birbirlerinden farklılıklar gösterir. 'Alp' unvanı, tüm Türk dünyasını kapsayan bir coğrafyada, İslamiyet öncesi ve sonrası dönemleri birlikte ihtiva eden bir zaman diliminde askeri teşkilata mensup Türk şövalyeleri için kullanılmakla birlikte, İslamiyet sonrası dönemde Anadolu şehirlerine yerleşmiş ve İslam dünyasına mensup bazı dini tarikatların tesiri altında kalmış olan askeri unsurlar için 'gazi' unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Ömer Lütfi Barkan, **Kolonizatör Türk Dervişleri**, Hamle Yayınları, s. 11.

AşıkPaşa-yı Veli tarafından kaleme alınan Garibname'de ise alp olmanın dokuz şartına değinilmiştir. Bunlar sırasıyla yiğitlik, kol kuvveti, gayret gibi kişisel özelliklerin yanı sıra heybetli bir ata, ok ve yaya, iyi bir kılıca, süngüye ve uygun bir yoldaşa sahip olmak olarak ifade edilmektedir. AşıkPaşa-yı Veli, **Garibname**, Çev: Bedri Noyan, Ankara 1998, s. 338–340.

⁵ İnalçık, “Devlet-i Aliyye ...”, s. 33.

örgütlenmiş⁶ esnaf loncaları olarak tanımlanan ahi birlikleri, pazarın kontrolünü ellerinde bulduran önemli bir teşekküldür. Gerekli durumlarda kentin düşman işgallerine karşı savunmasına da katılan ahiler, ticaret ve zanaat hayatındaki rollerinin ötesinde Osmanlı ucuna gelen göçebelerin bir bölümünün toprağa çiftçi olarak yerleştirilmeleri sürecinde de önemli katkılar sağlamışlardır.⁷ Fuad Köprülü, mahiyeti itibariyle şehir teşekkülü olan bu zümrenin Anadolu'nun kasaba ve köylerinde de oldukça yaygın olduğunu ifade etmiştir. Köprülü'ye göre ahiler, idare teşkilatının kurulmamış olduğu devirlerde kasaba ve köylerde örgütlenerek mahalli halk idaresini temsil etmişlerdir.⁸

Bu bağlamda göz ardı edilmemesi gereken son bir unsur ise Anadolu dervişleridir. Zira hayati çıkarlarını, gerek Moğol baskısından uzakta, gerekse de ganimetler ile zenginleşmiş alanlar olmasından dolayı uç bölgelerde görmüş olan bu kişiler, yerleşmeye elverişli gördükleri yerlerde köyler ve zaviyeler kurarak, göçebe kitleleri toprağa yerleştirme hususunda Osmanlı için hayati önem taşıyan nüfus sorununun çözümlenmesine önemli katkılar sağlamışlardır.⁹

Şu ana kadar yapılan bu kısa girişin ardından birinci bölümün asıl konusunu teşkil eden, 19. yüzyıl öncesi dönem Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısından bahsedilmeye başlanabilir. Bu bölümde konu, 'Osmanlı devlet sistemi' ve 'Osmanlı'da din ve devlet ilişkileri' olmak üzere iki ayrı alt başlıkta incelenmiş, toplumsal yapıya ise konunun akışı içerisinde her iki bölümde de değinilmiştir.

1.1.1. Osmanlı Devlet Sistemi

Osmanlı, 13. yüzyıl sonunda Bizans sınırında bir uç beyliği olarak kurulmuştur. Başlangıçta aşiretler biçiminde örgütlenen beyliğin ilk siyasi organı Oğuz-Türkmen geleneği doğrultusunda oluşturulmuş olan kurultaydır. Diğer aşiret beyleri, alplar ve

---

⁶ Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, Çev: Fatmagül Berktaş, 2.Baskı, İstanbul 2000, s. 53. Wittek, aynı eserinde 'fütüvvet' kavramını, mistik eğilimleri de içeren ve İslam'ın anladığı anlamda erdemli bir hayat sürdürülebilmesini sağlayan kurallar bütünü olarak tanımlamaktadır. İslam Ansiklopedisinde de bu kavram benzer şekilde ele alınmış ve fütüvvet vasfının, cömertlik, menfaat ilişkilerinden kaçınma, nefis sahibi olma, başkalarının kusurlarına müsamaha gösterme, misafirperverlik ve zulme karşı tavır alma ile tahakkuk edeceğinin altı çizilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. C.Van Arendonk – Bichr Faris, "fütüvvet" maddesi, **M.E. B İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, s. 700-701.

⁷ Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, 3.Baskı, İstanbul 1997, s. 89.

⁸ Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 2.Baskı, Ankara 1984, s. 90- 91.

⁹ Özyüksel, a.g.e., s. 89.

gaziler üzerinde askeri nitelikte bir üst otoriteye sahip olan Osmanlı Beyi bu kurultayca seçilmekte ve beyliğin dış işleri ile ilgili önemli politikalarına bu kurultayca karar verilmektedir.¹⁰ Kuruluş döneminde düzenli bir ordu söz konusu değildir. Örneğin beyliğin kurucusu kabul edilen Osman Gazi, düzenlenecek her sefer için köylere haber göndermekte ve tımar vaadiyle askerler toplamaktadır. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, Osmanlı Beyliği'nin aşiretler arasındaki güç dengeleri ve bunlar arasındaki çelişkiler üzerine kurulduğu gerçeğidir. Bu gerçekten hareketle, tımar sisteminin çerçevesinin tam manasıyla henüz netleşmediğinin altı çizilmelidir. Zira askeri görevler karşılığında alp, gazi, derviş ve eski Bizans tefurlarına verilen bazı tımarların tasarruf hakkı statüsünde, bazılarının ise özel mülkiyete benzer bir statüde oldukları bunun apaçık bir kanıtıdır.¹¹ Tüm bunlara rağmen, fetihler devam edip, sahip olunan topraklar büyüdükçe aşiret yapısından yerleşik ve düzenli bir devlet yapısına geçişi sağlayacak kurumlara gereksinim duyulmuş ve bu kurumlar sınırlı da olsa Osman Gazi döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Aşıkpaşaoğlu da bu geçişi “*Kadı konuldu. Subaşı konuldu. Pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister oldu. [...]*” cümleleri ile ifade etmiştir.¹² Burada vurgulanması gereken bir başka önemli nokta, hükümet ve hukuk işlerinin iç bölgelerin yüksek kültür odaklarından gelmiş ulemanın elinde toplanmaya başlamasıdır.¹³

Beylik aşamasından devlet aşamasına geçiş sürecinde önemli bir mesafe Orhan Gazi ile birlikte kat edilmiştir. Orhan Gazi'nin kendi adına bastırıldığı para, siyasal bağımsızlığın önemli bir göstergesidir. Ayrıca devletin ileriki dönemlerinde ortaya çıkacak olan askeri ve idari kurumların temelleri onun döneminde atılmış, askeri alanda, hâlihazırda var olan tımarlı sipahi birliklerine ek olarak sadece askerlik mesleği icra etmek üzere yaya ve müsellemlerden oluşan profesyonel bir yapı kurularak merkezi orduya geçişin önemli bir aşaması gerçekleştirilmiştir. İdari alanda ise açılan medreseler ve buralarda yetiştirilen öğrenciler ile ilmiye sınıfının çekirdeği oluşturulmuş ve devletin yönetiminde görev alacak kadroların yetişmeleri sağlanmıştır.¹⁴ Gerek askeri, gerekse de

---

¹⁰ Şükrü Karatepe, **Osmanlı Siyasi Kurumları Klasik Dönem**, 4.Baskı, İstanbul 2004, s. 81-82; Taha Akyol, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, 7.Baskı, İstanbul 2006, s. 25.

¹¹ Özyüksel, a.g.e., s. 88.

¹² **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Çev: Atsız, s. 23.

¹³ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu ...”, s. 71.

¹⁴ Özyüksel, a.g.e., s. 88.

idari alanda yapılmış olan bu düzenlemeler, aşiretlerin oluşturduğu merkezkaç güçlerin merkezi yönetim ve kurumları tarafından dengelenmesi açısından oldukça önemlidir.

Orhan Gazi zamanında temelleri atılan askeri ve idari kurumların yanı sıra Osmanlı devlet sisteminin merkezileşmesinde rol oynayan diğer bir önemli etken ise Rumeli'ye geçiştir. Her ne kadar Rumeli'ye geçiş ile birlikte, Anadolu'da sönmeye başlayan uç yaşamı ve akıncılık geleneği yeniden canlanmış ve yeni uç bölgeleri arayan genç gaziler için Rumeli önemli bir seçenek haline gelmeye başlamışsa da, gaza yapabilmeleri için bu gazilerin Osmanlılaşmaları gerekmektedir ki, bunun doğal sonucu olarak, aşiretlere ve aşiret beylerine olan bağlılık ve sadakat duyguları yerini, Osmanlı hanedanına karşı bağlılık ve sadakate bırakmıştır.¹⁵

Rumeli'ye geçişin Osmanlı devlet sisteminin merkezileşmesinde oynadığı rol sadece yukarıda anlatılan ile sınırlı kalmamış, buna ilaveten merkezi bir ordunun kurulup, kul sisteminin devlet mekanizmasına eklenmesine zemin hazırlamıştır. Özetle kökenleri I.Murat'a dayanan ve başlangıçta sadece savaş esirlerinden toplanarak oluşturulan merkezi yeniçeri ordusuna, I.Beyazıd zamanında Hıristiyan halktan toplanan ve esir sayılmayan devşirmelerin eklenmeleri¹⁶ ve bu devşirmelerden başarılı olanlarının devlet yönetiminde görev almaya başlamaları, gerek askeri gerekse de idari kurumların merkezileştirilmesi yolunda atılmış oldukça önemli bir adımdır.

Görüldüğü üzere, Osmanlı devlet ve bürokrasisinin Orhan Gazi'den başlayarak I.Beyazıd dönemi sonuna kadar süregelen zaman dilimi içerisinde adım adım geliştiği ve merkezileşme yolunda önemli merhalelerden geçildiği söylenebilir. Bu gelişim süreci hiç kuşkusuz ki gerek iç, gerekse de dış dinamiklerden dolayı çok hızlı bir biçimde olmamış, olgunlaşması hayli zaman almıştır. Temel ideolojisini gaza, işleyişini fetih ve ganimet, düsturunu Oğuz-Türkmen töresi ve örgütlenişini savaşmak ve yönetmek işinin tek elde toplandığı aşiret yapısı üzerine kurmuş olan bir beyliğin, zaman içerisinde büyüyerek doğal sınırlarını aşması, ihtiyacına cevap verebilecek yeni askeri ve idari kurumların oluşturulmalarını zaruri kılmıştır. Bu bağlamda yönetici kadroya ve düzenli bir profesyonel orduya ihtiyaç duyulmuştur. Bu kurumların finansmanını sağlamanın tek yolu da yerleşik halktan toplanacak düzenli vergi gelirlerinden geçmektedir. Bunun için ise adaletli işleyen bir hukuk sistemine gereksinim olmuştur. Zira;

---

¹⁵ Özyüksel, a.g.e., s. 92-93; William L.Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 2008, s. 44.

¹⁶ İncalçık, "Osmanlı İmparatorluğu ...", s. 84.

“Mülk ve devlet, asker ve devlet adamlarıyladır.

Ve devlet adamı, mal ile bulunur.

Mal, reayadan husule gelir.

Reayanın ahvali adalet ile tanzim olunur.”¹⁷

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı devlet sistemini askeri, idari ve adli kurumlar olmak üzere üçlü bir sacayağı üzerine oturtmak ve konuyu bu düzlem üzerinde değerlendirmek doğru olacaktır. Ancak şunu da hemen ilave etmek gerekir ki, kuruluş döneminden itibaren ortaya çıkan ve gelişimlerini kademeli bir biçimde sürdüren bu kurumların evrimlerini tamamlayarak doruk noktasına ulaştığı süreçler büyük oranda Fatih Sultan Mehmet, kısmen de Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerine denk düşmektedir.¹⁸ Bu gerçekten hareketle, İstanbul’un Osmanlılar tarafından ele geçirilerek Doğu Roma İmparatorluğu’nun tarih sahnesinden silinmesinin, devletten imparatorluğa geçiş ve bu geçişin doğal bir sonucu olarak da yeni kurumlara olan gereksinimler doğrultusunda önemli sonuçlar doğurduğunun altı çizilmelidir.

Osmanlı devlet mekanizması kul sistemi üzerine inşa edilmiştir. Başlangıçta menşeyini savaş esirlerine dayandıran bu sistem, Yıldırım Beyazıt döneminden itibaren devşirmelerin de katılımıyla birlikte önemli bir gelişme göstermiştir. Kul sistemin kurulması ile hedeflenen, gerek idari, gerekse de askeri alanlarda kendilerinden yararlanılacak ve padişaha her daim sadakatle bağlı kalacak kadroların yaratılmasıdır. Bu bağlamda, kul sisteminin mevcut Osmanlı devlet mekanizmasına eklenmesi, mevcut kurumları ellerinde tutan kadroların da tasfiyesini zorunlu kılmıştır.

İdari kurumlar ile ilgili olarak, o döneme kadar ahiler ile Türk bey ve ailelerinin hâkim oldukları mevkilerin, kul kökenli yeni bir aristokrat sınıfının hâkimiyetine girmeye başladığı ve özellikle İstanbul’un Osmanlı topraklarına katıldığı Fatih dönemi ile birlikte kul aristokrasisinin çok daha fazla güçlenerek, Türk bey ve ailelerinin devlet egemenliği üzerindeki otoritelerine büyük bir darbe vurulduğu söylenebilir.¹⁹

---

¹⁷ Aktaran: Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 4.Baskı, Ankara 2001, s. 242; ayrıca bkz. Naima Mustafa Efendi, **Naima Tarihi**, Cilt 1, İstanbul 1967, s. 39-42.

¹⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. Karatepe, a.g.e., s. 82,91-92; Timur, a.g.e., s.256-257 ; Halil İnalcık, **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet**, 2.Baskı, İstanbul 2005, s. 32; Yusuf Halaçoğlu, **14.-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 3.Baskı, Ankara 1996, s. 4.

¹⁹ Karatepe, a.g.e., s. 92.

Kul sisteminin Osmanlı askeri kurumları üzerindeki etkisine bakıldığında ise, kurulan merkezi ve düzenli bir yeniçeri ordusu ile, fetihlerle büyüyen tımar sisteminin yarattığı feodal bölünmelerin önlenmesi noktasında önemli adımlar atıldığı görülmektedir.²⁰

Bu noktada ana hatlarıyla tımar sisteminden de bahsetmek lüzumu vardır. Zira İnalçık da, kul ve tımar sistemlerini klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun iki temel kurumu olarak ele almış ve bu iki sistemin, devletin askeri ve politik düzenini, vergi sistemini ve toprak kullanma biçimlerini tanımlayarak, tüm toplumsal ve politik yapıyı belirlediğini ifade etmiştir.²¹

Bu gerçekten hareketle tımar sisteminin, Osmanlı toprak düzeni ve askeri kurumları dâhilinde ele alınması gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklar mülk topraklar, vakıf arazileri ve miri topraklar olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Mülk topraklarının tasarruf hakları bütünüyle sahiplerine ait olmakla beraber, bunlar miras bırakılabilmekte, satılabilmekte, hibe edilebilmekte, rehin bırakılabilmekte ve vakfedilebilmektedirler. Eğer mülk topraklarının sahipleri, sahip oldukları toprakları belirli bir gayeye tahsis eder ise bu topraklar vakıf arazisi statüsü kazanmakta ve buralardan toplanan vergiler dini, ilmi ve sosyal müesseselere aktarılabilmektedir. Miri topraklar ise mülkiyeti devlete ait olan topraklardır ki, bunların en önemli bölümlerini yıllık gelirlerine göre, haslar, zeametler ve tımarlar oluşturmaktadır. Yusuf Halaçoğlu, özellikle zeamet ve tımar statüsünde olan toprakların Osmanlı arazi teşkilatında 'tımar' adı altında genelleştirildiklerini ifade etmiştir.²²

Tımar sistemi esas itibarıyla, kendisine devlet tarafından tımar bahşedilen kişinin, yıllık gelirlerine göre bölünmüş olan miri topraklar üzerinde kiracı olarak bulunan ve tarımla uğraşan reayadan topladığı vergiler karşılığında sipahi besleme ve ihtiyaç halinde beslenen bu sipahiyi ordu hizmetine verme yükümlülüğüyle geliştirilmiş olan askeri bir kurumdur. Geliştirilen bu sistemin, merkezi orduya takviye askeri kuvvetler yaratmanın ötesinde diğer önemli bir faydası da miri topraklar dâhilinde ortaya çıkabilecek potansiyel feodal bölünmeleri önlemesidir. Çünkü bu sistem, tımar sahibinin devlet memuru statüsünde olmasına, dolayısıyla da idare ettiği tımarın mülkiyet hakkından ziyade tasarruf hakkına sahip olabilmesini öngörmektedir. Bunu uygulayabilmenin yegâne yolunun da,

---

²⁰ Timur, a.g.e., s. 112.

²¹ İnalçık, "Osmanlı imparatorluğu ...", s. 52.

²² Halaçoğlu, a.g.e., s. 89-94.

tımar sahipleri üzerindeki merkezi denetimden ve bu kişilerin yerlerinin sürekli değiştirilmesinden geçtiğinin altı çizilmelidir. Tımar sisteminin de gelişimi yüzyıllar içerisinde gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda önemli bir adım I.Murat zamanında atılmış, tımar sahiplerinin güçlenip soy kurmalarını engelleyecek düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemeler arasında Rumeli ve Anadolu'daki tımar sahibi beylerin yerlerinin değiştirilmesi ve kadı askerlik kurumunun oluşturulması ile birlikte merkezi denetimin sağlanması en önemli olanlarıdır. Tımar sisteminin gelişmesi yolunda bir önemli adım ise Yıldırım Beyazıt zamanında atılmış ve tımarlar kullara verilmeye başlanmıştır. Ancak, Fatih Sultan Mehmet dönemindeki düzenlemeler oldukça radikal bir nitelik taşımaktadır. Çünkü bu dönemde güçlü toprak beylerinin tasarruflarındaki büyük miktardaki mülk ve vakıf arazileri mirileştirilerek tımar statüsüne aktarılmış ve tımar sisteminde kul kökenli aristokrasi önemli bir güce ulaşmıştır.²³

Devlet sistemi ile ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, gerek bürokratik yapı içerisinde, gerekse de devlet ile toplum arasındaki ilişkilerde, devlet erkinin gücünün ve meşruiyetinin kaynağının doğru bir biçimde saptanması lüzumu vardır. Bundan dolayı da, Osmanlı adli sisteminin ve toplum yapısının, ana hatlarıyla ele alınması büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı adli sistemi, örfi ve şer'i olmak üzere iki ayrı hukuk üzerinde şekillenmiştir. Müslüman tebaanın özel hukuku ilgilendiren tüm davaları, kaynağını şeriattan almış olan şer'i hukuk kapsamı içerisinde ele alınarak, şer'i mahkemelerdeki kadılar tarafından çözüme bağlanmış, aynı yetki gayrimüslim tebaa için ise, o kişinin bağlı bulunduğu cemaatin liderine bırakılmıştır.²⁴ Şer'i hukuk haricinde bir diğer geçerli hukuk ise, özel hukuk alanı dışında kalan, tüm idari ve askeri uygulamaları kapsayan, bu alanlar ile ilgili düzenlemeler getiren ve padişah tarafından yasalaştırılan örfi hukuktur.

Kuruluş döneminde kendisine bürokratik yapı içerisinde özel bir yer bulamayan, dolayısıyla da uyuşmazlıkların ortaya çıkması durumunda, beylerin, vezirlerin ve gerektiğinde de bilgin hukukçuların vermiş oldukları kararlar ile yürütülen adli işler, devlet aşamasına geçiş ile birlikte, oluşturulan kadı askerlik kurumu ile önemli bir mesafe kat etmiştir.²⁵ Bu doğrultuda asıl büyük gelişim Fatih Sultan Mehmet zamanında hazırlanan kanunnameler ve merkezde kurulan medreseler ile ortaya çıkmıştır. Murat Özyüksel, Fatih

²³ Özyüksel, a.g.e., s. 93,97; İnalçık, "Devlet-i Aliyye ...", s. 205.

²⁴ Halaçoğlu, a.g.e., s. 124.

²⁵ Karatepe, a.g.e., s. 141-142.

Sultan Mehmet tarafından yapılan bu düzenlemeler ile ilgili olarak, merkezde örgütlenen medreselerin, devletin adalet mekanizması üzerindeki egemenliğini pekiştirdiğini ve bu doğrultuda adalet sistemini yerel güçlerin ellerinden kurtardığını, oluşturulan kanunnamelerin ise, kamu yönetimi alanında yetersiz kalan şer’i düzenlemelere alternatif yeni hükümler getirerek şer’i hukuk ile örfi hukukun bütünleşmesini sağladığını ifade etmektedir.²⁶

Adli sistem ile ilgili yapılan bu değerlendirmeler sonrasında, çok kısa olarak da toplumsal yapıdan bahsetmek mecburiyeti vardır. Bu bağlamda, Osmanlı toplum yapısının, devlet mekanizmasının çarklarını döndürecek biçimde organize edildiğini söylemek yanlış olmaz. Bir yanda, idari, askeri, dini ve adli hizmetlerde bulunanları ve bunların aile, akraba ve kölelerini ihtiva eden, vergiden muaf bir yönetici (askeri) sınıf, öbür yanda ise tarım, hayvancılık ve ticaret ile geçimlerini sağlayan ve vergi mükellefi olan reaya, Osmanlı toplum yapısının ana unsurlarını teşkil etmektedir. Burada, reaya sınıfından yönetici sınıfa geçişin özel ve nadir bazı istisnalar dışında mümkün olmadığını altı çizilmelidir.²⁷

Şu ana kadar gelinen noktada, klasik dönem Osmanlı devlet sistemi ve toplum yapısı ana hatlarıyla ele alınmış ve bunun sonucu olarak da, devletin merkeziyetçi ve bürokratik nitelikleri olabildiğince ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak, konunun bütünlüğü açısından son bir değerlendirmenin de, Osmanlı padişahının iktidarının kaynağı üzerine yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda İnalçık, Osmanlı padişahının, otoritesini, ülkesini ve tebaasını babadan kalmış bir mülk olarak algıladığını ve şahsıyla onlar arasında kendi kontrolü dışında başka bir otorite tanımadığını ifade etmiştir.²⁸ Padişahın ülkeyi mülk biçiminde algılamasının, devlet müdahalesine sınırsız boyutlar kazandırdığını ve bu müdahalelerin miri arazi ideolojisi ve müsadere sistemi ile gerçekleştirildiğinin altı çizilmelidir.²⁹ Bu veriler ışığında, Osmanlı Devletinin merkeziyetçi ve bürokratik niteliklerine ek olarak patrimonyal³⁰ olduğunun da vurgulanması gerekir.

---

²⁶ Özyüksel, a.g.e., s. 98.

²⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu ...”, s. 75.

²⁸ İnalçık, “Devlet-i Aliyye ...”, s. 218.

²⁹ Timur, a.g.e., s. 241.

³⁰ Max Weber ‘Bürokrasi ve Otorite’ adlı eserinde meşru otoriteyi, yasal, geleneksel ve karizmatik otorite olmak üzere üç gruba ayırmış ve gerentokrasi, ataerkillik ve patrimonyallığı, geleneksel otorite içerisinde tanımlamıştır. Weber’e göre, geleneksel otoritenin en ilkel türleri, egemen yöneticinin şahsi bir idari memur ekibine sahip olmadığı gerentokrasi ve ataerkilliktir. Emirlerini dayatacak bir aygıtı sahip olmayan yöneticiye karşı gösterilen itaat, herhangi bir kurala bağlı olmayıp, sadece onun geleneksel konumuna karşıdır. Bu sebeple yönetici geleneğe sıkı sıkıya bağlıdır ve otoriteye tabi olanlar tebaa değil, grup üyesidirler.

Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısının çözülmeye başladığı süreç, 16.yüzyılın ikinci yarısına denk düşmektedir. Bu dönemde Avrupa'da gerçekleşen önemli gelişmeler ülke ekonomisi üzerinde ağır bir tahribat yaratmış dolayısıyla da merkezi devletin gücünü kaybetmesine zemin hazırlamıştır.

Bunun altında yatan en önemli sebep, 16.yüzyıl itibariyle Avrupa'da ulus devletlerin ortaya çıkması ile başlayan süreçte söz konusu ülkelerin sermaye birikimi yolunda izledikleri merkantilist politikalar ve bu politikaların tetiklediği teknolojik ilerlemelerin okyanus denizciliğini olanaklı hale getirmesidir. Coğrafi keşiflerle birlikte ticaret yollarının değişmesi Osmanlı'nın denetimindeki ipek ve baharat yolunun önemini büyük ölçüde azaltmış ayrıca Amerika'nın keşfi sonrasında bol miktarda gümüş ve altının kıta Avrupa'sına girişi ise artan nüfus problemlerine ek olarak yüksek bir enflasyon doğurarak zaman içerisinde Avrupa içi besin ve hammadde talebinin Osmanlı ekonomisine yönelmesine sebebiyet vermiştir. Bahsedilen bu gelişmeler Osmanlı ekonomisini doğrudan etkilemiştir. Örneğin önceleri devlet tarafından belirlenen fiyatlar Avrupalı tüccarların yapmış olduğu cazip tekliflerin altında kalmış, dolayısıyla devletin piyasa üzerindeki kontrolü giderek zayıflayarak kaçakçılık ön plana çıkmış, böylece de Osmanlı ekonomisine giren değerli madenler imparatorluk içerisinde enflasyonu körükleyici bir etki yaratmıştır. Osmanlı ekonomisini olumsuz etkileyen diğer önemli bir sebep ise devletin izlediği dış ticaret, para ve vergi politikalarıdır. Merkezi yönetim, dış ticareti darlık ve kıtlıkları önlemenin bir aracı ve gümrük vergisinin bir kaynağı olarak gördüğünden, ithalatı teşvik eden ancak ihracatı sınırlandıran bir politika izlemiştir.³¹ Bunun doğal sonucu olarak da Avrupa'da bol ve ucuz üretilen mallar Osmanlı gümrüklerinden kolayca girerek yerli zanaata büyük sekteler vurmuş, ortaya çıkan tüm bu olumsuzlukların, paradaki değerli maden oranının düşürülerek ve vergilerin arttırılarak önlenmeye çalışılması ise imparatorluk ekonomisini içinden çıkılması zor bir kısır döngü içerisine terk etmiştir.

Avrupa'daki teknolojik gelişmelerin Osmanlı üzerindeki bir diğer önemli etkisi ise askeri-idari sistem üzerinde yarattığı tahribat dolayısıyladır. O döneme kadar feodal

---

Patrimonyallik ise, egemen yöneticinin kontrolü altında şahsi bir idari memur kadrosunun, özellikle de askeri gücün gelişmesiyle ortaya çıkar. Bu aşamada grup üyeleri tebaa olarak değerlendirilmeye başlanır ve yöneticinin egemenliği geleneksel sınırlarını aşarak bir mal gibi sahiplendiği şahsi hakkına dönüşür. Patrimonyal gücün ana dış desteği köleler, koloniler, kayıtlı tebaalar, muhafız birlikleri ve ordulardan sağlanmaktadır. Weber'e göre patrimonyal otorite, otoritenin temelde geleneksel olduğu, ancak güç sahibinin şahsi özerkliği yoluyla otorite uyguladığı durumlarda ortaya çıkar. Daha detaylı bilgi için bkz. Max Weber, **Bürokrasi ve Otorite**, Çev: H.Bahadır Akın, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 61-82.

³¹ Özyüksel, a.g.e., s. 137-139.

Avrupa orduları karşısında tartışmasız bir üstünlüğe sahip olan Osmanlı sipahi kuvvetleri, söz konusu teknolojik gelişmeler sonrasında modern ateşli silahlar kullanan askeri birlikler karşısında tutunamamış ve bu da fetihlerin durmasına, sefer sürelerinin uzamasına ve tımarlı sipahilerin ateşli silahlar kullanabilen merkezi yeniçeri ordusu karşısında önemlerini yitirmesine yol açmıştır. Zira Osmanlı siyasal, toplumsal ve ekonomik düzeninin işleyişinde fetihlerin önemi göz önüne alındığında, askeri alandaki söz konusu tahribatların sistemin tüm çelişki ve açmazlarını su yüzüne çıkardığı görülmektedir.

Nitekim devlet hazinesini savaş gücü için nakit ödeme sıkıntısından kurtaran tımar sisteminin bozulması, sistemin, hazineden düzenli olarak maaş alan yeniçerilere kaymasına ve dolayısıyla da devletin nakit gereksiniminin olağanüstü artmasına sebebiyet vererek önceleri vergilerin iltizam usulüyle alındığı bir düzeni, 17.yüzyılın sonundan itibaren de iltizam sisteminin getirdiği sakıncalar sebebiyle toprakların yaşam boyu kiralananak kuşaktan kuşağa devredilebildiği malikâne sistemini ortaya çıkartmıştır. Böylece eyaletlerde reayadan hem temel hem de olağanüstü vergiler toplayabilen, idari ve polisiye yetkilere sahip, politik yaşamda etkin yeni bir ayan sınıfı ortaya çıkmış, buna paralel merkezi otoriteyi temsil eden vali ve sancakbeylerinin güçleri gitgide azalmıştır. Sonuç olarak ayanlar, iç ve dış ticaret ile uğraşarak, tefecilik yaparak ve denetimlerindeki toprağın fiili mülkiyetlerini ellerine geçirerek, 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi yönetim karşısında büyük bir tehdit haline gelmişlerdir.³²

1.1.2. Osmanlı'da Din ve Devlet İlişkileri

Osmanlı dönemi din ve devlet ilişkilerini doğru bir biçimde okuyabilmek için, beyliğin temellerinin atıldığı Anadolu coğrafyası içerisinde mevcut olan dini yaşam ve kurumları, 12. ve 13. yüzyıllar siyasi konjonktürünü dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Zira Osmanlı din-devlet ilişkisi pratiği öncelikle bunlardan etkilenmiştir.

Bu yüzyıllar, Abbasi Halifeliği'nin tamamıyla güçten düştüğü, siyasi ve dini otoritenin Selçuklu sultanında toplandığı ve dolayısıyla da halifelik kurumunun Selçuklu iktidarını meşrulaştırmak gibi ruhani ve sembolik makama dönüşerek siyasi otoritenin

---

³² Özyüksel, a.g.e., s. 140, 150-153.

kontrolüne girdiği bir sürece denk gelmektedir.³³ Nitekim Abbasi Halifeliği üzerindeki Selçuklu himayesinin de Moğollar karşısında pek etkili olduğu söylenemez. Zira Abbasiler 1258 yılında gerçekleşen Moğol istilası sonrasında tarih sahnesinden silinmiş, halife öldürülmüş ve Mısır'a kaçıp Memlûklere sığınmayı başarabilen hanedan mensupları burada sembolik halifeliklerini devam ettirmişlerdir.³⁴

Dönemin siyasi konjonktürü pek doğal olarak Osmanlı'nın temellerinin atıldığı 13.yüzyıl Anadolu'su dâhilindeki dini yaşam ve kurumlarını doğrudan etkilemiştir. Örneğin, Anadolu Selçuklu Devleti'nin doğrudan denetimi altında tuttukları şehirlerde ve büyük yerleşim merkezlerinde kurulan medreselerde Sünni İslam inancı ve halifeye manevi bağlılık yerleşmiş iken, göçler sonrası doğudan gelen Türkmen aşiretlerinin yerleştirildiği uçlarda ve medreselerin etkili olmadığı kırsal alanlarda ise heterodoks karakterli tarikatlar etkinliklerini sürdürmüşlerdir.³⁵ Burada altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, heterodoks karakterli tarikatların ve dervişlerin gerek inanç ve ibadet, gerekse de temsil ettikleri zümreler bakımından klasik Sünni İslam'dan belirgin bir çizgide ayrıldığıdır. Nitekim Köprülü de, 'abdâl' veya 'baba' gibi unvanlar kullanarak ilk Osmanlı hükümdarları ile beraber gazalar yapan tahta kılıçlı, heterodoks karakterli mücahitleri, klasik Sünni İslam anlayışına mensup ulemeden belirgin bir şekilde ayırarak şu betimlemeyi yapmıştır:

*"[...] Türkmenlerin Müslümanlığı, şehirli Türklerinki gibi tamamıyla Ortodoks bir Müslümanlık değil, eski Türklerin eski putperest aneleriyle müfrit Şiiliğin- haricen tasavvuf rengine boyanmış- basit ve popüler bir şeklinin ve bazı mahalli bakıyyelerinin imtizacından hâsıl olmuş bir Synretisme idi. [...] Ortodoks mutasavvıfların şiddetli tenkitlerine uğrayan garip kıyafetleri, şeriate mugayir adetleri, coşkun yaşayışlarıyla tamamen eski Türk Şamanlarını hatırlatan bu baba lakaplı Türkmen şeyhleri, köylülerin ve göçebelerin manevi hayatlarının başlıca nazımı ve hâkimi idiler. [...]"*³⁶

Osmanlı'da din ve devlet ilişkilerinin pratiği gerek beylik, gerek devlet gerekse de imparatorluk aşamalarında birbirlerinden farklılıklar göstermiştir. Osmanlı'nın Bizans sınırında bir uç beyliği olarak kurulduğu ve Osmanlı beyinin diğer beyler arasında 'eşitler

---

³³ Karatepe, a.g.e., s. 152.

³⁴ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul 2004, s. 58.

³⁵ Karatepe, a.g.e., s. 152.

³⁶ Köprülü, a.g.e., s. 97-98.

arasında birinci³⁷ statüsü hatırlandığında ve de Köprülü'nün yukarıdaki ifadesi dikkate alındığında, siyasi yapı içerisinde heterodoksi bir İslami anlayışın, klasik Sünni İslam anlayışına nazaran daha egemen olduğu söylenebilir.

Beylikten devlet aşamasına geçiş ile birlikte ise, din-devlet ilişkileri ekseninde heterodoksi İslam anlayışının egemenliğinden yana olan bu denge Klasik Sünni İslam anlayışı lehine önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Nitekim Orhan Gazi tarafından İznik' de kurulan ilk medrese ile ilmiye teşkilatının temelleri atılmış ve bu ve bundan sonra kurulan diğer medreselere Konya, Kayseri ve Aksaray gibi Anadolu'nun kültür merkezlerinden ya da Kahire, Şam, Halep, Bağdat, Buhara veya Semerkant gibi İslam dünyasının önemli şehirlerinden bilginler çağırılmışlardır.³⁸

Medreselerde hâkim olan klasik Sünni İslam anlayışı ve bu anlayışın idari, adli ve eğitim alanlarındaki yansımaları, Osmanlı ilmiye teşkilatının devlet hiyerarşik yapısı içerisinde ve padişahın emrinde faaliyet göstermesine zemin hazırlamıştır.³⁹ Bu bağlamda, Osmanlı tarihinin ilk yüz elli yılında devlet yönetiminin üst makamlarında görev yapmış birçok vezirin ilmiye sınıfı kökenli olduğunun ve padişahların da her zaman için davranışlarını şeriat bakımından meşrulaştırma hususunda büyük titizlik gösterdiklerinin altı çizilmelidir.⁴⁰ Bu konuları itibariyle önemli haklara sahip olan ilmiye sınıfı mensupları öncelikle diğer askeri sınıf üyeleri gibi vergiden muaf tutulmuştur. Buna ek olarak şahsi mal varlıklarının müsadereye tabi tutulmamasının yanı sıra mirasçılara da intikal edilebiliyor olması ve ayrıca idareci veya denetçi olarak vakıflar üzerinde sahip oldukları kontrol alanları, kendilerine mal ve mülklerini pekiştirme imkânının yanında ayrıcalıklı bir statü de kazandırmıştır.⁴¹

İlmiye teşkilatı, kuruluşundan Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar süregelen zaman dilimi içerisinde iki başlı bir yapı sergilemiştir. Askeri yargı alanında en yetkili mercii kazaskerler iken, eğitim-öğretim ve dini alanlardaki en yetkili mercii olarak ise

---

³⁷ Akyol, a.g.e., s. 27.

³⁸ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu ...", s. 175; Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, 5.Baskı, İstanbul 2002, s. 41.

³⁹ Ejder Okumuş, **Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi**, Ankara 2005, s. 103.

⁴⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam", Hazırlayan: Vecdi Akyüz, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 97.

⁴¹ Okumuş, a.g.e., s.114; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699 ", Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 680.

şeyhülislamlar⁴² ön plana çıkmışlardır. Burada değinilmesi gereken önemli bir nokta, kazaskerlerin hem divan üyesi olmaları hususiyeti hem de müderris ve kadı atamaları konusunda sahip oldukları yetkileridir. Bu gerçekten hareketle, Uzunçarşılı, 14.yüzyıldan 16.yüzyıl ortalarına kadar kazaskerlikleri Osmanlı İlimiye teşkilatının en yüksek makamı olarak kabul etmektedir.⁴³

Osmanlı ilmiye sınıfı ile ilgili önemli bir kırılma Fatih Sultan Mehmet döneminde, yani imparatorluk aşamasına geçiş sürecinde yaşanmıştır. Bir üst başlıkta da değinildiği üzere, bu dönem, I. Beyazıd'dan itibaren güçlenme eğilimini sürdüren kul bürokrasisinin devletin üst düzey yönetim makamlarını eline geçirdiği bir zaman dilimidir. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da kurulan medreseler sonrasında, eğitim-öğretim faaliyeti belirli bir hiyerarşik düzen içerisine alınmıştır.⁴⁴

Din ve devlet ilişkileri ekseninde diğer bir kırılma ise Fatih Kanunnameleri sebebiyledir. İnalçık, ilk Osmanlı padişahlarının gerek hukuki kurallar koyarlarken, gerekse de önemli politik kararlar alırlarken din bilginlerine danıştıklarını ve sonraları bu amaç için Şeyhülislamlık makamını kurduklarını ancak Fatih Sultan Mehmet'ten sonra kanun yapma faaliyetinin padişaha özgü sayıldığını, çünkü şeriatın çeşitli kamu kurumlarını açıklamakta yeterli görülmediğini ifade etmiştir.⁴⁵ Yine din ve devlet ilişkileri düzleminde ve Osmanlı hukuk düzeni ile ilgili diyalektik bir analiz Cemal Kafadar tarafından yapılmıştır. Kafadar, Osmanlı hukuk düzeninin, şeriat, örf ve kanun olmak üzere üçlü bir sacayağına dayandığını ve bunların, birbirleriyle kısmen örtüştüğünü, kısmen de kendi bağımsız alanlarını oluşturduğunu söylemektedir. Ona göre, bu üç öge bir arada ele alınmalı ve zaman içerisinde bunlar arasındaki dengelerin değişkenlik arz ettiği hususu göz

---

⁴² Osmanlı tarihinde 'şeyhülislam' unvanının kullanılmaya başladığı dönem ile ilgili birbirlerinden farklı görüşler ileri sürülmektedir. Ancak bu unvanın ilk defa olarak kullanıldığı resmi belge, Fatih Sultan Mehmet'in hazırlattığı 'Kanunname-i Al-i Osman''dır. Esra Yakut, **Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet Ve Din**, İstanbul 2005, s. 28.

⁴³ Müderris ve kadı atamaları hususu, kazaskerin yetkilerinin tespiti açısından önem arz etmektedir. 14.yüzyıldan 16.yüzyıl ortalarına kadar süregelen zaman diliminde kazaskerler, yevmiyesi 20–40 akçe olan müderrisler ile 20–150 akçe olan kaza kadılarının atamalarını kendileri, padişahın onayına sunarak ve kabul alarak gerçekleştirmişlerdir. Yevmiyesi 40 akçeden fazla olan müderrislikler ile 150 akçeden fazla olan kadılıklar için ise, kazaskerlerin yetkileri adayları belirlemek ile sınırlıdır. Belirlenen adayların vezir-i azama sunulması sonrası, ilgili atamalar vezir-i azam tarafından ve padişahın onayı alınarak gerçekleştirilmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, 3.Baskı, Ankara 1988, s. 87; Yakut, a.g.e., s. 37.

⁴⁴ Süleymaniye medreseleri de bu hiyerarşik yapı içerisinde yer almaktadır. Gerek Fatih, gerekse de Süleymaniye medreseleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Murat Akgündüz, **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, İstanbul 2002, s. 25- 26.

⁴⁵ Halil İnalçık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", Hazırlayan: Vecdi Akyüz, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 104.

ardı edilmemelidir.⁴⁶ Bu diyalektik ışığında, Fatih Kanunnamesi'nin 'şeyhülislam' ile ilgili hükmü daha anlaşılır olmaktadır. İlgili kanunnamede şeyhülislama 'ulemanın reisliği' sıfatı verilmesine ve 'vezir-i azamın şeyhülislamı riayeten üstüne alması gerekliliği' hükmünün mevcudiyetine rağmen⁴⁷, bunun pratikteki en önemli sonucu din işlerinin, devletin hâkimiyet ve denetimine verilmesi suretiyle, bağımsız bir ruhani otoritenin ortaya çıkmasını engelleyici yönde tezahür etmiştir.⁴⁸ Ayrıca şeyhülislam ücretlerinin de 16.yüzyılın ortalarına kadar kazaskerlerden düşük seyir ettiğinin altı çizilmelidir.⁴⁹ Dolayısıyla, Fatih'in izlediği merkeziyetçi politikalar doğrultusunda Osmanlı medreselerinin ve ulemasının piramidal bir hiyerarşi biçiminde teşkilatlandırılması ve bu piramidin sıkı sıkıya merkezi devlet örgütlenmesinin içerisine yerleştirilmesi sonucunda din adamları devlet maslahatının görevlileri konumuna getirilmişlerdir.⁵⁰

Gelinen bu noktada birkaç cümleyle hilafet hususuna değinmek faydalı olacaktır. Ancak bu hususun, bugün bile kavramsal düzlemde, üzerinde fikir birliğinin sağlanmadığı ve de ihtisas konumuz olmadığı gerçeğinden hareketle, Osmanlı din ve devlet ilişkileri pratiği içerisinde ele alınması daha faydalı olacaktır. Hilafet kurumunun Abbasilerin son dönemlerinden itibaren askeri ve siyasi yetkilerinden arındırıldığına, hatta Abbasi sonrası dönemde Mısır'da sembolik görevler ifa ettiğine yukarıda değinilmiş idi. Bu dönemde, Mısır haricindeki diğer İslam dünyasının halifeden bihaber olduğu ve hatta 13. yüzyıldan itibaren de başka İslam memleketlerinde 'halife' unvanının kullanıldığı görülmektedir. Bu tarihsel gerçekler ışığında, Yavuz Sultan Selim'in hilafetin eski merkezi alanları olan Suriye ve Arabistan'ı imparatorluk sınırlarına katarak Mekke ve Medine'nin hamisi ve hac yollarının koruyucusu haline gelmesi, o ve ondan sonraki padişahların saltanatlarının yasal durumlarını köklü bir değişikliğe uğratması açısından oldukça önemlidir. Nitekim bundan böyle padişahlar artık 'gazi-sultan' değil, 'halife-sultan'dırlar. Burada açıklanmaya muhtaç bir diğer nokta ise halifeliğin Osmanlı padişahına intikal edip etmediği hususudur. Mısır'ın imparatorluk topraklarına katılması sonrası, Mekke ve Medine'nin anahtarlarının ve kutsal emanetlerin Mekke şerifinin oğlu ile Yavuz Sultan Selim'e iletilmiş olması, halifeliğin Osmanlı padişahına devredildiğinin göstergesi olarak yorumlansa da, ağırlıklı görüş böyle

---

⁴⁶ Cemal Kafadar, "Osmanlı'da Din – Devlet İlişkisi", Hazırlayan: Vecdi Akyüz, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 122-123.

⁴⁷ Kanunname'nin şeyhülislam ile ilgili bölümü için bkz. Akgündüz, a.g.e., s. 283.

⁴⁸ Ocak, a.g.e., s. 63-64.

⁴⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 175-177.

⁵⁰ Kafadar, a.g.m., s. 126; Niyazi Berkes, "Osmanlı Devlet ve Toplum Kuruluşunun Özellikleri", Hazırlayan: Vecdi Akyüz, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 60.

bir devrin olmadığı yönündedir. Keza Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra Abbasi Halifesi el-Mütevekkil'in Mısır'a geri dönme müsaadesini alarak ölümüne kadar halife unvanını muhafaza etmesi bunun önemli bir kanıtı olarak gösterilebilir. Nitekim İnalçık da, Kanuni Sultan Süleyman'ın, 'halifetü'l- Müslimin' unvanını kullandığını, ancak bundaki amacının İslam hükümdarları arasındaki üstünlüğünü ve İslam'ın koruyuculuğunu vurgulamak olduğunu ifade etmiştir.⁵¹ Bu gerçekten hareketle, Osmanlı'nın, hilafet ideolojisini kendi siyasi çıkarları doğrultusunda kullandığının ve 19.yüzyıl ile birlikte bunu canlandırdığının altı çizilmelidir.⁵²

Osmanlı ekonomisindeki bozulmaya paralel olarak siyasal ve toplumsal yapıda 16.yüzyılın ikinci yarısı itibariyle başlayan çözülme din ve devlet ilişkilerini de doğrudan etkilemiş, özellikle 17.yüzyıldan itibaren divan-ı hümayunun zayıflamasına paralel olarak şeyhülislamlık makamı ilmiye teşkilatı hiyerarşisinde kazaskerler aleyhine gerek yetki gerekse de statü itibariyle artan oranda güçlenmiştir.⁵³ Bunun ardında yatan en önemli sebep hiç şüphesiz ki söz konusu ekonomik bozulmanın gerek Müslüman tebaa gerekse de ilmiye sınıfı üzerinde yol açtığı tahribattır. Zira ağır ekonomik şartlar altında ezilen yığınlar, tükenmişliği dinsel kurallara aykırılığın ürünü olarak yorumlayarak, çareyi şeriata sarılmakta görmüşler ve böylece verdikleri ekonomik tepkiler dinsel görüntü altında ortaya çıkmıştır. Ayrıca topraklarını terk ederek şehirlere göç eden reayanın medrese öğrenimi görmek ve ilmiye sınıfına dâhil olmak düşünceleri, buraların çekiciliğini daha da arttırmış, bu durum eğitim sisteminin işleyemez hale gelmesine ve ulemanın da rüşvet, haksız makam edinme, adam kayırma gibi sebeplerle yozlaşmasına zemin hazırlayarak dini bağınazlıkların egemenliği ile sonuçlanmıştır.⁵⁴ Ancak 16.yüzyıl itibariyle dini bağınazlıkların güçlenmesi ile ilgili olarak Osmanlı-Safevi ilişkileri ve bunun sonucu olarak

---

⁵¹ T.W.Arnold, "halife" maddesi, **M.E. B İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5-I, s. 151-152; İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu ...", s. 63-64.

⁵² Daha detaylı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, "Dünya Politikasında Halifelik", Hazırlayan: Vecdi Akyüz, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 115.

⁵³ 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren yevmiyesi 40 akçeden fazla olan müderrislikler ile 150 akçeden fazla olan kadılık atamaları şeyhülislamın vezir-i azam vasıtasıyla inhaları üzerine yapılmaya başlanmıştır. Yine 17.yüzyıla kadar kazasker atamaları vezir-i azamın padişaha arzı ile yapılırken, bu dönemden sonra söz konusu atamalar şeyhülislam tarafından vezir-i azamın onayı alınarak ve sonrasında da padişaha arzı yapılarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca şeyhülislam ücretlerinin kazasker ücretlerinin üzerine çıkması ve kendilerinin divan toplantılarına ve meşveretlere daha sık olarak davet edilmeleri devlet içerisinde etkinliklerinin arttığına önemli bir göstergesidir. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 87, 104, 156, 159, 175-177; Okumuş a.g.e.,s. 125, 140, Akgündüz, a.g.e., s. 27; Yakut a.g.e., s. 47.

⁵⁴ Çetin Özek, "Osmanlıda Siyasal İktidar-Din İlişkileri Gelişiminin Temel Nitelikleri", Hazırlayan: Vecdi Akyüz, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 171; Özyüksel, a.g.e., s. 146; Okumuş, a.g.e., s. 152.

Safevilerin Şii politikasına karşı alınan tedbirlerin de önemli bir etken olduğu göz ardı edilmemelidir.⁵⁵

Sonuç olarak şunu vurgulamak gerekir ki, devletin gerek kuruluş, gelişme ve yükseliş süreçlerini ihtiva eden klasik döneminde, gerekse de 16.yüzyılın ikinci yarısından 18.yüzyılın sonuna kadar geçen zaman dilimi dâhilindeki duraklama ve gerileme dönemlerinde, din ile devlet ilişkileri pratiği birbirlerinden farklı bir seyir izlemiş olsa da, her iki surette de siyasi iktidar dini otoritenin üzerinde yer alarak, ilmiye sınıfının merkezi otoriteden bağımsız hareket etmesine izin vermemiştir. Buradaki en önemli hususun meşruiyet sorunu olduğunun altı çizilmelidir. Zira ekonomik düzenin bozulması sonrasında ortaya çıkan siyasal ve toplumsal çözümler ışığında merkezi yapı gücünü büyük ölçüde yitirmiş, tahta çıkan padişahlar gerek kendi meşruiyetleri, gerekse de izleyecekleri politikalar doğrultusunda şeyhülislamın desteğine ve fetvasına önceki dönemlerden daha fazla ihtiyaç duyar olmuşlardır.⁵⁶ Gerek fetva makamı olmaları, gerekse de ilmiye teşkilatının en tepesinde bulunmaları sebebiyle önemli atama yetkilerine sahip olmaları da şeyhülislamın 18.yüzyıl sürecinde güçlü bir politik figür olarak varlıklarını devam ettirmelerine olanak sağlamıştır.⁵⁷

1.2. SAFEVİ SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI

Safevi devletini doğru bir biçimde analiz edebilmek için bu devleti tarih sahnesine çıkartan siyasi konjonktürün ve bu konjonktür tarafından şekillenen dinamiklerin bir bütün olarak ele alınması lüzumu vardır. 15.yüzyıl boyunca Batı Asya’da meydana gelen gelişmeler, gerek bölgeyi kontrol eden gerekse de buralar ile ilgili çıkarları olan siyasal aktörler için önemli kırılmalar yaratmıştır.

Bu gelişmelerin başında Moğolların İran, Anadolu ve Suriye’ye uzanan seferleri gelmektedir. Bu seferler, bölgede yaşayan Türkmenlerin bağımsızlık istemlerini tetiklemiş, isyan ve istikrarsızlıklara zemin hazırlamıştır. Gerek 1402 yılındaki Ankara Savaşı sonrasında Osmanlı hâkimiyetindeki beyliklerin yeniden canlanmaları, gerekse de Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen kabilelerinin Van Gölü ve Diyarbakır’daki geleneksel merkezlerinden yükselerek birbirlerine rakip hanedanlıklar kurmaları bu

⁵⁵ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu...”, s. 190; Ocak, a.g.e., s. 42.

⁵⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 188.

⁵⁷ Okumuş, a.g.e., s. 151-152.

perspektiften değerlendirildiğinde, bölgedeki siyasal kırılma ve istikrarsızlıkların yeni dinamikleri yaratma noktasında önemli bir dönüm noktası olduğu gözler önüne serilmektedir.⁵⁸

Dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise, Ankara Savaşı sonrasında yitirdiği siyasal bütünlüğünü yeniden sağlayan Osmanlı'nın 1453 yılında Bizans İmparatorluğu'nu tarihten silerek, İstanbul'u sınırlarına katması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bu gelişmenin bölge açısından hayati sayılabilecek çok önemli sonuçlar doğurduğu muhakkaktır. Örneğin Anadolu ve Karadeniz bölgesine yayılan Osmanlı hegemonyası, hem Karadeniz, İran ve Suriye ile ticari ilişkilere sahip Venedik ve Ceneviz çıkarlarına büyük sekteler vurmuş, hem de İran'ın batı sınırında yerleşik siyasi aktörleri ve Toroslar bölgesinde Osmanlı düşmanlığı yapan Türkmenleri kontrol altında tutmakta zorlanan ve günden güne kan kaybeden Memlük Devleti'ni yoğun baskı altına almıştır.⁵⁹

Safevi Devleti'nin kökenleri Sünni esaslara bağlı olan sufi Safevi tarikatına dayanmaktadır. İlhanlıların İran'daki hâkimiyetine denk gelen 14.yüzyıl başlarında güney batı Hazar'ın Erdebil şehrinde kurulmuş olan bu tarikat adını, kurucusu olan Şeyh Safiyeddin'den almıştır. Liderliğin babadan oğula geçtiği ve başlangıçta gayri siyasi bir yapı olan Safevi tarikatı ilerleyen zamanlarda etki alanlarını Erdebil dışına çıkartarak başta İran'ın diğer bölgeleri olmak üzere Irak, Suriye, Anadolu, Belh ve Buhara'da müritler kazanmış ve gerek Osmanlılar gerekse de Moğollar üzerinde önemli bir saygınlık elde etmiştir. Tarikatın yıldızı 1402 Ankara Savaşı sonrasında Moğol hükümdarı Timur'un Erdebil'i ziyaret etmesiyle ve bu şehri vakıf olarak Safevi şeyhinin idaresine bırakmasıyla daha da parlamış keza bu ziyaret esnasında Timur'un şeyh Hacı Ali'nin isteğini geri çevirmeyerek Anadolu'dan getirdiği savaş esiri Türkmenleri serbest bırakmış olması Erdebil'in cazibesini bu unsurlar gözünde daha da arttırmıştır. Bu gelişme aynı zamanda Safevi tarikatının siyasallaşması yolunda önemli bir dönüm noktası da olmuştur. Zira Erdebil'de kalan ve Anadolu Sufileri olarak adlandırılan bu Türkmen grup tarikat yolunda önemli hizmetler vermiş, bunlardan Anadolu'ya dönenleri ise yaptıkları Safevi propagandası ile geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Ancak tarikatın tam anlamıyla siyasi amaçlar taşıyan bir yapıya dönüşmesi Şeyh Cüneyt ile birlikte gerçekleşmiş, bununla birlikte, dedesi Hacı Ali zamanında başlayan Şiiliğe dönük dönüşüm kendi döneminde tam

---

⁵⁸ Adel Allouche, **Osmanlı – Safevi İlişkileri Kökenleri Ve Gelişimi**, Çev: Ahmed Emin Dağ, İstanbul 2001, s. 10.

⁵⁹ Allouche, a.g.e., s. 15-16.

anlamıyla keskin bir hal almıştır. Burada dikkate alınması gereken bir başka önemli nokta da, liderliğin babadan oğula geçmesinin, siyasallaşma amacıyla hareket eden bu tarikata hedeflerine ulaşma noktasında önemli manevralar kazandırdığı hususudur.⁶⁰

Şeyh Cüneyt'in, kendisinin politik ihtiraslarından rahatsızlık duyan Karakoyunlu hükümdarının baskısı üzerine Erdebil'i terk ederek Anadolu'ya yaptığı zorunlu ziyaret tarikatın siyasallaşması yolunda göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli gelişmedir. Zira Anadolu, parçalanmış politik yapısı sebebiyle kendisine, siyasi ve iktisadi tatminsizliklerin gün ve gün arttığı Şii eğilimli Türkmenler içerisinde geniş kitleleri kazanma ve bu unsurları ileride kurulacak olan Safevi Devleti'nin kurucu unsurları olarak kullanma noktasında elverişli bir ortam hazırlamıştır. Safevi Devleti'nin kuruluşunda Anadolu Türkmenlerinin rolüne vurgu yapan Faruk Sümer de, bu unsurların önemli bir bölümünü Safevi tarikatına bağlayan politik figür olarak Şeyh Cüneyt'i işaret etmektedir.⁶¹

Anadolu'daki bu kaotik ortam Şeyh Cüneyt'e Türkmen müritler kazandırmasının yanı sıra Akkoyunlu ile müttefik olmanın da yolunu açmıştır. Zira Akkoyunluların Osmanlı, Memlük ve Karakoyunlular ile mücadeleleri göz önüne alındığında, şartların Uzun Hasan ile kendisini bir araya getirdiği ve Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmesi sonrasında da Safevi-Akkoyunlu ilişkisinin daha iç içe bir hal aldığı söylenebilir. Keza bu ilişki ileriki dönemlerde Safevilerin, Karakoyunluları yıkarak İran ve çevre bölgeleri siyasi sınırlarına katan Akkoyunlu Devleti üzerinden İran siyasetine doğrudan müdahil olmasının önünü açacak ve torunu Şah İsmail'in de bu bölgede Safevi Hanedanlığı'nı kurmasına zemin hazırlayacaktır. Sonuç olarak Şeyh Cüneyt'in, ölümünden sonra yerine geçecek olan torunlarına tarikatın dini liderliğinin yanı sıra kendilerine bağlı ve kendileri için savaşacak bir Türkmen gazi topluluğu ve Akkoyunlu hanedanlığı içerisinde güçlü bir pozisyonu miras olarak bıraktığının altı çizilmelidir.⁶²

Tarikatın siyasi bir hareket olarak daha da belirginleştiği süreç Cüneyt'in oğlu Şeyh Haydar zamanındadır. Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın kızı ile evlenerek Akkoyunlu hanedanlığına ortak olmanın yanı sıra, halifeleri aracılığıyla yaptırdığı etkili propagandalar ile müritlerini de çoğaltmayı başarmıştır. Zira Sümer, onun dönemini “[...] *tarikatin başı Azerbaycan'daki Erdebil şehrinde, gövdesi de Anadolu'da idi. [...]*” şeklinde tasvir

---

⁶⁰ Tahsin Yazıcı, “Safeviler” maddesi, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 10, s. 53.

⁶¹ Faruk Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, 2.Baskı, Ankara 1999, s. 7.

⁶² Allouche, a.g.e., s. 57.

etmektedir.⁶³ Tarikatın yapısı ve işleyişi ile ilgili olarak bir diğer önemli dönüşüm ise Türkmen unsurların Şeyh Haydar tarafından düzenli gaziler gücü haline getirilmesidir. Bunun altında yatan en başat sebep ise, savaşçı ve göçebe nitelikteki bu unsurların Safevi şeyhi üzerinde oluşturdukları baskılardır.⁶⁴ Keza kendisine bağlı müritlerin bu dönemde giymeye başladıkları üniformayı andıran özel tarikat kıyafeti askeri öğelerin ön plana çıktığının açık bir delili sayılabilir.⁶⁵ Zira bu gelişme ile devlet olma yolunda kritik bir adım daha atılmış ancak son hamleyi siyasi çalkantı içerisinde bulunan Akkoyunluları tarih sahnesinden silerek ve Safevi devletinin kuruluşunu ilan ederek İsmail gerçekleştirmiştir.

Bu bölümde Safevi siyasal ve toplumsal yapısı ele alınmıştır. Birinci alt başlıkta ‘Safevi devlet sistemi’, ikinci alt başlıkta ise ‘Safevi’de din ve devlet ilişkileri’ incelenmiştir. Aynen bir üst bölümde Osmanlı’yı analiz ederken yapıldığı üzere toplumsal yapıya konunun akışı içerisinde bu iki alt başlık dâhilinde yer verilmiştir.

1.2.1. Safevi Devlet Sistemi

Safevi Devleti, İsmail’in emrindeki Kızılbaş ordusunun siyasi kaos içerisinde bulunan Akkoyunluları ortadan kaldırmasının hemen akabinde Tebriz’i ele geçirmesi ve burada şahlığını ilan ederek on iki imam adına hutbe okutması ve para bastırması ile birlikte 1501 yılında tarih sahnesine çıkmıştır.⁶⁶ Kurucu unsurlarını Kızılbaş-Türkmen kabilelerin teşkil ettiği siyasi ve askeri yapı kuruluştan 1570’lerin sonlarına yani Şah Abbas dönemine kadar kabile emirlerinin etkili olduğu konfederatif niteliğini belirgin bir biçimde hissettirmiş, zira bu zaman dilimi içerisinde söz konusu unsurlar devletin

⁶³ Sümer, a.g.e., s. 12.

⁶⁴ Allouche, a.g.e., s. 59.

⁶⁵ Walther Hinz, Safevi müritlerinin giydiği kıyafeti şöyle tasvir etmektedir: “[...] *Tarikat mensupları sırtlarına derviş entarisi giyerler, başlarına da taç denilen Haydari sarık sararlardı. Türkmen sarığının kabarık olmasına mukabil, taç beyaz bir tülbent üzerine sarılan sürahi biçiminde, yukarıya doğru gittikçe sivri olan on iki dilimli kırmızı bir kavuktur. Parmak kalınlığındaki on iki dilim ve kırmızı renk Safeviliğin alevi akidesini ve mübarek on iki imamı temsil etmektedir. [...]*” Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, 2.Baskı, Ankara 1992, s. 65. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, Safevilerce kullanılan kızıl renkli başlığın (kızıl börk) kendilerinden çok eski zamanlardan beri başta Oğuz Türkmenleri olmak üzere başka bir çok Türkmen boyları tarafından da kullanıldığı ve hatta onların geleneksel bir baş giyimi olduğu hususudur. Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde de kızıl börk giyildiğine dikkat çeken Nihat Çetinkaya’ya göre Şeyh Haydar’ın yaptığı, geleneksel Türkmen kızıl börkünün, Safevi müritlerine has bir biçimde on iki dilimli hale getirilmesidir. Daha detaylı bilgi için bkz. Nihat Çetinkaya, **Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi**, 5.Baskı, İstanbul 2004, s. 415, 442–447.

⁶⁶ Çetinkaya, a.g.e., s. 456-457.

yapılanmasında küçümsenmeyecek roller üstlenerek önemli mevkileri ellerine geçirmişlerdir.

Her ne kadar Şah Abbas tarafından hayata geçirilen siyasi ve askeri reformlar Safevi Devleti'nin merkezileşmesi yolunda oldukça önemli bir kırılma noktası olmuşsa da, bu hedef doğrultusunda bir takım çabaların da kuruluşu takip eden ilk on beş yıllık süreçte İsmail döneminde ve kendisinden sonra tahta geçen oğlu Şah Tahmasp'ın hükümdarlığının son kırk yılında sarf edildiğini söylemek mümkündür.

Safevi Devleti militarist-sufi karakterli dini bir ideoloji üzerine kurulmuştur. Kuruluşu takip eden ilk on beş yıllık süreç, bu ideolojinin Kızılbaş-Türkmen unsurlar tarafından tam anlamıyla benimsendiği bir zaman dilimidir. Zira kuruluş öncesinde başlayan ve Kafkas Hıristiyanlarına karşı sürdürülen bir dizi askeri seferler, bu unsurlara ele geçirilen topraklar ve ganimetler üzerinden önemli bir dünyevi güç kazandırmış, ayrıca devletin, Osmanlı idaresindeki geniş Kızılbaş-Türkmen kitlelere kucak açma politikası da bu kitlelerin kendilerine sahip çıktığının hissedilmesi noktasında pozitif etkiler yaratmıştır. Dolayısıyla gerek ekonomik gerekse de güvenlik ve aidiyet gibi başat sebepler, kurucu ideolojinin şekillenmesinde ve sonrasında da benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.

Bu noktada Şah Abbas dönemine kadar süregelen süreçte devlet mekanizması içerisinde mevcut olan kurumların hiyerarşik yapısına kısaca göz atmak gerekir. Ancak Safevi devlet teşkilatına ait tüm kurumların bu bölümde ele alınması gerek bu çalışmanın konusu olmaması gerekse de çalışmanın bütünselliğini zedeleyeceği gerçeğinden hareketle, ana hatları ile değerlendirilmiştir.⁶⁷ Bunun için ise siyasi kurumların en tepesindeki kişi olarak 'vekil-vezir' ve askeri kurumların en tepesindeki kişi olarak 'emir-ül ümera' ele alınmıştır. Dini kurumlar ise bir sonraki alt başlıkta incelenmiştir.

Safevi Devleti'nin tüm dönemlerinde hiyerarşik piramidin en tepesinde iktidarın mutlak hâkimi olarak 'şah' ve ona bağlı olarak görev yapan meşveretçi hukukuna sahip 'Divan-ı Ala' yer almış, kuruluşu takip eden ilk yıllarda ise şahın gerek siyasi gerekse de ruhani otoritesini 'vekil' temsil etmiştir. Gerek askeri, gerekse de dini kurumların tepe yöneticilerinin seçiminde etkili olan 'vekil' hiç şüphesiz ki bu zaman diliminin en güçlü

---

⁶⁷ Safevi Devleti'nin kurumları ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Willem Floor, **Safavid Government Institutions**, California 2001; Zülfiye Veliyeva, "**Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l Mülük'e Göre)**", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007.

kişisidir. 1507 yılına kadar bu kurumu Kızılbaş-Türkmen unsurlar ellerinde tutmuşlar ancak bu tarihten itibaren söz konusu unsurlar tasfiye edilerek yerlerine Farsi unsurlar ‘vekil’ tayin edilmişlerdir.⁶⁸ Zira bu süreçle birlikte vekillik kurumunun siyasi önemi daha ön plana çıkartılmış ve dini boyutu geri planda bırakılmıştır. Nitekim Roger Savory bu gelişmeyi, geleneksel sufi Safevi tarikatının kurumsal bir Safevi Devleti ile uzlaşması yolunda atılmış önemli bir adım olarak nitelemekte ve tarikatı devlete dönüştürme noktasında olumlu bir basamak olarak görmektedir.⁶⁹ William L.Cleveland da, Savory’nin görüşlerini destekler bir biçimde Şah İsmail’in öldüğü süreçte Safevilerin aşiretlere dayalı askeri bir rejimden, mutlakıyetçi bürokratik bir devlete geçiş aşamasında olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰

Kuruluş döneminin bir diğer güçlü figürü ise güçlü askeri yetkilerle donatılmış ‘emir-ül ümera’dır. Tüm Kızılbaş-Türkmen kabile güçlerinin en başındaki askeri komutan olan ‘emir-ül ümera’ askeri yetkilerinin yanı sıra önemli idari ve siyasi güce de sahiptir. Şah İsmail, ‘emir-ül ümera’ mevkiini ellerinde tutan bu unsurların güçlerini tırpanlamak adına bazı teşebbüslerde bulunmuşsa da, Şah Abbas zamanına kadar bu pek de mümkün olmamıştır.⁷¹

1514 yılında Osmanlılar ile yapılan Çaldıran savaşı sonrasında alınan yenilgi Safevi Devleti açısından önemli kırılmalar yaratmıştır. Zira bu yenilgi, şahsına doğaüstü ve mistik güçler atfedilen Şah İsmail’e karşı duyulan bağlılığı zayıflatmış, Safevi kurucu ideolojisinin temel aldığı mürşit-mürit bağının üstünü örttüğü ‘kabilecilik’ ve ‘kabile şefine bağlılık’ anlayışını geri getirmiştir. Bu dönemden itibaren Kızılbaş-Türkmen unsurların bürokrasiyi ellerine geçirmeye yönelik olarak gerek kendi aralarında gerekse de Farsi unsurlar ile olan çekişmeleri daha da tırmanmış ve bu, vekillik makamının yeniden Kızılbaş askeri aristokrasisinin eline geçmesi ile sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Şah İsmail döneminde temelleri atılan siyasi ve askeri kurumların hiyerarşik ve kurumsal olmaktan oldukça uzak olduğu, kurumlar arası ilişkilerde yasal bir bağın olmadığı, buralarda bulunan görevlilerin yetki ve sorumluluk çerçevelerinin net olarak çizilmediği ve de kişisel mücadelelerin kurumsal mücadeleleri yönlendirdiği söylenebilir.⁷²

---

⁶⁸ Veliyeva, a.g.t., s. 155, 172.

⁶⁹ Roger M. Savory, “The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Ismail I (907-30/ 1501-24) ” **Studies on the History of Safawid İnan**, London 1987, s. 105.

⁷⁰ Cleveland, a.g.e., s. 60.

⁷¹ Savory, “Ismail I... ”, s. 100.

⁷² Savory, “Ismail I... ”, s. 91-93.

Nitekim İsmail'in ölümü sonrasında kabile emirlerinin uzlaşmaları üzerine tahta çıkartılan Şah Tahmasp döneminin ilk on yılında da gerek siyasi gerekse de askeri kurumlar üzerinde yukarıda belirtilen bu durum, Kızılbaş askeri aristokrasisinin güçlenen tekeli ile varlığını devam ettirmiştir. Tahmasp iktidarının ilk on yıllık dönemine damgasını vuran en önemli gelişme Kızılbaş-Türkmen unsurların bürokrasiyi ele geçirmek adına birbirleri ile giriştikleri amansız mücadelelerdir. Bir iç savaş görüntüsü veren bu mücadeleler 'vekil' ve 'emir-ül ümera' mevkilerini doğrudan etkilemiş, İsmail döneminde gücüne sınırlamalar getirilmeye çalışılan bu iki kurum siyasi ve askeri gücüne yeniden ulaşmıştır. Nitekim iktidarının ilk on yılına damgasını vuran Kızılbaş-Türkmen unsurların kendi iç çekişmelerinin devlette yarattığı kaotik etkiler, sonraki dönemlerde şahın devlet kadrolarında Fars ve Çerkez unsurlara yer vermesiyle, dolayısıyla da bu unsurların hâkimiyetlerini arttırmalarıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca, kurumsallaşma yolunda, 'vekil' ve 'emir-ül ümera' mevkilerinin yetki ve sorumluluklarının daha belirgin bir biçimde çizilmiş olması, dönemin önemli bir gelişmesi olarak yorumlanabilir. Zira bu gelişme sonrasında geleneksel vekillik makamının tek elde topladığı geniş yetki ve sorumluluklar, ileriki dönemlerde bürokrasinin başı olarak kabul edilecek 'vezir-i azam' ile askeri kurumların başı olarak kabul edilen 'emir-ül ümera' arasında paylaştırılmış, 'emir-ül ümera'nın yetki ve sorumlulukları azaltılarak askeri otoritenin siyasi otoriteye tabi olmasının adımları atılmıştır. Burada altı çizilmesi gereken bir diğer önemli husus ise, İsmail tarafından geleneksel vekillik kurumu dâhilinde hayata geçirilen ve vekilin şahın ruhani otoritesini temsil etme yetkisine getirilen sınırlandırmanın bu dönem kurumlarında da geçerli olduğu yani bir bakıma da olsa dini ve siyasi yetkilerin ayrımı ilkesinin sürdürüldüğü gerçeğidir.⁷³

Safevi Devleti, Tahmasp'in ölümünü takip eden süreçte kaybettikleri mevkileri yeniden ele geçirmeye yönelik Kızılbaş-Türkmen unsurların yeni bir tehdidi ile karşılaşmıştır. Ancak hâkimiyetlerini yeniden kazanmaya yönelik olarak girişilen bu mücadelenin, Şah İsmail'in ölümünü takip eden süreçte geliştirilen mücadeleden daha farklı bir seyir izlediğinin altı çizilmelidir. Savory, bu konuyla ilgili olarak, Kızılbaş-Türkmen unsurlarca sergilenen söz konusu mücadelenin kendi aralarında olmaktan ziyade, devlet kadrolarını ellerine geçiren diğer unsurlara karşı olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴ Zira mücadeleden kazançlı çıkan Kızılbaş unsurlar olmuş, nitekim Faruk Sümer de, bir yıllık

⁷³ Roger M. Savory, "The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Tahmasp I (930-84/ 1524-76)" **Studies on the History of Safawid İnan**, London 1987,s. 65-85.

⁷⁴ Savory, "Tahmasp I..." , s. 71.

saltanat tahtında oturan II. İsmail'in ardından tahta çıkartılan Şah Muhammed dönemini, bu unsurların devlete hâkim oldukları bir süreç olarak tanımlamıştır.⁷⁵

Sonuç olarak, kuruluşun Şah Abbas'a kadar süregelen süreç devlet içerisinde merkezileşme- âdemi merkezileşme mücadelesinin sürdüğü, siyasi ve askeri kurumlarda hiyerarşik bir yapının tam anlamıyla tahsis edilemediği, askeri gücün ise ademi-merkeziyetçi Kızılbaş-Türkmen unsurların ellerinde toplandığı bir zaman dilimidir. Merkezileşme adına sarf edilen bazı çabalar olmakla birlikte bunlar, iktidarı elinde tutan şahın kişisel gücü oranında başarılı olmuş ancak kendisinden sonraki halefleri için kalıcı olamamıştır.

Şah Abbas iktidarı, Safevi siyasi tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Zira kendisinden önceki dönemlerde devletin siyasi ve askeri kurumlarına ve dolayısıyla da bu kurumların işleyişine baskın bir biçimde hâkim olan Kızılbaş-Türkmen unsurlar, Abbas'ın izlediği merkeziyetçi politikalar doğrultusunda büyük ölçüde kontrol altına alınarak tasfiye edilmişlerdir.⁷⁶ Şahın merkezileşmeye giden süreçte söz konusu bu unsurların etkinliklerini kırmak adına izlediği stratejinin başında, uyguladığı iskân ve müsadere politikası gelmektedir.⁷⁷ Devletin gerek merkez, gerekse de taşra teşkilatlarına kendi seçtiği yeni emirleri yerleştirerek ve buralardaki Kızılbaş- Türkmen emirlerinin etkisini azaltarak işe koyulan Şah Abbas, daha sonraları bununla da yetinmeyerek kendisine tehdit oluşturacağını hissettiği birçok kabile ve oymağı yerleşik buldukları topraklarından sökerek İran içlerine dağıtmıştır. Nitekim kontrol altına alınan ademi-merkezi unsurlar salt Kızılbaş-Türkmenlerce sınırlı kalmamış, ayrıca Gilan, Mazenderan, Sistan, Lor ve Luristan'daki mahalli emirliklere de son verilerek ve bunlardan bazılarının sahip oldukları topraklara Türk nüfusu iskan edilerek devletin hakimiyeti merkezden uzak yerlerde de sağlanmıştır.⁷⁸ Özetle, Şah Abbas'ın ademi-merkezi unsurlara karşı hayata geçirdiği mücadele, gerek bu unsurların kontrol altına alınmasıyla gerekse de topraklarının müsadere edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu süreçte profesyonel orduya geçiş de, merkezileşme yolunda atılmış bir diğer önemli adımdır. Safevi Devleti, kuruluşun Şah Abbas dönemine kadar düzenli bir askeri yapıya sahip olmamış, ordu savaş sırasında eyalet hakimlerinin, beylerbeylerinin ayrı ayrı

---

⁷⁵ Sümer, a.g.e., s. 142.

⁷⁶ Çetinkaya, a.g.e., s. 558.

⁷⁷ Roger Savory, "The Safavid Administrative System", Hazırlayan: Peter Jackson, Laurence Lockhart, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 6, Cambridge 1986, s. 364- 365.

⁷⁸ Sümer, a.g.e., s. 148, 152.

düzensiz feodal süvari birliklerinden teşkil edilmiş ve ihtiyaç halinde toplanan askerler ise boy liderleri tarafından barındırılarak yine onlarca temin edilmişlerdir. Bu karakteri itibariyle Safevi ordusunun ortak plandan bağımsız ve düzensiz hareket etme eğiliminin güçlü olduğunun vurgulanması gerekir.⁷⁹ Bu dönemin ordusunun bir diğer önemli karakteri ise sahip olduğu gayri profesyonel yapısıdır. Örneğin Faruk Sümer Tahmasp döneminin Safevi ordusunu tasvir ederken askeri yapının Türk oymakları tarafından kurulduğundan ve yalnız onlara dayandığı için de hafif atlı birliklerden oluştuğundan bahsetmektedir.⁸⁰ Nitekim askeri yapının, akın ve baskınlarda, sahip olduğu manevra yeteneği sayesinde başarılar sergileyebilme yeteneğine karşın, ateşli silahlar kullanabilen piyadenin yok denecek kadar az olması sebebiyle profesyonel bir ordu karşısında tutunabilmesi şansının oldukça güç olduğunun altı çizilmelidir. Dolayısıyla, Şah Abbas tarafından oluşturulan yeni askeri yapının söz konusu bu olumsuzlukları bertaraf etme noktasındaki rolü yadsınamaz. Bu doğrultuda, ‘şahseven’ adıyla, Kızılbaş-Türkmen aşiretlerinin içerisindeki şaha sadık kişilerin seçilmeleri ile hassa birlikleri, Ermeni, Gürcü ve Çerkez unsurlardan devşirilmek ve eğitilmek suretiyle topçu ve tüfekli piyadelere sahip gulam ordusu ve eyaletlerin yerleşik halkından teşekkül eden tüfenkçi birlikleri meydana getirilmiştir. Burada vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta ise söz konusu devşirme unsurlardan başarılı görülenlere askeri kurumlar içerisinde önemli mevkilerin verildiği ve dolayısıyla da Kızılbaş-Türkmen hâkimiyetinin bu unsurlar karşısında eridiği gerçeğidir. Zira Şah Abbas öncesi döneme denk gelen 1576 yılında, görev verilen toplam 114 askeri vali ve komutan düzeyindeki emirlerin tümü Kızılbaş-Türkmen unsurlardan oluşuyor iken, Abbas’ın öldüğü dönemde söz konusu görevlilerin sayısının 93’e indiği ve bunlardan da 48’inin Kızılbaş-Türkmen unsurlar dışındaki diğer unsurlardan meydana geldiği hususu, Türkmen unsurların devlet hizmetinde eski pozisyon ve önemlerini koruyamadıklarının önemli bir işaretidir.⁸¹

Şah Abbas tarafından oluşturulan düzenli ve profesyonel ordu, pek doğal olarak kurumsal anlamda işleyen güçlü bir bürokrasinin varlığını zorunlu kılmıştır. Zira askeri kurumların sistemli bir biçimde işleyebilmesi ve masraflarının düzenli olarak finanse edilebilmesi için, ülke dâhilinde vergi toplayacak merkezi siyasal erke, bunu icra edecek memurlara ve bu işleyişi toplum gözünde meşru kılacak hukuki kurallara gereksinim

---

⁷⁹ Veliyeva, a.g.t., s. 385.

⁸⁰ Sümer, a.g.e., s. 65.

⁸¹ Akyol, a.g.e., s. 85, 94; Cleveland, a.g.e., s. 60-61; Sümer, a.g.e., s. 148-149,156.

duyulmuştur. Bu gerçeklerden hareketle Şah Abbas, miras aldığı mevcut siyasi kurumların kurumsallaşması yönünde önemli reformlar yaparak, bunların hiyerarşik düzlemdeki yetki ve sorumluluklarını daha belirgin bir hale getirmiş, bürokrasi içerisinde, kentli ve eğitilmiş Farsi unsurlara önemli mevkiler vererek de bunların Kızılbaş-Türkmenler karşısında güçlenmesine olanak sağlamıştır.⁸² Savory, bu yapılanma ile ilgili olarak, baş vezirin güçlenen konumuna işaret etmektedir. Ona göre, yetki ve sorumlulukları artırılarak bürokrasinin en üst düzey makamına oturtulan baş vezir, Farsi unsurların bürokraside eriştiği gücü gözler önüne sermektedir.⁸³ Ayrıca başkent, Fars kültürünün egemen olduğu İsfahan'a alınması ve buranın canlı bir ticaret ve kültür şehri haline dönüştürülmesi, Fars kültürü ve bürokrasi geleneğinin devlet kurumları üzerindeki etkisini pekiştiren bir diğer önemli gelişmedir.⁸⁴

Bu noktada, ekonomik ve toplumsal yapıya da ana hatları ile değinmek faydalı olacaktır. Devletin ekonomisi esas itibarıyla toprak üzerine kurulu olmakla birlikte, göçebe ekonomisinin esas uğraşı olan hayvancılık ve kentlerde ticaret ve zanaat dallarına dayalı ekonomi de gelişmekte olan sektörler olarak göze çarpmaktadır. Toprak, ana hatlarıyla, devlete ait hazine arazileri, şahın sahip olduğu hassa arazileri, vakıf arazileri ve hususi şahıslarca tasarruf edilen araziler olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Hazine topraklarından elde edilen gelirler, asker ve devlet idaresi için, hassa arazilerinden sağlanan gelirler ise şahın, saray ve hizmetlilerinin giderleri için kullanılmaktadır. Vergi muafiyeti ve inzibati dokunulmazlık gibi önemli ayrıcalıklara sahip olan vakıf arazilerin idaresi ise şahın atadığı ve çoğunlukla Şii ulemaya mensup mütevellilerin elindedir. Son olarak da, hususi şahısların tasarruf ettiği ve 'soyurgal' adı verilen arazilerden bahsetmek lüzumu vardır. Bunlar, kuruluşu takip eden dönemlerde, önemli bir politik ve ekonomik güç kazanan Kızılbaş-Türkmen aristokrasisi ileri gelenleri ile vakıflar üzerindeki ekonomik ve idari ayrıcalıklarından dolayı güçlenen Şii ulemanın bazı ileri gelenlerine tahsis edilen, sahiplerinin devlet hizmetinde bulunmalarını gerektirmeyen ve onları vergiden muaf tutan özerk nitelikteki topraklardır. Devletin, ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olarak yerleşmek ve buraları korumak adına geliştirdiği bu sistem merkezileşme ile birlikte 'tiyul'⁸⁵ sistemine geçişi zorunlu kılmıştır. Şah Abbas'ın reformlarından sonra kesin olarak yasallaşan tiyul

---

⁸² Veliyeva, a.g.t., s. 143.

⁸³ Savory, "The Safavid Administrative...", s. 365.

⁸⁴ Cleveland, a.g.e., s. 61; Akyol, a.g.e., s. 102.

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz., V.Minorsky, "tiyul" maddesi, **M.E.B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12-I, s. 391-393.

sisteminde ise, toprağın tahsis edildiği tiyuldarların, devlet hizmetindeki asker ve memurlar arasından atanması ve buralardan vergi toplanması, ademi-merkezi unsurların güçlerinin kırılarak toprak mülkiyetinin devlet denetimine alınması yolunda atılmış bir diğer önemli adımdır.⁸⁶

Siyasal ve toplumsal yapı üzerine şu ana kadar yapılan değerlendirmeler, devletin karakteri ile ilgili bazı gerçekleri gün yüzüne çıkartmaktadır. Bunların en başında hiç kuşkusuz ki devlet hiyerarşisinin en tepesinde oturan şahın sahip olduğu mutlak gücü ve otoritesi gelmektedir. Mesela, devleti ilgilendiren işlerde tek ve tartışmasız karar alıcı makam kendisidir. Ayrıca, kendisinin tek bir iradesi ile tüm mülkiyet haklarının toptan bir biçimde müsadereye tabii kılınması mümkün olabilmektedir. Özetle, şah, ülke ve tebaasını kendi mülkü olarak algılamaktadır. Bir diğer önemli husus ise, Şah Abbas reformları ile keskin bir dönüşüm geçiren sivil-asker kadro ile ilgilidir. Kabile bağları dolayısıyla hiyerarşiye yatkın olmayan ve başına buyruk hareket eden Kızılbaş-Türkmenler yerine, bürokraside kentli Fars unsurların, askeri alanda ise devşirme kökenli kulların istihdam edilmeye başlanması, şahın mutlak otoritesini daha da güçlendirmiştir. Willem Floor, bu kadroların sadakat ve bağlılıklarının, politik sistemin kendisinden ziyade şahın şahsına karşı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Tüm bu anlatılanlar, Safevi Devleti'nin patrimonyal⁸⁸ niteliğini gözler önüne sermektedir.

Devlet sistemleri mercek altına alınırken, onu oluşturan kurucu unsurlar ve ideolojinin yanı sıra sistemin temelinde mevcut olan, siyasi, ekonomik, sosyal, dini ve diğer bazı çelişkiler de göz önüne alınmalıdır. Zira devletlerin ortaya çıkmasında da, tarih sahnesinden silinmesinde de bunların rolleri son derece önemlidir. Safevi siyasi tarihine bu perspektiften bakıldığında, devleti çöküşe götüren etkenler daha da berraklaşmaktadır.

Her ne kadar Şah Abbas tarafından uygulamaya konulan reformlar devlet içerisinde yeni bir idari-askeri elit grubunu ortaya çıkartarak gelenekseli tasfiye etmişse de, yeni bir takım çelişkileri beraberinde getirmiştir. Abbas sonrasında tahta çıkan şahlar ise siyasi sistemin temelinde mevcut olan çelişkileri dengeleyememiş ve gerektiğinde de bunları birbirlerine karşı kullanmaya muvaffak olamamışlardır. Örneğin, Kızılbaş-Türkmen unsurların güçlerinin kırılması doğrultusunda uygulanan idari politikaların yanı

---

⁸⁶ Veliyeva, a.g.t., s. 310-327; Yazıcı, a.g.m., s. 59.

⁸⁷ Floor, a.g.e., s. 1.

⁸⁸ Max Weber'in patrimonyal otorite üzerine yaptığı değerlendirmeler, çalışmanın 1.1.1. Osmanlı Devlet Sistemi alt başlığı altında ana hatlarıyla ele alınmıştır.

sıra, izlenilen toprak ve vergi politikaları, yeni elite geniş bir hareket alanı açmış, ancak bu alan zaman içerisinde güçlerini şahsi çıkarları doğrultusunda kullanmaları ile sonuçlanmıştır.⁸⁹ Bu politikaların askeri kurumları da doğrudan etkilediğine değinen Savory'e göre devleti çöküşe götüren nedenlerin en başında izlenilen toprak ve iskan politikasının askeri sistemde meydana getirdiği tahribat gelmektedir. Savory, o döneme kadar dışarıdan gelen saldırılara karşı bir tampon vazifesi gören Kızılbaş-Türkmenlerin tasfiye edilerek ülkenin başka bölgelerine dağıtılmalarının, devleti düşmanlarına karşı savunmasız bıraktığının altını çizmektedir.⁹⁰ Faruk Sümer'in görüşü de Savory'i destekler biçimdedir. Ona göre, Şah Abbas'ın Türk oymakları ile ilgili almış olduğu tedbirler zaman içerisinde devletin yıkılmasına zemin hazırlamıştır.⁹¹ Bu noktada, başkent'in İsfahan'a kaydırılmasının da Kızılbaş-Türkmen unsurları merkezi denetimden uzak ve başıboş bıraktığının altı çizilmelidir.⁹²

Sonuç olarak, Şah Abbas reformları Safevi devletinin merkezileşmesi ve kurumsallaşması doğrultusunda önemli fırsatlar doğurmuşsa da, kendisinden sonra gelen halefleri bu süreci yeteri kadar doğru yönetememişlerdir. Nitekim yapılan tüm bu yanlışlıklara rağmen devlet yine de yüz yıl kadar bir süre varlığını sürdürmeyi başarmış, ancak 1700'lerin ilk yarısında Afşarlar tarafından tarih sahnesinden silinmişlerdir.

1.2.2. Safevi'de Din ve Devlet İlişkileri

Şah İsmail'in 1501 yılında Tebriz'i ele geçirmesi akabinde on iki imam adına okuttuğu hutbeden ve Şiiliğin devletin resmi dini olarak kabulünden bir üst bölümde bahsedilmiş idi. Bu bölümde ise Safevi'de din ve devlet ilişkileri pratiği ana hatları ile ele alınmıştır. Ancak konunun doğru bir zeminde tartışılabilmesi için öncelikli olarak Şiiliğin tarihsel gelişiminden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

İslam peygamberinin ölümünün ardından başlayan ve Ali'nin peygamberden sonraki halife olarak kabul edilmesini hareket noktası addeden tartışmalar her ne kadar İslam toplumu içerisindeki ayrılığın ilk tohumlarını atmışsa da, asıl dramatik gelişmeler

---

⁸⁹ Floor, a.g.e., s. 3-4.

⁹⁰ Savory, "The Safavid Administrative...", s. 365-367.

⁹¹ Sümer, a.g.e., s. 149.

⁹² Veliyeva, a.g.t., s. 150.

Ali'nin sonrasında ortaya çıkmıştır. Nitekim halifeliğin Emevilere geçmesi ve sonrasında Ali'nin oğlu Hüseyin'in Emevi güçlerince öldürülmesi, Şii-Sünni ayrımını gün yüzüne çıkartmanın yanı sıra Şia doktrininin de çekirdeğini oluşturmuştur. Böylece, İslam toplumundaki siyasal liderliğin kim tarafından yürütüleceği ve bu liderliğin dini boyutunun ne olacağı hususunda başlayan fikir ayrılıkları, Hüseyin'in ölümü sonrasında İslam peygamberinin ailesine yapılan zulüm ve o ailenin hükümdarlık hakkının gaspı şeklinde ele alınarak doktrinel bir şekle büründürülmüştür.⁹³ Şia literatüründe 'İmamet' olarak da adlandırılan bu doktrine göre, imamların kişiliği peygamberin siyasi, idari ve askeri açıdan halifesi olmayı ifade etmekle kalmayıp, bazı özellikleriyle de peygamberi misyonun manevi boyutlarının devamı niteliğindedir. Bunun altında yatan temel sebep ise, peygamberin alışlagelmiş bir lider olmadığı, dolayısıyla da vekillerinin de sıradan kimseler olamayacağı düşüncesidir. Bundan hareketle imamın görevi, Kuran'ı anlama ve tefsir etme, fıkhıta içtihat, bireyin manevi hayatında yol gösterici olma ve ümmete liderlik etme yetkilerini kapsamaktadır.⁹⁴ Şia'da altı önemle çizilen bir diğer nokta ise imamların nasıl belirleneceği hususudur. İmamet doktrini, Kuran'ın gizli manalarının olduğunu ve bunların Allah tarafından peygambere, peygamber tarafından da Ali ve onun soyundan olan imamlara bildirildiği tezinden hareketle, imametin Allah'ın vahyi ve önceki imamın beyanı ile tahakkuk edileceğini esas alır.⁹⁵ Nitekim meşruiyetini vahiyden alan imamların masum ve yanılmaz kabul edildikleri de göz önüne alındığında, onların şemsiyesi altındaki Şii toplumunun, içinde bulunduğu coğrafyadaki siyasi erk ile olan ilişkileri ve onu gayrı meşru gören protest tavırları daha anlaşılır olmaktadır.

İmamet doktrinini şekillendiren bir diğer önemli vaka ise on ikinci imam Muhammed el-Mehdi'nin gizlendiğine inanılması ve bu inanın, literatürde 'gaybet dönemi' olarak adlandırılmasıdır. Şia'ya göre, on birinci imam Hasan-el Askeri, oğlunun kendisinden sonraki imam olacağını bildirmesinin ardından ölmüş, bunun akabinde de oğlu Muhammed gizlenmiştir.⁹⁶ Nitekim doktrinize olmuş bu inanış on ikinci imamın gaybetinde fıkhi hükümlerin elde edilmesi konusunda bir takım farklı görüşleri ve zaman içerisinde de ahbari-usuli bölünmesini beraberinde getirmiştir.

---

⁹³ Cleveland, a.g.e., s. 36-37.

⁹⁴ Hamid Algar, **İslam Devriminin Kökleri**, Çev: M.Çetin Demirhan, İstanbul 1988, s.18-19; Muhammed Mescid-i Camii, **Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri**, Çev: Malik Eşter, 2.Baskı, İstanbul 2003, s. 56, 166.

⁹⁵ Taha Akyol, **Haricilik ve Şia İslam'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları**, İstanbul 1988, s. 194-202.

⁹⁶ Ethem Ruhi Fırlı, **İmamiye Şiası**, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 181.

Ahbari (nakilci) ekol, adından da anlaşılacağı üzere, ulemanın belirli bir sorun ya da durum ile ilgili herhangi bir hükme varırken yalnızca peygamber ve masum imamların hadislerine müracaat etmesi gerektiğini esas almış, dolayısıyla da Şii fikhini hadisler dışında başka hiç bir kaynağa dayandırmamıştır. Usuliler ise şeriat ve akidenin yorumlanması ve bağımsız yargıda bulunulması hususunda müçtehitlerin işlevini meşru kabul ederek yetkin bir âlimin bireysel istidlallerle kullanabileceği belli ölçüde yasal kaynağın ve hukuk prensiplerinin var olduğu görüşünü ileri sürmüşler, fikhin oluşturulmasında hadislerin yanı sıra içtihada dayalı akli esasları da (usul) temel kabul etmişlerdir.⁹⁷ Özetle, ahbari ekol, içtihadı ve kıyası haram kabul eder ve tek yasa yapıcı olarak masum imamları görürken, usuliler, on ikinci imamın gaybetinde kıyasla hüküm vermeyi ve içtihat yapmayı caiz saymıştır.⁹⁸ Bu bölünmeyi hızlandıran sebeplerin en başında ise, Şii Büveyhiler'in Abbasi başkenti Bağdat'ı ele geçirmeleri sonrasında ulema nezdinde sağladıkları hürriyet ortamı gelmektedir. Her ne kadar Büveyhiler döneminde İmamiye mezhebindeki telif hareketi en parlak devrini yaşamış ve ulemanın birçoğu çalışmalarını peygamber ve on iki imamın hadislerini toplama üzerine yoğunlaştırmışsa da, bir grup ulema usul, fıkıh ve kelam alanlarında oldukça önemli çalışmalar yaparak ve yargı-eğitim kurumlarında görev alarak usuli ekolün ilk nüvesini oluşturmuştur.⁹⁹ Sonuç olarak, usulilerin siyasi erk ile başlayan bu yakınlaşmaları ve eğitim-yargı kurumlarındaki memuriyetleri, ileriki dönemlerde hayata geçecek olan devlet-ulema ilişkileri bakımından önemli bir milattır.

Büveyhiler döneminde şekillenmeye başlayan usuli düşünce Safeviler'e kadar olan süreçte inişli çıkışlı bir gelişim seyri izlemiş, örneğin Bağdat'ın 11.yüzyıl ortalarında Sünni Selçuklular tarafından ele geçirilmesi sonrasında duraklama yaşamış ancak Moğolların İran'ı almaları ve 1258 yılında Bağdat'taki hilafeti düşürmeleri sonrasında yeniden yükselişe geçmiştir. Bu süreçte, özellikle Irak'ta bulunan Hille ve Suriye'de bulunan Cebel-i Amil medreseleri usuli düşünceye yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu yeniliklerin en başında, ulemanın toplumdaki artan rolü ve içtihat prensibinin meşru bir kavram olarak kabulü gelmektedir. Özellikle, masum imamların Cuma namazının kıldırılması, zekât ve

⁹⁷ Algar, a.g.e., s. 26; Mansur Muaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", Hazırlayan. Serpil Üşür, **İran Devrimi Din, anti-emperyalizm ve Sol**, İstanbul 1992, s. 157; Ethem Ruhi Fıglalı, "Şiiliğin Ortaya Çıkışı ve İran'da Din-Siyaset İlişkisi", **Avrasya Dosyası**, Cilt 13, sayı 3 (2007), s. 201.

⁹⁸ Ahmed El-Katib, **Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi Şura'dan Velayet-i Fakihe**, Çev: Mehmet Yolcu, Ankara 2005, s. 310-311,364-365.

⁹⁹ Vecih Kevserani, **Fakih ve Sultan Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi**, Çev: Ramazan Yıldırım, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 13, 16, 20.

humusun toplanması gibi bir takım yetkilerinin ulemaya devredilmesi düşüncesi, onların zaman içinde toplumun sözcüleri konumuna yükselmelerine ve buradan da almış oldukları destekle siyasi otoriteyle daha iç içe ilişkiler kurmasına olanak sağlarken, içtihat prensibin kabulü ise fihri otoritelerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır.¹⁰⁰

Safevilerin ortaya çıktığı İran coğrafyasına, yukarıda ele alınan bu gelişmeler paralelinde bakıldığında, devletin dini kişi ve kurumlar ile kurduğu iç içe ilişki ve söz konusu ilişkinin tarihsel süreç içerisindeki sonuçları daha da belirginleşmektedir. Bunun yanı sıra Moğolların İran'daki hâkimiyetinin ortadan kalkması akabinde yaşanan çalkantıların da bu coğrafyada yaşayan toplum nezdinde önemli etkiler doğurduğu ve toplumu siyasi bölünmelere sürüklediğinin altı çizilmelidir. Nitekim Safevi Devleti öncesindeki demografik dağılımın Sünni yoğun özelliğine dikkat çeken Kevserani, toplum içerisindeki bölünmelerin dini nitelik taşımamasını, iki asır boyunca gelişen tasavvufî yapıya ve bu yapının Şii ve Sünni kitleyi birleştiren bir takım ortak özelliklerine bağlamaktadır.¹⁰¹

Safevi Devleti'nin tarih sahnesine çıkması, Şiiliğin gerek devlet kademesinde kazandığı resmîyet, gerekse de İran coğrafyasında ele geçirdiği hâkimiyet bakımından önemli bir milattır. Kuruluşun ardından din-devlet ilişkileri pratiğini iki faktörün belirlediğine işaret eden Mazlum Uyar, bunlardan birincisini Safevi idarecilerinin politik menfaatleri, diğerini ise henüz müesseseleşme sürecini tamamlayamamış olan Şii hiyerarşinin devletten beklentileri olarak formüle etmiştir. Uyar'a göre birinci faktör devletin kuruluşundan itibaren var olmakla birlikte, ikinci faktör Safevilerin son dönemlerinde daha belirgin bir rol oynamaya başlamıştır.¹⁰²

Bir üst bölümde, devleti şekillendiren Kızıbaş-Türkmen unsurlardan, sufi karakterli Safevi kurucu ideolojisinden ve bunların, devletin kurumsallaşma ve merkezileşme hedefi karşısında sergilediği tezat yaklaşımlarından ana hatlarıyla bahsedilmiş idi. Nitekim siyasi ve toplumsal bütünleşmeyi Şiilik şemsiyesi altında gören Safeviler, kuruluşu takip eden süreçle birlikte yukarıda sözü edilen unsurları dışlayarak

¹⁰⁰ Mazlum Uyar, **Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri**, İstanbul 2004, s. 67-72, 93.

¹⁰¹ Kevserani, a.g.e., s.148-149. Faruk Sümer ve Mazlum Uyar da Safevi devleti öncesindeki demografik yapının, Sünni yoğun niteliğine vurgu yapmışlardır. Sümer'e göre 15.yüzyılın ikinci yarısına denk gelen süreçte, İran'daki halkın çoğunluğunu Sünniler oluşturmaktadır. Uyar da, Safevilere kadar İran'da Şiiilerin hâkim olmadıklarını ve Şii hareketlerinin daha çok İran'ın dışındaki bir coğrafyada yoğunlaştığını ifade etmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Sümer, a.g.e., s. 2,3, 24,25; Mazlum Uyar, **İmamiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri Ahbarilik**, İstanbul 2000, s. 135-136.

¹⁰² Mazlum Uyar, "Safeviler Döneminde (1501-1722) Devlet Ricalı – Ulema Münasebetleri", **Türkiye Günlüğü**, sayı 63 (Aralık 2000), s. 66.

ulemayı devlet sistemine yamama gayretine girişmişlerdir. İran'ın önemli dini merkezlerindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yetersizliğinin de bilincinde olarak, başta Cebel-i Amil olmak üzere diğer önemli dini merkezlerdeki Arap ulemayı İran'a davet etmişler ve bu davetlerine önemli oranda da karşılık bulmuşlardır.¹⁰³ Şii Arap ulemasını bu davete sıcak bakmaya iten sebeplerin başında ise, Şiiliğin Safevi Devletinin resmi dini olarak ilan edilmesinin yanı sıra, buldukları merkezlerde etkisini arttıran Osmanlı hâkimiyeti ve bunun paralelinde gelişen Sünni politikalar gelmektedir.¹⁰⁴

Safevi'deki din ve devlet ilişkileri pratiği iki ayrı dönemde değerlendirilmelidir. Birinci dönem, kuruluşu takip eden süreçle başlayarak Şah Abbas'ın hükümdarlığının sonuna dek uzanan zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönem, devlet aşamasında fikhın da etkisiyle Şiiliğin aşamalı bir biçimde tasavvuftan ayrılmaya başlaması ve tasavvufun Şiilik içinde eritilerek etkinliğini yitirmesi süreci şeklinde özetlenebilir.¹⁰⁵ Böylece, geleneksel merkezlerini terk ederek İran'a göç eden usuli ulema siyasi sisteme entegre edilerek devletin muhafızları haline gelmiş ve organize bir kuvvet olarak tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte Safevilerin kendilerinden önceki bazı Sünni devletlerin dini müesseselerinin çoğunu muhafaza ettiklerinin, dolayısıyla 16.yüzyılda ve 17.yüzyılın bir bölümünde geçerli olan dini ve siyasi kurumlar arasındaki yapısal ilişkinin söz konusu ülkelerden pek de büyük farklılıklar arz etmediğinin altı çizilmelidir.¹⁰⁶

Safevilerde, kuruluşu takip eden süreçte dini kurumlar nezdinde birinci sırayı 'sadret' makamı işgal etmiş ve ulema bizzat şah tarafından atanan 'sadr' kanalıyla temsil edilmeye başlanmıştır. Başlangıçta, temel misyonu Şiiliğin yayılması ve kuvvetlendirilmesi vasıtasıyla doktrinel birliği sağlamaktan ibaret olan 'sadr'ın¹⁰⁷ diğer görevleri arasında vakıflar, hukuk ve din ile ilgili işlere bakılması ve bu kurumlardaki görevlilerin atama, azil ve terfilerinin yapılması gelmektedir.¹⁰⁸ Böylece, dini vakıfları idare eden 'sadr' üzerinden ulemanın kontrolü altındaki cami ve medreseler önemli bir ölçüde siyasi sistemle bütünleştirilmiştir.¹⁰⁹ Nitekim Şah İsmail döneminin sonlarına gelindiğinde, milli birliğin Şiilik şemsiyesi altında büyük ölçüde sağlanmış olması

---

¹⁰³ Uyar, "Ahbarilik...", s. 139.

¹⁰⁴ Rula Jurdi Abisaab, **Converting Persia Religion and Power In The Safavid Empire**, New York 2004, s. 139.

¹⁰⁵ Kevserani, a.g.e., s. 153.

¹⁰⁶ Uyar, a.g.m., s.68; Uyar, "Şii Ulemanın...", s. 110.

¹⁰⁷ Savory, "Ismail I...", s. 103.

¹⁰⁸ Veliyeva, a.g.t., s. 402-404.

¹⁰⁹ Uyar, "Ahbarilik...", s. 145.

sebebiyle ‘sadr’ın doktrinel birliği sağlamaktan ibaret olan temel misyonu sona ermiş¹¹⁰, böylece de sadaret makamı günden güne güç kaybeden bir seyre girmiştir. Ancak bu gelişmeyi ulemanın devlet karşısındaki kan kaybı olarak değerlendirmek gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır. Zira ‘sadr’ın vakıf ve şer’i hukuk işlerine bakmakla ilgili diğer yükümlülükleri göz önüne alındığında, özellikle vakıfların idaresi vasıtasıyla ulemanın siyasi ve iktisadi gücünü büyük ölçüde arttırdığı ifade edilmelidir.¹¹¹

Özetle, kuruluşun Şah Abbas’ın ölümüne kadar olan süreçte, devlet ile usuli ulema arasındaki ilişkilerin her iki tarafının karşılıklı menfaatleri doğrultusunda belirlendiği, ancak güç dengesinin yine de gözle görülür bir biçimde siyasi erkten yana olduğu söylenebilir. Bu süreçte şahlar, saltanat nezdinde dini siyasallaştırmak vasıtasıyla merkezî bir devlet yaratmayı ve meşruiyetlerini ulemanın desteğiyle sağlamayı hedeflerken, ulema da henüz tamamlanmamış olan müesseseleşmesini devlet desteği ile gerçekleştirme amacını gütmüştür. Ancak karşılıklı menfaatler üzerine kurulu bu ilişkiler, usuli ulemanın kendi içinde dahi bir takım görüş farklılıklarını beraberinde getirmiştir. Çünkü siyasi otorite ile ilişki hususunda aktif tavır sergileyen bir grup usuli ulema her ne kadar mutlak meşru bir devletin ancak kayıp on ikinci imamın dönüşüyle ve onun tarafından tesis edileceği düşüncesini muhafaza etse de, pratik zaruretler neticesinde onun otorite ve karizmasının bir kısmını üstlenmek zorunda kalmıştır. Bir diğer usuli grup ise devletle çok yakın ilişki içine girmekten kaçınarak eğitim ve hukuk müesseselerinde görev yapmayı daha uygun bulmuştur.¹¹² Sonuç olarak usuli ulemanın bir bölümü devlet hiyerarşik yapısı içerisinde görev alırken, diğer bir bölümü ise özellikle saltanat merkezinden uzak yerlerde, tamamen veya yarı-bağımsız görevler üstlenerek buralarda yaşayan halk üzerinde göz ardı edilemeyecek derecede etkili olmuşlardır. Böylece bu bölgelerde önemli dini havzalar meydana gelmeye ve ‘taklid mercii’¹¹³ olarak adlandırılan liderler de önemli bir güce ulaşmaya başlamışlardır.

Şah Abbas’ın hükümdarlığının sona ermesiyle başlayarak Safevilerin tarih sahnesinden silinmesine dek uzanan süreçteki din ve devlet ilişki pratiği ise yukarıda ele

---

¹¹⁰ Savory, “Tahmasp I...”, s. 79.

¹¹¹ Uyar, “Ahbarilik...”, s. 146.

¹¹² Uyar, a.g.m., s. 68,72.

¹¹³ “Müctehid olmayanlar, müctehidde olacak olan bağımsız istidlal ve hukuki kavrayış yeteneğinden mahrum olanlar birinin rehberiyetine tabi olmak zorundadırlar ki bu birinin rehberiyetine tabi olma işi taklid olarak adlandırılır. Kelime sözlük anlamıyla birinin yaptığına benzetme demektir. İstihataki anlamı ise; bir din alimini izlemek, ona tabi olmaktır. [...] Müslüman bir birey tarafından otorite ve rehberiyet kaynağı olarak seçilen müctehid anlamı taşıyor.” Daha detaylı bilgi için bkz. Algar, a.g.e., s. 27.

alınan dönemden belirgin bir biçimde farklılıklar sergilemektedir. Buradaki en temel farklılık, devlet ile ulema arasındaki güç ekseninin ulema lehinde izlediği seyridir. Nitekim bu dönemde ulemanın devlet üzerinde hissedilir bir hâkimiyet kurmaya başladığı, özellikle de 17.yüzyılın son çeyreğinden itibaren, devlet karşısında olmasa bile onunla yan yana bir güç olarak var olduğu ve hatta kendisini tehdit eden odaklara karşı doğrudan inisiyatif kullandığı görülmektedir. Söz konusu gelişmeye zemin hazırlayan sebeplerin en başında ise, dini hiyerarşinin bu dönemde müesseseleşme aşamasını önemli ölçüde tamamlamış olduğu gerçeği yatmaktadır.¹¹⁴ Ancak, ulemanın devlet üzerinde kurduğu hâkimiyete ilişkin yegâne sebebin bu olmadığı, duraklama ve gerilemenin de süreci hızlandırdığı göz ardı edilmemelidir.

Dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise, gerileme sürecinin toplum nezdinde ortaya çıkarttığı siyasi ve ekonomik gerilimlerin hâlihazırda mevcut olan ahbari-usuli çatışmasını yeniden ayyuka çıkartması ve bu durum karşısında da gündem güne otoritelerini kaybeden şahırların şahsi menfaatlerini, kendilerine doğrudan bir tehdit oluşturmadığını düşündükleri ahbari ekölü desteklemek noktasında görerek hareket etmeleridir.¹¹⁵

Özetle, Safevilerin gerileme sürecine girmesiyle birlikte devlet-ulema ilişkileri farklı bir eksene kaymış, bir taraftan Şii dini hiyerarşi devlet üzerinde daha hâkim bir noktaya gelirken, diğer taraftan ise devlet bu gerçeğin bilincinde olarak ulemanın kendi iç çelişkileri üzerine bir politika geliştirmeyi tercih etmiştir. Sonuç olarak Safevi hanedanlığının iktidarda bulunduğu süreç, Şiiliğin tarihsel gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmakla beraber, sonrasındaki sürece etkileri itibariyle de göz ardı edilemeyecek nüveleri içerisinde barındırmaktadır.

1.3. KARŞILAŞTIRMA: OSMANLI VE SAFEVİ'DE DİN VE DEVLET

Farklı zaman, mekân ve şartlarda ortaya çıkmış ancak tarihin iki asırlık sürecini birlikte şekillendirmiş bu iki devleti karşılaştırabilmek için, dönemin konjonktürü ve onun doğrudan etkileşimi içerisine aldığı siyasi, dini ve toplumsal faktörleri bir arada değerlendirmek gerekir.

¹¹⁴ Algar, a.g.e., s.24; Uyar, “Şii Ulemanın...”, s. 111-112.

¹¹⁵ Abisaab, a.g.e., s. 143.

Her iki devletin ortaya çıkış sürecine bakıldığında, tarihin gerek tekerrürü gerekse de tesadüfî olarak Moğol istilaları ve onun etkileri göze çarpmaktadır. Nitekim 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'nın Anadolu coğrafyasında yarattığı istikrarsızlık ortamından Osmanlılar, bunun yaklaşık yüz altmış yıl sonrasında, 1402 yılında cereyan eden Ankara Savaşından ise Safeviler yararlanmayı bilmişler, merkezi otoriteye direnen heterodoksi Türkmen grupları kendi siyasi emelleri doğrultusunda örgütlemeyi başarmışlardır. Dolayısıyla gerek Osmanlı'nın gerekse de Safevi'nin tarih sahnesine çıkmalarının altında merkez-kenar çelişkisinin yattığı söylenebilir.

Devletleşme aşamasına henüz geçişin sağlanmadığı ancak siyasi-askeri kurumlaşma doğrultusunda ilk çekirdek yapıların oluşturulduğu dönemler meşruiyetin kazanımı anlamında paralellikler ancak atıfta bulunulan kaynaklar bakımından farklılıklar sergilemektedir. Buna göre, Osmanlı beyi 'Oğuz-Türkmen töresi'ni esas alır ve soyunu Oğuzlara götürürken, Safevi şeyhi meşruiyetini sufi Safevi tarikatı ekseninde şekillenen 'mürşid-i kamil' sıfatı ile sağlamıştır. Özetle, Osmanlılar töreye, Safeviler ise dini mistizme dayanarak kurulmuşlardır.¹¹⁶ Osmanlı meşruiyetinin Oğuz nesline dayandırılması hususunda Aşıkpaşaoğlu Tarihi'nin 'Osmanlı Hanedanı Soyunun Adları' başlığı önemli bir ipucudur.¹¹⁷ Safevi meşruiyetinin dayanağı ile ilgili olarak ise Faruk Sümer'in aşağıdaki ifadeleri şeyhin karizmatik otoritesini gözler önüne sermektedir:

"[...] Anadolu'daki tarikat mensupları çoğalmış ve bunlar nezir ve hediyeler ile Erdebil'deki şeyhlerini ziyaret etmeye başlamışlardı. Hatta bu kadar zahmet çekip Erdebil'e gidecekleri yerde Medine'ye gidip Hz. Peygamber'in türbesini ziyaret etmelerini tavsiye eden Sünni komşularına: 'biz ölüye değil diriye gideriz' cevabını veriyorlardı. [...]"¹¹⁸

Gerek Osmanlı gerekse de Safevi egemenlik alanlarının zaman içerisinde büyümesi ve buna bağlı olarak da tebaalarının sayısında meydana gelen artış devletleşme aşamasına geçişi zorunlu kılmış, bu da önemli yapısal dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm öncelikle Osmanlı ve Safevi otoritelerinin kimliğini ve buna bağlı olarak da meşruiyetlerinin dayandığı zeminini doğrudan etkilemiştir. Zira, beyin sultana, şeyhin ise şaha dönüşmesi, kendilerine meşruiyet sağlayan önceki unsurların tamamıyla terkine ve din faktörünün baskın bir biçimde siyasal sisteme entegre edilmesine zemin hazırlamıştır.

¹¹⁶ İncalcık, "Devlet-i Aliyye ...", s. 110-111; Akyol, "Osmanlı'da ve İran'da...", s. 115.

¹¹⁷ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s. 4-5.

¹¹⁸ Sümer, a.g.e., s. 12.

Osmanlı ve Safevi'nin kurumsallaşma ve merkezileşme pratiğine, farklı jeopolitik unsurlar ve birbirlerine taban tabana zıt dini kurumlar etki etmiştir. Osmanlı, Anadolu Selçuklularının hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya çıkması sebebiyle, iç bölgelerin yerleşik hayatını ve entelektüel birikimini kendisine kolayca adapte edebilmiştir. Bu konuya ilişkin olarak İnalçık, 13.yüzyıl'da Anadolu nüfusunun önemli bir bölümünün köyler kurarak yerleşik hayata geçtiğini ve Osmanlı'nın ilk vezirlerinin ve devleti teşkilatlandıran hukuk adamlarının iç bölgelerden gelen fakihler olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁹ Safevi'nin kurulduğu İran coğrafyasına bakıldığında ise, Moğolların İran'daki hâkimiyetlerinin ortadan kalkması sonrasında yaşanan siyasi kargaşa ortamının devam ettiği, kabileler arasındaki mücadelelerin toplumsal bölünmeleri hızlandırdığı, göçebe yaşam biçiminin baskın biçimde var olduğu ve Anadolu'daki dini kurum ve müesseselerin aksine tasavvufî tarikatların hâkim rol oynadıkları görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı'ya Anadolu Selçuklulardan intikal eden nizami gelenek Safeviler için söz konusu olmamıştır.

Her iki dönüşüm süreci üzerinde etkili olan jeopolitik unsurlar kuruluş sonrasında da önemli rol oynamıştır. Zira Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişi ve İstanbul'u alması, Bizans yönetici-askeri sınıfı ile üreticisinin sisteme eklenmesine olanak sağlamıştır. Özyüksel, üretici sınıf ile ilgili olarak, bunların Bizans senyörlerine emek ve ürün-rant ödemek yerine, merkezi bir devlete sadece ürün-rant biçiminde vergi vermeyi tercih ettiklerini vurgulamaktadır.¹²⁰ Safevi'nin ele geçirdiği ve sonrasında egemenlik kurduğu coğrafyada ise böyle bir birikimin Osmanlı'ya nazaran oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Faruk Sümer'in Safevi ile ilgili olarak, “[...] *Bu devletin teşkilatı esas itibarıyla Ak-Koyunlu devletininkine dayanmakla beraber, onda Çağataylar'dan alınmış bir çok müesseseler de görülür. [...]*”¹²¹ ifadesi bu tezi doğrulamaktadır.

Her iki devletin kurumsallaşma ve merkezileşme pratiğine tesir eden bir diğer önemli unsur ise dini kurumlardır. Bu süreçte Osmanlı, Sünni-Hanefî temelde şekillenirken, Safevi, On iki İmam Şiiliğini esas almıştır. İslam'ın gerek itikadi gerekse de fihhi açılardan taban tabana zıt bu mezhepleri her iki süreç üzerinde farklı etkiler yaratmıştır.

Bilindiği üzere Abbasi başkenti Bağdat'ın önce Büveyhiler, sonrasında da Selçuklular tarafından işgali ve buna bağlı olarak da halifenin siyasi otoritesini yitirmesi

¹¹⁹ İnalçık, “Devlet-i Aliyye ...”, s. 4, 21.

¹²⁰ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu ...”, s. 18-19; Özyüksel, a.g.e., s. 90-91.

¹²¹ Sümer, a.g.e.,s. 3.

akabinde Maverdi ve Gazzali tarafından ileri sürülen görüşler, hilafet doktrinini yeniden şekillendirerek Osmanlı'ya kadar uzanan bir geleneğin tetikleyicisi olmuştur. Buna göre, gerek Büveyhi gerekse de Selçuklu sultanları, toplum nezdindeki meşruiyetlerini halife vasıtasıyla sağlama zorunluluğu hissetmişler, bu da hilafet kurumunun 'meşruiyetin kaynağı olma' vasfını siyasi boyutunun önüne taşımıştır. Böylece Maverdi ve Gazzali, siyasi yetkilerinden mahrum güçsüz bir halifenin gölgesinde yaşanabilecek fesat ve çöküntünün kendi haline terk edilemeyeceğini, dolayısıyla da şariat kanunlarının korunması ve dini hükümlerin gözetilmesi bakımından siyasi otoriteye itaatin gerekli olacağını vurgulayarak saltanat sistemine meşruiyet kazandırmışlardır.¹²²

Osmanlı kurumsallaşma ve merkezileşme sürecinde etkili olan din unsuruna bu ekseninde bakıldığında, dini kurumların devlet hiyerarşisi içerisinde örgütlenmeleri, din adamlarının devlet maslahatının memurları olarak görev almaları ve örfi hukukun şer'i hukuktan bağımsız olarak gelişmesi daha anlaşılır olmaktadır. Her ne kadar Osmanlı sultanının yasal durumuna ilişkin önemli bir değişik Yavuz Selim döneminde gerçekleşmiş ve 'halife-sultan' kimliği baskınlık kazanmışsa da, bu kimliğin Osmanlı dini kurumlarından ziyade dış politikada siyasi amaçlarla kullanıldığının altı çizilmelidir. Yukarıdaki değerlendirmeleri destekleyecek bir diğer husus ise Osmanlı'nın esas aldığı Hanefi fıkhi ile ilgilidir. Sünniliğin dört mezhebinden biri olan ve toplum işlerinde diğerlerine nazaran daha hoşgörülü ve esnek kabul edilen Hanefiliğe ilişkin olarak İnalçık, Orta Asya'dan beri tüm Türk devletlerinin bu mezhebi benimsediğini, bunun altında yatan muhtemel sebebin ise Türk hükümdarlarının kendi politika ve iktidarlarında olabildiğince özgür olma isteklerinden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹²³

On iki İmam Şiiliği ve onun resmiyet kazandığı Safevi pratiğine yukarıda ele alınan perspektiften bakıldığında ise, durumun Osmanlı örneğinden taban tabana zıt niteliği gözler önüne serilmektedir. Bunun altında yatan en temel sebep, Şii-imamet doktrininin dini ve siyasal liderliği Sünni-hilafet doktrininden farklı biçimde ele almasıdır. Şia, İslam peygamberinin halefleri olan imamlara siyasi, idari ve askeri rollerinin ötesinde peygamberi misyonun manevi boyutlarının devamı olma rolünü de yüklemiştir, zira Muhammed Mescid-i Camii bu durumu, "*imamın peygamber düzeyine çıkartılması*" olarak ifade etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Şii müesseseler gerek imamlar gerekse de gaybet döneminde siyasi erkten müstakil biçimde varlığını geliştirerek ve ona muhalif bir pratik

¹²² Kevserani, a.g.e., s. 25-38; Camii, a.g.e., s. 231-232.

¹²³ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu ...", s. 63,189.

içerisinde süregelmiştir. Özetle, Bağdat'ın işgali sonrasında siyasi ve askeri yetkilerinden yoksun bırakılmış Sünni-halife ve mevcut düzeni muhafaza etmek adına siyasi erki meşrulaştırma ve gerektiğinde zalim yöneticinin zulüm ve eziyetine karşı sabrı farz görme eğiliminde olan Sünni ulemanın aksine Şia, siyasi erki meşrulaştırmayı şiddetle reddederek zalim addettiği yöneticiye isyanı caiz saymıştır.¹²⁴

Safevi iktidarının Şia'nın tarihsel gelişiminde önemli bir dönüm noktası olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Zira kuruluşun hemen akabinde İran'a davet edilen ulemanın bir bölümü şahlardan önemli siyasi-ekonomik destekler görerek, karşılığında devlet hiyerarşisi içerisinde görev almış ve devletin merkezileşme hedefi doğrultusunda önemli katkılar sağlamıştır. Ancak siyasi erk ile girilen bu ilişkinin ulemanın bütünü için geçerli olmadığı, önemli bir bölümünün de merkezden uzak bölgelerde özerk biçimde faaliyet göstererek söz konusu ilişkiden imtina ile kaçındığının vurgulanması gerekir. Özetle, Şii doktrininin siyasi erk ile ilgili tavrı göz önüne alındığında, Safevi'nin Şia kurum ve müesseselerini tam anlamıyla içselleştiremediğinin, yani onları devlet hiyerarşisi içerisinde bütünüyle örgütleyemediğinin altı çizilmelidir. Nitekim Şiiğin devletin resmi dini olarak kabulü ve şahların meşruiyetlerini 'peygamber soyu ile kan bağı'¹²⁵ çerçevesinde sağlama politikası bile ulemanın bütünü üzerinde olumlu bir tesir yaratmamış, onları siyasi erke yakınlaştırmamıştır. Dolayısıyla, kuruluş ve yükseliş döneminde hayat bulan devlet- ulema flörtünü iki tarafın karşılıklı menfaat ilişkileri ve güç dengesi düzleminde ele almak daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Böyle olunca da, şahların gücü ellerinde bulundurdukları zamanlarda devletten yana seyir eden ibre, sonraları ulema lehine kolayca dönebilmiştir. Sonuç olarak şahlar, Sünni ulemanın Osmanlı sultanlarına kazandırdığı meşruiyet ve gücü aynı oranda Şii ulemeden elde edememiş, dolayısıyla da Safevi merkezizetçiliğinin din ayağı Osmanlı'nınki kadar köklü olamamıştır.

Osmanlı ve Safevi merkezizetçiliğinin bir diğer sacayağında ise yeniden yapılandırılan askeri-idari kurumlar yer almaktadır. Her iki devlet de merkezileşmeye giden süreçte aşiret bağlarından kopmuş ve doğrudan hükümdarın şahsına bağlı olarak

¹²⁴ Camii, a.g.e., s. 19,56,166-167,233.

¹²⁵ Safevilerin peygamber soyuna dayandığı iddiası bugün için bilimsel bir gerçeklik taşımamakla birlikte asıl tartışma konusu bu iddianın ilk olarak ne zaman ileri sürüldüğü ile ilgilidir. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi ve kaynak için bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiilik**, İstanbul 2007, s. 173; Sümer, a.g.e., s. 1-2; Allouche, a.g.e., s. 173-181; Mehmet Çelenk, "**16. ve 17.Yüzyıllarda Safevi Şiiiliği**", Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi bilim Dalı, Bursa 2005, s. 17-19; Gıyas Şükürov, "**Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I.Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)**", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2006, s. 35-40.

görev yapacak askeri ve idari kadroya ihtiyaç duymuş, bu doğrultuda da birbirlerine paralel politikalar üretmişlerdir. Osmanlı bu aşamada Türkmen aristokrasisinin etkinliğini kırarak, yüksek idari ve askeri kurumlarda devşirmelere, bürokrasinin maliye ve yazı işleri gibi görevlerinde ise ilmiye sınıfından gelen Müslüman Türk unsurlara makam verirken,¹²⁶ Safeviler de benzer biçimde devşirmeleri askeri görevlerde kullanmış, bürokraside ise kentli Fars unsurları görevlendirmiştir.¹²⁷ Özellikle merkezileşmenin doruğa ulaştığı Fatih ve Şah Abbas'ın saltanat dönemlerinde izlenilen toprak ve iskan politikaları da önemli benzerlikler sergilemektedir. Örneğin Fatih döneminde, toprak beylerinin, özellikle de eski ve etkili ailelerin, ulemanın ve bazı şeyh ve dervişlerin tasarrufunda bulunan önemli ölçekteki mülk ve vakıf arazileri mirileştirilerek tımar statüsüne aktarılmış ve ele geçirilen yeni bölgelerde yerleşik yerel beyler de topraklarından kopartılarak imparatorluğun başka yerlerine dağıtılmıştır.¹²⁸ Benzer bir uygulamanın da Safevi'de işlerlik kazandığı görülmektedir. Özellikle Şah Abbas'ın, Kızılbaş-Türkmen beylerinin ve Şii ulemanın bazı ileri gelenlerinin tasarrufunda bulunan ayrıcalıklı statüdeki özel mülk topraklarını devlet denetimine geçirdiğinin ve başta Kızılbaş-Türkmen aşiretleri olmak üzere, diğer bazı mahalli aşiretleri de iskâna tabi tuttuğunun altı çizilmelidir.

Gelinen bu noktada cevap aranması gereken asıl soru şu olmalıdır: İzlenilen merkezîyetçi politikaların büyük oranda benzerlikler sergilediği her iki örnekte, Osmanlı'yı söz konusu süreçte Safevi'den daha başarılı kılan etkenler nelerdir? Bu noktada, her iki devletin farklı dinamiklerden beslendiğinin, dolayısıyla bu dinamiklerin yarattığı çelişkilerin yönetiminde de güçler dengesinin farklı bir ekseninde seyrettiğinin vurgulanması gerekir. Zira Osmanlı, gerek kuruluşta gerekse de merkezileşme sonrasındaki süreçte mevcut olan bir takım çelişkileri yönetirken Sünni ulemanın desteğini yanında bulabilmiş, dolayısıyla da şer'i ve örfî hukuku birleştirmeyi başarmıştır. Safevi'de ise Şii usulî ulemasının önemli bir desteği kuruluş sürecinde olmakla birlikte, bunun doktrinel sebeplerden ziyade menfaate dayandığı, dolayısıyla da bütünü için geçerli olmadığı vurgulanmalıdır. Duraklama ve gerileme dönemlerine gelindiğinde ise Osmanlı ve Safevi uleması arasındaki fark çok daha açık biçimde gözler önüne serilmektedir. Bu süreçte her iki ulema, bozulan siyasi ve ekonomik koşulları İslam'ın özünden sapmanın bir sonucu olarak yorumlamış ve eski günlere duydukları özlemi, kendilerini hür düşünceye, yeni

¹²⁶ İncalcık, "Devlet-i Aliyye ...", s. 205-206.

¹²⁷ Çelenk, a.g.t., s. 165.

¹²⁸ Özyüksel, a.g.e., s. 97; İncalcık, "Osmanlı İmparatorluğu ...", s. 32,35.

görüş ve tartışmalara kapatarak gidermeye çalışmışlardır. Zira Osmanlı'ya ilişkin olarak, Kuran ve peygamber sünnetinin dışında kalan ve peygamber sonrasında ortaya çıkmış bütün adetlere İslam'a aykırı damgası vuran, tütün, kahve ve rakı şer'i bulmayan, matematik ve akli ilimlerin medrese eğitiminden kaldırılmasını savunan Kadızade ve ona bağlı bir grup vaizin sürdürdüğü tartışmalar ve sonrasında IV. Murat'ın iktidarını pekiştirmek adına onların desteğini kazanma politikası, dini bağnazlıkların eriştiği seviyeyi gözler önüne sermektedir.¹²⁹ Bunun sebebi olarak Fahri Unan'ın aktardığı veriler, 16.yüzyıl sonuna kadar düzgün işleyen ve akli-nakli ilimleri bir arada okutan Osmanlı medreselerinin 17. ve 18.yüzyıllarda yaşadığı çöküşü istatistiksel olarak kanıtlamaktadır.¹³⁰ Keza nakilci anlayışın ivme kazandığı benzer bir durumun da Safeviler için geçerli olduğu ve bu süreçte ahbari ekolün güçlendiği ve sarayda destek bulduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Ancak, yukarıda anlatılan tüm bu benzerliklerin yanı sıra Osmanlı ve Safevi ulemasını birbirinden ayıran temel fark, siyasi erk nezdinde takındıkları tavır ve izledikleri siyasette ortaya çıkmaktadır. Zira bu süreçte Osmanlı uleması politik güç kazanır ve siyasi konularda alınan kararlarda daha fazla söz sahibi olurken devletle özdeş karakterinde herhangi bir değişim yaşanmamış, buna mukabil Şii ulema devletten müstakil bir güç olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Özetle Osmanlı uleması ve onun içinden yetiştiği medreseler, siyasi erk için hesaba katılması gereken güçlü bir çelişki olmaktan ziyade mevcut çelişkilerin karşısında devletle beraber bir pozisyonda konumlanırken, Safevi uleması mevcut çelişkilere bir yenisi olarak eklenmiştir.

Sonuç olarak benzer kurucu unsurlar tarafından benzer çelişkiler üzerine kurulan her iki Türkmen devleti üzerinde farklı jeopolitik koşullar ve dini faktörler etkili olmuş, bu böyle olunca da her iki yapının şekillenmesi farklılıklar göstermiştir. Buna göre Osmanlı, varisi olduğu Anadolu Selçukluları ve diğer Türk beyliklerinin gelenek ve kurumları üzerinde Müslüman-Türk kültürünü yeni formlarla oluştururken, Safevi, Fars karakterli bürokrasi geleneği neticesinde Türkmen karakterini yitirerek Farslaşma süreci içerisine girmiştir.¹³¹ 18.yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Osmanlı, teknolojik üstünlüğü ele geçiren Avrupa ve orada ortaya çıkan ulus devletlerin izlediği siyasi-ekonomik politikalar karşısında geleneksel kurumları ile mücadele etmeye çalışırken, aynı dönemde Safeviler

---

¹²⁹ İncalcık, "Osmanlı İmparatorluğu ...", s. 192.

¹³⁰ İstatistikler ve daha detaylı bilgi için bkz. Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinin İلمي Performansı Üzerine Bazı Düşünceler", **Türkiye Günlüğü**, sayı 30 (Eylül-Ekim 1994), s. 49-57.

¹³¹ Akyol, a.g.e., s. 106-109.

yıkılmış ve İran coğrafyası aşiretlerin mücadele alanına dönüşmüştür. Zira bu süreç, her iki coğrafya ve onun üzerinde yaşayan toplum nezdinde, etkileri günümüze dek sürecektir. önemli bir dönüşüme zemin hazırlamış, Osmanlı'da nizami devlet geleneği mülkün yeni bekçileri olarak mülkiyeli bürokratları tarih sahnesine çıkartırken, İran'da ise kurumsal dönüşümünü büyük ölçüde tamamlamış Şii ulema tarihe yön vermiştir.

2. KIRILMA: DEVRİMLER ÖNCESİ SÜREÇTE OSMANLI VE İRAN'DA YAŞANAN SİYASAL-TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM

2.1. TÜRK DEVRİMİNE GİDEN SÜREÇTE ÖNEMLİ KİLOMETRE TAŞLARI

2.1.1. Arkaplan: 18.Yüzyılda Atılan Geleneksel Adımlar

Osmanlı'da siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda 19. yüzyıl itibariyle hayata geçirilmeye başlanan reformlar, geleneksel rejimi dönüştürmenin yanı sıra, sonraki yüzyılda modern Türkiye'yi yaratacak olan devrim ve onun dinamikleri üzerinde de önemli etkilere sahip olmuştur. Söz konusu reformların genel karakterini ve rejim üzerindeki etkilerini ele almadan evvel, ilk defa olarak bu düşüncenin zihinlerde belirlediği 18.yüzyıl şartlarını ve bu şartları yönetmek adına girişilen çabaları, özetle 19.yüzyıl reformlarının bir asır öncesindeki arka planını değerlendirmek lüzumu vardır.

18.yüzyıl Osmanlı imparatorluğu için geleneksel askeri ve idari sistemdeki çözülmenin zirveye ulaştığı önemli bir dönemdir. Birinci bölümde ana hatlarıyla bahsedildiği üzere, bu çözülmenin ilk belirtileri 16.yüzyılın sonlarında, yani imparatorluk sınırlarının fiilen en son noktasına erişildiği sürecin hemen akabinde ortaya çıkmaya başlamış, sonraki süreçte de geleneksel düzene karşı doğrudan en büyük tehdit, kurulan ulus devletler ve onların izledikleri merkantilist ekonomi politikaları vasıtasıyla Batı Avrupa'dan gelmiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki gelişmelerin Osmanlı üzerinde yarattığı tahribatın, önceleri siyasal alanlardan ziyade imparatorluk ekonomisi üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu duruma Osmanlı yöneticileri ve uleması tarafından getirilen yorum ise, söz konusu bunalımın sebeplerinin yalnızca Osmanlı dinamiklerinin kendinde aranması paralelinde olmuş, dolayısıyla da zihinlerde beliren anlayış, yapılacak olan ıslahatlar çerçevesinde mazinin geleneksel siyasi, idari ve askeri örgütlerini yeniden diriltmek şeklinde kendini göstermiştir. İslahın ancak eski düzene dönülmesi ile mümkün olabileceğini esas kabul eden bu zihniyetin bilinçaltında, elbette yüzyıllar öncesinden süregelen tarihsel, siyasi, dini ve sosyolojik etkenler yatmaktadır. Ancak konuyu doğrudan ilgilendirmesi bakımından asıl ele alınması gereken husus, geleneksel Osmanlı rejiminin, Niyazi Berkes'in ifadesi ile 'Osmanlı gelenekselliği'nin, değişim olgusuna nasıl baktığı ve bu olgu karşısında nasıl bir tavır takındığıdır. Berkes, değişimin her geçen gün kendini dayattığı Osmanlı'da güçlenen din olgusunu, sistemin 'geleneksel' karakterinin bir türevi

olarak ele almakta, bunu, “*geleneğin en son sığınağı*”, “*en son savunma kalesi*” yahut “*kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi gibi bir korunma çabası*” olarak nitelemekte ve rejimin dinselliği de kapsayan yanını şu ifadeler ile izah etmektedir:

*“Düzen (Osmanlı deyimi ile ‘nizam’, ‘âlem’ ya da ‘nizam-ı âlem’) Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur. Değişmez ve değiştirilmemelidir. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür (‘ebed-müddettir’). İkinci açıdan bu tür devleti kanun-ı kadim (en eski, ilk kanun) kuramı meşrulaştırır, yani onu Tanrı’nın koyduğu düzen yapar. [...] Tanrı, âlemin düzenini kurmakla kalmamış, o düzeni tutmak ve yürütmek için padişahı seçerek onu yeryüzünde kendinin bir gölgesi, vekili, halifesi yapmıştır. [...] Bu ilkeleri kabul eden kişiler için normal ve ideal toplum düzeni, sürekli olarak denge halinde duran toplumdur. [...] Hayatın kanunu değişme (‘inkılâp’) değil, düzen yani ‘nizam’dır. İdeal olan, değişme, evrim veya ilerleme değil, dengedir. [...] Bunlara aykırı olan her şey ihtilaldir, anarşidir; çünkü değişme (inkılâp) bozulmaya (‘ihtilal’ haline) yol açar. Dengesi bozulan toplumlara kurtuluş yoktur.”*¹³²

Osmanlı düşününde önemli bir kırılma 1683 yılındaki Viyana bozgunu sonrasında yaşanmış ve arkasından imzalanan Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Anlaşmaları zihinlerdeki söz konusu kırılımı daha da perçinlemiştir. Zira bu süreç, Osmanlı’nın saldırıdan savunmaya geçmesini simgelemesinin ve hızlı bir çöküş çağının başlangıcını ifade etmesinin ötesinde, Avrupa’nın üstünlüğünün kabulüne, dolayısıyla da onun yöntemlerini mevcut sistem üzerinde tatbik etmeye yönelik olarak gelenekçi reform uygulamalarına yol vermiştir.¹³³ Ancak 18.yüzyılda hayata geçirilmeye başlanan geleneksel reformların askeri alanlarda başladığını ve bazı istisnalar haricinde de bu alanlarda yoğunlaştığını belirtmek gerekir. Bunun altında yatan sebep hiç şüphesiz ki, ortak algının biçimlenmesinde etken olan askeri mağlubiyetlerdir. Nitekim 17.yüzyıldan itibaren batının gelişen teknolojisi ve bunun ilerleme sağladığı yeni savaş teknikleri ve ikmal-nakil yöntemleri sonrasında, Osmanlı ile Avrupa ordularının eğitim ve donanım standartları arasındaki farklar açıkça görülmeye başlanmış, yaşanan mağlubiyetlerin sonucu olarak da askeri, idari ve ekonomik yapı iflas noktasına gelmiştir.¹³⁴ Bu böyle

¹³² Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 12.Baskı, İstanbul 2008, s. 20,30-31.

¹³³ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, Cilt 1, 3.Baskı, İstanbul 2008, s. 276-277. Her iki anlaşma ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Shaw, a.g.e., s. 276, 284-286.

¹³⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: Boğaç Babür Tuna, Ankara 2008, s. 37,39.

olunca da genel eğilim, tüm bu olumsuzlukların askeri sebeplere indirgenmesine, dolayısıyla da girifilen çabaların dar ve yüzeysel bir temelde şekillenmesine zemin hazırlamıştır.¹³⁵

Söz konusu askeri reformların haricinde, 18.yüzyılın bir diğeri önemli gelişmesi, kurulan ilk Türk matbaasıdır. Osmanlı topraklarına matbaa ilk defa olarak 15.yüzyılın sonunda Museviler tarafından sokulmuş, bunu 1567’de kurulan Ermeni ve 1627’de kurulan Rum matbaaları takip etmiştir.¹³⁶ Ancak buralarda basılan eserler dolayısıyla başlayan dini tartışmaların ve bunların gayrimüslim tebaa üzerinde doğurduğu siyasal etkilerin bilincinde olan Osmanlı yönetimi, Müslümanlar arasında çıkması muhtemel benzer tartışmaları önlemek adına Türk matbaasına yaklaşık iki yüz yıl kadar bir süre olumlu bakmamış, nitekim 18.yüzyılda duyduğu ihtiyaç üzerine onu kabullenmek zorunda kalmıştır. Ancak, bu ihtiyacın altında yatan ana sebebin siyasal nedenlerden kaynaklandığını ve kurulan yerli matbaanın, II. Mahmut dönemine kadar devletçe verilen bir tekel statüsünde yer alarak ancak gazeteciliğin başlamasından sonra özel girişim haline geldiğini belirtmekte fayda vardır. Özetle, kurulan ilk Türk matbaasının, 18.yüzyıl sürecinde istikrarlı bir gelişme takip edemediğinin, dolayısıyla da çağdaş ve güçlü bir fikir hayatı yaratmakta oldukça etkisiz kaldığının altı çizilmelidir.¹³⁷

---

¹³⁵ Amcazade Hüseyin Paşa’nın 1699–1702 yılları arasında yaptığı çalışmalar, Çorlulu Ali Paşa’nın 1708–1710 yılları arasındaki icraatları, I.Mahmut’un kurduğu topçu birlikleri, askeri mühendishane, top dökümhanesi, baruthane ve silah fabrikası, I.Abdülhamid tarafından Baron de Tott’a kurdurulan modern topçu birliği, yine buna bağlı olarak kurulan mühendishane, ayrıca donanmayı canlandırmak adına inşa edilen gemiler ve kurulan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, III. Selim dönemine kadar girifilen geleneksel askeri reformların tipik belli başlı örnekleridir. Nitekim bu çabalar gerek iç gerekse de dış etkiler sebebiyle 19.yüzyıla kadar süreklilik arz etmemiş, dolayısıyla da kalıcı olamamıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Shaw, a.g.e., s. 277-279, 281-282,294-296,306-308.

¹³⁶ Lewis, a.g.e., s. 71

¹³⁷ Türk matbaasının istikrarsızlığının sebeplerine ilişkin olarak zihinlerde oluşan genel kanı ulemanın muhalif rolüne endekslidir. Bu görüşe, bazı yazar ve akademisyenlerde olduğu gibi Feroz Ahmad’ın şu ifadelerinde de rastlamak mümkündür: “*Osmanlılar 1627’de bir matbaa kurmuş olan Rum toplumunun izinden gidememişti, çünkü ulema, matbaanın şeriatın ihlal edilmesi demek olduğunu bildirmişti.*”, Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 4. Baskı, İstanbul 2010, s.25. Berkes ise söz konusu istikrarsızlığın ana sebebi olarak genel kanının aksine ulemanın muhalefetini değil, teknik ve ekonomik sorunları işaret etmekte, matbuata karşı oluşan muhalefet ile ilgili olarak da, çok büyük bir yüzdeyi teşkil eden dini eserlerin basımların hariç tutulduğunu, dolayısıyla da tarih, coğrafya ve dil alanlarında oldukça az sayıda yapılan basım faaliyetlerinin, yeni beratlı bir mesleğe müsaade edilmesini istemeyen meslek loncalarını rahatsız ettiğini, ancak bunun da önemli bir soruna dönüşmediğini ifade etmektedir. Berkes, a.g.e., s. 57-63. Jale Baysal tarafından hazırlanan ve 1968 yılında yayınlanan ‘Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar ’ adlı doktora tezi, basılan eserlerin miktar ve kategorisi hakkında detaylı istatistikler veren kapsamlı bir çalışmadır. 2010 yılında genişletilmiş ve gözden geçirilmiş haliyle 2.baskısını yapan bu eserde Prof. Baysal, 1729–1802 yılları arasında basılan eserlerin miktar, kategori ve yıllara göre dağılımını şu şekilde vermektedir; İlk basımevinin kurulduğu 1729 yılından kurucusunun öldüğü 1745 yılına kadar 17 adet (1 tanesi dil, 2 tanesi sözlük, 10 tanesi tarih, 1 tanesi ekonomi-hukuk-politika, 1 tanesi askerlik, 1 tanesi coğrafya, 1 tanesi fen), 1746–1782 yılları arasında 1 adet (Van Kulu Lugatı’nın ikinci

Gelinen bu noktada, Osmanlı düşününde önemli bir kırıldanmanın başladığı ve bunun zihinleri olumlu bir istikamete kanalize ettiği ancak dışarıda olup bitenleri anlama noktasında eksik kaldığı, dolayısıyla da girişilen teşebbüslerin kalıcı sonuçlar doğuramadığı sonucuna varılabilir. Ancak, tek bir değişkeni esas alan bu bakış açısı, söz konusu başarısızlıkların altında yatan temel sebeplerin izahında başlı başına yeterli olmamaktadır. Bu bağlamda da, ikinci bir diğer önemli değişkenden, daha açık bir ifadeyle, çözülmeye yüz tutmuş geleneksel Osmanlı rejiminin 18.yüzyıl sürecindeki iç dinamiklerinden ve bunlar arasında şekillenen güçler dengesinden de bahsedilmesi önem arz etmektedir.

İmparatorlukta 17.yüzyılın başlarından itibaren varlığını hissettirmeye başlayan ekonomik bozulma ve bunun geleneksel Osmanlı sistemi üzerinde yarattığı tahribat, rejimin kendine has iç dinamikleri nezdinde radikal sayılabilecek bir takım idari, askeri ve toplumsal dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Devlet hazinesinde yaşanan sıkıntının üstesinden gelebilmek adına Osmanlı yöneticilerinin uyguladığı para ve vergi politikalarının ekonomik yapı üzerinde yarattığı olumsuz etkiler, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan köylülerin topraklarını terk ederek şehirlere göçünü hızlandırmış veya bunların bir bölümünü, durumdan hoşnut olmayan isyancı paşalar, yeniçeri ağaları ve tımar sahiplerinin emrindeki Celali birliklerin altında yağma ve talana sevk etmiştir. Doğan Avcıoğlu, köylerde mal ve can güvenliğinin ortadan kalktığı bu süreçle ilgili olarak, toplumun dini görüşünde de köklü değişikliklerin ortaya çıktığını, yeryüzünde iyiye gidüş umudunu yitiren kitlelerin kurtuluşu başka dünyalarda aramaya koyulduklarını, örneğin Anadolu'da kıyamet gününün yaklaştığı ve mehdinin geleceği inancının yaygınlaştığını ileri sürmektedir.¹³⁸ Özetle, Anadolu'da meydana gelen Celali isyanları, geleneksel Osmanlı rejimindeki çözümlenin toplumsal alandaki önemli bir kıvılcımını teşkil etmesinin ötesinde, sonraki dönemlerde yapılacak olan reformlar karşısında mevzilenecek, din kisvesine bürülü bağınaz muhalefet zihniyetinin de önemli bir pratiğini ortaya çıkartmıştır.

Ekonomik bunalımın, toplumsal alanlarda somutlaşan ilk yıkıcı etkilerinin, geleneksel askeri ve idari yapıya sığması uzun bir zaman almamıştır. Başlangıçta savaş

---

basımı), 1782–1794 yılları arasında 11 adet (2 tanesi dil, 1 tanesi sözlük, 2 tanesi tarih, 6 tanesi askerlik), 1795–1802 yılları arasında 16 adet (1 tanesi fen, 1 tanesi garip bilgiler, 6 tanesi sözlük, 1 tanesi resmi yayınlar, 1 tanesi ekonomi-hukuk-politika, 1 tanesi öğretim, 1 tanesi askerlik, 4 tanesi matematik). Daha detaylı bilgi için bkz. Jale Baysal, **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729–1875**, 2.Baskı, İstanbul 2010, s. 21–26, 43–51.

¹³⁸ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, Cilt 1, İstanbul 2001, s. 59,65.

sürelerinin uzaması ile başlayan, akabinde ise alınan askeri mağlubiyetler ile devam eden sürece hâlihazırda yaşanan ekonomik sıkıntının da eklenmesi, merkezi Osmanlı yönetiminin askeri ve idari alanlar üzerindeki kontrolünü kaybetmesine zemin hazırlamış, bunun sonuçları da yeniçeri ordusunda disiplinsizlik, yağma ve isyan eğiliminin, bürokraside ise rüşvet ve iltimasın ayyuka çıkması şeklinde tezahür etmiştir. Feroz Ahmad, 17. yüzyıl krizinin devşirme sistemini bozduğunu, dolayısıyla da, enflasyon ve paranın değer kaybından olumsuz etkilenen yeniçerilerin ticaret ile uğraşmaya başladıklarını ifade etmektedir.¹³⁹ Berkes ise, 18.yüzyılda klasik devşirme sisteminin uygulanamadığından hareketle, yeniçeri ocağının fakirleşmiş esnaf ve köylü ile doldurulduğuna, enflasyon sebebiyle ulufelerin kendileri için yeterli olmadığına, dolayısıyla da geçimlerini dışarıda edinilecek bir iş ile kazanmalarına göz yumulduğuna vurgu yaparak, bunların, devletin kulu olmaktan çıkıp siyasi güç kazanan bir zümre haline geldiğine işaret etmekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

*“Bir yandan toplumun fakirleşen kitleleri yeniçerileşiyor, öte yandan yeniçeriler kasap, hamal, kayıkçı, manav, tellak, kahveci gibi, Osmanlı yazarlarının ayaktakımı işi olarak küçümsediği işlere yayılıyorlardı. [...] bu kurumun devlete karşı olan tutumu da tersine dönmüştü. Yeniçerilik demek, şimdi hükümet karşıtlığı demektir.”*¹⁴⁰

Özetle, yeniçerilerin halk ile bütünleşebilmesinin altında, gerek ocak bünyesinde yaşanan dönüşüm, gerekse de ocak dışında icra etmeye başladıkları ticari faaliyetler vasıtasıyla şehrin toplum ve kültür hayatına girmeleri yatmaktadır.

Ocak dışında kurulan ilişkilere bakıldığında ise, Osmanlı başkentine ilk defa olarak, 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren girmeye başlamış olan ‘kahvehane’ olgusunun önemli bir rolü olduğunun vurgulanması gerekir. Uğur Kömeçoğlu, Osmanlı kahvehaneleri ile ilgili yapmış olduğu araştırmasında, buraların, önemli bir kamusal sohbet alanı olduğuna ve buralarda söylentinin, değişik fikirlerin, itaatsizliğin ve umumi hoşnutsuzluğun rahatça dile getirilebildiğine işaret etmektedir. Ayrıca o, kahvehanelerin, cami, çarşı veya hamam gibi diğer kamusal mekânlardan çok daha çekici ve etkili olmasını toplumun değişik katmalarını kucaklaması ile açıklamakta ve şehir sakinleri için camiye bir alternatif sunan bu mekânları, kamusal alanı sekülerleştiren önemli bir araç olarak

---

¹³⁹ Ahmad, a.g.e., s. 31.

¹⁴⁰ Berkes, a.g.e., s. 77.

değerlendirmektedir.¹⁴¹ Nitekim kahvehanelerin, yukarıda ele alınan ve pasif muhalefetin sığınağı olan söz konusu işlevi zaman içerisinde değişmiş ve buralar, devlete karşı girişilecek olan isyan ve başkaldırlarda aktif bir muhalefete yataklık etmeye başlamıştır. Bunun haricinde, İstanbul'daki çok sayıda kahvehanelerin önemli bir kısmının da yeniçeriler tarafından işletildiğinin belirtilmesi gerekir. Bu mekânların, iş, ticaret ve mal dağıtım kavşağındaki konumlarının ve piyasayı denetleme bürosu gibi çalışan işlevlerinin haricinde, isyana eğimli yeniçeriler için önemli bir karargâh olduğunun ve Bektaşiliğin tören ve ayinlerinin de yapıldığı merkezler haline geldiğinin altı çizilmelidir. Zira Bektaşî tarikatı ile ocak arasındaki bağın yeniçeri kahvehanelerinde güçlendiğini ifade eden Ali Çaksu, Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa gibi oldukça önemli sonuçlar doğuran isyanların çıkış noktası olarak buraları işaret etmekte, ayrıca bazı isyan elebaşlarının da yeniçeri kahvehanelerinin işletmecileri olduğunun altını çizmektedir.¹⁴²

18.yüzyıl Osmanlı'sının iç dinamiklerine dair ele alınması gereken son bir husus da, bu dönemde güçlerinin zirvesine ulaşmış olan ayan ve derebeyleridir.¹⁴³ Zira Bruce McGowan, 1699 ile 1812 yılları arasındaki bu zaman dilimini 'ayanlar çağı' olarak adlandırmakta ve devlet nezdinde Osmanlı tarihinin en ciddi ademi-merkezileşmesinin

---

¹⁴¹ Uğur Kömeçoğlu, "Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri", Hazırlayan: Ahmet Yaşar, **Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, İstanbul 2009, s. 50-53.

¹⁴² Ali Çaksu, "18.Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri", Hazırlayan: Ahmet Yaşar, **Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, İstanbul 2009, s. 81,85- 90.

¹⁴³ 'Ayan' terimi birçok çalışmada 'derebeyi' terimini de ihtiva edecek biçimde geniş ve daha genel bir anlam taşımaktadır. Berkes ise her ikisini birbirinden ayırmakta ve aralarındaki temel farkı ortaya koyarken, öncelikli olarak ortaya çıktıkları farklı dönemlere, sonrasında ise taşıdıkları farklı siyasal eğilimlere vurgu yapmaktadır. O, ayanların eskiden beri var olmakla birlikte Osmanlı siyasasının temel unsuru sayılmadıklarını, başlangıçta, kasabalarda, Hıristiyan toplulukların 'kocabaşı'ları gibi, devlet memurlarına karşı bir çeşit halk temsilcisi işlevi gördüklerini, ancak geleneksel sistemdeki bozulmanın ortaya çıktığı 17.yüzyıl ortalarından itibaren bu işlevlerinin değişerek, idari, mali ve yargı alanlarında önemli yetkiler kazandıklarını, birçok toprağı özel mülkiyetlerine geçirdiklerini ve icra ettikleri ticari faaliyetler vasıtasıyla yarı-kapitalist bir nitelik kazandıklarını ifade etmektedir. Derebeyleri ile ilgili olarak da, bunların devlet gücünün zayıfladığı bir süreçte, 17.yüzyıl ortalarında ortaya çıktıklarına, beslendikleri kaynağın asker kaçaklığı ve eşkıyalık olduğuna ve siyasal eğilimlerinin de ayanlardan farklı olduğuna değinen Berkes şöyle devam etmektedir: "*Ayanlarla derebeyleri arasındaki fark, ayanların çoğunun bağımsızlık istemekten ziyade bir haraçgüzar olarak özerklik peşinde olmaları, nadir olarak isyan etmeleri, çok kez derebeylerine karşı devlet yanında savaşmalarıdır. Derebeyleri ise bağımsız prenslikler kurma amacı gütmeye eğilimlidirler. İçlerinde Rusya, Fransa ve Avusturya ile temas kuranlar, yardım alanlar vardı.*" Berkes, a.g.e., s. 108-110. Bu çalışmada da 'ayan', geniş anlamıyla kullanılmış olup, bir takım alıntılarını içeren gerekli hallerde 'derebeyi' terimine ihtiyaç duyulmuştur.

yaşandığına dikkat çekmektedir.¹⁴⁴ Ayan gücünün zirvede olduğu bu dönem ile ilgili, Mustafa Akdağ'ın şu ifadeleri de McGowan'ı destekler niteliktedir:

“[...] 1726'da eyaletlere vali yollanması usulü değiştirilerek, beylerbeyliği (mir-i miranlık), sancakbeyliği ve öteki idari görevlere yalnız kapıkulları (enderun halkı) arasından tayin yapılması kuralından vazgeçilmiş, her vilayet ve sancağın ehali için itibarlı ve kudretli bir kişi bulunarak, çevresi halkını daha iyi idare eder düşüncesiyle kendi vilayetine vali verilmiştir. [...] Biz buna 'Ayanlar rejimi' devrinin açılması diyoruz.”¹⁴⁵

Sonuç olarak, 18.yüzyıl Osmanlı geleneksel reformlarının başarısızlığının ardındaki bir diğer önemli sebep, iç dinamiklerin ve bunlar arasındaki güçler dengesinin göz ardı edilmesi, dolayısıyla da bunların geleneksel sistem üzerinde doğurduğu çelişkilerin faydacı bir biçimde ele alınamayışıdır. Bunun en belirgin kanıtı olarak, bir tarafta, batı ile girişilen ilk temaslar sonrasında, saray ve ona yakın çevreler üzerinde etkili olmaya başlayan sosyo-kültürel etkiler ve bunun bütünü kapsamayan 'frenkleşmiş' ve şaşalı yaşam tarzı olarak kendini somutlaştırdığı Lale devri uygulamaları¹⁴⁶, diğer tarafta ise, bu süreçten dışlanan söz konusu dinamiklerin söz konusu gidişatı engellemek adına giriştikleri ve sonucunda da başarılı oldukları Patrona Halil İsyanı gösterilebilir. Bu bağlamda, III. Selim tarafından yüzyılın sonunda hayata geçirilmeye başlanan nizam-ı cedid düzenlemeleri kritik bir öneme haiz olmaktadır ki, ona bu önemi bahşeden özellik, ilk defa olarak bir padişahın stratejisini, öncüllerinden farklı olarak bir takım geleneksel olmayan yollar üzerine inşa etmesinden ve askeri dinamikler dışındaki diğer siyasal-toplumsal dinamikleri de bir bütün olarak hesaba katmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle de, 18.yüzyıl geleneksel reformları ile 19.yüzyılda II. Mahmut ve halefleri tarafından tatbik edilecek olan modern reformlar arasında önemli bir köprü işlevi görmektedir.

Osmanlı çağdaşlaşma sürecinde 'nizam-ı cedid', diğer bir ifadeyle 'yeni düzen' kavramı, her ne kadar ilk bakışta 'ordu' veya 'askerlik' gibi kavramları çağrışırsa da, düşün alanında, geleneksellikten ve onun sarmaladığı geleneksel reformlardan kopuşun ilk ciddi teşebbüsü olarak nitelendirilebilecek çok daha derin bir anlamı ifade etmektedir. Bu

---

¹⁴⁴ Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı 1699–1812”, Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 759, 764.

¹⁴⁵ Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, **A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt IV/6-7, Ankara 1966, s. 244.

¹⁴⁶ Lewis, a.g.e., s. 66.

kopuşu hızlandıran gelişmelerin en başında, 1789 yılında vuku bulan Fransız Devrimi ve onun başta İngiltere ve Avrupa'nın diğer krallık hükümetleri üzerinde yarattığı etki gelmektedir. Zira devrimin kendilerine de sıçrayacağından endişe duyan bu devletler, Osmanlı'yı Avrupa'dan kovma idealini belirli bir süre askıya almış, bu da, tehlikenin her geçen gün yaklaştığını sezinen Osmanlı'nın rahat bir nefes almasına, dolayısıyla da nizam-ı cedit reformlarını başlatmasına imkân tanımıştır.¹⁴⁷

Burada cevap aranması gereken kritik soru, Fransız Devrimi'nin Osmanlı yöneticileri tarafından ne şekilde algılandığı ile ilgilidir. Bu konuya ilişkin olarak Lewis, devrimin, önceleri Osmanlı yöneticilerinin büyük bir bölümünde yalnızca Fransa'nın iç işlerine dair bir olay olarak görüldüğünü ancak sonraki süreçte, laik karakteri sebebiyle rahatsızlık yarattığını ifade etmekte ve dönemin Reisü'l-Küttabı Ahmed Atıf Efendi'nin layihasına atıfta bulunmaktadır.¹⁴⁸ Erik Jan Zürcher de, Lewis'in işaret ettiği gibi devrimin din aleyhtarı niteliği sebebiyle Osmanlı yöneticilerinin verdikleri sert tepkilere işaret etmekte ve nizam-ı cedit reformlarının esin kaynağının kesinlikle bu devrime dayanmadığını vurgulamaktadır. Zürcher'e göre, III. Selim'i askeri reformdan yana karar vermeye zorlayan sebep, aslında geleneksel Osmanlı ordusunun Rusya savaşındaki başarısızlığıdır ki, Berkes'de de aynı görüşü bulmak mümkündür.¹⁴⁹ Görüldüğü üzere, gerek Lewis'in gerekse de Zürcher'in ulaştığı bu yargılar, Avrupa siyasetini yerinden sarsan ve dünyada milliyetler çağı açan Fransız Devrimi'nin, Osmanlı için önceleri çok büyük bir anlam ifade etmediği ve sonrasında da din karşıtı boyutu ile ele alındığı sonucuna işaret etmektedir. Bu da, birçok milliyeti bünyesinde barındıran Osmanlı'da, düşün ve siyasetin yetersizliğini gözler önüne seren bir diğer somut göstergedir.

1792 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan ve Rusya'ya Karadeniz kıyılarında bir parça daha toprak kazancı sağlayan Yaş Antlaşması¹⁵⁰ akabinde hazırlanmaya başlanan nizam-ı cedit programı, bir dizi askeri, idari ve mali düzenlemeler içermektedir. Askeri düzenlemelerin belli başlıları arasında, ilk defa olarak 1794 yılında kurulan yeni Nizam-ı Cedit ordusu gelmektedir ki, bu gelişme, mevcut yeniçeri ordusuna bir alternatif olması bakımından önemli bir kırılmayı teşkil eder. Çünkü bu uygulama, zihinlerdeki gelenekselci algının değişmeye başladığının yeniçeri kurumu üzerinde

---

¹⁴⁷ Berkes, a.g.e., s. 91.

¹⁴⁸ Lewis, a.g.e., s. 91,93,96.

¹⁴⁹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner, 24.Baskı, İstanbul 2009, s. 49-50; Berkes, a.g.e., s. 92.

¹⁵⁰ Zürcher, a.g.e., s. 43.

somutlaşan önemli bir yansımasıdır. Ayrıca, yeni askeri yöntemlere göre yetiştirilecek bu orduya Avrupa'dan ve birçoğu Fransız uzmanların getirilmesi, yerli fen subaylarının yetiştirilmesi, içeride üretilmesi mümkün gözüken silah ve mühimmatlar için yeni işyerlerinin açılması, bunlar için gerekli hammaddelerin tedarik edilmesi, yeni kışlaların inşa edilmesi, fen subayı eğitimi yapan okulların genişletilmesi, eğitim için gerekli kitapların Fransızcadan tercüme edilmesi, yeni kitapların yazılması ve Arapçanın yanında ilk defa olarak Fransızcanın da yabancı bir dil olarak okutulmaya başlanması, askeri alanlara ilişkin olarak yapılan diğer önemli düzenlemelerdir.¹⁵¹ Tüm bunların haricinde III. Selim döneminde, denizcilik alanında da önemli yeniliklerin yapıldığının, bu bağlamda Hasköy'deki denizcilik okulunun genişletilerek daha çağdaş bir hale getirildiğinin, deniz sağlık hizmetinin kurulduğunun, bir tıp okulunun açıldığının ve her gemiye doktor ve cerrah yerleştirildiğinin altı çizilmelidir.¹⁵²

Mali ve idari alanlarda yapılan düzenlemelere bakıldığında ise, bunların birçoğunun askeri düzenlemeleri destekleyici bir nitelik taşıdığı gözlerden kaçmamaktadır. Bu düzenlemelerden en önemli olanı, yeni ordunun finansmanını sağlamaya yönelik olarak oluşturulan ve 'irad-ı cedit' adı verilen bağımsız bir hazinedir. Zira bu hazinenin gelirleri, alkol, tütün, kahve ve diğer bazı ticari mallara konulan vergilerden ve devletin kamulaştırdığı tımarlardan sağlanmıştır.¹⁵³ Özetle, toprak ve maliye reformu niteliğinde olan irad-ı cedit, bozulmuş tımar sistemini, devlet maliyesinin bir kalkınma aracı durumuna getirme yolunda atılmış önemli bir adımdır.¹⁵⁴ Dönemin bir diğer önemli icraatı da, eyaletlerin yönetimini düzene koymak için hazırlanan vüzerâ kanunnamesidir. İmparatorluk ekonomisinin bozulmasına paralel olarak etkinlik ve gücünü yitiren, hatta çoğu zaman, içine düştükleri ekonomik sıkıntılar sebebiyle, ayan ve derebeyler adına kol gezen eşkiyaya göz yummak durumunda kalan taşra yöneticisi vezirlere, bu kanunname ile güvenceli bir pozisyon sağlanmış ve bu doğrultuda yönetim birimleri yeniden organize edilmiştir.¹⁵⁵

Son olarak da, zihinlerde III. Selim ile özdeşleşen bir diğer önemli reformdan bahsedilmesi lazım gelir ki, bu da ilk defa olarak Avrupa başkentlerinde düzenli ve yerleşik Osmanlı elçiliklerinin açılmasıdır. Kuruluşundan itibaren, gerek İslam gerekse de

---

¹⁵¹ Berkes, a.g.e., s. 96.

¹⁵² Shaw, a.g.e., s. 321.

¹⁵³ Lewis, a.g.e., s. 82.

¹⁵⁴ Berkes, a.g.e., s. 108.

¹⁵⁵ Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 43-45.

Hıristiyan ülkelerle siyasi münasebetler kuran Osmanlı'nın, önceleri buralara 'fevkalade elçi' unvanı taşıyan memurlar gönderdiği ve bunların da işlerini bitirmeleri sonrasında ülkelere geri döndükleri bilinmektedir. 15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İstanbul'da kurmaya başladıkları daimi elçilikler vasıtasıyla başkentte olup bitenleri günü gününe takip eden Avrupa devletlerine karşın, saray, diplomatik ilişkiler ve haber alma faaliyetlerini imparatorluk dışındaki tacirler ve Rum kökenli Divan-ı Hümayun tercümanları gibi geleneksel ve profesyonel olmayan unsurlarla sürdürmüştür. Nitekim ilk defa olarak Avrupa ülkelerinde olup biten gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla III. Selim bu ihtiyacı hissetmiş ve 1793 yılından itibaren Londra, Viyana, Berlin ve Paris'e elçilerini göndermiştir. Başlıca görevlerinin, mutat elçilik işlerinin görülmesi ve Osmanlı tacirlerinin haklarının korunması olduğunu ifade eden Ercümen Kuran, bu heyetlerde Rum tercümanların yanı sıra 'sır kâtibi' ve 'maiyet memuru' sıfatıyla görevlendirilecek Müslümanların da bulunduğu altını çizmektedir. Zira buralarda yabancı diller öğrenerek Batı dünyasını tanıma şansı bulan bu kişilerin önemli bir bölümünün, İstanbul'a döndükten sonra sarayda resmi görevler aldıklarının ve tıpkı askeri reformlarda ordu ve donanmada yer edinen subaylar gibi, bürokratik hiyerarşi içerisinde, yüzü batıya dönük bir azınlık grubu oluşturduklarının vurgulanması gerekir. Sonuç olarak, Avrupalı ülkeler arasına katılma ve onlarla modern araçlarla diplomatik ilişkiler kurma adına III. Selim tarafından başlatılan bu uygulama, Hıristiyan ülkeleri 'diyar-ı küfr' gören geleneksel Osmanlı düşününün yaşadığı evrimi gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

156

Gelinen bu noktada, nizam-ı cedid reformlarının sonunu getiren sebeplerin de ele alınması lüzumu ortaya çıkmaktadır. Çünkü her ne kadar nizam-ı cedid programı, gerek zihniyeti gerekse de tatbik ettiği icraatları bakımından geçmiş dönem reformlarından bir ölçüde farklı olsa da, sonuçları itibariyle tarihin tekerrürüne ve onun şekillendirdiği makûs talih(sizliği)ine karşı koymakta benzer farkı yaratamamıştır. Bu böyle olunca da, sonu 1807 yılında Kabakçı Mustafa İsyanı ile gelmiş, kurulan ordu lağvedilmiş, irad-ı cedid hazinesi dağıtılmış, III. Selim tahttan indirilmiş ve akabinde de katledilmiştir.¹⁵⁷ Onun bu başarısızlığının altında, elbette ki iç ve dış dinamikler bir bütün olarak etkili olmuştur.

---

¹⁵⁶ Ercümen Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821**, 2.Baskı, Ankara 1988, s. 9-12; Lewis, a.g.e., s. 87.

¹⁵⁷ Erhan Afyoncu – Ahmet Önal – Uğur Demir, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyenlar ve Darbeler**, İstanbul 2010, s. 233–234.

Ancak burada, konuyu doğrudan ilgilendirmesi bakımından iç muhalefet bloğunun nizam-ı cedit karşısında sergilediği tutumun ve bunun gerekçelerinin mercek altına alınması lazım gelmektedir ki, sonraki dönem reformlarının aştığı ve aşamadığı tepkiler daha iyi anlaşılabilir.

Nizam-ı ceditte karşı yürütülen en güçlü ve organize muhalefetin yeniçerilerden geldiğinin vurgulanması gerekir. Bu muhalefetin altında yatan sebep hiç şüphesiz ki, nizam-ı cedit programının öngördüğü reformların, ilk bakışta yeni bir ordu kurulması dolayısıyla yeniçeri kurumunu pasifize ve tasfiye etme eğilimidir. Zira kurulan bu ordu, reaya statüsünden yeniçeriliğe geçişin, dolayısıyla da yeni imtiyazlar kazanılmasının önüne set çektiği gibi, asker ihtiyacını da, İstanbul ve Anadolu'dan devşirilen Türk ve çoğu köylü halktan ve ayrıca bazı ayanların gönderdiği birliklerden sağlamıştır. Bu da, yeniçeriler üzerinde dışlandıkları hissini ayyuka çıkartan, dolayısıyla da içlerindeki isyan eğilimlerini körükleyen bir diğer önemli uygulamadır. Bu noktada, ekonomik durumları günden güne kötüye giden geniş halk kitlelerinin de muhalif rollerine kısaca göz atmak gerekmektedir. Tahmin edileceği üzere, nizam-ı cedit programının mali ayağını teşkil eden irad-ı cedit düzenlemeleri bu kitleyi olumsuz bir biçimde etkilemiştir. Öncelikle bu düzenlemeler, kamulaştırılan tımarlardan toplanacak gelirlerin tahsilini profesyonel mültezimlere devretmiştir ki, bu durum, başkentte bir iltizam piyasasının ve ihtişam içinde yaşayan ve halkın sıkıntı ve taleplerini dikkate almayan ayrıcalıklı bir sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Halk kesimleri üzerinde kurulan baskıların yanı sıra, yeni kurulan ordunun finansmanının bir takım ürünlere konulan vergiler üzerinden bu kesimlere yansıtılıyor olması da, yeniçeri muhalefetinin halk destekli bir şekilde biçimlenmesine etken olmuştur.¹⁵⁸

Ayanların nizam-ı cedit reformları karşısındaki tutumlarına bakıldığında ise, bunların gerek kendi içlerinde gerekse de saray karşısında, yeniçerilerde olduğu kadar keskin ve tutarlı olmadıkları görülmektedir. Kurulan yeni orduyu her ne kadar çıkarlarına baştan aşağı aykırı bir düzenleme olarak görseler de, bu süreçte Rumeli ve Anadolu ayanlarının farklı siyasetler izlediğinin bilinmesi gerekir. Nitekim Nizam-ı Cedit içerisinde, Anadolu ayanının gönderdiği bir takım birliklerin bulunmasına karşın, Rumeli'den böyle bir destek gelmemiştir. Ayanları rahatsız eden bir diğer düzenleme de, miri toprak gelirlerinin önemli bir bölümünü devletin yeni hazinesine aktaran ve merkezi

---

¹⁵⁸ Berkes, a.g.e., s. 98, 111,113,118-119.

hükümetin denetimini taşrada daha da etkili kılan irad-ı cediddir. Ancak yeniçerilerin, ekonomik baskılardan bunalan halk kitleleri ile geliştirdikleri ilişkiler ve yine taşrada güçlenmeye başlayan derebeyleri sebebiyle, özellikle Anadolu ayanının, siyasi ve ekonomik menfaatlerini tehlikeye sokan bu güçlere karşı sarayla örtülü bir işbirliğine girdiğinin, sarayın da, yapacağı reformlar karşısındaki ayan tepkisini kontrol edebilmek adına bunlardan bazılarını sadrazamlık gibi üst düzey görevler verdiği altı çizilmelidir.¹⁵⁹

Yukarıda ele alınan söz konusu sebeplere, bir de, reformlar için Avrupa'dan (özellikle de Fransa'dan) getirilen uzman ve bilim adamları vasıtasıyla egemen olan 'alafranga' modası eklemlendiğinden ve söz konusu yaşantı biçimi zihinlerde, Fransız devriminin din aleyhtarı niteliği ile çok kolay bir biçimde örtüşebildiğinden, bir grup softa ulemanın da muhalefeti kaçınılmaz olmuş, dolayısıyla da nizam-ı cedit karşısındaki muhalif blok, kendilerine verilen meşruiyet desteği ile daha da güçlenerek, kendilerince sakıncalı gördükleri bu gidişata şeyhülislamın hal' fetvasıyla ölümcül son darbesini indirmiştir.¹⁶⁰

2.1.2. Türk Devriminin Harcı: Modern Osmanlı Reformları

II. Mahmut'un saltanatı ile başlayan, Tanzimat'ın ilanı ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konulması ile devam eden süreç, gerek icra edilen pratikler gerekse de zihniyet bakımından, bir yüzyıl öncesinden süregelen geleneksel reform politikalarından önemli ölçüde farklılıklar sergilemektedir. Söz konusu farklılıkların altında, İlber Ortaylı'nın da belirttiği üzere, 2. Viyana bozgunu sonrasında itibaren tarihin zorladığı ve koşullarını hazırladığı Osmanlı çağdaşlaşmasının, bu dönemle birlikte, reformist yöneticiler tarafından daha bilinçli ve programlı bir biçimde ele alınarak sırtlanılmaya başlanması, dolayısıyla da hızlanan bu gelişmeler karşısında daha telaşlı ve radikal bir tutum takınılması yatmaktadır.¹⁶¹

¹⁵⁹ Zürcher, a.g.e., s. 47-48; Berkes, a.g.e., s. 98,108-109.

¹⁶⁰ Ejder Okumuş – Ahmet Cihan – Mustafa Avcı, **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, İstanbul 2006, s. 211.

¹⁶¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 21.Baskı, İstanbul 2005, s. 28-29.

Bu değerlendirmenin ışığında, II. Mahmut'un otuz bir yıl süren saltanat dönemi Osmanlı çağdaşlaşmasının önemli bir safhasını oluşturmaktadır. Ancak Mahmut dönemini, konuyu bütüncül ve anlaşılır kılmak adına iki ayrı zaman diliminde ele almak lüzumu ortaya çıkmaktadır ki, burada 1826'da vuku bulan ve tarihte 'Vaka-i Hayriyye' adıyla anılan hadise, önemli bir ayraç olmaktadır.1826'ya kadar süregelen ve özellikle de saltanatının ilk on beş yılına denk gelen süreç, geçmişin nizam-ı cedid tecrübesinden önemli dersler çıkartan padişahın¹⁶², merkezi yönetimi tehdit eden yeniçeri ve yerel güç odaklarına karşı toparlanma ve güç tabanı oluşturma çabalarına giriştiği ve bürokrasi, ilmiye ve ordunun kilit mevkilerine güvendiği destekçilerini yerleştirdiği bir hazırlık dönemi olarak yorumlanabilir.¹⁶³

Stratejisini, söz konusu muhalif unsurların birbirlerine karşı ve/veya kendi içlerindeki çelişkileri üzerine inşa eden II. Mahmut'un, ulemeden da aldığı destekle, 1814 yılından itibaren, aşamalı bir şekilde Rumeli, Anadolu ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki ayanlara karşı mücadeleye giriştiğinin ve onları etkisiz kıldığının altı çizilmelidir.¹⁶⁴ Bilal Eryılmaz bu konuyla ilgili olarak, ayanlığın halkla devlet arasında halen önemli bir kurum olarak görüldüğünden dolayı ilk etapta büsbütün ortadan kaldırılmadığını ancak 1826'dan sonra kurulan 'Sandık Eminliği'ne bazı görevlerinin aktarıldığını, sonraki süreçte de İstanbul ve Anadolu'da kurulan 'muhtarlık' örgütü sebebiyle hiçbir fonksiyonlarının kalmadığını ifade etmektedir.¹⁶⁵

Bu sürecin ardından, II. Mahmut'un stratejik bir diğer hamlesi yeniçeri kurumuna karşı olmuştur. Düzenli bir ordunun gereğine inanmış olan padişahın, saltanatın başına geçtiği ilk günden itibaren bir takım düzenlemelere giriştiğinin ve yeniçeri-ayan

---

¹⁶² Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, II. Mahmut'un yapmak istediği reformlara ilişkin geçmişten aldığı dersleri şöyle sıralamaktadır: "(1) Reform hareketinin başarılı olabilmesi için reformların yalnızca bazı askeri unsurları değil, tüm Osmanlı kurumlarını ve toplumunu kapsamaları gerekir; (2) reforma uğrayan kurumların çalışabilmesi için tek çare, yerlerine geçtikleri kurumların ortadan kaldırılmasıdır, böylece eskiler bu işlerliği bozamazlar; (3) harekete başlanılmadan önce reformlar çok dikkatle planlanmalı ve gerekli destek sağlanmalıdır." Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, Cilt 2, 3.Baskı, İstanbul 2010, s. 25.

¹⁶³ Zürcher, a.g.e., s. 55. Yeniçerilerin (onlara meşruiyet sağlayan bağınaz ulemanın desteğiyle) eriştiği gücü, Kabakçı Mustafa İsyanı sonrasında tahta çıkardıkları IV.Mustafa'ya kabul ettirilen ve Şer'i Hüccet adı verilen şeriat yasaı, ayan ve diğer ademi merkezi unsurların eriştiği gücü ise, IV. Mustafa'nın yerine tahta çıkardıkları II. Mahmut'a 1808 yılında kabul ettirilen Sened-i İttifak gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Şer'i Hüccet, padişah ile yeniçeri arasında, Sened-i İttifak ise, padişah ile ayan arasında ittifak kurmaya yönelik önemli girişimlerdir. Daha detaylı bilgi için bkz. Berkes, a.g.e., s. 133-145.

¹⁶⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt 1, s.154; Berkes, II. Mahmut'un, öncelikli olarak yerel güç odaklarına yönelmesinin altında, derebeylik-ulusçuluk ilişkisinin bir rolü olabileceğini, çünkü derebeylerin yarattığı siyasal anarşinin, Balkan uluslarının bağımsızlık akımlarını güçlendirdiğini ifade etmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Berkes, a.g.e., s. 155-156.

¹⁶⁵ Eryılmaz, a.g.e., s. 56-57.

çelişkisinden yararlanarak, bazı ayanların (özellikle de sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa'nın) isteği ve desteğiyle, III. Selim'in Nizam-ı Cedid'ine benzer bir Sekban-ı Cedid ocağı kurduğunun ve yeniçeri kurumunu ıslah etmeye yönelik girişimlerde bulunduğunun vurgulanması gerekir.¹⁶⁶ Her ne kadar padişah, bu teşebbüs sonrasında patlak veren isyanda, Sened-i ittifaktaki öncü rolü dolayısıyla gücü ve nüfuzundan çekindiği Alemdar'ın yeniçerilerce yok edilmesine kayıtsız kalmış ve Sekban-ı Cedid'i lağvetmişse de¹⁶⁷, Topçu ve buna bağlı Top Arabacı birliklerini sessiz sedasız güçlendirmiş ve bunların komutanlıklarına kendi yandaşlarını getirmek suretiyle, yeniçerilere karşı bir denge unsuru oluşturmaya gayret sarf etmiştir.¹⁶⁸ Mahmut'un, yeniçerileri ortadan kaldırmak ve tasarladığı düzenlemeleri hayata geçirebilmek adına on sekiz yıl beklemek zorunda kaldığı unutulmamalıdır. Zira 1821 yılında başlayan Yunan isyanı, Mora'nın neredeyse tamamının ve bunun yanı sıra diğer birçok adanın Osmanlı'nın elinde çıkması ile neticelenmiş, bu da yeniçeriler açısından sonun başlangıcını hazırlamıştır.¹⁶⁹ Bu savaşta, hiçbir varlık gösteremeyen yeniçerilere karşı halk ve ulema kesimlerinde başlayan düşmanlık ve nefret ve bunun kısa bir zaman içerisinde daha da büyüyerek devam etmesi, II. Mahmut'a yeniçeri karşıtı bir hamle şansını tanımış, zira bu süreçte kurulan Eşkinci birlikleri dolayısıyla başlayan yeniçeri kalkışmasına, padişaha bağlı askeri birliklerin, halkın ve medrese öğrencilerinin verdiği cevap sert olmuş, yeniçeri ocağı (ve Bektaşî tekkeleri) ortadan kaldırılmış, yerine de 'Asakir-i Mansure-i Muhammediye' adıyla yeni bir ordu kurulmuştur.

1826 yılında vuku bulan bu hadise hiç şüphesiz ki, kuruluştan beri var olan bir kurumun tarihe vedasından çok daha öte bir anlam ifade etmektedir ki, bu da, modern Türkiye'nin inşa edilmesine yadsınamayacak katkılar sunan reformların önünün açılmasıdır. Zira bu sürecin akabinde, askeri düzenlemeler Osmanlı çağdaşlaşmasının çekirdeği ve itici gücü olmaya devam etmekle birlikte, "*ordunun reformu ön planda eğitimin ve maliyenin ve tüm idari sistemin yeniden düzenlenmesiyle paralel olarak*" ele alınmaya başlanmış ve sonrasında yaşanan gelişmeler "*ordunun, idarenin, maliyenin yanında, edebiyata, mimariye, günlük hayata da kaçınılmaz olarak sıçramıştır.*"¹⁷⁰

---

¹⁶⁶ Karal, a.g.e., s. 144-145.

¹⁶⁷ Ortaylı, a.g.e., s. 36-37.

¹⁶⁸ Shaw – Shaw, a.g.e., s. 31-32.

¹⁶⁹ Zürcher, a.g.e., s. 57-58

¹⁷⁰ Ortaylı, a.g.e., s. 44.

II. Mahmut reformları özü itibariyle, geçmiş dönemlerde büyük oranda erozyona uğramış olan merkezi otoritenin yeniden tesisini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda da, Carter V. Findley'in vurguladığı üzere, yasamayla ilgili hareket serbestliğini sağlamak amacıyla idari mekanizmasını yeniden inşa etme gayreti içerisinde bulunan siyasal erk, merkezde başlattığı reformları, çevreye yayma stratejisini benimsemiştir.¹⁷¹ Zira hem merkezdeki hem de taşradaki memurlara ve elçilere gönderilen ve Türkçe ve Fransızca yayımlanmaya başlayan 'Takvim-i Vekayi' adlı gazete¹⁷² ve ayrıca kurulan posta örgütü, ilk olmanın ötesinde, bu strateji doğrultusunda kullanılan oldukça kritik araçlardır.

Yeniçeri ocağının lağvedilmesinin hemen akabinde yayınlanan bir fermanla müsaderenin kaldırıldığına ilan edilmesi, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın yanı sıra, azledilme ve mallarına el konulması endişesiyle görev yapan sivil memurların da konumlarını iyileştirmeye dönük bir girişim olarak ele alınabilir. Yerel güç odaklarına karşı kazanılan başarının ardından, 1831 yılında, hâlihazırda var olan tüm tımarların ve eski usul süvari birliklerinin de ortadan kaldırılması, merkeziyetçiliği bir adım daha ileriye taşımakla beraber, merkezi yönetimin yapı ve organizasyonunda da bir dizi değişikliklerin yapılmasının önünü açmıştır.¹⁷³ Bu bağlamda, şehirlerin belediye hizmetleriyle kolluk işlerinin yürütülmesi amacıyla kurulan İhtisab Nezareti, yeniçeri ağasından boşalan karargâhın şeyhülislam tarafından Meşihat Dairesi olarak kullanılmaya başlanması ve ayrıca vakıf gelirlerinin toplanması ve bu gelirlerin dağıtımının merkez tarafından yapılması amacıyla kurulan Evkaf Müdürlüğü, ulemanın görev alanlarının daraltılmasına ve bürokratik yapı içerisinde denetim altına alınmasına yönelik atılmış kritik adımlardır. Bunun yanı sıra, geleneksel seraskerlik makamının başkomutan ve savaş bakanı işlevlerini kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi de, bu makamın ileriki dönemlerde ulemaya karşı bir denge unsuru olarak kullanılmasının önünü açmıştır.¹⁷⁴ Tüm bunların haricinde, silâh altına almayı ve vergilendirmeyi etkinleştirmek adına yapılan nüfus sayımı ve mülk yazımı da, izlenen merkeziyetçiliğin bir diğer önemli uygulamasıdır.¹⁷⁵

Eğitim alanında yapılan düzenleme ve yenilikler de, askeri ve idari alanlarda izlenecek merkeziyetçi politikaların, kısa vadede olmasa bile orta ve uzun vadelere birer

---

¹⁷¹ Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıâli (1789–1922)**, Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul 1994, s. 103.

¹⁷² Karal, a.g.e., s. 162.

¹⁷³ Lewis, a.g.e., s. 126, 128-129.

¹⁷⁴ Okumuş – Cihan – Avcı, a.g.e., s. 219-221,226.

¹⁷⁵ Karal, a.g.e., s. 155.

uzantısı niteliğindedir. 1827 yılında Avrupa'ya ilk defa olarak dört öğrencinin gönderilmesi, hali hazırda var olan Kara ve Deniz Mühendishanelerinin yeniden düzenlenmesi, yeni ordunun doktor ihtiyacını karşılamak üzere Tıbbiye'nin, davulcu ve trampetçi yetiştirmek üzere Muzika-i Hümayun Mektebi'nin, subay ihtiyacını karşılamak üzere Harbiye'nin, devlet memurları ve tercüman yetiştirmek amacıyla da Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye'nin açılması dönemin önemli gelişmeleri arasında sayılabilir. Ayrıca II. Mahmut döneminden itibaren askeri okullarda ağırlıklı olarak Prusyalı uzmanlardan yararlanılmaya başlandığının ve bu uygulamanın da Osmanlı ordusunda gelecekte kendisini hissettirecek güçlü Alman nüfuzu ve geleneğinin ilk tohumlarını attığının altı çizilmelidir.¹⁷⁶ Eğitim faaliyetleri ile doğrudan ilgili olmasa da, bu süreçte kurulan tercüme odalarının ve yurt dışındaki elçiliklerin yeniden işlev kazanmasının da nitelikli insan kaynağını, özellikle de Tanzimat reformlarını gerçekleştirecek kadroları ortaya çıkarması açısından oldukça önemli olduğunun vurgulanması gerekir.

Tüm bunların yanı sıra bürokrasinin kendi içinde yapılan düzenlemeler de, sonuçları ve kendisinden sonraki reformist kuşağa bıraktığı miras açısından oldukça kritik bir öneme haizdir ki, bunların başında, bakanlıkların kurulmasına ve memur rejiminin yeniden yapılandırılmasına yönelik yapılan reformlar gelmektedir. Bu doğrultuda, yetki paylaşımını ve iş bölümünü esas kılmak adına, şeyhülislam ve sadrazamda toplanmış olan yetkiler dâhiliye, hariciye ve maliye nezaretleri arasında paylaştırılmış, böylece sadrazam, padişahın mutlak vekili olmaktan çıkartılarak, tüm vekiller arasındaki koordinasyonu sağlayan bir başvekil konumuna indirgenmiş, söz konusu bu düzenlemeyi, içişleri-dışişleri memurlarının birbirlerinden ayrılması ve sonraki süreçte kurulan evkaf ve ticaret nezaretleri izlemiştir.¹⁷⁷ Bunun haricinde, memurların yıllık tayin edilmesi usulünden vazgeçilmesi, kendilerine maaş bağlanması ve fes kullanımının zorunlu hale getirilmesi de, dönemin diğer önemli düzenlemeleri arasında yer almaktadır.¹⁷⁸

Gelinen bu noktada, yönetsel faaliyetlerin hacim ve ciddiyet açısından her geçen gün önem kazandığı gerçeğinin özellikle I.Abdülhamit ve III. Selim dönemlerinde alenen kabulü sonrasında, bu faaliyetleri etkinleştirmek adına oluşturulan meşveret meclislerinin,

---

¹⁷⁶ Lewis, a.g.e.,s. 115, 117-119.

¹⁷⁷ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836 – 1856)**, İstanbul 1993, s. 26, 67-69, 78-79, 97; Karal, a.g.e., s. 152-153, Findley, a.g.e., s. 120.

¹⁷⁸ Eryılmaz, a.g.e., s. 72,78.

II. Mahmut döneminde de fonksiyonel bir biçimde kullanıldığının, özellikle de 1836 yılından itibaren, daimi meclisler kurularak alt kademedeki yöneticilerin de karar alma mekanizmalarına dâhil edildiğinin altı çizilmelidir.¹⁷⁹ Berkes, kurulan Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali'nin merkezi hükümet organları ile, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin adalet organları ile, Dar-ı Şura-yı Askeri'nin ordu ile ilgili yeni kurallar koyacak meclisler olduğunu, dolayısıyla da bunların süreklilik arz etmeleri sebebiyle eski meşveret meclislerinden farklı olarak idare, adliye, eğitim ve ordu alanlarında uygulanacak bir hukuk devleti mekanizmasının kurulmasına doğru birer ön adım niteliğinde olduklarını ifade etmektedir.¹⁸⁰ Lewis ise bu meclislerin, II. Mahmut sonrasında gerçekleşecek olan reformların tasarlanmasında ve hayata geçirilmesinde önemli roller üstlendiklerine vurgu yapmaktadır ki,¹⁸¹ 'Tanzimat-ı Hayriye' teriminin ilk defa olarak Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin kurulmasına ilişkin bir fermanda kullanılması¹⁸² bu devamlılığı göstermesi açısından oldukça önemlidir.¹⁸³

Şu ana kadar verilen tüm bu bilgiler ışığında II. Mahmut reformlarına dair genel bir değerlendirme yapma lüzumu ortaya çıkmaktadır. Padişah ve etrafındaki kadrolar, her ne kadar mazinin gelenekselci zihniyetini ve bir takım kurum ve uygulamalarını ortadan kaldırma ve yerine yenilerini koyma noktasında önemli adımlar atmışlarsa da, bu süreçte ortaya çıkan yeni engel ve çelişkiler karşısında, Ortaylı'nın ifadesiyle, el yordamıyla yürümek durumunda kalmışlardır.¹⁸⁴ Bunun temel nedenleri arasında, eğitilmiş ve güvenilir kadro eksikliği birinci sırada gelmektedir.¹⁸⁵ Ortaylı bu husus ile ilgili olarak, reformların başındaki Mahmut'un bile Avrupa hakkındaki bilgisinin, çoğu zaman adının birlikte anıldığı Rus Çarı Petro'nun ki gibi uzun süreli Avrupa seyahatlerine ve incelemelerine değil, selefi III. Selim'in telkin ve terbiyesine ve haremdeki bazı kadınların aktarmalarına dayandığını işaret etmektedir.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 42.

¹⁸⁰ Berkes, a.g.e., s. 173-174.

¹⁸¹ Lewis, a.g.e., s. 138.

¹⁸² Zürcher, a.g.e., s. 83.

¹⁸³ Ahmet Hamdi Tanpınar, Abdurrahman Şeref Bey'in Tarih Musahabeleri adlı eserinden, Tanzimat'ın ilanının II. Mahmut'un ölümünden bir sene evvel düşünüldüğünü aktarır ve ayrıca Takvim-i Vekayi'nin 6 Nisan 1838 tarihli nüshasında 'Tanzimat-ı hayriyye' tabirine tesadüf edildiğini belirtir ve şöyle devam eder: "Her ne kadar bu hükümdarın son senelerinde devlet teşkilatında yapılan yeniliklere bu adın verilmesi bir adet idiyse de, Gülhane'de ilan edilen esasların aynı olmasa bile, yine az çok o mahiyette bazı tedbirlerin alınması düşünüldüğü tahmin edilebilir.", Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 4.Baskı, İstanbul 2008, s. 126.

¹⁸⁴ Ortaylı, a.g.e., s. 42.

¹⁸⁵ Zürcher, a.g.e., s. 75.

¹⁸⁶ Ortaylı, a.g.e., s. 41-42.

Bu süreçte bir diğer önemli engelin de mali sorunlar olduğunun altı çizilmelidir. Zira II. Mahmut döneminde ekonomi alanında ortaya kayda değer düzenlemeler koyulmadığı gibi, geçmişin geleneksel ekonomi politikaları benzer biçimde uygulanmış¹⁸⁷, bu da, artan vergi yükü sebebiyle halka ve düzensiz maaş ödemeleri sebebiyle de devlet memurlarına yansımış, dolayısıyla da, toplumsal tabandan zaten mahrum olan ve başkent sınırlarının ötesine geçmekte zorlanan söz konusu reformlara karşı halk arasında bir antipati gelişirken, memurlar arasında da yolsuzluk ileri boyutlara taşınmıştır. Bu duruma bir de, dinsel geleneğin hükmettiği medrese eğitiminin, dünyevi anlayışın hükmettiği yüksek eğitim ile olan çelişkili birlikteliği eklenildiğinde, merkez ile halk arasındaki kopukluğun daha da belirginleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Berkes, söz konusu kopukluğu bir dereceye kadar onaran yanın, Mahmut'un yeni bir yönetici elit yaratma noktasındaki yöntemi olduğundan hareketle, eski devşirme ve köle yetiştirme yönteminin yerini, intisap ve himaye sisteminin aldığını ifade etmiştir. Ancak bu sistemde de iki önemli sakınca ortaya çıkmaktadır ki, bunlar, ilgili mevkilerin kamu mevkileri olarak değil, kişisel olarak görülmesi ve bu mevkilerde tutunabilmek adına hükümdar etrafında şiddetli rekabet ve dalkavukluk yarışına girilmesidir.¹⁸⁸

Özetle, II. Mahmut reformlarının başardığı ilkler kadar, çözülmesi gereken ilkleri de ortaya çıkarttığı ve kendisinden sonrasındaki sürece tüm bunları bir bütün olarak miras bıraktığı söylenebilir. Roderic H. Davison, Mahmut reformlarının analizini yaparken, bunların kalıcı başarılar sağlamaktan ziyade, gelecek dönemlere kapı açan ilk adımlar olduğunun altını çizmektedir. Nitekim Davison'un söz konusu kalıcı başarılardan çok daha anlamlı gördüğü husus, yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ve yerel güç otoritelerine önemli darbeler indirilmesidir. Ancak merkezi hükümetin keyfi otorite kullanmasını fiilen denetleyen bu unsurlardan her ikisinin de ortadan kalkması sebebiyle iktidarın saray ve bürokrasi elinde toplandığının altı çizilmelidir. Zira 1908'e kadar olan süreçte iktidarın nasıl kullanılacağı padişahların ve Babiâli'nin karakterine göre belirlenmiş, padişah, kendisi güçlü ya da bürokrasisi zayıf olduğu durumlarda daha belirleyici olurken, tam tersi durumlarda da Babiâli ön planda rol oynamıştır.¹⁸⁹

---

¹⁸⁷ Karal, a.g.e., s. 162.

¹⁸⁸ Berkes, a.g.e.,s. 205-206.

¹⁸⁹ Roderic H.Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856–1876**, Çev: Osman Akınhay, 2.Baskı, İstanbul 2005, s. 32–33.

1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayun’unun okunması ile başlayan ve 1876 yılına kadar süregelen ve tarihte ‘Tanzimat Dönemi’ olarak bilinen sürece bu perspektiften bakıldığında, dönemin reformlarının, II. Mahmut’un üzerine eğildiği ordu, merkezi bürokrasi, taşra yönetimi, maliye, eğitim ve haberleşme alanlarını aynen ihtiva ettiği, bu sürekliliğe mukabil iktidar merkezinin saraydan Babîâlî’ye kaydığı ve adli reform ve danışmaya dayalı usullere çok daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir.¹⁹⁰ Ortaylı, Osmanlı tarihinde sadrazamların otorite kurdukları devirlerin olduğunu ancak Tanzimat döneminde sadece sadrazamların değil, çevrelerindeki bürokrat kadronun da yönetime egemen olduğundan hareketle bu süreci ‘Babîâlî asrı’ olarak isimlendirmektedir.¹⁹¹

Tanzimat dönemini, 1839 – 1856 ve 1856 – 1876 yılları arası olmak üzere iki merhalede ele almak mümkündür. Gerek Tanzimat, gerekse de Islahat fermanları, vaat ettikleri reformlar itibariyle birbirini tamamlayıcı bir karakter sergilemekle beraber, zamanlamaları itibariyle de önemli benzerlikler göstermiş, biri 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması¹⁹² ve 1839 yılında yaşanan Nizip yenilgisi¹⁹³, diğeri ise Kırım Savaşı’nın hemen akabinde toplanan Paris Kongresi¹⁹⁴ sürecinde ilan edilmiş, özetle dış

---

¹⁹⁰ Zürcher, a.g.e., s. 83,92.

¹⁹¹ Ortaylı, a.g.e., s. 89.

¹⁹² İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston’un ‘şaheser’ olarak nitelendirdiği Baltalimanı Antlaşması’nı, Osmanlı yöneticilerinin imzalama gerekçesini Şevket Pamuk şöyle anlatmaktadır: “1820’lere gelindiğinde İngiltere Sanayi Devrimi’ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa’yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmişti. Ancak, aynı yıllarda Sanayi Devrimi’ni yaşamakta olan diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yöneldi. [...] İngiltere’nin Osmanlı ülkesiyle ticareti 1820’lerden itibaren hızla büyümekteydi. Ancak İngiliz tüccarlar Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ediyor, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Siyasal, askeri ve mali bakımdan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti’nin İngiltere’nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi güçtü. [...] İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’nın isyanıyla ortaya çıktı. [...] Bir yandan Mehmet Ali Paşa öte yandan da Rusya’nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere’ye sığınmakta buldu. Umulan, İngiltere’ye sunulan iktisadi ödünler karşılığında, İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamaktı.” Antlaşmanın getirdiği düzenlemelerin bir bölümünün, Osmanlı’nın dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere, diğer bir bölümünün ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkin olduğunu ifade eden Pamuk, bu antlaşma ile dış ticarete tekel düzeninin kaldırıldığı, devletin olağanüstü vergiler ya da sınırlamaları uygulama hakkından vazgeçtiğinin, Osmanlı hammaddelerinin dış ticarete açılmasının kolaylaştığı, yabancı tüccarların özellikle iç ticaretteki vergi muafiyetlerinden dolayı önemli ayrıcalıklar elde ettiklerinin ve en önemlisi Osmanlı Devleti’nin kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı bir ilke olarak kabul etmesi dolayısıyla bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçtiğinin altını çizmektedir. Daha detaylı bilgi ve antlaşmanın belli başlı hükümleri için bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, 5.Baskı, İstanbul 2009, s. 204-209; Avcioglu, a.g.e., s. 104-108.

¹⁹³ Sina Akşin Osmanlı’nın Mısır ordusu karşısında aldığı Nizip yenilgisinden ‘askeri iflas’ olarak bahsetmekte ve Baltalimanı Antlaşması Osmanlı’yı nasıl iktisadi bir iflase sürüklemişse, bu yenilginin de askeri bir iflase sebebiyet verdiğini ifade etmektedir. Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul 2007, s. 29.

¹⁹⁴ Kırım Savaşı’na katılan Osmanlı, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya devletlerinin temsilcilerinin katıldıkları Paris Kongresi’nin dokuzuncu maddesi Islahat Fermanına atıfta bulunmakta ve

siyasi baskılar her ikisinin hazırlanışı sürecinde etkili olmuştur. Zira 1839 fermanının “...İstanbul ve bilcümle memleketimiz ahalisine ilan edileceği gibi, dost devletler de bu usulün Allah’ın yardımıyla sonsuza kadar devamına şahit olmak üzere, İstanbul’da oturan bütün elçilere de resmen bildirilsin.” maddesi dış etkilerin mahiyetini gözler önüne sermektedir.¹⁹⁵ Ancak Osmanlı çağdaşlaşması, III. Selim ve özellikle II. Mahmut dönemlerindeki düşün ve pratikleri ile değerlendirildiğinde, bu süreci tümüyle dış etkilere bağlamanın hatalı bir yaklaşım olacağı, dolayısıyla da dönemin yöneticileri üzerinde dış destek elde etmek ve olası bir müdahaleyi önlemek gibi dürtülerin varlığının yanı sıra, aynı zamanda imparatorluğu içinde bulunduğu zorlu süreçten kurtarmanın yegâne yolu olarak söz konusu düzenlemelere olan inancın mevcudiyeti de göz ardı edilmemelidir. Özetle Tanzimat, İncalcık’ın ifadesiyle “*iktisadi-içtimai temelleri çürüyerek yıkılmağa yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir [...]*.”¹⁹⁶

1839 fermanı, geçmiş dönem başarılarının ve özellikle son yüz elli yıllık süreçte ortaya çıkan başarısızlıkların genel bir analizinin ardından yeni kanunların gerekliliği üzerinde durmuş ve bunların dayandırılacağı temel prensipleri üç ana kalemde toplamıştır ki, bunlar, tüm tebaaya ırz, namus, can ve mal güvencesinin sağlanması, herkesin geliriyle orantılı vergi vermesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması ve askerlik hizmetinin düzenli bir usule bağlanması şeklinde özetlenebilir.¹⁹⁷ Ancak Tanzimat fermanının hükümlerinin ilanının herhangi bir halk hareketi veya alttan gelen bir zorlama ile olmadığını altı çizilmelidir.¹⁹⁸ Berkes, niteliği itibarıyla bu fermanın bir anayasa hatta bir kanun olmadığını, “Avrupa’da hükümdarların kendi yetkeleriyle halkın arasındaki ilişkilerde değişiklikler yapılacağını vadeden charte (senet, Latince carta) türünden bir belge” olduğunu ifade etmiş ve sözlerini şu şekilde sürdürmüştür: “Buna dayanılarak ya bir yazılı anayasa yapılması yoluna gidilebilir ya da bir dizi yeni kanun hazırlanır.

“Paris Antlaşması Devletleri, bu tebliğin yüksek değerini isbat ve teyit ederler.” ifadesiyle aslında söz konusu bu devletler Osmanlı Hıristiyan tebaası için bir teminat elde etmiş olmaktadır. Karal’a göre “Osmanlı Devleti, Kırım Harbine, Rusların Ortodoks tebaa hakkındaki avukatlığına son vermek için girdiği ve bu harpte de galip devletlerden biri olduğu halde, Paris Antlaşması Devletlerine antlaşmanın dokuzuncu maddesiyle bütün Hıristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaanın avukatlığını tanımış oluyordu.” Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt 2, s. 6–7.

¹⁹⁵ Aktaran: Eryılmaz, a.g.e., s. 109.

¹⁹⁶ Halil İncalcık, “Tanzimat Nedir?”, Hazırlayan: Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlioğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s.14.

¹⁹⁷ Karal, a.g.e.,s. 170-171.

¹⁹⁸ Mehmet V. Seyitdanlioğlu, “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğunda Yasama”, Hazırlayan: Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlioğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 277.

Tanzimatta seçilen yön ikincisi olmuştur.” Böylece, Osmanlı padişahı kendi iradesinin sınırlanmasını kabul ederek, tebaanın ırz, namus, can ve mal güvencesini kendi iradesinin dışında, kanunların yargısına bırakmış ve yönetimin kendi keyfiyetine göre değil, kanunlar doğrultusunda yürütüleceğini ilan etmiştir.¹⁹⁹ Sonuç olarak, 1839 fermanının prensiplerini uygulama ve bunlara uygun kanunların çıkartılması yetkisi, II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye’ye verilerek bu kurum Tanzimat meclisi haline getirilmiş ve öngörülen reformların yürütülmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.²⁰⁰

1839 fermanı, yukarıda ifade edilen prensipler itibariyle her ne kadar anayasa rejimine yaklaşan bir nitelik sergilese de, bir takım eksiklik ve çelişkiler içermekte, öngördüğü kanunların şeriata uygunluğu lüzumunu vurgulaması sebebiyle de aslında Osmanlı padişahlarının eskiden beri başvurdukları bir usulün yeni bir uygulaması görüntüsünü çizmektedir.²⁰¹ Bu eksiklik ve çelişkiler, şariat ile kanun arasında, kanun yapıcılarla yürütme güçleri arasında, saray ile Babıâli arasında çizilmemiş yasal çizgiler dolayısıyla ortaya çıkan belirsizlikler ve özellikle Müslüman ile gayrimüslim tebaanın haklar alanında pratik bulmayan eşitliği olarak özetlenebilir.²⁰² Böylece önceki süreçte başlayan dış siyasi etkiler, başta İngiltere ve diğer devlet temsilcilerinin, gerek fermanın hazırlanma ve uygulanma aşamalarında gerekse de dönemin hükümetleri üzerinde denetleyici duruma gelmelerine salık vermiş, 1856 yılında, Paris Kongresinin ön şartı olarak, Tanzimat’ın prensiplerini teyit eden, bunları somutlaştıran ve genişleten Islahat fermanı yayınlanmıştır.²⁰³

İçerdiği hükümler itibariyle, 1839 fermanında yer alan genel vaatleri gerçekleştirmeye dönük olarak, bütçe yapılması, banka kurulması, ekonomik kalkınma için Avrupa sermayesi ve uzmanlarından faydalanılması, karma mahkemelerin oluşturulması gibi somut bir takım adımları ihtiva eden Islahat fermanı, tüm bunların yanı sıra ilk defa olarak şeriata atıfta bulunmaması, ‘Osmanlılık’ kavramını ele alması ve tebaadan ‘vatandaş’ terimiyle söz etmesi dolayısıyla önemli bir milattır.²⁰⁴ Ortaylı, her iki fermanın asıl ağırlık noktalarının, Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik

---

¹⁹⁹ Berkes, a.g.e., s. 214.

²⁰⁰ Seyitdanlıoğlu, a.g.m.,s. 277-278; Karal, a.g.e., s. 172.

²⁰¹ Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Hazırlayan: Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 95–96.

²⁰² Berkes, a.g.e., s. 215-216.

²⁰³ Lewis, a.g.e., s. 162.

²⁰⁴ Berkes, a.g.e., s. 216-217.

hükümler olduğunun altını çizmiş,²⁰⁵ Karal, ise söz konusu hükümler ile ilgili şunları ifade etmiştir:

*“Gülhane Hattı Hümayunu; bütün tebaanın canı, malı, ırz ve namusu gibi tabii hakların güvenliğini sağlamak, vergi usulünün ve askerlik hizmetinin adalet esasına uygun bir şekilde düzenlenmesini temin etmek hususundaki prensipleri tesbit etmiştir. [...] Islahat Fermanında ise, Gülhane Hattında geçen insanın tabii haklarının korunmasından başka bütün tebaanın din ve ırk farkı gözetilmeksizin kanun önünde hürlüğü ve müsaviliği prensibi kabul edilmiştir. İslamlarla, İslam olmayanlar arasında mevcut eşitsizlik ortadan kaldırılmış ve İslam olmayanlara, bütün Devlet memurluklarına tayin edilmek eyalet meclislerinde ve Meclis-i Vala’da temsil edilmek gibi siyasi haklar da verilmiştir.”*²⁰⁶

Özetle, gayrimüslimlere o zamana kadar özel statüleri dolayısıyla tanınan hak ve imtiyazlar, Müslüman unsurların sahip olduğu hak ve statüler çerçevesinde genişletilerek, askerlik hizmetinde, adalet alanında, vergilerde, sivil ve askeri okullara alınmada, kamu görevlerine girme ve toplum içinde saygı görmeye tam bir eşitlik sağlanmış, haklarında aşağılayıcı ifade ve lakapların kullanılması yasaklanmıştır.²⁰⁷

Bu noktada, 1839 – 1876 yılları arası süreçte girilen reformlardan ana hatları ile bahsedilmesi lüzumu ortaya çıkmaktadır. Dönemin, kendisinden sonraki süreç üzerinde doğrudan etki doğuracak reformlarından bazıları merkezi bürokrasi alanında gerçekleşmiştir. Bu sahada göze çarpan önemli gelişmelerden biri, yeni bakanlıkların kurularak bunlara bağlı danışma meclisleri ve kurulları sisteminin geliştirilmesidir.²⁰⁸ Diğer bir önemli gelişme ise, temel görevi yeni yasaları tartışmak ve hazırlamak ve ayrıca idari konularda istinaf mahkemesi işi görmek olan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye’nin yeniden yapılandırılmasıdır. Bu çerçevede, 1854 ve 1860 yıllarında yapılan bir takım düzenlemelerin sonrasında, 1868 yılında, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye’ye yasama ve yargı fonksiyonlarının daha belirgin bir biçimde ayrılmasına yönelik olarak yeni düzenlemeler getirilmiş ve bu kurum, Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şurayı Devlet adlarıyla iki yeni birim halinde tekrardan biçimlendirilmiştir. Bunlardan Divan-ı Ahkam-ı Adliye, medeni ve ceza hukuk alanlarına ilişkin davalara bakmakla görevlendirilmiş, sonraki

---

²⁰⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 93.

²⁰⁶ Karal, Cilt 2, s. 5-6.

²⁰⁷ Davison, a.g.e., s. 57.

²⁰⁸ Zürcher, a.g.e., s. 95.

süreçte Adalet Bakanlığı'na dönüşerek ticari ve cezai kanunlardan doğan anlaşmazlıkların müracaat mercii haline gelmiş, diğeri ise kanun taslaklarının hazırlanmasından ve idari hukukla ilgili davalardan sorumlu kılınarak Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında önemli roller üstlenmiştir.²⁰⁹

Yine, kendisinden sonraki sürece alt yapı hazırlaması bakımından hukuk ve eğitim alanlarında yapılan düzenlemeler de özel bir öneme haizdir. Keza söz konusu alanların şeriatın kapsamında olduğu gerçeği göz önüne alındığında, oluşturulan laik karakterli kanunlar-mahkemeler ve açılan laik karakterli okullar vasıtasıyla ulemanın toplumsal rolünün gerilediğinin altı çizilmelidir. Hukuki düzenlemelere ilişkin olarak, ceza, ticaret ve medeni hukuk sahalarında çıkartılan kanunlar bu süreçte atılmış önemli adımlardır.²¹⁰ Eğitim ile ilgili olarak da, ilk ve orta öğretime nezaret etmek üzere yeni bir bakanlığın kurulması, rüştiye okullarının ve Mekteb-i Mülkiye'nin açılması, 1869'da yayınlanan Maarif Nizamnamesi ile rüştiyelerin yaygınlaştırılmasına ve Fransız liselerini örnek alan 'sultaniye' adlı yüksek okulların kurulmasına yönelik adımların atılması, dönemin oldukça önemli ancak bir o kadar da yetersiz kalan gelişmelerinden belli başlılardır.²¹¹

1839 – 1876 yılları arasındaki süreçte karşılaşılan en büyük sıkıntılar, dış baskıların gerek doğrudan gerekse de dolaylı tesiri altında bulunan maliye ve ekonomi alanlarında ortaya çıkmıştır. Şevket Pamuk mali sorunlar ile ilgili olarak, bunun, vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarısından fazlasına el koyan yerel unsurlardan kaynaklandığını vurgulamaktadır.²¹² Bunun bilincinde olan Osmanlı yöneticileri de, iltizam usulünü kaldırarak, vergilendirmenin merkezden atanmış maaşlı memurlar vasıtasıyla toplanması teşebbüsünde bulunmuşlar, ancak sonuç istedikleri gibi olmamış, 1858 yılına kadar geleneksel sistem var olmaya devam etmiştir. Donald Quataert, 20.yüzyılın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşürün, bütün öşür hâsılatının %95'inden fazla olduğunu

---

²⁰⁹ Şerif Mardin, "Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 18.Baskı, İstanbul 2008, s. 136; Berkes, a.g.e., s. 220.

²¹⁰ Şerif Mardin, bu düzenlemeler ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: "[...]Osmanlı ticaret mahkemeleri, kısmen değişen ticaret dünyasının Osmanlı toplumuna yansımaları, kısmen de başkentteki Avrupalı diplomatların baskıları sonucu kuruldu. Mecelle yabancı müdahalesi, yerli reformist eğilimler ve Osmanlı muhafazakâr reaksiyonu arasındaki çatışmanın ürünüydü, ceza kanunu yabancı baskıların çok daha dolaylı ve dâhili reformların nihai sonucuydu. O aynı zamanda söz konusu güçler arasındaki uzlaşmanın da bir ifadesiydi." Mardin, a.g.m, s. 122.

²¹¹ Zürcher, a.g.e., s. 100-101.

²¹² Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913**, 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 62–63.

ifade ederek dolaylı da olsa Pamuk'u teyit etmektedir.²¹³ 1780 – 1850 yılları arasında Osmanlı ekonomisinin tarihin en hızlı enflasyonunu yaşadığını ve II. Mahmut'un sıkça başvurduğu taşışlar dolayısıyla Osmanlı tarihinin en fazla sayıda sikke basan padişahı olduğu göz önüne alındığında, 1840'lı yıllardan itibaren önceleri Galata bankerleri aracılığıyla Fransız bankalarından sağlanan kısa vadeli borçlar, Kırım Savaşı'nın ortaya çıkarttığı olumsuz ekonomik şartlar sebebiyle 1854 yılından itibaren uzun dönemli ve sistematik bir dış borçlanma sürecini başlatmış, devletin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt borsalarında satışa çıkarılmıştır. Pamuk, İngiliz ve Fransız sermayeli Osmanlı Bankası'nın tam da bu süreçte kurulduğunun altını çizmekte ve Avrupa mali sermayesinin, imparatorluk dâhilinde artan etkisi dolayısıyla 18.yüzyıldan beri sürekli gelişen ve 19. yüzyılın ilk yarısında büyük sermayedarlara dönüşen Galata bankerlerinin rakipsiz konumlarına sekte vurduğunu ifade etmektedir.²¹⁴ Yine Pamuk, 1854 -1876 yılları arası dönemdeki borç faizlerinin, diğer ülkelerin ödediklerinden çok daha yüksek olduğunu ve alınan kredilerin de ekonomiyi canlandıracak ve mali gelirleri arttıracak yatırımlardan ziyade, saray yapımı, donanma kurulması ve bürokrasinin maaşlarının karşılanması gibi alanlarda kullanıldığına dikkat çekmekte ve devleti içinden çıkılmaz bir borç batağına sürüklediğine işaret etmektedir. Nitekim bu durum çok uzun sürmemiş, 1876 yılında Osmanlı devletinin dış borç ödemelerini durdurduğunun ilanının beş yıl sonrasında Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur.²¹⁵ Devletin içinde bulunduğu mali ve ekonomik buhran halk kesimleri üzerinde yıkıcı etkiler doğurmuş, bunlara ilaveten 1873 – 1874 yıllarında meydana gelen kuraklık ve selin sebep olduğu tahribat da Anadolu'da kıtlık felaketinin yaşanmasına ve kente göçleri hızlandırarak vergi gelirlerinin daha da düşmesine sebebiyet vermiştir. Bunun haricinde, Balkan eyaletlerinde de artan vergi yükü dolayısıyla birtakım hoşnutsuzlukların olduğu ve bunun önce Bosna Hersek'te, daha sonra da Bulgaristan'da büyük çaplı bir Hıristiyan köylü isyanına dönüştüğünün altı çizilmelidir.²¹⁶

Karal, Tanzimat'a karşı geleneksel Müslüman kesimler içerisinde gelişen tepkileri iki kalemde ele almıştır: (1) Müslüman- gayrimüslim eşitliğini kabul etmeyen tutucular;

---

²¹³ Donald Quataert, "19.Yüzyıla Genel Bir Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 972.

²¹⁴ Pamuk, "Osmanlı – Türkiye...", s. 174, 177, 228, 230.

²¹⁵ Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinde...", s. 67-68.

²¹⁶ Zürcher, a.g.e., s. 185-187.

(2) Reformlar dolayısıyla çıkarları bozulan devlet kodamanları ve mültezimler.²¹⁷ İnalçık, bu dönemde taşrada küçük iltizamları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen birçok ayanın ve ağanın bulunduğunu ifade etmekte ve Rumeli’de Hıristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu’daki muhalefetin yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerden kaynaklandığını öne sürerek şöyle devam etmektedir:

“Tahriklere ön ayak olanlar da, imtiyazlı zümreler, Hıristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemadır. Fakat Hıristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır: Rumeli’de Gülhane Hattı’nın doğurduğu kaynaşma derhal milli-siyasi bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli’de reaya çorbacılarının idaresinde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu’da ise eski Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel müesseselerini temsil edenler bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlarda milli uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken Türk politika hayatına, uzun zaman taşraya hâkim ayan-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır.”²¹⁸

Tanzimat’a muhalefet eden söz konusu kesimlerin yanı sıra bir diğer tepkinin de Tanzimat kadrosunun kendi içerisinde geliştiğinin altı çizilmelidir. Feroz Ahmad bu muhalif grubu “devleti kendi çıkarlarını hesaba katmaya zorlayan popüler Müslüman baskı grubunun ilk örneği” olarak tasvir etmekte²¹⁹, Zürcher ise, bunların birçoğunun, Babiâli Tercüme odasında ve Reşit Paşa himayesinde çalışmış, sonraki süreçte iktidar merkezinden dışlanmaları sebebiyle gazetecilik mesleği ile tanışmış kişiler olduğunu belirtmektedir.²²⁰ Nitekim bu tepki, geleneksel kesimlerde gelişen ‘bağnaz’ ve/veya ‘çıkarcı’ bir karakter sergilemekten ziyade artan dış ve iç siyasi-ekonomik baskılar sebebiyle yanlış olduğu düşünülen politikalara karşı ortaya çıkmıştır. Mardin’e göre bu yanlışlıklar yönetici kadronun ‘sömürü’ hususunu anlamaması, şeriatı unutan ve kendi kültürünü köstekleyen bir üst tabaka yaratması ve batının hürriyetçi-parlamentar

²¹⁷ Karal, Cilt 1, s. 185–186.

²¹⁸ Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Hazırlayan: Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 135, 148–149.

²¹⁹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 6.Baskı, İstanbul 2007, s. 41.

²²⁰ Zürcher, a.g.e., s. 107-108.

eğilimlerini es geçmesi, dolayısıyla da Batı'yı yüzeysel olarak algılamasıdır.²²¹ Özetle, geleneksel kesimler sürecin kendisine, bu kadro ise sürecin hatalı, yüzeysel ve eksik uygulamalarına tepkilidir. Berkes, 1856 fermanından sonraki yıllarda ortaya çıkan bu tepkinin şeriatçılık-ulusçuluk karışımı bir zihniyetle, anayasacılık yönünde gelişen bir eğilimi içerdiğini ifade ederken, bunların henüz kutuplaşmamış ve ham iki akım olduklarını vurgulamaktadır.²²² Sonuç olarak, Osmanlı'nın ileriki dönemlerinde gerek siyasi, gerekse de düşün hayatını etkileyecek olan kadrolar Tanzimat'ın çelişkilerinden doğmuş, modern okullar ve basınla gelişmesiyle beraber de, toplumda ideoloji üreten yeni merkezler ortaya çıkmaya başlamıştır.²²³

2.1.2.1. Ulemeden Üdebaya: Yeni Osmanlı Aydını

19.yüzyıl öncesinde batıda başlayan değişim ve dönüşümün ve bunun Osmanlı nezdinde tetiklediği çağdaşlaşma hareketlerinin gerek din-devlet ilişkileri gerekse de ilmiye sınıfı üzerindeki etkileri önceleri dolaylı, Tanzimat sürecinden itibaren de doğrudan olmuştur.

16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlayan ekonomiyle paralel biçimde ortaya çıkan siyasal ve toplumsal çözülmenin 17.yüzyıldan itibaren Divan-ı Hümayun'un zayıflaması dolayısıyla devlet politikalarında meşruiyet sorunu doğurduğuna, bunun da ilmiye sınıfının en tepesinde bulunan şeyhülislamın hiyerarşik yapı içerisinde klasik döneme nazaran çok daha etkili ve söz sahibi bir konum elde etmesine zemin hazırladığına birinci bölümde değinilmiş idi. Osman Özkul, 17.yüzyıl sonlarında ortaya çıkan yapılanmanın bir bakıma kastlaşma niteliği taşıdığına dikkat çekmekte ve 18.yüzyıla gelindiğinde, hem babadan oğula geçen imtiyazlar, hem de akrabalık ilişkilerine bağlı olarak gerçekleşen vakıf mallarından dolayı ilmiye sınıfının etkisinin çok daha fazla büyüdüğüne vurgu yapmaktadır.²²⁴ Gerek Osmanlı siyasal sisteminde ulemanın güçlenen konumu ve işlevi dikkate alındığında, gerekse de batının 18. yüzyılda artan somut etkileri dolayısıyla meşruiyet hususunun çok daha fazla önem arz ettiği düşünüldüğünde,

---

²²¹ Şerif Mardin, "Batıcılık", **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 18.Baskı, İstanbul 2008, s. 136.

²²² Berkes, a.g.e., s. 246-247.

²²³ Ortaylı, a.g.e., s. 92.

²²⁴ Osman Özkul, **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, İstanbul 2005, s. 156.

1700'lerden itibaren girişilen geleneksel reformların, ulemanın iradesinden bağımsız veya ona rağmen olmadığı, aksine bu teşebbüslerin hazırlanmasında ve de verilen fetvalar ile meşru kılmasında ilmiyenin kritik roller ifa ettiğinin vurgulanması gerekir. Ancak Osmanlı ulemasının homojen bir kitle olmadığı, dolayısıyla da reformlar karşısında tek tip bir söylem ve/veya eylem gerçekleştirmediğinin altı önemle çizilmelidir. Bu süreçte, merkezde karar verme ve sorumluluk paylaşma konumunda olan yüksek rütbeli ulema ile bunların nüfuz çevresi içerisinde yer alan ilmiye mensupları yenilikler karşısında daha uyumlu ve müspet bir tutum sergilerken, muhalif tavır ve hareketlerin daha ziyade taşra kesimlerindeki, siyasi otoriteden nispeten daha bağımsız, icra sorumluluğu olmayan ve halkla daha bütünleşik nakib, müftü ve müderris gibi küçük rütbeli ilmiye mensupları arasında geliştiği söylenebilir.²²⁵ Özetle, ulema elitleri devlete, küçük rütbeli taşra kesimlerinden daha güçlü bir biçimde eklenmiş, olay ve olgulara dini perspektifin yanı sıra devletin çıkarları perspektifinden de bakarak daha farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir.²²⁶ Zira 1700'lü yılların ikinci yarısına kadar gerek cephede gerekse de merkezde olağanüstü durumlarda toplanan Meşveret Meclislerinin, bu tarihten itibaren daha sık sürelerde toplandığı, reform taslaklarının hazırlanmasını da içeren daha geniş kapsamlı meseleleri ele aldığı, ilmiye sınıfı mensuplarının da bu toplantılarda artan oranda temsil edildiği ve hatta şeyhülislamın çoğu toplantılara ev sahipliği yaptığı hususları dikkate alındığında, ulema elitinin karar alma, sorumluluk paylaşma ve meşrulaştırma süreçlerindeki etkinliğinin arttığı, bu oranda da devletle bütünleştiği görülmektedir.²²⁷

Özetle, batı etkisinin önceleri ekonomik, ardından da askeri alanlarda gözükten ilk tesirleri, Osmanlı ulemasının özellikle üst görevlerdeki mensupları üzerinde dolaylı bir etki yaratmış, padişahlar, yapılacak bir takım reformların desteklenmesi ve bunlara meşruiyet kazandırılması amacıyla bu zümreye daha bağımlı hale gelerek zaman içerisinde onları danışma - politika belirleme safhasına daha aktif biçimde dâhil etmeye başlamışlardır. Bu süreçte, ulema ileri gelenlerinin de hazırlanmasında önemli roller üstlendiği reformların ağırlıklı olarak askeri alanlarda yoğunlaştığının ve özellikle Kanuni Süleyman döneminin kurum ve politikalarına yeniden dönüş biçiminde geleneksel bir zihniyet taşıdığıının vurgulanması gerekir. Bedri Gencer, 18.yüzyıldan itibaren büyük bir dönüşüm içinde bulunan batı ile mazinin geleneksel anlayışını yeniden canlandırmayı planlayan Osmanlı

²²⁵ Ahmet Cihan, **Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı**, İstanbul 2004, s. 120.

²²⁶ Gürsoy Akça, **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar**, Konya 2010, s. 229.

²²⁷ Cihan, a.g.e., s. 63-64, 117-118.

zihniyetini ‘tecessüs’ ve ‘tedebbür’ kavramları ile açıklamaktadır. Buna göre, *batının giriştiği bütün keşif ve atılımların arkasında bir tecessüs, bir türlü bilemediği sonunun ne olacağını öğrenme merakı* varken, Müslümanlar için *kurtuluş rehberi ve imtihan diyalektiği bellidir, artık insanlığın sonunun ne olacağına dair bir merak, endişe ve arayışa gerek kalmamıştır*. Dolayısıyla da *Müslümanlara düşen tedebbür, yani duruma uygun davranıştır*.²²⁸

II. Mahmut’un saltanatı ile başlayan dönem Osmanlı ilmiye sınıfı için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Zira tarihin hızlandığı ve batı tehdidinin her alanda hissedildiği bu zaman diliminde salt askeri odaklı geleneksel reformların etkisiz kalacağını sezen padişah, daha kapsamlı bir modernleşme için kolları sıvamış, bu bağlamda da nizam-ı cedidin karşılaştığı hazin sondan aldığı ders ile bu süreci reform karşıtı unsurlar arasında akılcı bir denge siyaseti izleyerek aşmaya çalışmıştır. Saltanatının 1826 yılına kadar süregelen ilk safhasında, mücadele etmeyi planladığı yerel güç otoriteleri ve yeniçeri kurumuna karşı merkezi yönetimini ilmiye sınıfının desteği ile güçlendirme yoluna gitmiş, bu doğrultuda da, ilmiyenin hem yüksek hem de alt makamlarında reform yanlısı bir kadrolaşma yaratmış ve yeniçeri-Bektaşî ittifakına karşı Bektaşî olmayan diğer tarikatları yanına çekme politikası izlemiştir.²²⁹ Padişahın, gerek 1826 öncesi kurulan eşkinici birliklerinde, gerekse de yeniçeri ocağının yerine oluşturulan mansure ordusunda özellikle küçük rütbeli ilmiye mensuplarına önemli kadrolar tahsis ettiğinin, örneğin buralarda her bölük için günlük vakitlerde namaz kıldırarak, askeri törenlerdeki toplu ibadetlere önderlik etmek, belirli bir program dâhilinde askerlere Kuran okumayı öğretmek gibi görevler üstlenecek askeri imamlar istihdam edildiğinin, bunun da çoğu yoksul ve bir iş bulana kadar yıllarca beklemek durumunda kalan kesimlerce memnuniyetle karşılandığının altı çizilmelidir.²³⁰ Yine bu süreçte, yeniçerilerle yakın bir dayanışma içinde bulunan Bektaşî tarikatı yasaklanarak, altmış yıldan daha önce inşa edilen tekkeler hariç tutularak diğerleri yıktırılmış, Bektaşî ileri gelenlerinden bazıları idam edilerek bir kısmı da Anadolu’nun çeşitli yerlerine sürgün edilmişlerdir.²³¹ Sonuç olarak, II. Mahmut’un ilmiye sınıfını yanına alarak giriştiği bu merkezîyetçi mücadele, hem yerel güç otoritelerinin etkisinin büyük oranda ortadan kaldırılması, hem de yeniçeri- Bektaşî ittifakının tasfiyesi ile noktalanırken,

²²⁸ Bedri Gencer, **İslam’da Modernleşme 1839 – 1939**, Ankara 2008, s. 45.

²²⁹ Akça, a.g.e., s. 332; Berkes, a.g.e., s. 147,160.

²³⁰ Avigdor Levy, “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askeri Islahatı”, Hazırlayan: Ebubekir A. Bagader, **Modern Çağda Ulema**, Çev: Osman Bayraktar, İstanbul 1991, s. 35-36, 39-41.

²³¹ Karal, Cilt 1, s. 150.

Osmanlı uleması da manevra alanının daralması sebebiyle varlığını devletin mevcudiyetinde gören daha uysal bir tavır benimseme yoluna gitmiş,²³² bu böyle olunca da girişilecek reformların önu önemli bir oranda açılmıştır.

Napolyon'un 1798 yılında gerçekleştirdiği Mısır seferi batı ve doğu dünyaları üzerinde etkileri günümüze dek süren önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira batıda Rönesans ve Reform süreci ile başlayan dönüşümün Sanayi ve Fransız Devrimleri ile yepyeni bir boyut kazanması, birkaç yüzyıldır doğu toplumları nezdinde ivme kazanan batı kültürünün bu dönemle birlikte manevi - maddi kültürünü bir arada dayatan emperyal ve daha geniş kapsamlı bir hale bürünmesi ile sonuçlanmıştır. Gencer, bu sürecin, tam da batının manevi yaratıcılığını büyük ölçüde yitirmeye başladığı, bilim, felsefe ve sanat alanlarında geçmişin büyük dâhileriyle kıyaslanabilecek çapta isimler çıkartamadığı, özetle iç dinamizminin kesildiği bir anda ortaya çıktığını ifade etmektedir.²³³

Mısır savaşına Osmanlı cephesinden bakıldığında ise, bunun, o zamana dek batı ile Balkanlar ve Orta Avrupa'nın sınır boylarında yapılan savaşlardan daha farklı bir biçimde, bir İslam toprağı içerisinde yapıyor olması sebebiyle oldukça travmatik bir tesir yarattığının altı çizilmelidir. Zira İslam hâkimiyetini yaymayı esas alan gaza anlayışı ve nizam-ı âlem ülküsü, 17. ve 18. yüzyıllarda uğradığı tahribat sonrasında ilk defa olarak bu olayla birlikte İslam'ın ayakta kalma savaşı olarak algılanmaya başlanmış ve bu algının ortaya çıkarttığı mülkü koruma refleksi de, Osmanlı yöneticilerini acilen daha köklü reformların yapılması doğrultusunda harekete geçirmiştir.²³⁴ Bu bağlamda, batıda bilgi alanında gerçekleşen devrimle pozitif bilimsel bilginin, dinsel bilginin yerini alması Osmanlı sosyo-politiğine de doğrudan tesir etmiş,²³⁵ bu da söz konusu bilgiyi taşıyan zümrenin değişmesini zorunlu hale getirmiştir. Bunun sonucu olarak da, geleneksel ilmiye sınıfının güç ve iktidarı yerini, batıyı tanıyan ve süreci yönetme hususunda nispeten daha donanımlı olduğu düşünülen Tanzimat bürokratlarına bırakmaya başlamıştır.

1839 – 1876 yılları arası zaman diliminde, her ne kadar laik eğitim ve hukuk alanında yapılan reformlar mutlak bir yaygınlık ve başatlık düzeyine ulaşmasa da, yine de küçük adımlarla da olsa eski düzenin aleyhine gelişmeler kaydedildiğinin vurgulanması gerekir.²³⁶ Özellikle gayrimüslim tebaanın 1839 fermanından sonra taşrada, 1856

---

²³² Akça, a.g.e., s. 332.

²³³ Gencer, a.g.e., s. 41.

²³⁴ Gencer, a.g.e., s. 44, 53.

²³⁵ Akça, a.g.e., s. 334.

²³⁶ Ortaylı, a.g.e., s. 92.

fermanından sonra da merkezi yönetim alanında artan rol alma talepleri ve bu alanlarda kazandıkları hakları dolayısıyla ilmiye sınıfının nüfuzunun önemli ölçüde daraldığının altı çizilmelidir.²³⁷ Bu süreçte, bürokrat kadronun karşılaştığı en büyük problem, söz konusu reformların hem ulemanın devre dışı kalması hem de Babîâli'nin saray karşısında güçlenmesi dolayısıyla sosyal ve patrimonyal meşruiyetten mahrum kalması sebebiyledir.²³⁸ Özetle devletin koyduğu kanunlar meşruiyet için yeterli olmamış, buna bir de 1856 fermanının gayrimüslimler lehinde getirdiği diğer birtakım düzenlemeler ve Kırım Savaşı sonrasında yaşanan mali darboğaz eklenildiğinde, durum büsbütün daha tepkisel bir ortama zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Maraş, Halep, Şam, Cidde ve Selanik gibi yerlerde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çatışmalar yaşanmış, örneğin 1856 yılında Maraş'ta meydana gelen olaylar sırasında bir İngiliz tüccar ve ailesi, 1858 yılında Cidde'de çıkan olaylarda ise bazı yabancı konsoloslar öldürülmüş, 1860 yılında ise Halep ve Şam'da Avrupalıların ve imparatorluk tebaası gayrimüslimlerin ev ve işyerleri tahrip edilmiştir. Tüm bu hadiselerin yanı sıra 1859 yılında açığa çıkarılan ve tarihte 'Kuleli Vakası' adıyla bilinen darbe teşebbüsü de, katılımcıları arasında yüksek rütbeli subaylar, mülkiye memurları, medrese öğrencileri ve bir grup ulemanın bulunması²³⁹ ve doğrudan doğruya sultanın şahsına yönelen basit bir saray komplosu olmaması sebebiyle önemli bir dönüm noktası olmaktadır.²⁴⁰ Zira 1860'lara kadar daha münferit bir biçimde gayrimüslim karşıtı ve şer'i karakterli gelişen tepkiler²⁴¹, bu tarihten itibaren devletin mutlakıyetçi iktidarının sınırlandırılmasına yönelik, üst düzey bürokrat oligarşisi karşıtı söylemler içeren daha ideolojik bir şekle bürünmüş, bunun taşıyıcılığını da, daha ziyade edebiyat ve gazetecilikle iştigal eden bir grup edip üstlenmiştir.²⁴² Gencer, gazetecilik mesleğinin, birçoğu bürokrasi, hukuk ve ilmiye gibi değişik formasyonlu bu kişiler için bir ideal, profesyonel bir uğraş veya bir geçim kapısı olmadığını, asıl amacın anayasal hükümet idealini seslendirmede kamuoyu oluşturmak olduğunu ifade etmektedir.²⁴³ Mardin ise bu mesleği, devlet memuriyetlerine ya girmeye hevesli olup giremeyen ya da Şinasi gibi memuriyetteyken başı derde giren kimseleri toplayan, dolayısıyla da tenkitçi yönü ağır

---

²³⁷ Cihan, a.g.e., s. 254.

²³⁸ Gencer, a.g.e., s. 68-69. Daha detaylı değerlendirme için bkz. Findley, a.g.e., s. 141-142.

²³⁹ Afyoncu –Önal –Demir, a.g.e., s. 252-254.

²⁴⁰ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Çev: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara 1974, s. 47.

²⁴¹ Berkes, a.g.e., s. 271.

²⁴² Lewis, a.g.e., s. 187-188.

²⁴³ Gencer, a.g.e., s. 205-206.

basan, ancak ‘kalem’e oranla çok daha hür ve açık bir entelektüel alan olarak tanımlanmaktadır.²⁴⁴ Özetle, 1840’da ilk defa William Churchill tarafından hayata geçirilen, resmi olmayan, haftalık Türkçe Ceride-i Havadis gazetesi ile başlayan süreç, ileriki yirmi yıllık bir zaman diliminde, gerek Türk okurlarının haber ve bir takım özel yazılara alıştırılmasında gerekse de yeni bir gazeteci kuşağının yetişmesinde öncü bir rol oynamış, yetişen bu kuşak Lewis’in ifadesiyle Tercüman-ı Ahval’ın, Tasvir-i Efkâr’ın veya Muhbir’in sütunlarında “*haberden yoruma, yorumdan eleştiriye, eleştiriden muhalefete ve muhalefetten itaatsizliğe giden evrimleşme sürecini*” tamamlayarak daha etkili bir baskı grubu haline gelmiştir.²⁴⁵ Zira 1861 yılından itibaren Balkanlar’da cereyan eden isyan ve olayların Paris Antlaşması sebebiyle antlaşmanın tarafı Batılı ülkelerin müdahaleleriyle Osmanlı aleyhine bir istikamette seyir izlemesi, muhalif bu grubu Ali Paşa hükümeti karşısında çok daha sert eleştirilere yönelmiş, hükümet ise bu eleştirilere karşı hamlesini 1865 yılında çıkarttığı Basın yasası ve sansür uygulaması ile yapmıştır. Özellikle 1866 yılında patlak veren Girit İsyanı sürecinde alınan yoğun eleştiriler sebebiyle ise muhalefet elebaşlarının taşra idarelerine atanması şeklinde zorunlu bir sürgüne tabi tutulduklarının altı çizilmelidir.

‘Yeni Osmanlılar’ adıyla bilinen bu muhalif grubun gerek savundukları ideoloji gerekse de hayata geçirdikleri eylemler yönünden homojen bir kitle olmadıklarının vurgulanması gerekir. Ortaylı, Yeni Osmanlıların savundukları fikirlerin anayasacı liberalizmden, modernist İslamcılığa, hatta olgunlaşmamış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren zengin bir yelpaze oluşturduğunu, ortak yönlerinin ise anayasacılık çerçevesinde oluşan bir muhalefet olduğunu, ancak bunda da tam bir mutabakatın sağlanmadığını ifade etmektedir.²⁴⁶ Zira bu muhalif bloğun 1865 yılında kurulan ‘İttifak-ı Hamiyet’ adlı gizli örgüt içerisinde bir arada bulunmadıkları ve taşra görevlerini bırakarak Avrupa’ya geçtikleri ve muhalefetlerini oradan sürdürdükleri zaman diliminde padişahlık kurumuna karşı takındıkları tavır ve onunla barışarak ülkeye geri dönmek noktasında izledikleri farklı siyasetler göz ardı edilmemelidir. Örneğin yurt dışında buldukları 1870 yılında Namık Kemal ile Ziya Paşa arasında yaşanan münakaşa,

---

²⁴⁴ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, s. 1699.

²⁴⁵ Lewis, a.g.e., s. 202-206.

²⁴⁶ İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, s. 1702.

Hürriyet Gazetesi üzerinden yapılan eleştirinin padişahlık kurumunun kendisine mi, yoksa padişahın bakanlarına mı yapılacağı noktasında ortaya çıkmış, Namık Kemal bu durum üzerine gazetede görevinden ayrılmış ve babasına yazdığı bir mektubunda ilgili gazeteyi, sultanı savunmaya başladığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Yurt dışında yaşanan bu ve benzeri olayların sayıca çokluğu Yeni Osmanlıların kendi içlerinde güçlü bir ideolojik ve örgütsel bağın olmadığını işaret etmekle beraber, yine de bu hicret sürecinin, ideolojik ve politik görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığının, örneğin aydınlanmacı Fransız edebiyatının, Rousseau'nun, Voltaire'in, Montesquieu'nun, Hugo'nun ve Moliere'in yapıtlarını yakından tanıma fırsatı bulduklarının ve bunların bir kısmını Türkçeye çevirdiklerinin altı çizilmelidir.²⁴⁷

1871 yılı, Osmanlı Devleti açısından gerek sadrazam Ali Paşa'nın ölmesi, dolayısıyla da siyasetin ağırlık merkezinin Babiâli'den saraya kayması gerekse de siyasi ve ekonomik buhranların yaşanması sebebiyle kritik bir tarihi dönemeçtir. Yeniçeriler ve ayanlar gibi karşı dengelerin olmadığı bir siyasal sistemde, Ali Paşa gibi, padişahı gölgede bırakacak güçte bir sadrazamın yokluğu, siyasetin tüm dengelerinin Abdülaziz'in etrafında toplanmasına ve bürokrasi memurlarının sürekli yerlerinin değiştirilmesi sebebiyle de istikrarsızlığın ayyuka çıkmasına yol açmıştır. Buna, 1873–1875 yıllarında yaşanan tarım ve maliye krizleri ve gerek Yemen gerekse de Hersek'te patlak veren isyanlar da eklendiğinde, ortaya çıkan kişisel, ekonomik ve siyasal huzursuzluklar, Abdülaziz'in devrilmesine ve meşrutiyetin ilanına önemli bir oranda zemin hazırlamıştır.²⁴⁸ Bu bağlamda meşrutiyet rejimi ve anayasa, Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle, “*Osmanlı gelişmelerine kişisel ağırlığı ile çok şeyler katacak bir padişahla (II. Abdülhamid) kendi içinde ikiye bölünmüş bir bürokrasinin karşılaşması*” sonucunda,²⁴⁹ Balkanlar'daki tansiyonun Rusya'nın panislavist siyaseti etkisiyle doruğa çıktığı bir zaman diliminde, bu durumdan telaşa kapılan ve söz konusu gelişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda yeniden ele alma amacı güden batılı devletlerin İstanbul'da düzenledikleri Tersane Konferansı'nın açılışında, 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilmiştir.²⁵⁰

Özetle, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesinde, başını Mithat Paşa ve Namık Kemal'in çektiği bir grup samimi anayasacı aydın ve bunların İstanbul'da yarattıkları

²⁴⁷ Petrosyan, a.g.e., s. 77-79.

²⁴⁸ Davison, a.g.e., s. 281-282, 290-291.

²⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876–1938] Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, 2.Baskı, İstanbul 2003, s. 5.

²⁵⁰ Zürcher, a.g.e., s. 117.

sınırlı bir kamuoyuna karşılık, asıl belirleyici dinamiğin, batının gayrimüslimler için dayatacağı ıslahat reçetelerine set çekerek ufukta Rusya ile gözükken savaşta Avrupa'nın desteğini alma politikası olduğu söylenebilir. Nitekim gerek Yıldız Sarayı nezdinde kendileri ile işbirliği içerisinde bulunan yöneticiler üzerindeki yaptırımlarını meşruti bir idare üzerinden rahatça sürdürememe endişesi, gerekse de gayrimüslim unsurlar üzerindeki etkilerini yitirme düşüncesi, batının böyle bir anayasal düzenden yana destek vermemesine, dolayısıyla da yukarıda bahsedilen Osmanlı politikasının iflasına yol açmış, böylece de önce Mithat Paşa anayasasının 113. maddesine dayandırılarak sürgün edilmiş, sonrasında ise toplam altı buçuk ay süren parlamento hayatı 1878 yılında Rusya ile yapılan savaş öne sürülerek sona erdirilmiş, böylece Abdülhamit'in 1908 yılına dek sürecek istibdat rejimi devlete ve topluma egemen olmuştur.²⁵¹ Bu süreçte anayasa destekçileri ya tasfiye edilmişler ya da siyasi mekanizmaya eklenmek durumunda kalmışlardır.

Emperyalist batılı devletler ile Çarlık Rusyası'nın hem Osmanlı üzerinde hem de kendi aralarında giriştikleri amansız nüfuz mücadelelerinin doruğa çıktığı bir zaman diliminde, Abdülhamit rejimi, Tanzimat bürokratlarının aşmayı başaramadığı meşruiyet sorununu hilafet vurgulu İslamcı bir ideoloji ile aşma yoluna gitmiştir. 1871 – 1875 yılları arasında yaşanan bunalımın içerisinde filizlenmeye başlayan ve Avrupa baskılarına ve iç ayrılıkçılığa karşı devleti güçlendirmek biçiminde zihinlerde şekillenen yaygın istek, zaman içerisinde gelişerek batı düşmanlığı ve Osmanlı yurtseverliğini İslami bir tutuculuk ve bir parça da panislamik duyguları muhteva eden ortak bir payda etrafında bir araya getirmiş,²⁵² Abdülhamit döneminde ise bu akım resmi bir ideoloji şekline bürünmüştür.²⁵³ Resmi ideolojide yukarıda ele alınan değişmeye paralel olarak siyasi otoritenin Babî'î'den saraya kaydırıldığı ve geçmiş dönemlerden farklı olarak rejimin asıl dayanağının ne ilmiye sınıfına ne de bürokrat ve askerlere dayandırılmayarak, aksine bu güçlerinin birleşimini önlemeye ve onları saraya sadık birer muhafız yapmaya yönelik bir strateji izlendiğinin altı çizilmelidir. Bu doğrultuda askeri kumandanların yetkileri ellerinden alınmış, Yıldız Sarayı askeri politika, harekât, eğitim ve personel faaliyetlerinin yürütüldüğü bir karargâh haline getirilmiş, dış ilişkiler mümkün olduğunca diplomatik

---

²⁵¹ Tunaya, a.g.e., s. 14-15, 18. 113. maddenin son fıkrasına göre “*Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran zat-ı haziret-i padişahinin yed-i iktidarındadır.*” 1876 Kanun-ı Esasisi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Suna Kili – A.Şeref Gözübüyük, **Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 36–51.

²⁵² Davison, a.g.e., s. 282.

²⁵³ Berkes, a.g.e., s. 351.

usullerle asker ve silaha müracaat edilmeksizin yürütülmeye çalışılmış, donanma başıboş ve işsiz bırakılmış, bürokrasi olabildiğince saraya bağlanmış ve ilmiye ise kendi haline terk edilmiştir. Bunun sonucunda ise Yıldız etrafında bir yüksek ulema, bürokrasi ve paşa aristokrasisinin gelişmeye başladığı ve gitgide sayıları artan bu kesimlerin hafife ve jurnallerle sıkı bir takip altına alındıkları görülmektedir.²⁵⁴

Babiâli ve saray arası güçler dengesinde meydana gelen bu değişmeye karşın Abdülhamit rejimi, Tanzimat'tan beri izlenen bir takım politikaları daha radikal bir biçimde benzer şekilde sürdürmüştür. II. Mahmut'la başlayan ve sonrasındaki süreçte yalpalayarak da olsa kısmi bir gelişme kaydeden merkezîyetçi politikalar buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira bu dönemde özellikle ulaşım ve haberleşme alanlarında devreye alınan telgraf ağları ve demiryolları ile önemli bir sıçrama gerçekleştirilmiş, yine limanları verimli iç bölgelere bağlayan demiryollarının yanı sıra, 1870'lerin sonlarından itibaren ağırlıklı olarak kullanılmaya başlanan buharlı gemiler ile de, Osmanlı ticaretinin daha dinamik bir hale getirilmesi amaçlanmıştır.²⁵⁵

Merkezileşmeye yönelik bir başka süreklilik ve sıçramayı eğitim alanında görmek mümkündür. 1869 yılında düzenlenen ve bir dizi eğitim reformunu öngören Maarif Nizamnamesi her ne kadar Tanzimat döneminin son yıllarında arzu edilen başarıyı sergileyememişse de, Abdülhamit dönemiyle birlikte yeniden ele alınarak çok daha önemli gelişmelere imza atıldığı söylenebilir. Bu bağlamda, Müslüman kesimde çoğunlukla rüştiye düzeyinde bir özel okul furçasının başlatılması, Tanzimat döneminde daha ziyade merkezde kalan rüştiye, idadi ve sultanilerin tüm imparatorluğa yaygınlaştırılması ve Mekteb-i Fünun Maliye, Hukuk Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi, Darü'l-ameliyat, Hendese-i Mülkiye, Mülkiye Baytar Mektebi, Numune Bağı ve Aşî Ameliyat Mektebi ve Polis Dershanesi gibi bir takım meslek okulları ve yüksekokulların açılması dönemin önemli gelişmeleri arasında gelmektedir.²⁵⁶

Yine rejimin basın ve yayın politikasına bakıldığında, gazetelerin ve okuyucu sayılarının Tanzimat sürecine nazaran çok daha fazla arttığı, Babiâli etrafında matbuat endüstrisinin gelişmeye başladığı, matbaaların çoğaldığı, kitap basımlarının arttığı, buna mukabil rejimin sansür politikasına paralel olarak, siyasi içerikli yazıların yerini özellikle

---

²⁵⁴ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 Bütün Eserleri 1**, 15.Baskı, İstanbul 2008, s. 70; Berkes, a.g.e., s. 344-347.

²⁵⁵ Zürcher, a.g.e., s. 122-124.

²⁵⁶ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 469-472.

popüler bilimsel ve akademik yazıların ya da siyasi içerikli olmayan edebi çalışmaların aldığı söylenebilir.²⁵⁷

Özetle Abdülhamit rejimi, bir taraftan mülkün bekası için zorunlu gördüğü çağdaşlaşma programını benzer biçimde devam ettirirken, diğer taraftan da, iktidar içinde ve dışında yaşanabilecek çekişme ve muhalefeti önlemek amacıyla geleneksel ve yeni seçkinleri etkisizleştirmek yoluna gitmiş, bu doğrultuda da yalnızca Tanzimat döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlayan aydın sınıfı abluka altında almakla kalmamış, etki ve güçlerinden çekindiği geleneksel ilmiye sınıfı ile de köprüleri atarak, seleflerinin kaderlerine terk ettikleri medreseleri alternatif modern eğitim kurumları ile kuşatmayı yeğlemiştir. Gencer, bu dönemde ulemanın iki ayrı uca düştüğüne, birçoğunun pasif bir direnişe yöneldiklerine, geriye kalan azınlık bir kesimin ise ya Ahmed Cevdet örneğinde olduğu gibi idarede yer alarak meşruiyet kazanımına katkı sağladıklarına ya da Ali Süavi gibi Yeni Osmanlı aydın hareketinin saflarına katılarak entelektüel ve politik aktivizmi seçtiklerine işaret etmektedir.²⁵⁸ Berkes ise, pasif direniş içerisinde bulunan kesimler ile ilgili, önceki süreçte başlayan ve bu dönemde devam eden gelişmelere paralel olarak, aşırı şeriatçılık, softalık, yobazlık biçiminde geleneksel ilmiye çizgisinden farklı, devlet katında özel bir yeri olmayan sahte bir ulema kesiminin ortaya çıktığını, bunların Abdülhamit ve Meşrutiyet dönemlerine özgü birer tip olduklarını ve Kurtuluş Savaşı sürecinde son direnişlerini sergileyerek, Cumhuriyet döneminden itibaren siyasal alandan tasfiye edildiklerini ifade etmektedir.²⁵⁹

Döneme aydınlar ekseninden bakıldığında ise, gerek dış dünyada yaşanan gelişmelerin gerekse de Abdülhamit rejiminin kendisinin, bu kesim üzerinde daha farklı etkiler doğurduğu muhakkaktır. Önceki bölümde de değinildiği üzere, Osmanlı aydınının teşekkülünün ilk evresi, sistematik bir biçimde yurt dışına resmi görevler sebebiyle gönderilen devlet adamları²⁶⁰ ve sonrası süreçte ‘kalem’lerde yetişerek bir tür erken Osmanlı bürokrasisini oluşturan bürokratlar vasıtasıyla olmuş,²⁶¹ böylece de âlim-aydın ayrışımının ilk tohumları bu süreçte atılmıştır. Ekrem Işın, bu ayrışımı “*murakabe ile*

---

²⁵⁷ Lewis, a.g.e., s. 254-256.

²⁵⁸ Gencer, a.g.e., s. 64,72,183.

²⁵⁹ Berkes, a.g.e., s. 177.

²⁶⁰ Ekrem Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 352.

²⁶¹ Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s. 47.

alınan içe dönük yolculuk yerine, gözleme dayalı, dışa dönük bir bilgilenme sürecinin benimsenmesi” olarak ifade etmekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“[...] murakabe'nin sezgisel yöntemi yerini algısal yönetime bırakmış; varılmak istenilen manevi hedef somut bir uygarlık görüntüsüne dönüşmüş; zaman ve mekân ötesi kutsal gerçeklik kendi sınırlarına çekilmeye başlamış; dolayısıyla inanç duygusu da eleştiri pratiğini destekleyen pasif bir konuma yerleşmiştir.”²⁶²

Tanzimat'la başlayan dönem, Osmanlı aydınınının evriminde ikinci kritik dönüm noktasını teşkil etmiştir ki, bu aşamada zihinlerde önceki süreçte başlamış olan dönüşümün daha da keskinleştiği ve zaman içerisinde her çeşit sosyal ve felsefi değerlerin tartışılabileceği anlayışının egemen olmaya başladığı bir 'kritik düşünce' kültürünün ön plana çıktığı görülmektedir. Zira Şinasi'nin Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr'da kaleme aldığı yazılarda bu kültürün baskın biçimde hissedildiğini ifade eden Mardin, sonraki süreçte bunun, gazetesini emanet ettiği Namık Kemal tarafından da devam ettirildiğinin altını çizmektedir.²⁶³ Bunun yanı sıra, II. Mahmut'un başlattığı ve Babıâli bürokratlarının da ısrarcı bir biçimde sürdürdüğü eğitim politikaları, Tanzimat'ın son yıllarından itibaren, ilmiye hiyerarşisi dışında, pozitif bilimler ağırlıklı eğitim almış yeni bir kuşağı ortaya çıkartmaya başlamıştır ki, bu kuşak üzerinde batının materyalist ve pozitivist felsefelerinin izlerinin daha da hissedilir olarak görülmeye başlandığının vurgulanması oldukça önemlidir.²⁶⁴

Abdülhamit dönemine gelindiğinde, rejim, toplum ve aydınlar üzerinde her ne kadar sıkı bir denetim sağlamayı düşünmüş ve bunu kendine özgü araçlarla tatbik etme yoluna gitmişse de, dış dünyanın gerek siyasi, gerekse de ekonomik etkileri karşısında arzuladığı direnci gösterememiş, bir taraftan dış borçların ödenmesine karşılık alacaklılar adına çalışacak Düyun-u Umumiye'nin kurulmasına, diğer taraftan da Avrupa sermayesinin demiryolları, limanlar, maden işletmeleri ve diğer bayındırlık işleri vasıtasıyla imparatorluğa doğrudan yatırım biçiminde girişine engel olamamıştır.²⁶⁵ Bu süreçte, Petrosyan, başta Servet-i Fünuncular olmak üzere dönemin birçok edebiyatçısı arasında padişahın despotik yönetimine duyulan hoşnutsuzluğun arttığını ancak politik ve toplumsal problemlere değinemediklerinden dolayı bunun karamsar bir ruh halinin egemen

²⁶² Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, s. 352.

²⁶³ Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, s. 46.

²⁶⁴ Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Ankara 2010, s. 21.

²⁶⁵ Berkes, a.g.e., s. 364-365.

olduğu sessiz ve pasif nitelikli bir isyan biçiminde ortaya çıktığını ifade etmektedir.²⁶⁶ Yine bu dönemde, geleneksel karakterli ilköğretim kurumlarına dokunulmadan, ağırlıklı olarak ortaöğretim kurumlarının üzerine eğilinmesinin, zaman içerisinde klasik ve modern müesseselerde eğitim gören kuşaklar üzerinde sarsıcı etkiler doğurduğuna ve özellikle yüksek öğretime gelindiğinde bu olumsuz durumun çok daha fazla büyüdüğüne dikkat çeken Berkes, rejime karşı gelişen tepkilerin bu sebepten dolayı Tıbbiye ve Harbiye’de patlak verdiğine, buraların, tatminsizliğin ve aydınlanışın ilk yuvaları olarak rejimin kendine yakınlaştırmaya çalıştığı kuşağı çok daha fazla asi kıldığına vurgu yapmakta ve şöyle devam etmektedir:

“Bu okulların kusuru, rejimin udubiyet ahlakiyatını veremeyişlerinde değil, öngörülmeleyen etkileri olan, siyasetle ilgili olmayan Fransızca, matematik, fizik, biyoloji, iktisat, tarih gibi masum dersleri okutmalarındaydı. Bunların her biri, gözlerin önüne yeni ufuklar açıyordu. Abdülhamit’in dış siyaseti ve maliyesi imparatorluğun yıkılışının son koşullarını hazırlarken, okullarda da onun ideolojisinin temelleri yıkılıyordu.”²⁶⁷

Tıbbiye ve Harbiye’ye çöken hoşnutsuz havanın bir diğer önemli sebebi de hiç kuşkusuz ki, bu müesseselerde eğitim gören beyzade kesimine mensup öğrencilerin yine buralarda okuyan az varlıklı ve taşra kökenli kimselere nazaran hem öğrencilikleri sürecinde hem de mezuniyetleri sonrasında daha ayrıcalıklı bir muameleye tabi tutulmaları sebebiyledir. Mardin, 1889 yılına kadar şehzadelerle birlikte şehzadegan mektebinde okuyan aristokrat kesimin bu tarihten itibaren Mekteb-i Harbiye’de açılan özel sınıflarda eğitim görmeye başladıklarını, söz konusu usulün 1908 Meşrutiyet Devrimi’ne kadar böyle devam ettiğini, dolayısıyla bu ve benzeri uygulamaların taşralı öğrenci kesimleri üzerinde toplumdan dışlanmışlık ve düzene yabancılık gibi eğilimleri güçlendirdiğini ifade etmektedir.²⁶⁸

1889 yılı, sonraki süreçte ‘İttihat ve Terakki’ adını alacak olan ‘İttihad-ı Osmanî’ adlı örgütün kurulduğu yıl olması sebebiyle kuşkusuz ki Abdülhamit ve muhalifleri için oldukça önemli bir dönemeçtir. Bu tarihe değin, özellikle de Abdülhamit saltanatının ilk yıllarında bir takım muhalif hareketler²⁶⁹ vuku bulmuşsa da, padişahın bu gibi eylemleri

²⁶⁶ Petrosyan, a.g.e., s. 166-167.

²⁶⁷ Berkes, a.g.e., s. 367-368.

²⁶⁸ Mardin, “Jön Türklerin...”, s. 72-73.

²⁶⁹ Bunlar; (1) Mithat Paşa’nın sadrazamlıktan azli ve sürülmesi üzerine üç harbiye öğrencisi tarafından kurulan gizli bir örgüt; (2) 1878 yılında patlak veren Çırağan Olayı; (3) Scalieri-Aziz Bey Komitesi; (4)

bastırması sonrasında 1889 yılına kadar ciddi sayılabilecek örgütlü bir muhalefetin ortaya çıkması pek de mümkün olmamıştır. 1889 yılı sonrasında ise gün yüzüne çıkmaya başlayan muhalefetin, (1) yüksek okullardaki gençler arasında; (2) başını subayların çektiği ve sivilleri de içine alan gizli komiteler içerisinde; (3) Paris, Cenevre ve Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydınlar arasında olmak üzere üç farklı çevrede geliştiğinin altı çizilmelidir.²⁷⁰ Ancak temel görüşlerini, kendilerinden önceki Yeni Osmanlılar kuşağının görüşleri üzerine inşa eden, özellikle de Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemeye ve Avrupa devletlerinin dış baskı ve müdahalelerinden kurtulmaya yönelik olarak meşrutiyetin yeniden ilanını ve anayasanın işlerlik kazanmasını talep eden bu muhalefet bloğunun gerek ideoloji gerekse de sergilemeyi düşündükleri eylemler yönünden homojen bir kitle olmadıklarının bilinmesi gerekir.

Bu dönemde kurulan İttihad-ı Osmanî'nin, modern bir eğitim kurumu olan Tıbbiye çatısı altında ortaya çıkmış olması tesadüfî bir gelişme olmaktan ziyade, tarihin zeminini II. Mahmut döneminden itibaren adım adım hazırladığı ve istibdat rejiminin de söz konusu süreci farkında olmayarak da olsa hızlandırdığı doğal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Tıbbiye'yi çağdaşı diğer okullardan bir ölçü de olsa farklı kılan önemli bir olgu ise, Fransız Devrimi'ni hazırlayan materyalizm felsefesinin 1840'lı yıllardan itibaren burada zemin bulmasıdır. Ekrem Işın, bu müessesenin Osmanlı materyalizmini hazırlayan temel bir kurum olduğunu ve materyalist filozoflara ait önemli bir kitap koleksiyonunun okul kütüphanesinde bulunduğunu Mac Farlane'in 1847 yılında yaptığı ziyaretteki izlenimlerinden aktarmaktadır.²⁷¹ Bu açıdan bakıldığında, Tıbbiye'deki hareketin, Mardin'in ifadesiyle 'fikir merkezi' misyonu taşıyan Mülkiye'deki akımların aksine daha ihtilalci bir karakter taşıyor olması²⁷² ve İttihad-ı Osmanî'nin kurucuları arasında ünlü Osmanlı materyalisti Abdullah Cevdet'in de bulunması çok daha derin bir anlam taşımaktadır.

1908 Meşrutiyet Devrimi'ne kadar süregelen Genç Türk²⁷³ muhalefeti üç ayrı dönemde ele alınabilir: 1889–1895 yılları arası ilk zaman diliminde, Mekteb-i Tıbbiye'nin

---

1879–1881 yılları arasında Ali Şefkati Bey tarafından Napoli ve Cenevre'de çıkartılan İstikbal gazetesidir. Sina Akşın, "Jön Türkler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, s. 832.

²⁷⁰ Berkes, a.g.e., s. 389-390.

²⁷¹ Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 365.

²⁷² Mardin, "Jön Türklerin...", s. 50,61.

²⁷³ Bu çalışmada, 1876 Meşrutiyeti için mücadele veren Namık Kemal kuşağı 'Yeni Osmanlılar' adıyla, 1889 sonrası süreçte mücadele veren ve 1908 Meşrutiyet'ine çaba gösteren kuşak ise 'Genç Türkler' olarak isimlendirilmiştir.

muhalefete öncülük yaptığı, İttihad-ı Osmanî'nin İtalyan ihtilal örgütü Carbonari'nin hücre tipi yapılanma biçiminden esinlenerek diğer yüksek okullarda çok hızlı bir biçimde örgütlendiği ve daha ziyade iç eğitimler ve propagandalar yoluyla yeni üyeler kazandığı görülmektedir.²⁷⁴ 1880'lerin sonlarından itibaren Ermeniler tarafından imparatorluk dışında kurulan Hınçak ve Taşnak ihtilal örgütlerinin Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekebilmek amacıyla Osmanlı Ermenilerinin bulunduğu bölgelerde 1894–1895 yılları arasında çıkarttıkları isyanlar Abdülhamit rejiminin iç çelişkilerini ortaya çıkartması açısından Genç Türk kuşağı üzerinde önemli etkiler doğurmuş ve bu olaylar dolayısıyla ilk defa olarak 1894 yılında 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' imzasıyla bir bildiri hazırlanarak İstanbul'un çeşitli semtlerinde, memurlar, subaylar ve harp okulu öğrencileri arasında dağıtılmıştır. 1894 eyleminin akabinde ise birçok kişinin tutuklanarak sürgüne gönderildiğinin, ancak içlerinde Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti gibi bazı muhalefet elebaşlarının sürgün yerlerinden kaçarak Paris'e yerleştiklerinin, dolayısıyla da örgütün ağırlık merkezinin imparatorluk dışına kaydırıldığı ve bu süreçle birlikte 1902 yılına kadar sürecek olan yeni bir dönemin başladığının altı çizilmelidir.²⁷⁵ Sina Akşin, İstanbul'daki muhalifleri eyleme iten telaşın bu süreçte Paris'te de benzer bir biçimde yaşandığına ve bu zaman dilimi içerisinde Ahmet Rıza'nın Meşveret dergisini çıkarmaya başlayarak örgüt üzerinde önemli bir nüfuz kazandığına ve pozitivist fikirlerinin de etkisiyle ihtilalciliği reddeden ve toplumsal olayları 'intizam' ve 'terakki' düsturu ile açıklayan yeni bir dünya görüşünü örgüte hâkim kıldığına işaret etmektedir.²⁷⁶ Ancak bu süreçte Genç Türkler arasında tam anlamıyla bir birlikteliğin olmadığı, Paris, Cenevre ve Kahire başta olmak üzere çeşitli merkezler arasında bölündükleri, aralarında kişisel ve ideolojik farklılıkların çıkmaya başladığı özellikle vurgulanmalıdır. Zira bu bölünmüşlük ortamı içerisinde Ahmet Rıza karşısında bir başka etkili figür ortaya çıkmıştır ki, bu şahıs, çıkarttığı 'Mizan' adlı gazete dolayısıyla isminin özdeşleştiği ve kısa bir süre için de olsa örgütün yurt dışı başkanlığı görevini üstlenecek olan Mizancı Murat'tır. Ancak Mizancı Murat'ın Genç Türkler içerisinde yarattığı heyecan, Abdülhamit'in 1897 yılında yurt dışında bulunan muhaliflere yaptığı çağrı dolayısıyla İstanbul'a geri dönmesi ve padişahla uzlaşması üzerine çok kısa zamanda son bulmuş, sarayla geliştirdiği bu ilişki Genç Türk hareketinin manevi olarak yıpranması ve çözülmesi ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte Genç

²⁷⁴ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4.Baskı, Ankara 2006, s. 35.

²⁷⁵ Petrosyan, a.g.e., s. 180-181.

²⁷⁶ Akşin, "Jön Türkler ve İttihat...", s. 41,49.

Türkler arasında farklı siyasetlerin güdüldüğünün, saray ile uzlaşmaya vararak İstanbul'a geri dönenlerin veya yurt dışı devlet görevlerini kabul edenlerin yanı sıra Ahmet Rıza gibi bu uzlaşmaya yanaşmayıp muhalefetlerini sürdürenlerin de var olduklarının vurgulanması gerekir.²⁷⁷ Her ne kadar Genç Türkler üzerinde etkili olan bu olumsuz hava çok da uzun sürmemiş ve hareket, 1899 yılında Fransa'ya kaçan Prens Sabahattin ile birlikte yeniden bir ivme kazanmışsa da, Sabahattin'in savunduğu ademi-merkeziyetçi dünya görüşünün muhalif Genç Türk kuşağı üzerinde, etkileri 1908 sonrası siyasal yaşama da damgasını vuracak çok daha katı bir ideolojik bölünmeye zemin hazırladığının altı çizilmelidir. Ahmet Rıza'nın pozitivist, otoriter eğilimli, devletçi ve merkeziyetçi görüşlerine karşın Sabahattin'in, onun rakibi olan Le Play okulunun ademi-merkeziyetçi ve teşebbüs serbestliğini esas alan, değişim ve ilerlemenin motorunu devlette değil bireyde gören bir dünya görüşünü savunması, 1902 yılında toplanan Birinci Genç Türk Kongresi'nde izlenecek somut siyasetler üzerindeki fikir ayrılıklarını çok daha belirgin bir biçimde gün yüzüne çıkartmıştır.²⁷⁸ Kongredeki tartışmaların oldukça sert geçtiğini ifade eden Petrosyan, delegelerin tümüyle birleştikleri tek ortak noktanın rejim karşıtlığı olduğunu, ancak asıl büyük ayrılıkların rejimin değiştirilmesine yönelik yol ve yöntemler üzerinde, özellikle de Ermeni delegelerinin ileri sürdüğü 'reformların yapılabilmesi için yabancı devlet müdahalesini davet' teklifine Sabahattin'in olumlu bakması sebebiyle ortaya çıktığını vurgulamaktadır.²⁷⁹ Sonuç olarak imparatorluğun tüm milliyetlerinin temsil edildiği Birinci Genç Türk Kongresi'nden birleşme değil, ayrılık çıkmış, Ahmet Rıza ile Sabahattin grubu arasındaki ideolojik fark, bu tarihten itibaren 'Türk milliyetçiliği' ve 'Osmanlı hürriyetçiliği' şeklinde çok daha keskin bir biçim almıştır.²⁸⁰

1903–1907 yılları arası dört yıllık süreç Genç Türk muhalefeti üzerinde yeni bir döneme kapılarını aralamıştır. Bu zaman diliminde, özellikle Makedonya'da 1897 yılı itibariyle başlayan milliyetler sorununun 1902 yılı sonrasında çok daha tehditkâr bir hal alması ve yine 1905 yılında Çarlık Rusya'sında ve 1906 yılında da İran'da ilan edilen meşrutiyet idareleri, döneme damgasını vuran gelişmelerin başını çekmiş, dolayısıyla da Osmanlı içerisindeki rejim karşıtlarına doğrudan tesir etmiştir.

---

²⁷⁷ Lewis, a.g.e., s. 270-272.

²⁷⁸ Akşin, "Jön Türkler", s. 835; Zürcher, a.g.e., s. 138.

²⁷⁹ Petrosyan, a.g.e., s. 217-218.

²⁸⁰ Lewis, a.g.e., s. 275.

Abdülhamit yönetiminin alaylı subaylara nazaran çok daha az sadık gördüğü Harbiye mezunu subayları başkentte tutmamak ve bunları imparatorluğun en duyarlı noktası olan Rumeli bölgesindeki Edirne ve Selanik'te bulunan iki ordunun kadrolarına ataması, kısa bir zaman içerisinde etkilerini kendisinin de ön göremediği önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, mektepli genç subaylar bir taraftan dağlarda ayrılıkçı Bulgar, Rum ya da Sırp çetelerle savaşırken, diğer taraftan da kurmaylık eğitimlerinde öğrenmedikleri gerilla savaşını öğrenmeye başlamışlar ve komitacıların ulusçuluk ve halkçılık ideolojilerinden ve mücadeleci yöntemlerinden fazlasıyla etkilenmişlerdir.²⁸¹ Gerek Rumeli'deki bu olaylar gerekse de Çarlık Rusya'sı ve İran'da yaşanan meşrutiyet hareketleri sürecinde 1906 yılında Selanik'te kurulan 'Osmanlı Hürriyet Cemiyeti', bu dönemde siviller ile subayların birlikte yer aldıkları diğer yeraltı örgütleri arasında, kurulduğu bölge sebebiyle en önemli olanıdır. Ayrıca bu cemiyetin, 1907 yılında Paris'te faaliyet gösteren ve Bahaettin Şakir ve Doktor Nazım'ın yeni baştan örgütlediği 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' ile birleşmesinin²⁸² teşkilat nezdinde yeni bir sinerji yarattığının ve onu aynı yılın sonunda toplanan İkinci Genç Türk Kongre'sinde 1902 Kongre'sine nazaran çok daha güçlü kıldığının altı çizilmelidir. Ernest E. Ramsaur, iki örgüt arasında yapılan bu ittifakın, 'birleşme' olarak adlandıramayacağını, aralarında bir bağ kurulmuş olmakla beraber Selanik'teki örgütün kendi çizgisinden ayrılmamak ve Paris'teki cemiyetten ancak yararlanmak amacı güttüğünü ifade etmekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

*"Paris'in ülke içindeki işlere karışması dikkatle önlenmişti. Ahmet Rıza'nın özel yayın organı Meşveret'e, Fransızca olarak basıldığı, dolayısıyla Selanik halkını fazla etkilemeyeceği düşüncesiyle ilişilmiyor, ancak Türkçe yayınlarda Selanik'ten gelecek önerilerin kabul edilmesi ve gereken yardımın gösterilmesi şart koşuluyordu."*²⁸³

Özetle, söz konusu ittifak sonrasında örgüt içerisindeki güç Paris merkezden Selanik merkeze kaymış ve subay ağırlıklı kadrolaşma daha da hissedilir bir hale gelmiştir.

²⁸¹ Berkes, a.g.e., s. 391-392.

²⁸² Zürcher, a.g.e, s. 140.

²⁸³ Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev: Nuran Yavuz, İstanbul 2007, s. 148.

Zira cemiyetin ilk defa olarak 1907 Kongresi²⁸⁴ sonrasında ortaya koyduğu ordu darbesini esas alan ihtilal modeli, örgüt içerisindeki değişimin açık bir göstergesi olmaktadır.²⁸⁵

Tüm bu gelişmelere paralel olarak, 1904 yılı baharından itibaren imparatorluk dâhilinde kendisini hissettirmeye başlayan mali bunalım, kırsal kesimde köylüler, kasabalarda zanaatkârlar ve esnaf, şehirlerde ise tüccarlar üzerinde, hem koyulan yeni vergiler hem de bunları toplamakla yükümlü mültezimlerin keyfi davranışları sebebiyle dayanılmaz bir hal almış, dolayısıyla da bir dizi isyana zemin hazırlamıştır. Hükümetin, bütçe açıklarını kapatmak adına yürürlüğe koyduğu ‘hayvanat-ı ehliye rüsumu’ ve ‘vergi-i şahsi’ adlı vergilerin kaldırılmasını talep eden ve söz konusu taleplerini Babıâli’ye çektikleri telgraflar ile dile getiren bu eylemler imparatorluğun birçok bölgesinde, örneğin İzmir’de, Midilli’de, İskodra’da, Basra’da, Trablusgarb’da, 1905 yılının ilk aylarından itibaren ortaya çıkmaya başlamışsa da, özellikle 1906 yılı ile birlikte Doğu Anadolu bölgesi söz konusu isyanların çok daha tehditkâr bir biçimde sürdürülmesine öncülük etmiştir.²⁸⁶

1906 yılının sonlarına doğru imparatorluğun çeşitli yerlerinde, özellikle de Anadolu’nun ücra köşelerinde, ordu içerisinde de başkaldırı hareketlerinin yaygınlaştığının altı çizilmelidir. Genellikle dağınık olan ve kendiliğinden gelişen bu hadiselerin, Genç Türk örgütlerinin kışla içerisindeki propagandaları ve askerlik süresinin uzun ve koşullarının da ağır olması sebebiyle patlak verdiği söylenebilir.²⁸⁷ Ramsaur da, ödenmemiş aylıklarının tahsilinin sağlanması amacıyla askerin ayaklandığını ve bunların yalnızca erlerin başı altından çıkmadığını, maaş alamayan subayların da bu protestolara destek verdiğini vurgulamakta ve 23 Temmuz 1908 tarihli ‘Neue Freie Presse’ gazetesine atıfta bulunmaktadır. Gazete, söz konusu hadiseleri, “*Bir önceki yıl boyunca çevredeki askeri birliklerin topyekün katıldıkları on yedi büyük ayaklanma ve isyan olayı baş göstermiş, bunlardan çoğu birkaç gün sürmüştü. Bundan başka sayısız küçük çapta ayaklanma ve gösteriler de olmaktadır.*” şeklinde okuyucularına duyurmuştur.²⁸⁸ Aykut

---

²⁸⁴ 27–29 Aralık 1907 tarihinde toplanan İkinci Genç Türk Kongresi’nce yayınlanan beyanname ile ilgili olarak bkz. Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri Ve Milli Mücadele**, İstanbul 1956, s. 413.

²⁸⁵ Akşin, “Jön Türkler”, s. 840.

²⁸⁶ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, 4.Baskı, İstanbul 2006, s. 37-38; Muammer Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri**, Ankara 1990, s. 11.

²⁸⁷ H.Zafer Kars, **1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği**, İstanbul 1997, s. 53.

²⁸⁸ Aktaran: Ramsaur, a.g.e., s. 154.

Kansu'ya göre ordu içerisinde başlayan bu kıpırdanmalar, Abdülhamit rejiminin geniş halk kesimlerini baskı altında tutma gücünü neredeyse tümüyle ortadan kaldırmıştır.²⁸⁹

Meşrutiyet Devrimi'ne giden süreçte taşrada, özellikle de Anadolu'da, 1906–1908 yılında ortaya çıkan kitlesel huzursuzlukların ve ayaklanmaların mutlakıyetçi rejimin çöküşü üzerinde önemli etkileri olduğu gerçeğinden hareketle, bir sonraki bölümde söz konusu olayların sebep ve sonuçları daha detaylı bir biçimde ele alınmıştır.

2.1.3. Siyasal Muhalefetin Halk Dinamiği: Vergi İsyanları

Hükümetin koyduğu yeni vergiler sebebiyle ortaya çıkan kitlesel huzursuzlukların ve buna karşı gelişen tepki ve isyanların özellikle 1906 yılından itibaren imparatorluğun Anadolu coğrafyasına kaymasının altında bir dizi coğrafi, ekonomik ve siyasi sebep yatmaktadır. Öncelikle bu dönemde Anadolu halkının yaşadığı ekonomik problemlerin, imparatorluğun diğer bölgelerine nazaran çok daha ağır bir biçimde hissedildiği, toprak ağaları ve mültezimlere borçlanmış olan köylünün hasatın kötü olması sebebiyle gerek yörenin feodal güçleri gerekse de yeni vergiler karşısında çok daha kırılğan olduğu, vergi toplamakta güçlük çekildiğinden dolayı asker, subay ve memur maaşlarının ödenemediği ve söz konusu olumsuz şartların doğu vilayetlerinde daha da kötü bir seyir izlediği göz önüne alındığında, bölgenin kendine özgü coğrafi ve ekonomik şartlarının yöre halkı üzerinde oldukça olumsuz bir hava doğurduğu apaçık ortaya çıkmaktadır.²⁹⁰ Zira merkezi yönetime karşı gelişen söz konusu seri ayaklanmaların en uzun süreli ve etkili yaşandığı Erzurum vilayeti ile ilgili dönemin Yusufeli kazası kaymakamı Nedim Ulusakul, görev yaptığı bölgenin toplumsal yapısı hakkında önemli bilgiler vermekte ve şunları söylemektedir:

“[...] Osmanlı ülkesinde en çok ezilen ve en çok hukuku insaniyesi çiğnenen vilayetlerden birincisi Van vilayeti idiyse, ikincisi de Erzurum vilayeti idi. [...] Bu vilayetlerdeki ahalinin kısmı azami aşiret halinde yaşamakta idiler. Abdülhamit

²⁸⁹ Kansu, a.g.e., s. 95.

²⁹⁰ Shaw – Shaw, a.g.e., s. 321.

bunları, Hamidiye suvari alayları namını verdiği askeri bir teşkilata tabi tuttuğu için, kâffesi, merkezi Erzincan olan dördüncü ordu Müşiri Zeki Paşanın doğrudan doğruya emir ve kumandasına tabi bulunmaktalar idi. Onun için Aşiret reisleriyle ağaları daima müşir tarafından ve efradı dahi reis ve ağaları tarafından himaye edilerek, en büyük cürümlerinin bile cezalarını görmezler idi. Yalnız menkul ve gayrimenkul hukuku tasarruflarına değil, canlarına bile sahip olamayan şark vilayetlerinden Kaymakamı bulunduğum Erzurum vilayetinin Yusufeli kazasında (Keskim), hacı E.. adını taşıyan mütegalib bir şahıs, her sene devlet aşarını hiç bahsına iltizam etmekte, fakat ahaliden birkaç mislini almak ve karşı gelenleri türlü iftiralarla türlü cezalara mahkum ettirmek suretleriyle, kazayı mütemadiyen dayanılmaz bir zulüm ateşi içinde baştan başa yakıp kavurmakta idi. [...] Bir taraftan Yusufeli'nde bu zulümlerle boğuşurken, diğer taraftan, bir kanunla ihdas edilen hayvanatı ehliye vergisinin tahsili vazifesiyle karşılaşmış idim.”²⁹¹

Bu değerlendirmenin ardından ele alınması gereken bir diğer önemli husus ise, Anadolu coğrafyasının en ıssız köşelerine sürgün olarak gönderilmiş veya kendi rızalarıyla gelmiş ve buralarda rejim muhalifi faaliyetlerini sürdürmüş olan Genç Türk örgütlenmelerine ilişkindir. Söz konusu örgütlenmelerin, ortaya çıkan isyanlar üzerinde organik bağlarının olup olmadığı hususu tam anlamıyla aydınlığa kavuşmuş olmamakla beraber, Petrosyan, buralara sokulan illegal yayınlar ve sözlü propagandaların kitleler üzerinde oldukça etkili olduğuna vurgu yapmaktadır.²⁹²

Mehmet Nusret Efendi, ‘Tarihçe-i Erzurum’ adlı eserinde söz konusu yayın ve propagandalar ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

“İkinci Abdülhamit’in İstanbul’daki zulüm ve yolsuzlukları ileri giderek... taşraya günahsız adamları sürüyor, bunların miktarı etrafta arttıkça merkezi hükümetin yaptığı fenalıklar ayrıntılarıyla halka anlatılarak (halk) hükümetten... soğutuluyordu. Sınıra yakın vilayetlerde hafife, sansür usulünden bir derece azade olan halk daha serbestçe yaşadıkları için, buralara gelmiş sürgünler, Saray faciâtını rasgele yerde anlatırlar, hükümet de kabahatlarını gizlemek için zulmünü bir kat daha şiddetlendirirdi.”²⁹³

²⁹¹ Nedim Ulusakul, **İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi ‘Erzurum İhtilali’**, Ankara 1937, s. 8-9.

²⁹² Petrosyan, a.g.e., s. 239.

²⁹³ Aktaran: Kars, a.g.e., s. 44.

Orhan Türkdoğan, 1908 yılı öncesinde İttihat ve Terakki'nin etkili olduğu coğrafyanın daha ziyade Selanik ve onun hinterlandı olan Makedonya bölgesi olduğunu, ancak Anadolu üzerinde de bir takım münferit çalışmalar yürüttüğünü, örneğin yaygın organı olan Meşveret'i Rusya üzerinden Van, Bitlis, Diyarbakır, Muş ve Erzincan vilayetlerine soktuğunu, buna mukabil Sabahattin'e bağlı Teşebbüsi Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nin ise Anadolu coğrafyasında çok daha etkin biçimde faaliyetler yürüterek özellikle 1906–1907 yılları arası süreçte bir çok mensubunu örgütün kollarını kurmak üzere bu bölgeye gönderdiğini ifade etmektedir.²⁹⁴

H. Zafer Kars ise, Genç Türklerin 1908 öncesinde örgütlendiği kesin olarak bilinen iki şehir olarak Diyarbakır ve Erzurum'u göstermekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“Diyarbakır örgütlenmesinde iki tanıdık tarihi kimlikle karşılaşılıyor: Dr. Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp. Askeri tıbbiye öğrencisiyken İTC kurucuları arasında yer alan Dr. Abdullah Cevdet'in görev yaptığı yıllarda Ziya Gökalp de Cemiyete girmiştir. 1908 Devriminden önce Ziya Gökalp'in Diyarbakır'da bazı arkadaşlarıyla gizli bir teşkilat kurduğunu biliyoruz. Bu gizli teşkilat Devrimden iki gün sonra İTC Diyarbakır Şubesi olarak ortaya çıkmıştır. Diyarbakır'da 1905 ve 1908 yıllarında meydana gelen ve ‘Telgrafhane Hadiseleri’ olarak bilinen iki büyük ayaklanma, bu gizli İTC komitesi tarafından örgütlenmiştir.

[...] Erzurum, 1908 Devrimi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Erzurum'da 1906–1907 yıllarında meydana gelen ve yeni konulan bazı vergilerin kaldırılmasını amaçlayan şiddetli, uzun süreli, yaygın ayaklanmada meşrutiyet talebi de dile getirilmiştir. [...] Erzurum isyanında iki ayrı Jön Türk örgütünün, İTC ile Prens Sabahattin'in Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nin (TŞAMC) şubelerinin büyük etkisi olmuştur.”²⁹⁵

Özetle, Ramsaur'un da ifade ettiği üzere, Genç Türk propagandasının özellikle 1907 yılı itibarıyla etkisini daha da güçlü bir biçimde göstermeye başladığı ve gerek sivil gerekse de asker halkın hoşnutsuzluğundan alabildiğince yararlanmaya çalıştığı sonucuna varılabilir.²⁹⁶

²⁹⁴ Orhan Türkdoğan, “Osmanlı İmparatorluğunda II. Meşrutiyet Öncesi Ademi Merkeziyet Hareketleri”, **Türk Kültürü**, sayı 252 (Nisan 1984), s. 212–214.

²⁹⁵ H. Zafer Kars, “Jön Türklerin Anadolu'daki Örgütleri ve Eylemleri 1908 Devrimi Bir Anadolu Devrimidir”, **Teori**, sayı 222 (Temmuz 2008), s. 37.

²⁹⁶ Ramsaur, a.g.e., s. 155.

1906- 1908 yılları arası dönemde Anadolu, değişik vilayetlerinde patlak veren birçok isyan ve protestoya sahne olmuştur. Bu hareketlerden ilki, Abdülhamit rejimi tarafından sürgüne gönderilmiş kimselerin yoğun olarak bulunduğu Kastamonu vilayetinde başlamış, vergilendirme ve harcamalar üzerinde hiçbir denetimleri olmadığı gerekçesiyle halk, belediye seçimlerini boykot etmiş, yüksek rütbeli devlet adamlarının vergiden muaf olmaları sebebiyle kendilerinin de vergi vermeyeceğini dile getirerek telgrafhaneyi işgal etmiş ve saraya çektikleri telgraflarda vergilerin kaldırılması ve vali ile defterdarın görevden alınması taleplerinde bulunmuşlardır. Kansu, Müslüman, Ermeni ve Rumların bir arada yer aldıkları bu isyanda, dükkan ve işyerlerinin gün boyu kapalı kaldığını ve ayaklanmanın önderlerinden Hakim Esad Efendi'nin, Kastamonu Askeri Kumandanı Ali Rıza Paşa ile önceden görüşerek, kendilerine karşı kuvvet kullanılmayacağına dair güvence aldığını ifade etmektedir.²⁹⁷

Kastamonu isyanını takip eden süreçte Anadolu'nun birçok bölgesinde sivil itaatsizlik eylemleri dalga dalga yayılmaya başlamış, örneğin Ankara'da saraya, halkın valinin tutum ve davranışlarından hoşnut olmadığını bildiren telgraflar yollanmış, Sinop, Sivas, Kayseri ve Van'da hükümet karşıtı gösteriler düzenlenmiş, Trabzon'da vali halk tarafından görevinden uzaklaştırılmış, Bursa'da sürgün olarak bulunan ve saraya bağlı hafiyelerin başı olan Fehim Paşa'nın kentten ayrılması için dilekçeler hazırlanmış, Bitlis'te halk bir polis komiserini öldürerek valiyi yaralamış ve saraya çektiği telgraflarla bu valinin azlini talep etmiş, Diyarbakır'da ise 'Hamidiye Alayları'nın kaldırılması veya denetim altına alınması maksadıyla biri 1905, diğeri ise 1908 yıllarında olmak üzere iki kez telgrafhane işgali yaşanmıştır.²⁹⁸

Anadolu'da meydana gelen bu hadiseler içerisinde hiç kuşkusuz ki en uzun soluklu ve etkili olanı Erzurum vilayetinde patlak veren isyan olmuştur. Muammer Demirel, 1878 yılında toplanan Berlin Konferansı ile Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya terki sonrasında, Erzurum'un, düşmanın ilk hücumuna maruz bir hudut kalesi durumuna düştüğüne ve yine ilgili konferans maddeleri gereğince, Ermeni azınlığı lehinde ıslahat yapılması biçiminde Babiâli'ye dayatılan direktiflerin, doğu vilayetleri ve özellikle Erzurum açısından yeni bir süreci başlattığına, dolayısıyla da Erzurum'u, Ermeni komitacılarının önemli bir merkezi haline getirdiğine vurgu yapmaktadır. Ermeniler tarafından başlatılan isyanların yöre halkının ekonomik durumlarını sarstığını öğrenen

---

²⁹⁷ Kansu, a.g.e., s. 40-42.

²⁹⁸ Kars, a.g.e., s. 21-26.

Genç Türklerin de hükümeti yıkmak amacıyla söz konusu durumdan faydalanarak faaliyetlerini burada yoğunlaştırdıklarını ifade eden Demirel, vilayetteki ilk Genç Türk örgütlenmesinin 1896 yılında ortaya çıktığının altını çizmektedir.²⁹⁹

Bir seneden fazla süren bu isyanın başlangıcını, Erzurum'daki Rus konsolosu Skryabin, ülkesine şu şekilde duyurmuştur:

“Rus sınırına yakın illerdeki müslümanlar arasında hükümetin, aldığı vergileri iyice arttırmasından doğan olaylar, hükümetin bu son günlerde, para kazanmak için Rusya'ya gitmek isteyenlere pasaport verilmesini yasaklaması üzerine iyice büyüdü. Alınan bu önlem, birkaç bin müslümanı, tüm geçim olanaklarından yoksun bıraktı. İşçiler arasında bu dalgalanmalara, gene hükümetin politikasından hoşnut olmayan tüccarlar da karışmış bulunuyorlar. Bunlar, hareketi de ellerine geçirerek Erzurum'un yerlilerinden çok sayıda küçük burjuvanın da katıldığı ‘Can-verir’ adlı bir de tüccarlar örgütü kurdular.”³⁰⁰

Erzurum'da önceleri, hayvanat-ı ehliye rüsumu' ve 'vergi-i şahsi' adlı vergilerin kaldırılması ve zulüm ve yolsuzluğun odağı olarak görülen vali ve yöneticilerin görevlerinden alınmaları talebi ile başlayan kıpırdanmalar, saraydan haber gelmemesi üzerine 'Can Veren' adlı örgütün postaneye el koyması sonrasında daha da büyümüş, müftünün, yeni vergilerin şeriata aykırı ve halk protestosunun da haklı olduğu yönünde verdiği fetva ile çok daha fazla gelişerek zaman içerisinde istibdat karşıtı bir direniş rengine bürünmüştür.³⁰¹ Kansu, Erzurum'daki ayaklanmanın başından beri diğer şehirlerdeki ayaklanmalara göre hem daha iyi örgütlendiğini, hem de daha geniş bir kitleye yayıldığını, vergilere karşı en şiddetli tepkinin şehrin varlıklı kesimini temsil eden tacirlerden geldiğini, esnafın da protestoculara destek olmak amacıyla dükkân kapatma eylemi başlattığını, okulların kapandığını, memurların işbaşı yapmadıklarını ve Erzurum'daki askeri birliklerin, üstlerinin ve valinin emirlerine uymayarak isyanı bastırmak için herhangi bir girişimde bulunmadıklarını ifade etmektedir. Kansu'ya göre bu ayaklanma, sonraki süreçte yalnızca adaletsiz vergilendirmeye karşı bir isyan olmaktan çıkmış, kurulu düzenin şiddetle reddedildiği devrimci bir harekete dönüşmüştür.³⁰² Türkdoğan, Erzurum isyanına aktif bir şekilde katılan ve sonrasında sürgüne gönderilen

²⁹⁹ Demirel, a.g.e., s. 4-6,12.

³⁰⁰ Aktaran: Petrosyan, a.g.e., s. 234-235.

³⁰¹ Kars, a.g.e., s. 26-29,35.

³⁰² Kansu, a.g.e., s. 44-47,60.

kişilerin sınıf yapısı hakkında, bunların büyük bir çoğunluğunun tüccar, büyük çiftçi ve hayvan tüccarı, az bir kısmının ise din adamı ve küçük esnaf olduğunun altını çizmektedir.³⁰³

Bu bilgilerin ışığında, Genç Türk yayınlarında topluca ‘Anadolu Kıyıamları’ olarak isimlendirilen söz konusu hadiselerin kısa bir değerlendirmesini yapmak lüzumu ortaya çıkmaktadır. Türkdoğan, Meşrutiyet hareketinin yoğrulması ve yönlendirilmesi sürecinde taşranın merkezi otoriteye yönelik teşkilatlı ve fikri potansiyeli yüksek bir takım sosyal hareketlere zemin hazırlaması sebebiyle önemli etkiler doğurduğunu vurgulamakta ve Anadolu’da meydana gelen bu hadiselerin, özellikle de Erzurum isyanının, önemli bir payı olduğunu ifade etmektedir. Türkdoğan’a göre Erzurum’da patlak veren bu isyan Anadolu’da yetişen yeni bir ‘eşraf’ sınıf önderliğinde gelişmiş ve bu sınıfın aynı zamanda Milli Mücadele’nin başlamasında ve Erzurum Kongresi’nin gerçekleşmesinde, bir çeyrek yüzyıl öncesinde başlayan söz konusu tarihsel tecrübesinin payı oldukça büyük olmuştur.³⁰⁴

Ahmet Bedevi Kuran ise, Erzurum isyanı ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Erzurum isyanı çok şayan-ı dikkatti. Bu kıyama hazırlayanlar memleketin diğer hürriyetçi mintikalarıyla işbirliği yapmak ve müşterek faaliyete geçmek imkânını bulabilselerdi, belki de meşrutiyetin ilanına o tarihte yol açılır ve bilahare vücut bulan Selanik politikacılarının inhisar siyasetine mahal kalmazdı. İsyân esnasında Erzurum’da bir hafta kadar çarşılar kapanmış olduğundan şehir iaşe buhranına uğramıştı. Bunun üzerine eşraf günlerce muhtaç ailelerin iaşesini temin etmiş ve mukavemeti beslemiştir. [...]”³⁰⁵

Nitekim meşrutiyet hareketinin önderlerinden Resne’li Niyazi Bey’in, Yıldız Sarayı’na çektiği telgrafta *“Tüm ulusun isteği Anayasa’nın yürürlüğe konmasıdır. Erzurum’da yapılan zulüm milleti korkutmamıştır. Aksine daha da bu yolda direnmeye itici olmuştur.”³⁰⁶* cümleleriyle başlayan ifadeleri, bu vilayette cereyan eden hadiselerin 1908 Devrimi üzerindeki etkilerini gözler önüne sermektedir.

³⁰³ Orhan Türkdoğan, “1906–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması III”, **Türk Kültürü**, sayı 257 (Eylül 1984), s. 577.

³⁰⁴ Orhan Türkdoğan, “Osmanlı İmparatorluğunda...”, s. 211,216.

³⁰⁵ Aktaran: Orhan Türkdoğan, “1906–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I”, **Türk Kültürü**, sayı 255 (Temmuz 1984), s. 458-459.

³⁰⁶ Aktaran: Kars, a.g.e., s. 11-12.

‘Anadolu Kıyıları’ hakkında göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli husus ise, birçok vilayet isyanında görüldüğü üzere, askerin halka karşı silah kullanmayı reddederek, bir bakıma pasif bir destek içinde bulunmasıdır. Kars’a göre bunun altında yatan temel sebep, özellikle genç subayların Anadolu’daki Genç Türk örgütlerinin önemli bir ayağını oluşturmalarıdır.³⁰⁷ Kansu, özellikle 1908 yılı itibarıyla ordu içerisindeki İttihat ve Terakki propagandasının meyvelerini vermeye başladığının ve kışla içerisindeki tüm propaganda etkinliklerinin bütünüyle cemiyetin merkezlerinden belirlendiğinin altını çizmektedir.³⁰⁸ Erzurum’daki Rus konsolosu Skryalin, İstanbul’daki büyükelçiliğe gönderdiği bir raporunda Erzurum isyancılarını kastederek, “*ihtilalcilerin, hükümetin baskı ve cezalandırmasından korkmadıklarını, çünkü kendilerini askerlerin destekleyeceğine emin olduklarını*” yazmaktadır.³⁰⁹ Yine, Erzurum olayları sırasında ‘Erzurum Müslüman Komitesi’ adlı yeraltı örgütünün askeri personele yaptığı çağrı, rejim muhaliflerinin ordu içerisinde yaptığı propagandalardan sadece bir tanesidir. Söz konusu çağrı, “*Asker evlatlarımız! Biz sizin ana-babalarınız ve kardeşleriniziz.*” ifadeleriyle başlayıp, yaşanan olumsuz atmosferin kısa bir tasvirinin ardından, “*Bizim sizin rahatınızı düşündüğümüz gibi, siz de yeri gelince size ‘vur emri’ verdiklerinde subaylarınıza ve amirlerinize itaat etmeyiniz. Vatanımızın, dinimizin ve şerefimizin kurtulmasını istediğimiz için bize yardımı reddetmeyiniz.*” ifadeleriyle devam etmekte ve “*Aksi takdirde hakkımızı helal etmeyeceğiz. Biz, girişimlerimizin Tanrı’nın emrine karşı olmadığına ve Peygamberimizin buna rıza gösterdiğine dair müftü ve hocalardan fetva aldık!*” ifadeleriyle de son bulmaktadır.³¹⁰

Sonuç olarak, 1900’lü yıllarda başlayarak dalga dalga yayılan ve sonraki süreçte Anadolu’da ayyuka çıkan kitlesel ayaklanmalar, 1908 Meşrutiyet Devrimi’nin, genel kanının aksine sadece aydın ve subay kadrosunun içinde yer aldığı yüzeysel bir harekettten ibaret olmadığı, aksine geniş kitle eylemleri üzerinde geliştiğinin önemli bir göstergesi olmaktadır.

---

³⁰⁷ Kars, a.g.m., s. 38.

³⁰⁸ Kansu, a.g.e., s. 98-99.

³⁰⁹ Aktaran: Petrosyan, a.g.e., s. 236.

³¹⁰ Bu metin, Rusya’nın Dış Politika Arşivi’nden alınarak, A.M.Valuyskiy tarafından yayınlanmış ve Zafer Kars tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Tüm halini görmek için bkz. Kars, a.g.e., s. 123.

2.1.4. Prova: 1908 Meşrutiyet Devrimi

Meşrutiyet Devrimi'ne giden süreçte Anadolu'da patlak veren söz konusu isyan ve protestoların yanı sıra, imparatorluğun kaderine hükmedecek çapta oldukça önemli sayılabilecek bir takım başka gelişmeler de, Rumeli bölgesinde, özellikle de Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerini kapsayan ve birçok ulustan insanın yaşadığı bir yer olan Makedonya'da yaşanmıştır.

Bu gelişmelerin altında şüphesiz ki emperyalist politikalar güden batılı ülkelerin 1900'lerin başından itibaren farklı bir stratejiye yönelmesi ve o döneme dek uluslararası statükoyu korumak adına 'hasta adam' olarak gördükleri Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmak politikasından vazgeçerek, onu paylaşmaya yönelik olarak bir takım gizli ittifaklar içerisine girmeleri yatmaktadır. Zira 1878 yılında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile yeni bir dönemin başladığı bu coğrafya, özellikle 1885 yılındaki 'Filibe İsyanı'ndan sonra yoğunlaşmaya başlayan komitacılık faaliyetleri dolayısıyla birçok Bulgar, Rum, Arnavut ve Sırp milliyetçisine yataklık yapmış, bunların önyak oldukları ayaklanmalar sebebiyle de 1903 yılından itibaren uluslararası kamuoyunun gündemine hızlı bir şekilde girmeyi başarmıştır.³¹¹ Buna paralel olarak, aynı yıl Rusya ve Avusturya'nın birlikte hazırladıkları ve Makedonya'daki ıslahatı ele alan 'Mürzsteg Programı' ile söz konusu ıslahatı koordine edecek Genel Müfettişin yanına, denetçi ve müfettiş olarak biri Rus, diğeri Avusturyalı iki memurun verilmesi, bölge jandarmasının başına bir yabancı generalin getirilmesi, yabancı subayların jandarmada görevlendirilmesi ve üç vilayet bütçesinin Osmanlı Bankası'nca denetlenmesi gibi oldukça ağır hükümler saraya dayatılmış³¹² dolayısıyla da bölge üzerinde çıkarları bulunan batılı büyük devletlerin, kendi etki alanları içerisindeki yerlere daha kolay bir biçimde nüfuz etmelerinin önü önemli bir ölçüde açılmıştır. Nitekim emperyal siyasetlerin bölge üzerinde yoğunlaştığı ve imparatorluğun geleceğine ilişkin olarak bölünme tasalarının ayyuka çıktığı bu zaman diliminde, 9-10 Haziran 1908 tarihinde, Osmanlı ile ilişkileri her geçen gün gelişen Almanya'ya karşı ortak endişeler taşıyan Rus Çarı ve İngiltere Kralı'nın Makedonya sorunu üzerine Reval'de bir araya gelmeleri bardağı taşıran son damla

³¹¹ Nevzat Artuç, "II. Meşrutiyet'in İlanı", **Doğu Batı**, sayı 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 70-71.

³¹² Akşin, "Jön Türkler ve İttihat...", s. 76.

olmuş³¹³, bu toplantının hemen akabinde bölge, söz konusu buluşmayı protesto eden önemli halk ayaklanmalarına ev sahipliği yapmıştır.

Bu süreçte, 23 Haziran 1908 tarihinde Manastır şehrinde sokaklara asılmış ve çeşitli devletlerin konsolosluklarına gönderilmiş olan beyanname özetle, mutlakiyet rejimini temsil eden hükümetin gayrimeşru olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek arzusunun milletin açık ve meşru haklarını geri alarak idarenin başındaki yöneticilerin ihtiraslarına son vermek amacını taşıdığını ve kurulmak istenen rejim sayesinde milletin padişahın doğrudan doğruya temas halinde olacağını vurgulaması dolayısıyla, bir bakıma da olsa girişilecek mücadelenin ilk işaretlerini vermiştir. Nitekim Kolağası Niyazi Bey'in, çeteleri izleme bahanesiyle bir grup asker ve yerel yöneticiyi yanına alarak, daha önceden örgütlediği silahlı sivil halkla birlikte Resne'de başlattığı ayaklanma devrimine giden süreçte önemli bir kilometre taşı olmuş, bunu Eyüp Sabri Bey ve Enver Bey gibi diğer genç subayların da dağlara çıkarak halkın harekete katılımını sağlamak üzere yaptıkları çağrılar izlemiştir. Buna paralel olarak Rumeli şehirlerinde birbirlerini saat ve dakika farkıyla takip eden toplantıların düzenlendiğinin, örneğin Firzovik'de otuz bin kadar Arnavut tebaanın toplanarak Kanun-ı Esasi'nin hükümleri gereğince acele olarak bir millet meclisi toplanması gerektiğini, aksi takdirde harekete geçileceğini Yıldız'a bir telgrafla bildirdiklerinin, yine Kosova, Selanik, Serez, İştıp ve Priştine'den çekilen telgraflar ile saraya bu yönde baskılar yapıldığının altı çizilmelidir. Tunaya'ya göre söz konusu bu durum, Osmanlı ıslahat hareketlerinde bir baskı grubu biçiminde ilk defa olarak 'halk'³¹⁴

³¹³ Veli Denizhan Kalkan, "Hürriyete Giden Yolun Kısa Tarihi ", Ed: Halil Akkurt, Akif Pamuk, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, İstanbul 2008, s. 41.

³¹⁴ Milliyetçilik akımı haricinde Genç Türklerin düşünce ve pratiğini etkileyen bir diğer akım ise Rusça'da 'halk' anlamına gelen ve 'narod' kelimesinden türeyen Narodnizmdir. Narodnizm, 1860'lardan itibaren, nüfusunun büyük bir bölümünü köylülerin oluşturduğu, kapitalist ilişkilerin Avrupa'ya göre daha gecikmeli olarak geliştiği ve küçük köylünün mülksüzleşme sürecinin hızlandığı şartlar altında Çarlık Rusya'sında doğmuştur. Narodnik aydınlar, ezilen ve gün geçtikçe mülksüzleşen köylüler ile aralarında iletişim kurmak ve çarlık rejimini devirme yolunda köylüyü ayaklandırmak amacı ile 'halka doğru gitme' eylemlerini başlatmışlardır. Narodnik fikirler Osmanlı coğrafyasına iki şekilde girmiştir. Bu kanallardan en önemlisi Çarlık Rusya'sı veya hâkimiyetindeki coğrafyadan gelen aydınlardır. Bunlar arasında en tanınmış olanlar Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'dur. 1905 Rus Devrimi'nin çalkantılı yıllarında siyasi mücadeleye atılmış olan Yusuf Akçura, orada Rus entelektüel geleneği ile doğrudan ilişki kurmuş ve Narodnizmden beslenmiştir. Ahmet Ağaoğlu ise Narodnik akımın yaygın olduğu Petersburg Üniversitesi'nde eğitim almış, orada gizli Narodnik bir örgüte üye olmuş ve 1889'da İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydını yaptırmıştır. Narodnik fikirlerin Osmanlı coğrafyasına girdiği ikinci bir kanal ise Bulgar ve Ermeni ihtilal örgütleridir. Bunlar arasında en önemlileri Makedonya İç İhtilalci Örgütü ve Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi'dir. Türk Halkçılığı, her ne kadar Rus Narodnizminden etkilense de kendi şartları sebebiyle farklılıklar göstermektedir. En temel fark, Rus Narodnizminin emperyalist bir ülkede ortaya çıkması ve sınıfsal tabanının işçi ve köylüye dayanmasıdır. Oysa Türk Halkçılığı yarı-sömürge konumunda bir imparatorlukta ortaya çıkmıştır, milliyetçi niteliktedir ve güçlü bir sınıfsal tabana dayanmaz. Diğer önemli fark ise gelişim evreleridir. Rus Narodnizmi 1905 Rus Devrimi öncesi gelişmiş, mücadelesini Çar iktidarına

unsurunu ortaya çıkartmıştır. Dolayısıyla da, sayısı ne olursa olsun, hürriyetin ilanı aşığıdan yukarı bir harektir.³¹⁵ Kansu da, bölgede Temmuz ayı içerisinde ivme kazanan bu ayaklanmaların, askeri yönü itibariyle stratejik bakımdan oldukça önemli olduğunu vurgulamakla beraber, sivil yönü itibariyle de devrimci bir karakter taşıdığını ifade etmekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“1908 yılı Temmuzundaki ayaklanmalar sırasında, İttihadçılar tarafından yönetilen devrimci halk komiteleri, Makedonya'nın bütün yerleşim birimlerinde dizginleri ele alarak, mutlakiyetçi yönetim altındaki yerleri kurtardılar ve İstanbul'daki Hükümet İttihadçuların isteklerine henüz boyun eğmemişken bu bölgelerde anayasal yönetimin kurulmuş olduğunu ilan ettiler. Hem Anadolu ve merkezi Makedonya'daki kasaba ve şehirlerde, hem de İstanbul'da kendiliğinden gelişen halk şenlikleri ve kutlamaları, Devrimin tabandan gelen halk baskısıyla gerçekleşmiş olduğuna verilebilecek bir diğer kanıttır.”³¹⁶

23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin yeniden işlerlik kazanması³¹⁷ ile başlayan ve Osmanlı saltanatının ilga edildiği 1 Kasım 1922'ye dek süregelen dönem, imparatorluğun siyasal yaşamında yepyeni bir sayfa açmış, gerek yöneten ve yönetilen sınıflarının kendi içlerinde, gerekse de bunların birbirleriyle olan ilişkilerinde, güçler dengesi ve ittifaklar düzleminde önemli dönüşümlere zemin hazırlamıştır.

Abdülhamit rejimine karşı 1907 Kongresi'nde ortak eylem yapma kararı doğrultusunda ittifak yapan ancak siyasal programları itibariyle birbirlerinden taban tabana zıt farklı etnik, dini ve ideolojik muhalefet gruplarının söz konusu çelişkili birliktelikleri, meşrutiyetin ilanının hemen akabinde ayrılığın ilk işaretlerini vermeye başlamıştır. Bu dönemde, 1789 yılından itibaren imparatorluğu dalga dalga sarmalayan ve batılı ülkelerin de kendilerine verdiği destekle özerklik ve/veya bağımsızlık amaçları güden ayrılıkçı isyanların beslendiği milliyetçilik ideolojisinin, aşılamayan temel bir çelişki olarak kaldığının, dolayısıyla da İttihat ve Terakki'nin Müslüman-Türk dışındaki halklar bir yana,

---

karşı sürdürmüş ve onu devirmiş bir akımdır. Türk Halkçılığının gelişim evresi ise II. Meşrutiyet sonrası dönemdir. Yani, Rusya'daki gibi siyasi iktidarı alaşağı etmeyi hedeflemekten ziyade, meşrutiyetçi iktidar sahipleri ve kuramcılarının öncülük ettikleri bir akımdır. Daha detaylı bilgi için bkz. Arda Odabaşı, “İttihatçuların halkçılığı ve düşünsel kaynaklarından Narodnizm”, *Teori*, sayı 222 (Temmuz 2008), s. 40–49.

³¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul 2004, s. 2–4.

³¹⁶ Kansu, a.g.e., s. 99.

³¹⁷ Sina Akşin, Kanun-ı Esasi'nin mazbataya göre yürürlükte olduğunu, Meclis-i Mebusan'ın kapalı olduğu dönemlerde dahi her yıl Devlet Salnamesi'nde yayımlandığını, ancak bunu anmanın ya da Salname'den çıkartmanın suç olduğunu, dolayısıyla da Kanun-ı Esasi'nin kâğıt üzerindeki varlığına rağmen, pratikte yürürlükte olmadığını ifade etmektedir. Akşin, “Jön Türkler ve İttihat...”, s. 133.

Arap ve Arnavutlar gibi Türk olmayan Müslümanları dahi yanına çekmekte başarılı olamadığının altı çizilmelidir. Nitekim devrim sonrasındaki süreçte Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i sınırlarına katması, Bulgaristan'ın bağımsız krallığını ilanı, Girit'in Yunanistan'la birleşmesi, Arnavutların 1910 yılından itibaren Kosova'da ve Karadağ'ın güneyinde, Arapların ise Yemen'de ayaklanmaları bunun önemli bir göstergesidir.³¹⁸

Berkes'in 'milliyetler sorunu' olarak tanımlama getirdiği söz konusu çelişkinin çözümüne yönelik olarak muhalif Genç Türk kuşağının kendi içinde halihazırda mevcut olan merkezîyetçi ve ademi-merkezîyetçi eğilimler bu süreçte farklı çözümler getirmiş, bu da siyasal partileşme sürecinin başlangıç noktasının önemli bir dayanağını teşkil etmiştir. Böylece de, 1908 sonrası süreçte, saray, bürokrasi ve din kurumlarının dışında ilk defa olarak siyasal partiler Osmanlı siyasal yaşamının yeni bir dinamiği olarak tarih sahnesine çıkmaya başlamışlardır. Bu yeni koşullar altında İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği merkezîyetçi görüş, Osmanlılık-Türkçülük sentezi bir ideolojiyle milliyetler sorununun Osmanlılık çatısı altında bir birleşmeyle yani ittihatla çözülebileceğini savunurken, Ahrar - Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin temsil ettiği ademi-merkezîyetçi görüş, söz konusu sorunun bir uzlaşmayla yani bir itilaf ile aşılabileceğini öne sürmüştür. Berkes, bu çelişkinin bir sonraki adımda din ile devlet ilişkisinin nasıl çözümleneceği noktasında yeni bir anlaşmazlığa zemin hazırladığını, İttihatçı görüşün, din açısından güçsüz, fakat eğitim ve ekonomi açısından güçlü bir merkezîyetçi devlet modeli tasarladığını, ancak bu nitelikte bir devletin milletlerin birleşmesini gerçekleştirecek kaynaşmayı sağlayabileceğini, ademi-merkezîyetçilerin ise din-devlet ayrımını savunmakla birlikte eskiden olduğu gibi milletlerin din cemaatleri olarak siyasal imtiyazlarını korumaları görüşünü ileri sürdüklerini ifade etmektedir. Berkes'e göre, İttihatçılar 'millet' terimine eski dinsel anlamından farklı biçimde bir siyasal anlam yüklerlerken, ademi-merkezîyetçiler milletlere birer cemaat olarak siyasal kişilik statüsü verilmesinden yana olmuşlardır.³¹⁹

1908 öncesi süreçte İttihat ve Terakki kadrolarının büyük çoğunlukla Türklerden, gençlerden, askeri ya da mülki bürokrasi mensuplarından, mekteplilerden ve imparatorluğun burjuva düzeni içinde kalkınabileceğine inanan aydınlardan meydana geldiği, serbest meslek icra eden Müslüman burjuvazinin yok denecek kadar az olduğu,

³¹⁸ Zürcher, a.g.e., s. 159-161.

³¹⁹ Berkes, a.g.e., s. 393, 403, 406-408.

buna mukabil esnaf, işçi ve köylü gibi farklı halk katmanlarıyla da kayda değer organik bağlar kurulmadığı³²⁰ göz önüne alındığında, yaşanan gelişmelerin getirdiği zafer coşkusunun sönmeye başlamasıyla beraber, uluslararası konjonktürün de etkisiyle, siyasal yaşamda önemli krizler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Akşin, 1908 seçimleri sırasında İttihat ve Terakki'nin, özellikle Rumeli dışındaki bazı taşra bölgelerinde, güvenebileceği kimselerle örgütlenmeyi hedeflemekle birlikte, seçim şansının zora gireceği endişesiyle ulemadan veya eşraftan³²¹ da bazı kimseleri aday göstermek durumunda kaldığının altını çizmektedir. Akşin'e göre cemiyet, aday çıkartmakta zorlandığı bu bölgelerde öncelikli olarak ulemayı tercih etmiş, zira bunların iktisadi çıkarlarından kaynaklanacak olası taleplerinin eşraf kesimi kadar kuvvetli olmayacağını düşünmüştür.³²²

Özetle, 1908 seçimleri her ne kadar İttihat ve Terakki'nin mutlak bir galibiyeti ile sonuçlansa da, ideolojik bölünmüşlüğü ve politik menfaatler uğruna bir takım feodal-dini güç odaklarıyla kurulan ilişkilerin etkileri çarçabuk etkisini göstermiş, dolayısıyla da, farklı siyasal ve çıkarsal eğilimler taşıyan meclis içerisinde yeni bir muhalefet bloğu ortaya çıkmakta gecikmemiştir.

Emiroğlu, söz konusu feodal unsurlar ile ilgili olarak, kapalı ekonominin kırılmadığı kırsal alanlardaki nüfuz sahibi aşiret reisleri ve büyük toprak ağalarının, başlangıcından itibaren meşruti bir yönetime hoş bakmadıklarını, buna rağmen bazılarının, kendi aralarındaki çekişmeler ve siyasetten dışlanmamak sebebiyle İttihat ve Terakki ile bağlantı kurma çabası içine girdiklerini ifade etmektedir. Emiroğlu'na göre, bu unsurların devlet yönetimine karşı takındıkları farklı tutumlarının altında, imparatorluğun farklı bölgelerindeki farklı dinamiklerin mevcudiyeti yatmaktadır. Buna mukabil, görece olarak daha fazla şehirleşmiş ve tüccarlaşmış bölge eşrafının, İttihatçı yönetime daha sıcak baktığını, dolayısıyla da örgütlenme içerisinde daha fazla yer aldığını vurgulayan Emiroğlu, söz konusu yerel egemen güçlerle İttihatçılar'ın yollarının birçok bölgede 1908'in hemen akabinde ayrıldığını, bunların, çıkarlarına daha yakın gördükleri ademi-

³²⁰ Akşin, "Jön Türkler ve İttihat...", s. 118-121.

³²¹ Kudret Emiroğlu'nun, kökenleri ve tarihsel süreç içindeki oluşumu üzerine yaptığı değerlendirmesine göre, 'eşraf'; "[...] ayan döneminde halk ile devletliler arasında sözcülük yaparak, derebeyine dönüştükten sonra, II. Mahmut'un izlediği siyaset sonrasında mütegalibeye dönüşmüş, Tanzimat'tan itibaren oluşturulan kurumlar içinde vilayet, liva ve kaza idare meclislerinde devletten destek bulmuş ve siyaset yapmayı öğrenmiştir. [...] 1880'lerden itibaren yaygınlaşan ticaret, sanayi ve ziraat odalarında ve belediye örgütlerinde de yer alan eşraf, resmi otoritenin vesayetine karşın, kurumsallaşmış örgütlenmeye sahip olmuştu(r). 1877 Meclis-i Mebusan'ı siyasal gruplardan değil, bu meclislerden gelen kişilerden oluşmuştu(r)." Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı**, Ankara 1999, s. 237-238.

³²² Akşin, "Jön Türkler ve İttihat...", s. 162, 243.

merkeziyetçi Hürriyet ve İtilaf Partisi içerisinde siyasal yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmektedir.³²³

Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow ile birlikte yazdığı ‘*İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908–1918*’ adlı makalesinde, Osmanlı meclislerinde ve yönetici seçkin zümre arasında çoğunlukla şehirli ve köylü olmak üzere iki farklı grubun varlığına işaret etmektedir. Bu tasnife göre şehirli zümre, idareciler, meslek sahipleri ve iş adamlarından meydana gelirken, köylü grup, büyük ve küçük toprak sahipleri ve ulemadan teşekkül etmektedir. Şehirli grup içerisinde, idarecilerin Türkler’den, meslek sahipleri ve iş adamlarının ise büyük çoğunlukla gayrimüslimlerden teşekkül ettiğini ifade eden Ahmad&Rustow, idareci kesimin 19. yüzyılda gerçekleşen reformlar sürecinde ortaya çıktığının ancak sonrası süreçte kendileri için elverişli siyasi şartların oluşmadığının altını çizmektedir. Toprak sahipleri ve ulemadan meydana gelen kırsal zümre ile ilgili olarak da, bunların şehirli zümreye nazaran ekonomik çıkarlar ve yerel bağlar itibarıyla daha birleşik bir görüntü sergilediğini vurgulayan Ahmad&Rustow, bu kesimlerin, meclisin geleneksel ve tutucu kanadını oluşturduklarını, genellikle de reform karşıtı bir çizgide yer aldıklarını belirtmişlerdir. Bu tasnife göre, İttihat ve Terakki’nin, kuvvet yapısında mevki kazanmaya çalışan yeni sosyal sınıflar tarafından, Ahrar - Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin ise, merkezde veya taşralarda yönetimi elinde tutan yerel zümreler tarafından desteklendikleri söylenebilir. Aynı çalışmada, 1908, 1912 ve 1914 dönemlerinde mecliste bulunmuş toplam 648 mebusan, çok büyük bir oranı Türk, 258 kişinin meslek ve sosyal sınıflarına ait veriler sunan Ahmad&Rustow, bunların 102’sinin idareci, 75’inin ulema, 72’sinin toprak sahibi, 65’inin meslek sahibi, 19’unun asker ve 8’inin işadamı oldukları bilgisini vermiştir.³²⁴

Türk ve Müslüman olmayan kesimler, ademi-merkeziyetçiler, feodal güç odakları ve bazı ulema ileri gelenlerinin yanı sıra, İttihat ve Terakki karşısında oluşan bir diğer muhalefet grubunu ise, meşruti yönetimin kendilerini tasfiye edeceğinden endişe duyan alaylı subaylar ve Prusya talim düzeninin getirdiği askeri disiplinden rahatsız olan er ve erbaşlar teşkil etmiştir. Ayrıca Abdülhamit rejiminden geçimlerini sağlayan ve statü elde eden faal binlerce jurnalcinin ve yine istihdam fazlalığı sebebiyle devlet dairelerindeki

³²³ Emiroğlu, a.g.e., s. 228-229, 231, 234, 237, 241.

³²⁴ Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908–1918”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4–5 (1976), s. 249–252.

işlerine son verilen memurların da, İttihat ve Terakki karşıtı muhalif blok içerisinde yer aldıklarının altı çizilmelidir.³²⁵

İttihat ve Terakki'nin 'denetleme iktidarı' olarak adlandırılan 1908–1913 yılları arası döneme bu perspektiften bakıldığında, cemiyet ile muhalifleri arasında, iktidarı kontrol etmek noktasında kıran kırana bir mücadelenin yaşandığı gözler önüne serilmektedir. Keza, '31 Mart Ayaklanması', 'Halaskar Zabitan Hareketi' ve 'Babiâli Baskını' gibi hadiseler söz konusu mücadelenin halk ayaklanması ve hükümet darbeleri biçiminde gün yüzüne çıkmış somut birer yansımalarıdır.

İttihatçılarla muhalifleri arasında yaşanan mücadelenin Meclis-i Mebusan içerisindeki biçimi de oldukça ilginç olmuştur. Zira 1908 seçimlerinden açık ara galip çıkan İttihat ve Terakki'nin, Kanun-i Esasi'nin güçler dengesine ilişkin maddelerinde 1909 yılında yaptığı tadiller ile, gücünü yitirmeye başladığı 1911 yılı tadilleri ilk bakışta 'tezat' biçiminde algılansa da, bunun Meclis-i Mebusan'ın kontrol altına alınması isteğinden kaynaklandığı apaçık ortadadır. Buna göre İttihatçıların, 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasının ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin hemen ardından yakaladığı rüzgârla başlattığı kanunlaştırma faaliyetleri, yeni düzenin temelini oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Tunaya, Meclis-i Mebusan'ın, kurucu meclis niteliğini kendinde görmemesi sebebiyle yeni bir anayasa hazırlamadığını, ancak 1909 tadillerinin yeni bir anayasa niteliğinde olduğunu, çünkü rejimin mutlakıyetçi karakterini sil baştan değiştirerek onu parlamenter bir şekle büründürdüğünü belirtmektedir. Tunaya'nın ifadesiyle, 1909 yılında yapılan tadiller ile;

“[...] padişahçı rejim, parlamenter rejime dönüştürülmüştür. [...] parlamentarizmin en önemli yanı olan yasama (teşri)-yürütme (icra) organları arasında kurulacak olan yetki dengesi 1909'da, yasama lehine bozulmuştur. [...] Ve de kabinenin padişaha karşı değil de, Meclis'e karşı sorumluluğu mekanizması kurulmuştur.[...].

Kamu hak ve hürriyetleri alanında, [...] sansür kaldırılmıştır. 113. maddenin sürgün fıkrası kaldırılmıştır. Toplanma ve dernek kurma hak ve hürriyetleri kabul edilmiştir. [...] Kişi hürriyeti güçlendirilmiş ve açıklığa

---

³²⁵ Zürcher, a.g.e., s. 152.

kavuşturulmuştur; şeriatın ve kanunun saptadığı nedenlerden gayri bir 'sebeup ve bahane' ile tutuklama ve cezalandırma usulleri kaldırılmıştır."³²⁶

Akşin ise, anayasada 1909 yılında yapılan söz konusu tadillerle ilgili olarak, 'yeni düzenin işleyişine' ve 'eski düzenin tasfiyesine' ilişkin olmak üzere iki grup kanun ve irade-i seniyenin çıkartıldığıının, ikinci grupta yer alan düzenlemelerin, özellikle saray, mülki bürokrasi, alaylı subaylar ve kısmen de ulemanın güçlerinin budanmasına yönelik olması sebebiyle oldukça önem taşıdığıının altını çizmektedir.³²⁷

Ancak İttihat ve Terakki'nin, muhalefetin 'Hürriyet ve İtilaf Partisi' adı altında birleşerek gittikçe büyüdüğünü farkına varmasından sonra, Meclis-i Mebusan üzerindeki kontrolünü kaybedeceği endişesiyle anayasada yaptığı 1911 tadilatı, önceki düzenlemenin aksine padişahın meclisi fesih edebilmesini çok daha kolaylaştırmış, böylece İttihatçılar, tarihte 'Sopalı Seçim' adıyla bilinen 1912 seçimleri ile muhaliflerinin önünü önemli bir ölçüde kesmeyi başarmıştır.³²⁸

1908–1913 yılları arasında yaşanan tüm bu çalkantılara rağmen, İttihatçıların denetleme iktidarının karnesinin pek de zayıf olmadığı, aksine bu beş yıllık zaman zarfı içerisinde, sonraki dönemlere etki edecek önemli bazı adımların atıldığı unutulmamalıdır. Bu süreçte, özellikle basın ve fikir hayatında önemli bir uyanış gerçekleşmiş, Abdülhamit rejiminin sansür politikası ile sindirdiği entelektüel ve kültürel hayat, güncel bir ifade tarzı ile yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Böylece, sürgünde bulunan Genç Türk mensuplarının da İstanbul'a gelmesi ve yayın organları olan merkezlerini başkente taşımasıyla, yeni bir dizi edebi, siyasi ve farklı türde süreli yayın halka temas etmiş, bunu, gazetelerin yaptığı yüksek tirajlar izlemiştir. Bunun haricinde, dönemin edebiyatında da önemli bir takım gelişmelerin yaşandığıının, yabancı entelektüel etkilerin temel kaynağı halen Fransa olmaya devam etmekle birlikte, 18.yüzyıl aydınlanması yerine 19.yüzyılın toplumbilimlerinin Türk reformcu ve devrimcilerinin zihninde egemen hale geldiğinin altı çizilmelidir. Lewis, 1908 Devrimi sonrası yapılan siyasi tartışmaların genel ilkeler yerine mevcut problemler üzerine yoğunlaştığını, toplumsal, felsefi ve hatta ilk defa olarak dinsel konular üzerine yapılan tartışmaların daha geniş çapta yürütüldüğünü ve yine son birkaç asırdır yaşanan kültürel krize dönük bir takım çözümler getirildiğini ifade etmektedir.³²⁹

³²⁶ Tunaya, "Türkiye'de ...", s. 21–22.

³²⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Akşin, "Jön Türkler ve İttihat...", s. 216–220.

³²⁸ Tunaya, "Türkiye'de ...", s. 22–23.

³²⁹ Lewis, a.g.e., s. 312-317.

İttihat ve Terakki'nin beş yıl süren denetleme iktidarında yaşanan bir diğer önemli gelişme, çok partili siyasal hayatın ortaya çıkışı ve kurulan partiler, dernekler ve kulüpler kanalıyla kitlelerin siyaset yapmasının önünün açılmasıdır. İttihat ve Terakki'nin 1908 seçimlerinde Ahrar Partisi ile 1912 seçimlerinde de Hürriyet ve İtilaf Partisi ile yarıştığı göz önüne alındığında, süreç her ne kadar 'gücün hukuka üstünlüğü', dolayısıyla da 'parlamente ve çok partili hayatın kâğıt üzerinde kalması' yönünde işlese de, altı yüz yıl kadar bir süre mutlakiyet idaresi ile yönetilmiş ve gerçekleştirdiği devrimi güçlü bir toplumsal tabana dayandıramamış çok uluslu bir imparatorlukta, yaşanan bu gelişmeler başarısız da olsa, sonrası dönemler için önemli sayılabilecek bir başlangıcı teşkil etmiştir. Zira Ahmet Kuyaş, 1920 yılında toplanan Büyük Millet Meclisi'nin, Kurtuluş Savaşı'nın bütün zorluklarına karşın çok sesliliğini sürdürebilme olgunluğunu, II. Meşrutiyet meclislerinin çok partililiğine ve bu meclislerde çok farklı sınıf, görüş ve ideolojiden olan kişilerin birlikteliğine bağlamaktadır.³³⁰

Siyasi partilerin yanı sıra, 1909 yılında çıkartılan 'Cemiyetler Kanunu' da, 31 Mart Olayı sonrasında rejimin sertleşmesi ve bir takım yasalarla vermiş olduğu hak ve özgürlükleri askıya alması ile sonuçlansa da, yine de örgütlü bir topluma yönelmenin ve vatandaşın sivil ve siyasal katılımının önünü önemli bir oranda açmıştır.³³¹ Tunaya'ya göre bu dönem "*Tabaa-i Şahane'nin vatandaşlık merhalesine yükselişi*"ne zemin hazırlamış ve "*Türkiye tarihinde, bu devreye kadar rastlanmamış bir şekilde, fert iktidarın kullanımını kendi gidişi ile ilgili bulmuş, bu hususta düşünmeyi, tenkit ve telkinde bulunmayı kendisi için bir 'fonksiyon' saymış*" dolayısıyla da 'siyaset yapmak', 'iktidara iştirak'i beraberinde getirmiştir.³³² Füsün Üstel, yine bu dönemde, siyasal katılımın dışında kalan kitlelerin de 'yeni toplum-yeni insan' projesi çerçevesinde rejim tarafından seferber edildiklerini, bu doğrultuda, bayramların ve diğer bir takım kutlamaların önemli bir işlev gördüğünü ifade etmektedir. Üstel'e göre 10 Temmuz resmi bayramının yanı sıra, 1915 yılından itibaren kutlanmaya başlanan 'Mektepliler Bayramı', 'Çocuklar Bayramı' ve 'İdman Bayramı' gibi özel günler, laik nitelikli birleşik bir kamusal alanın varlığını tescil etmekle beraber,

---

³³⁰ Ahmet Kuyaş, "II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye", **Doğu Batı**, sayı 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 53.

³³¹ Füsün Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", Ed: Mehmet Ö. Alkan, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Cilt 1, s. 167.

³³² Tunaya, "Hürriyetin...", s. 19-20.

vatandaşları bölen dini bayramların karşısında, onları bir bütünün parçaları haline getirmeyi amaçlayan farklı bir misyon taşımaktadır.³³³

1908–1913 yılları arası dönemde, ‘vatandaşın inşası’ doğrultusunda bir diğer önemli adım da eğitim alanında atılmıştır. Bu süreçte esaslı gelişmelerin yaşandığının, örneğin eğitim bütçelerine çok daha yüksek miktarlarda paylar ayrıldığıının, yeni idadi ve sultanilerin açıldığıının ve öğrenci-öğretmen sayılarında önemli artışların gerçekleştiğinin altı çizilmelidir.³³⁴ Tüm bunların yanı sıra söz konusu beş yıllık dönemin geçmiş dönemlerden önemli bir farkı, eğitim fırsatlarının kız öğrencileri de kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmasından ve özellikle ilk ve orta öğrenim kurumlarında yapılan müfredat değişiklikleri ile ‘geleceğin vatandaşı’ gözüyle bakılan çocuklara devlet siyasetinin bir gereği olarak özel önemler atfedilmesinden ileri gelmektedir.

Kız öğrenciler ile ilgili olarak, kendilerine Tanzimat ve sonrası süreçte sunulmaya başlanan eğitim hizmetleri, 1908 sonrasında önemli bir artış göstermiş, ancak asıl önemli gelişme, 1914 yılında kadınların yükseköğretime adım atmaları ile resmiyet kazanmıştır. Özetle, eğitim sisteminin kadınları da kapsayacak bir biçimde yeniden düzenlenmesinin, sonraki süreçte, o zamana dek toplumsal, siyasal ve ekonomik hayattan dışlanmış olan kadınların toplumla daha bütünleşik bir hale gelebilmelerinin önünü önemli bir oranda açtığı sonucuna varılabilir. Zira Meşrutiyet dönemi Müslüman-Türk kadınlarının, çoğu hayır amaçlı bir takım dernekler kurmaları, kadın sorununun ele alındığı konferans ve etkinlikler düzenlemeleri, kadın dergileri çıkartmaları, kültürel ve siyasi kulüpler içerisinde görev almaları, siyasal partilerin kadın örgütleri içerisinde faaliyet göstermeleri ve geleneksel tarım ve el sanatları alanlarından farklı olarak, öğretmenlik, ebelik, hasta bakıcılık ve birtakım devlet memurlukları kadroları gibi alanlarda istihdam edilmeye başlanmaları, ‘vatandaş’ olma yolunda oldukça önemli sayılabilecek gelişmelerdir.³³⁵

1908 sonrasında ilk-orta öğretim müfredatı kapsamında yapılan değişiklikler de, İttihat ve Terakki’nin ‘tebaadan vatandaş yaratma’ gayreti paralelinde, çocukları potansiyel bir toplumsal aktör konumunda ele alması bakımından oldukça önemlidir. Zira sonraki süreçte Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin de vazgeçilmez dersi haline gelecek olan ‘Yurttaşlık Bilgisi’, ‘Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye’ adıyla Meşrutiyet

---

³³³ Üstel, a.g.m., s. 168.

³³⁴ Akşin, “Jön Türkler ve İttihat...”, s. 363.

³³⁵ Gülçin Yapıcı-Dursun Dilek, “II. Meşrutiyet Döneminin Özneleri Olarak Osmanlı Kadınları”, Ed: Halil Akkurt, Akif Pamuk, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, İstanbul 2008, s. 176–177, 183–189.

Devrimi'nin hemen ertesinde okullarda okutulmaya başlanmış, yine 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nda yer alan coğrafya ve tarih dersleri, içerdiği 'Osmanlı coğrafyası' ve 'Osmanlı tarihi' gibi vurgular üzerinden Osmanlı vatandaşlığı ve vatanseverliğinin oluşturulmasına yönelik olarak önemli misyonlar taşımıştır.³³⁶ Bu süreçte kurulan bazı dernek ve kulüplerin de siyasal-toplumsal eğitimler vermek adına önemli görevler üstlendiklerinin altı çizilmelidir. Akşin, İttihat ve Terakki'nin bünyesinde kurulan kulüplere özellikle işaret etmekte, bunların yalnız siyasal değil, her tür kültürel, iktisadi ve toplumsal ihtiyacı karşılayan niteliklerine vurgu yapmakta ve bunları sonraki süreçte CHP'nin tek parti döneminde açtığı halkevlerine benzetmektedir.³³⁷

Meşrutiyet'in yeniden ilanı, birçok siyasi ve sosyal politika arayışlarına paralel olarak iktisadi politika arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Ancak Avrupa'daki Sanayi Devrimi ve sonrasındaki gelişmelere paralel olarak, imparatorluğun dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, buna karşın sınaî ürün ithalatçısı bir ekonomik yapıya sahip oluşu, yine sahip olunan imalathane ve fabrikaların gerek nitel gerekse de nicel açılardan Avrupa ülkelerinin sahip oldukları çağdaş sanayilerin çok uzağında olması ve son olarak da Düyun-u Umumiye ve diğer imtiyazlar vasıtası ile Osmanlı topraklarına giren yabancı sermaye yatırımlarının ve giderek ağırlaşan kapitülasyonlar zincirinin, imparatorluğu ekonomik ve siyasi alanlarda yarı sömürge haline getirmiş olması şeklinde özetlenebilecek olumsuzluklar³³⁸, Hürriyet'in ilanının ilk gününden itibaren İttihat ve Terakki'yi içinden çıkılması zor bir kısır döngü içerisinde bırakmıştır.

Genç Türklerin 1908'in çok daha evvelinden itibaren ekonomi üzerine kafa yordukları ve liberal ekonominin farklı fraksiyonlarının savunucusu oldukları göz önüne alındığında, dönemin Osmanlı aydınları içerisinde üç temel akımın geliştiği görülmektedir. Bu akımlar, Prens Sabahattin'in başını çektiği ve Le Play Okulu'nu temsil eden ademi-merkeziyetçi akım, Cavit Bey'in temsil ettiği ve Klasik İktisat Okulu'ndan esinlenerek devletin iktisadi yaşamın dışında kalmasını ve her türlü engeli kaldırmasını savunan, serbest ticaretçi, bütünleşmeci, tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşmayı ön planda tutan beynelmilelci akım ve 19.yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından, sonraki süreçte de Ziya Gökalp ve Tekin Alp tarafından savunulan ve Alman Tarihçi Okulu ve onun doktrininden esinlenen ve sanayileşmeyi kalkınmanın ana yolu

³³⁶ Üstel, a.g.m., s. 168-169.

³³⁷ Akşin, "Jön Türkler ve İttihat...", s. 357-358.

³³⁸ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 9.Baskı, Ankara 2005, s. 20-21.

olarak gören Milli İktisat Okulu biçiminde özetlenebilir. Nitekim 1908 ile 1914 yılları arası dönemin ekonomi politikalarına yön veren, uzun yıllar İttihat ve Terakki'nin Maliye Nazırı olan Cavit Bey ve onun savunduğu görüşler olmuştur. Bu doğrultuda devletin gelirlerini arttırma kaygısı ile iktisadi yaşama müdahale etmesinin uzun dönemde imparatorluk ekonomisi için sakıncalar doğurduğu, aşar, ağnam gibi vergilerin üreticiyi caydırdığı ve bunun da ülkenin yoksullaşması ile sonuçlandığı ileri sürülerek, hükümetlerin tüm ulusun iktisadi çıkarlarını gözetmesi ilkesi savunulmuş, mali devlet anlayışı yerini iktisadi devlet anlayışına bırakmıştır. Yine bu görüşler paralelinde bireycilik anlayışı çağdaş toplumun temel özelliği olarak ele alınarak devlete karşı bireyin savunulması gerektiği yani 'teşebbüs-ü şahsi anlayışı' ön plana çıkartılmıştır. Ancak bireyi ve teşebbüs-ü şahsiyi esas alan söz konusu politikaların, Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayrimüslimlerin ve yabancıların etkinliklerini daha da arttırdığının, loncaların kaldırılışı sonrasında ise örgütsel dayanışma ile varlıklarını zar zor sürdürebilen Müslüman zanaatkârlara büyük darbeler indirdiğinin altı çizilmelidir.³³⁹

Boratav, 1908 sonrasında İttihatçıların ekonomik bağımsızlıkla ilgili kavrayışlarının, dar bir hukuki-siyasi yorumun sınırları içinde kaldığını, temel problemin, devletin hükümlerlik haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret görüldüğünü ve emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından doğan bağımlılık ilişkilerinin tam anlamıyla kavranmadığını ifade etmektedir.³⁴⁰ Bu bağlamda, hürriyetin ilanını takip eden süreçte İttihat ve Terakki'nin işçi ve köylü kesimler karşısında takındığı tutum ve izlediği politikalar, dönemin liberal iktisat anlayışının doğal bir türevi biçiminde yorumlanabilir. Zürcher, İttihatçıların ülke içerisinde kapitalistlerin yanında yer aldıklarını, bu tutumun, 1908 sonrası süreçteki toplumsal çalkantıların ve grevlerin bastırılma şeklinden ve girişimcilerin yararına çıkartılan yasalardan kolaylıkla anlaşılabileceğini vurgulamaktadır.³⁴¹ Petrosyan ise, Meşrutiyet'in ilanından sonraki ilk haftalarda, devrimci sloganların yerini, sükûnet ve düzen çağrılarının aldığını, 1908 Temmuz ve Ağustos aylarında Türk işçi sınıfının ilk sayılabilecek gösteri ve hareketlerine karşı konularak bunların bastırıldığını, İstanbul'da kömür hamallarının, İzmit ve Eskişehir'de demiryolu işçilerinin, İzmir'de liman işçilerinin giriştikleri grev hareketlerinin ordunun yardımıyla alt

---

³³⁹ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, Ankara 1982, s. 18-20; Ulaş Kıpıl – Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul 2001, s. 31.

³⁴⁰ Boratav, a.g.e., s. 31.

³⁴¹ Zürcher, a.g.e., s. 188.

edildiğini, özetle İttihatçıların, devrimi yasal ve meşrutiyetçi sınırlar içine sokmak vasıtasıyla düzeni sürdürmekten yana bir tutum sergilediklerini belirtmektedir.³⁴² Zira çıkartılan ‘Tatil-i Eşgal Kanunu’ ile sendikalaşmanın yasaklanıp, devlet işyerlerinden başka, Düyun-u Umumiye’de, Reji’de, demiryolları, liman, rıhtım, tramvay, su, havagazı, elektrik ve maden işletmeleri gibi birçok alanda grev hakkının kısıtlanması,³⁴³ oluşum aşamasındaki yerli sermayeden ziyade, gayrimüslim ve batılı sermayenin lehine işlemiştir.

Hürriyetin ilanı, tıpkı işçilerde olduğu gibi, köylü kesimde de büyük umutlar yaratmış, hatta devrimin ilk günlerinde, kimi bölgelerdeki köylüler, ağalara karşı harekete geçerek topraklarını geri alma mücadelesi içine girmişlerdir.³⁴⁴ İttihat ve Terakki, köylüyü ağaların ve eşrafın boyunduruğundan kurtarmak ve kendilerine toprak dağıtmak gerekliliğini 1908 programına dâhil etmekle birlikte, gerek taşra bölgelerinde feodal güç odakları ile kurulan ilişkiler, gerekse de köylünün lanetlediği öşür vergisinin devletin dış borçlarını ve diğer mali ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir kaynak olması gibi hususlar sebebiyle ihtiyatlı bir siyaset izlemek durumunda kalmış, dolayısıyla da toprak sisteminde feodal güçler aleyhinde radikal değişikliklere imza atamamıştır. Zira Feroz Ahmad’ın 1913 yılına dair verdiği istatistik kırsal kesimdeki durumu gözler önüne sermektedir. Buna göre Ahmad, genel nüfusun %1’lik dilimini oluşturan feodal lordların toprağın %39’unu, %4’lük dilimini oluşturan büyük toprak sahiplerinin toprağın %26’sını ve %87’lik dilimini oluşturan köylülerin ise toprağın %35’ini ellerinde tuttuklarının altını çizmekte ve İttihatçıların toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki denetimlerini arttıran yasalar çıkartarak bu sınıfı güçlendiren Tanzimat siyasetini sürdürdüklerini ifade etmektedir.³⁴⁵

1912 yılında patlak veren Balkan Harbi ve sonrasında başlayan Dünya Savaşı, Osmanlı tarihinde kritik bir öneme haizdir. Her iki savaş da imparatorluğun kesin bir mağlubiyeti ile sonuçlanmış olsa da, bu zaman diliminde siyasi, sosyal, ekonomik ve ideolojik alanlarda yaşanan düşünsel ve tatbiki dönüşümler, sonraki süreçte Osmanlı’nın küllerinden ortaya çıkacak olan genç Türkiye Cumhuriyeti açısından oldukça önemli kazanımlar ortaya çıkartmıştır.

Trablusgarp mağlubiyeti sonrasında İtalya ile barış müzakerelerinin sürdürüldüğü ve iç siyasette önemli çekişmelerin yaşandığı bir süreçte yaşanan Balkan Harbi, Rumeli’de

---

³⁴² Petrosyan, a.g.e., s. 326-328.

³⁴³ Akşin, “Jön Türkler ve İttihat...”, s. 150.

³⁴⁴ Emiroğlu, a.g.e., s. 243.

³⁴⁵ Ahmad, “Modern...”, s. 56-58.

büyük toprak kayıpları ile neticelenmiş olması bakımından bir dönüm noktası niteliğindedir. Zira yitirilen bu toprakların, beş yüz yılı aşkın zamandır imparatorluğun çekirdeğini oluşturan bölgeler olduğu ve yine buraların en zengin ve gelişmiş eyaletlerden meydana geldiği göz önüne alındığında, alınan mağlubiyetin Türklerin bilinçaltında oldukça travmatik etkiler doğurduğu sonucuna varılabilir. Tunaya'nın 'kazanılmamış istiklal savaşı' olarak nitelendirdiği bu harbin, Türklerin milli şuurlarının teşekkülünde ve Türkçülük cereyanının gelişme ve gerçekleşmesinde önemli bir merhale olduğunun altı çizilmelidir.³⁴⁶ Feroz Ahmad, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrasında, imparatorluk topraklarının önemli bir ölçüde küçüldüğünü ve imparatorluğun eskiye nazaran daha homojen bir yapıya büründüğünü, dolayısıyla da İttihatçıların, bütün ideoloji ve siyasetlerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedir.³⁴⁷ Çağlar Keyder ise Balkan Harbi'nin, İttihat ve Terakki'nin Rum ve Ermenilerle olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olduğunu, Ermeni siyasi partilerinin İttihat ve Terakki'yi desteklemekten vazgeçerek Ermeni sorununu uluslararası arenaya çıkartmak yönünde hareket ettiklerini, Rumların ise Venizelos ve onun 'megale idea'sını desteklemeye başladıklarını, bundan dolayı da İttihat ve Terakki önderlerinin Türk milliyetçiliği politikasına doğru süratle yön değiştirdiklerini vurgulamaktadır.³⁴⁸

Balkan Harbi sürecinde iç siyasette yaşanan önemli bir hadise de, İttihatçılar tarafından düzenlenen ve tarihte 'Babiâli Baskını' adıyla bilinen hükümet darbesidir. Söz konusu darbenin ilk günlerinde her ne kadar muhalefete yoğun bir baskıda bulunulmayıp, sadece lider kadrosuna siyaset yasağı getirilmişse de, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında çok sayıda tutuklama gerçekleştirilmiş ve cemiyetin, özellikle de Enver-Talat-Cemal üçlüsünün, ülkenin idaresindeki etkileri çok daha fazla gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Özetle 'Babiâli Baskını' sonrasında, İttihat ve Terakki iç kurullarının kabinelerden daha fazla söz sahibi olduğu, muhalefetin tamamıyla sindirildiği ve meclisin cemiyetin gölgesi altında çalışmalarını sürdürdüğü bir siyaset anlayışı imparatorluğa egemen olmuştur.³⁴⁹

Balkan Harbi ve 'Babiâli Baskını'nı takip eden 1914 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın müttefiki olarak Dünya Savaşı'na girmesi, o döneme dek

³⁴⁶ Tunaya, "Hürriyetin...", s. 13-14.

³⁴⁷ Ahmad, "Modern...", s. 52.

³⁴⁸ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 12.Baskı, İstanbul 2007, s. 81.

³⁴⁹ Zürcher, a.g.e., s. 168-169.

izlenen serbest ticaretçi ve bütünleşmeci liberal iktisat politikaları yerine, bundan taban tabana zıt yeni bir iktisat anlayışını gün yüzüne çıkartmıştır. Temel ilkeleri Almanya’da Bismarck döneminde Friedrich List tarafından saptanmış olan ve imparatorluk dâhilinde Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi ideologlar tarafından savunulan ‘milli iktisat anlayışı’, devletin desteği ile milli bir burjuvazinin yaratılmasına ve sanayileşmenin önemine vurgu yapması bakımından, geçmiş dönem politikalarından kalın bir çizgiyle ayrılmaktadır. Tunaya, mali ve iktisadi alanların, milli hâkimiyetin ve siyasi iktidarın kontrolünden çıkma derecesine geldiği noktada, İttihat ve Terakki’nin, milli iktisat politikasını gaye edinmeye başladığını vurgulamaktadır.³⁵⁰ Bunun haricinde, imparatorluğun dış bağlantıların önemli bir ölçüde kesilmesinin, dolayısıyla da ülkenin kendi olanakları ile yetinmesi zorunluluğunun ön plana çıkması gibi pratik bir takım zaruretlerin oldukça belirleyici olduğunun da altı çizilmelidir. Akşin ise, ‘iktisadi Türkçülüğün’ savaş dönemlerinde yeşerip serpiildiğini, bunun gerisinde de ‘iktisadi bağımsızlık’ gibi siyasal bir amacın yattığını ifade etmektedir.³⁵¹

1914–1918 yılları arası süreçte ‘iktisadi bağımsızlık’ doğrultusunda oldukça önemli bir adım Dünya Savaşı’nın hemen başlarında, 1914 yılında atılmış, kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılarak, sonrası süreçte hükümetin, yeni bir ticaret rejimi uygulayabilme, dolayısıyla da himayeci gümrük vergilerini yürürlüğe koyma serbestfisi kazanmasının önü önemli bir ölçüde açılmıştır.³⁵² Mehmet Emin Elmacı, bu gelişmenin halk nezdinde ve kamuoyunda büyük kutlamalarla karşılandığını ve bu tarihin bir milli bayram olarak kutlanması için karar alındığını ifade etmektedir.³⁵³ Bu paralelde, 1914 yılında %15’ler seviyesinde belirlenen ithal gümrük vergilerinin, 1915’de %30’lara çıkartıldığının, 1916 Mart’ında ise değer üzerinden vergilendirme (ad valorem) usulünün kaldırılarak miktar üzerinden vergilendirme (spesifik) usulüne geçildiğinin, dolayısıyla da gelişme olanağı olan sanayi kollarının dış rekabetten korunmasının amaçlandığının altı çizilmelidir.³⁵⁴ Dış ticaret ile ilgili bir diğer önemli gelişme de, 14 Eylül 1916 tarihli geçici bir yasa ile kurulan ‘İhracat Heyeti’ üzerinden devlet müdahalesinin önünün açılması ve ihracı kısıtlı, yasak ve serbest olan malların sınıflandırılmaya tabi tutularak, savaş döneminde ülkede

---

³⁵⁰ Tunaya, “Hürriyetin...”, s. 63.

³⁵¹ Akşin, a.g.e., s. 412.

³⁵² Keyder, a.g.e., s. 82.

³⁵³ Kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasına ilişkin olarak dönemin gazetelerinde yer alan yazılar ve bu gelişme ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Emin Elmacı, “İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, **Teori**, sayı 222 (Temmuz 2008), s. 29–31.

³⁵⁴ Akşin, a.g.e., s. 411.

tüketilebilecek bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurt dışına çıkartılmasının yasaklanmasıdır. Ayrıca kurulan ‘Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu’ ile tarafsız ülkeler ile yapılan kambiyo işlemlerinin bu merkez üzerinden yürütülmesi ve denetim altına alınması sağlanmış, böylece spekülasyon nitelikteki para transferleri önlenmiş, gümrük resmi kambiyo bedelleri saptanmış ve fiili kambiyo piyasası devlet denetimine alınarak Osmanlı kağıt parasının dış değeri bir ölçüde ülkenin içerisinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korunmuştur. Tanzimat sonrası dönemde devlet maliyesinin yabancı ülkelerin eline geçmesi ve İngiliz-Fransız sermayeli ve Merkez Bankası işlevli Osmanlı Bankası’nın Düyun-u Umumiye ile birlikte devlet içindeki ayrıcalıklı konumları İttihat ve Terakki yöneticilerini milli bir banka kurmaya yöneltmiş, bu paralelde de 1917 yılı başında ‘Osmanlı İtibarı Milli Bankası’ kurulmuştur. İttihat ve Terakki yöneticilerinin bu bankayı kurmalarındaki en önemli amaçları 1925 tarihinde ayrıcalığı sona erecek olan Osmanlı Bankası’nın yerine bu kurumu devlet bankası olarak ikame etmektir. Ayrıca bu dönemde Anadolu’nun bazı şehirlerinde de halka kredi verme amacı güden başka milli bankaların kurulduğunun altı çizilmelidir. Böylece kurulan bu teşekküller sayesinde Müslüman-Türk unsurlar yabancı ve gayrimüslimler karşısında korunarak, o günlere dek yabancı ve gayrimüslimler elinde olan bankerlik ve sarraflık müesseseleri giderek el değiştirmeye başlamıştır. İttihat ve Terakki yönetimi, 14 Aralık 1913 tarihinde ‘Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı’ yayınlarak sanayileşmeyi de özendirme gayret etmişse de bu konuda önemli bir atılım gerçekleşmemiş, bu bilinç yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti’ne bir birikim olarak devredilmiştir.³⁵⁵

İttihat ve Terakki’nin, savaş döneminde izlediği milli iktisat politikalarının ve bu doğrultuda yürürlüğe koyulan bir takım düzenlemelerin meyveleri kısa bir süre içinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira bu süreçte Müslüman-Türk unsurlarca kurulan anonim şirketler bunun önemli bir göstergesidir. 1908- 1914 sürecinde kurulan şirketlerin büyük çoğunluğunun yabancı – gayrimüslim ortaklığı şeklinde teşekkül ettiğini ve bunların birçoğunda yabancı sermayenin ağırlığını koruduğunu ifade eden Zafer Toprak, savaş döneminde bu gidişatın ters yüz olduğuna, bu süreçteki şirketlerin büyük çoğunlukla Müslüman-Türk unsurlarca teşekkül ettiğine vurgu yapmaktadır.³⁵⁶ Müslüman-Türk unsurların şirketçilik girişimlerine her ne kadar İttihat ve Terakki mensupları fiilen ön ayak olmuş ve cemiyet, gayrı meşru ve spekülasyon bir takım kazançlara göz yummak durumunda

³⁵⁵ Toprak, a.g.e., s. 120,128,137,139,148,175.

³⁵⁶ Toprak, a.g.e., s. 57-58.

kalmışsa da, bu durum, savaş dönemi gibi olağanüstü koşullarda yeni bir Türk kapitalist sınıf yaratma politikası paralelindeki çabalarının bir sonucu biçiminde yorumlanabilir.

Özetle, o zamana dek zengin Hıristiyan tacirlere nazaran ikinci planda kalmış olan Müslüman-Türk unsurlar, savaş döneminde devlet mekanizmasıyla geliştirdikleri ilişkiler sonrasında tüccar düzeyine yükselmişler ve ‘komprador’ olmayan nitelikleri sebebiyle de yeni milliyetçi ideoloji için vazgeçilmez bir destek haline gelmişlerdir.³⁵⁷ Ahmad, Müslüman-Türk burjuvazinin doğuşunu ‘on yılın en önemli gelişmesi’ olarak nitelendirmekte ve bu unsurların Sevr Antlaşması’nın yerine getirilmesini önleme amacıyla Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan milliyetçi hareketin belkemiğini oluşturduklarını ifade etmektedir.³⁵⁸ 1914–1922 döneminde yaşanan tüm bu yıkımlara rağmen, savaş yıllarının bitiminde Anadolu ekonomisinin savaş öncesine kıyasla daha bütünleşik ve daha ulusal bir görüntü sergilediğinin ve 1923–1929 yılları arası dönemin, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından savaş dönemiyle önemli ölçüde bir süreklilik içinde olduğunun altı çizilmelidir.³⁵⁹

Şu ana kadar verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler ışığında, Cumhuriyet Devrimi’ne giden yolda, 1908 meşrutiyetinin rolünün yadsınamayacak kadar büyük olduğu sonucuna varılabilir. İnalçık’ın ifadesiyle, “*Cumhuriyet’i 1908’deki Meşrutiyet devrimi hazırlamıştır.*”³⁶⁰ Vala Nurettin ise 1908 Devrimi ile ilgili olarak, “*eğer Türkler İkinci Meşrutiyet dönemini yaşamıyorsa, vatan ve millet kavramları yaygınlaşamayacaktı. Halk, hala ‘Haşmetmeapları en iyisini bilir; onun hikmetinden sual olunmaz’ diye düşünecekti. Bu şartlar altında bir milli mücadele mümkün olmazdı. Büyük ihtimalle bugün ortada bir Türkiye Cumhuriyeti olmaz ve Türkiye Ortadoğu’da ancak bir krallık olabilirdi.*” ifadelerini kullanmıştır.³⁶¹ Özetle, ‘sonraki dönemler için siyasal bir laboratuvar’ olarak nitelendirilen bu süreç,³⁶² genç Türkiye Cumhuriyeti’nin düşünsel ve maddi altyapısının oluşmasında kritik bir durak, bir diğer ifade ile de Atatürk Devrimleri’nin önemli bir provası niteliğindedir.

1908 tecrübesinin sonraki sürece devrettiği en önemli kazanımlardan biri de Kurtuluş Savaşı’nın örgütlenme pratiğine ilişkindir. 1876 Meşrutiyet deneyiminin, öncü bir

³⁵⁷ Keyder, a.g.e., s. 87.

³⁵⁸ Ahmad, “Bir...”, s. 88–89.

³⁵⁹ Boratav, a.g.e., s. 32,39.

³⁶⁰ Halil İnalçık, “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, **Doğu Batı**, sayı 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 11.

³⁶¹ Aktaran: Ahmad, “Bir...”, s. 89.

³⁶² Tunaya, “Türkiye’de ...”, s. 18.

siyasi partiden ve bu parti çevresinde örgütlenmiş halk dinamiğinden yoksun olduğu ve bu olumsuzluğun 1908 sürecinde asker ve sivil unsurların da dâhil edildiği ‘İttihat ve Terakki’ örgütlenmesi altında aşıldığı göz önüne alındığında, Milli Mücadele önderlerinin de denenmiş ve başarılı olmuş bu tecrübeden fazlasıyla esinlendikleri görülmektedir. Bu husus ile ilgili olarak Tunaya, Müdafaa-i Hukuk Hareketi’nin geniş bir nispette, memleket içindeki İttihat ve Terakki teşkilatına dayanarak teşekkül ettiğinin altını çizmektedir.³⁶³ Nitekim Cumhuriyet Devrimi’nin başarıya ulaşmasındaki en önemli faktörlerden biri öncü bir siyasi örgütlenmenin varlığı olmuştur. Mustafa Kemal’in, Kurtuluş Savaşı ve devrimler sürecinde öncelikli olarak önem verdiği konunun, yerel-bölgesel çapta ve dağınık bir örgütlenme modeli yerine, milli çapta ve tek bir örgütlenme modeli olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Sivas Kongresi’nde, yurt çapında dağınık olan tüm yerel örgütlenmeler ‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ adı altında birleştirilmiş ve bu yapı daha sonra kurulacak olan CHP’nin omurgasını teşkil etmiştir. Zira Mustafa Kemal’in, 10 Mayıs 1931 günü CHP Üçüncü Büyük Kongresi’ndeki açış konuşmasında, “ *Arkadaşlar, Birinci Genel Kongremiz bundan oniki sene evvel Sivas’da bir mektep dershanesinde yapılmıştı* ”³⁶⁴ şeklinde başlayan ve partinin birinci genel kongresi olarak Sivas Kongresi’ne atıf yapan ifadeleri bunun açık bir göstergesidir. Sonuç olarak Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı 1918 yılını takip eden süreçte vuku bulan köklü dönüşümlerin meşrutiyet dönemiyle iç içe geçtiğinin ve gerek kurtuluş kadrosunun gerekse de ideolojisinin köklerini bu dönemde bulduğunun altı çizilmelidir.

2.1.5. Türk Devriminin Diyalektiği: ‘Kuruluş’ ve ‘Kurtuluş’

30 Ekim 1918 tarihinde Limni Adası’nın Mondros Limanı’nda imzalanan mütareke antlaşması Osmanlı Devleti açısından Dünya Savaşını hukuken sona erdirmiş olsa da, dayatılan ağır şartlar ve bunun sonrasında girişilen işgaller Anadolu coğrafyasında yeni bir direniş hareketinin ruhunu tetiklemiş, bu da öncülerinden çok daha farklı bir karakterde ve mecrada yeni bir savaşın, Türk Kurtuluş Savaşı’nın, ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Türk Devrimi’nin koşullarının hazırlanmasında ve Türkiye Cumhuriyeti’nin temellerinin atılmasında hiç kuşkusuz ki bu savaş oldukça özel bir öneme sahip olmuştur.

³⁶³ Tunaya, “Hürriyetin...”, s. 66.

³⁶⁴ Aktaran: Doğu Perinçek, **Atatürk’ün CHP Program ve Tüzükleri**, İstanbul 2008, s. 23.

Öncelikle söz konusu bu mücadele Dünya Savaşının getirdiği yıkımın yarattığı devrimci konjonktür içinde hem İngiltere'nin başını çektiği itilaf bloğuna, hem onların desteğindeki diğer devlet ve kuvvetlere, hem de statükodan yana tavır koyan saray ve İstanbul hükümetlerine karşı yer yer sıcak yer yerse de diplomatik bir savaş biçiminde şekillenmiş, dolayısıyla da salt militer niteliğinin ötesinde çok daha komplike bir biçim almıştır. Bülent Tanör, Türk Devrimi'nin ön adımı niteliğindeki Kurtuluş Savaşı'nın kendine özgü pratiğine dair bu iç içe geçmişliği 'devlet sorunu' ve 'iktidar sorunu' kavramlarıyla açıklamıştır. Buna göre 'devlet sorunu' makro anlamda bir tarafta itilaf bloğunun ve padişah ile onun uydusundaki İstanbul hükümetlerinin, öte tarafta da yerel-bölgesel direniş örgütlerinin ve en nihayetinde de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tezlerini içeren, kısacası nasıl bir devletin olabileceğine ya da olması gerektiğine odaklanan bir kavram iken, 'iktidar sorunu', yaşanan iktidar boşluğundan ortaya çıkan, dolayısıyla da doğrudan olanla ya da olmakla olanla bağlantılı, elle tutulur, somut bir olgudur. Zira Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve sahip olduğu toprakların büyük bir bölümünü yitiren Osmanlı'nın mütareke sınırları içindeki alanlarda dahi otoritesini hâkim kılamaması, mali bakımdan iflas halinde olması, devlet aygıtının merkez ve taşra örgütleri arasındaki bağının zayıflaması sonucu başkentte alınan kararların uygulama alanının gittikçe daralması, yasama, yürütme ve yargısının işgalci devletlere bağımlı bir hale gelmesi ve Meclis-i Mebusan'ın padişah tarafından feshi sonrasında rejimin meşruti niteliğinin kişisel ve mutlakıyetçi bir karaktere bürünmesi, yaşanan iktidarsızlığın ve kâğıt üzerinde var olmayı sürdüren saltanatın fiiliyatta 'başkent monarşisi'nden öte gidemediğinin açık bir göstergesidir.³⁶⁵ Sonuç olarak böyle bir süreç içerisinde önce 'devlet sorunu' ardından da 'iktidar sorunu' çözülmüş değil, tam tersine yerel-bölgesel kongre hareketleri ve onların temsil ettiği yeni iktidar(lar) olgusu devlet sorununun çözüm anahtarını beraberinde getirmiştir.³⁶⁶

Yaşanan iktidar mücadelesinin ve bu paralelde gerçekleşen Kurtuluş Savaşı'nın sınıfsal niteliği üzerindeki temel belirleyici faktör hiç kuşkusuz ki söz konusu savaşın verildiği Anadolu coğrafyasının sosyo-ekonomik yapısıdır. Daha yalın bir ifadeyle Kurtuluş Savaşı'nın tüm temel stratejileri Anadolu'nun 20.yüzyıl başındaki sınıfsal gerçekliği üzerine kurulmuştur.³⁶⁷ Yaklaşık 14 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilen 1919

³⁶⁵ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarı**, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 77-89.

³⁶⁶ Bülent Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, 8.Baskı, İstanbul 2007, s. 61.

³⁶⁷ Mehmet Devrim Topses, **Kurtuluş Savaşı Sosyolojisi**, Ankara 2009, s. 124.

yılı Anadolu'su,³⁶⁸ prekapitalist üretim ilişkilerinin yaygın olduğu geri kalmış bir tarım ekonomisinin baskın izlerini taşımaktadır. Aşiret, ırk ve mezhep bağlılıklarının millet bağlılığından çok daha ön planda olduğu böyle bir yapıda toprağa dayalı üretim yapan köylülerin önemli bir bölümü eşraf veya toprak ağası gibi nüfuzlu kişilerin ekonomik ve siyasi denetimleri altındadır.

Eşrafın tarihi köklerini, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerine dek götürmek mümkündür. Zira bu dönemde saray tarafından atanan resmi görevlilerin muhatabı konumunda olmanın ötesinde devlet üzerinde hiçbir tesir ve nüfuzları olmayan bu kişiler merkeze karşı halkın sözcülüğü misyonunu üstlenmiş ve 'halkın vekili' olarak görülmüşlerdir. Ancak geleneksel toprak sisteminin çözüldüğü ve reayadan vergi toplama görevinin o dönemin yerel güç odaklarına devredildiği 17.yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu zümre iktisadi anlamda güçlenmeye ve merkezi idareye karşı yerel nüfuzlarını daha çok kullanmaya başlamıştır.³⁶⁹ İncalcık 18.yüzyılda taşra, eşraf ve ayan hanedanlarının yerel güçler olarak sahneye çıkmalarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin bir bakıma da olsa merkeziyetçiliğini kaybettiğini ileri sürmüştür.³⁷⁰ Zira Sened-i İttifak söz konusu ademi-merkeziyetçiliğin ulaştığı zirveyi gözler önüne sermektedir. Her ne kadar II. Mahmut ile birlikte merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek adına radikal bir takım adımlar atılmış ve ayanlık müessesesi resmi olarak ortadan kaldırılmışsa da, bu zümre, taşradaki idari meclisler, mahkemeler ve bazı ihtisas komisyonları vasıtasıyla nüfuzlarını devam ettirebilmişlerdir. 1847 yılındaki Tapu Nizamnamesi ve 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi de bunların iltizam yoluyla yararlandıkları toprağın mülkiyetini ellerine geçirmesinin önünü açmıştır.³⁷¹ Kısacası eşrafın Osmanlı toplumsal yapısı içerisindeki güç ve nüfuzu merkezi yönetimin gücü veya güçsüzlüğü paralelinde iniş çıkışlarla da olsa 20.yüzyılın başına kadar süregelmeyi başarmıştır. Taner Timur, 20.yüzyıl Anadolu'sunda ekonominin

---

³⁶⁸ 1919 yılında, Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan bölgenin nüfusunu sadece sayı yönünden tahmin edebilmek için bile Osmanlı kaynaklarının yanı sıra, yabancı kaynakların da bulgularından yararlanmak zorunluluğu doğmuştur. Osmanlı hükümeti, 14 Mart 1914 verilerine dayanarak çeşitli vilayetler ve bağımsız mutasarrıflıklar için 14 Nisan 1919'da bir nüfus tahmini yayınlamıştır. Bu tahmini temel alarak, eldeki verileri, dış kaynakların ve vilayet salnamelerinin işığı altında düzenledikten sonra ise 14.118.968 sayısına ulaşmıştır. Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "... Vaziyet Ve Manzara-i Umumiye"**, İstanbul 1971, s. 14–16.

³⁶⁹ İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde bu terim herhangi bir şehir ve kasabanın nüfuzlu kişileri veya ileri gelenleri anlamında 'ayan' ve 'erkân' ile aynı anlamda kullanılmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "ayan" maddesi, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 40–42.

³⁷⁰ Editör: Halil İncalcık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 2.Baskı, İstanbul 2006, s. 537.

³⁷¹ Ayşe Durakbaşa, "Taşra Burjuvazisinin Tarihsel Kökenleri", **Toplum ve Bilim**, sayı 118 (2010), s. 13.

kasaba ve şehir seviyesinde tüccar ve tefeci sermayenin egemenliği altında olduğunu ve yer yer ağanın da tefeci sermayedar niteliği taşıdığını ifade etmektedir. Zira banka kredisinin gelişmediği bir ortamda tefecilik, yüksek faizli borçlar şeklinde ortaya çıkmaktadır.³⁷² Avcıoğlu'nun, Sadrazam Kamil Paşa'nın 1882 tarihli raporundan eşrafa ilişkin aktardığı hususlar son derece çarpıcıdır:

*“Eşraf, kasaba ve köylerde olan kafadar ve yandaşlarıyla daima haberleşmekte ve işlerinde birbirlerine yardımcı olmaktadır. Çoğunlukla avam takımı dahi taraf taraf bunlara mensup olarak bir şeyden sıkıldıkça kendilerine başvururlar ve onların sözleri üzerine hareket ederler.”*³⁷³

Kamil Paşa'ya benzer şekilde köycülük akımının ileri gelen simalarından Dr. Reşit Galip ise 1920 yılında ağa ve eşrafın gücü hakkında şunları söylemiştir:

“Bizde gelenek olmuştur, büyük memurların daha küçüklere verdikleri başlıca emir ve öğüt, eşraf ile hoş geçinmektir. Bir memur, eşrafın işine yaramayacak bir yol tuttu mu ölüme hazırdır, ya atılır, ya başka yere sürülür.

İllerde valiler bile zorbalar elindedir. Herhangi bir il merkezinde Mehmet Bey, Hasan Bey... adı altında anılan kişilerin yalnız sanları değişmiştir... Zaten onları bey yapan biziz, köylü onlara yine ağa der...

*Hükümet, İçişlerinden Eğitim işlerine, Evkafından Tapusuna... hep bunların elindedir... Adalet işleri de eşrafın elinde ve yetkisindedir. Bir köylü, ağaya, ağalara boyun eğmedi mi, herhangi bir konuda mahkemeye düşünce haksız çıkar. Ağanın koruduğu karşı taraf kesinlikle kazanır. Köylü ağasına yaranmaz, hoş görünmezse, her kapıdan kovulup, her işten zarar edeceğini çok iyi bilir. Ağalar işte böyle hükümeti kullanarak köylüyü yönetirler.”*³⁷⁴

Bu tarihsel gerçeklerin perspektifinden bakıldığında özellikle Anadolu'dan göç etmiş bir kısım Rum nüfus ile tehciye maruz kalmış Ermeni unsurların geride bıraktıkları veya gerçek fiyatlarının çok altında sattıkları topraklar, eşrafın Kurtuluş Savaşı'nı desteklemeleri için oldukça kuvvetli bir saik olarak görülebilir.³⁷⁵ Zira eşrafın önderlik ettiği yerel direnişlerin ilk etapta itilaf devletlerinin işgaline karşı değil de, daha ziyade sonraki süreçte ortaya çıkan Yunan ve Ermeni tehlikesi üzerine başlaması, hatta zaman

³⁷² Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, 6.Baskı, Ankara 2008, s. 17.

³⁷³ Aktaran: Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 3, İstanbul 2002, s. 983-984.

³⁷⁴ Aktaran: Avcıoğlu, “Milli...”, s. 984.

³⁷⁵ Keyder, a.g.e., s. 105-106.

zaman ‘düvel-i muazzama’ ile yakınlaşma ve onu hoş tutma tavrı bunun açık bir göstergesidir.³⁷⁶ Kısaca özetlemek gerekirse bu süreçte eşrafın öncelikli talebi Yunan ve Ermeni tehdidinin savuşturulması ve sahip oldukları ekonomik gelir kaynakları üzerinde siyasal güvencelerin sağlanması olmuş, yönetim biçimi ne olursa olsun, mülklerinin bulunduğu bölgelerin kendi denetimlerinde kalması onlar için temel önceliği teşkil etmiştir.³⁷⁷

Anadolu’nun tarımsal üretim ilişkileri ve mülkiyet düzeni incelendiğinde ise bir yandan yaygın küçük üreticilik diğer yandan da büyük toprak sahipliği Cumhuriyet öncesi dönemi tarımının temel özelliği olarak ortaya çıkmaktadır.³⁷⁸ Tablo 2.1.1. 1913 yılındaki işlenebilir toprakların tahmini dağılımını şu şekilde vermiştir:

Tablo 2.1.1.

İşlenebilir Toprakların Tahmini Dağılımı (1913 Yılı)				
	Aile Sayısı (Adet)	Çiftçilere Oranı (%)	Toprak Miktarı (Hektar)	Toprak Oranı (%)
Toprak Ağası	50.000	5	5.000.000	65
Az ve Orta Topraklı Köylü	870.000	87	2.700.000	35
Topraksız Köylü	80.000	8	-	-

* Bu tablo Doğan Avcıoğlu’nun hazırladığı tablodan derlenerek hazırlanmıştır.³⁷⁹

** 1913 yılında işlenebilir toprağın 9.3 milyon hektar olduğu tahmin edilmiştir. Ancak bu tablo söz konusu toprakların 7.7 milyon hektarını kapsamaktadır.

*** Bu döneme ilişkin ayrıntılı ve güvenilir verilerin sınırlı olması sebebiyle buradaki rakamların da ne oranda doğru olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak söz konusu bu tablo genel bir fikir edinmek adına önemli ipuçları vermektedir.

Tüm bu verilerden de görüleceği üzere 1913’lerde topraksız köylü oranı hiç de yüksek değildir. Köylü ailelerinin %87’si az ve orta büyüklükte bir toprağa sahiptir. (Aile başına ortalama 30 dönüm (3 hektar) düşmektedir.) Diğer bir ifade ile Anadolu’da küçük tarım işletmeleri yaygındır. Öyle ki feodal üretim ilişkilerinin ağır bastığı Bitlis, Muş ve Bingöl dolaylarında bile ortalama işletme büyüklükleri 85 dönüme (8,5 hektar) ancak ulaşmaktadır.³⁸⁰ Özetle Keyder’in de vurguladığı üzere Anadolu’daki köylülük

³⁷⁶ Tanör, “Kurtuluş...”, s. 40.

³⁷⁷ Topsis, a.g.e., s. 58.

³⁷⁸ Tefik Çavdar, “Devralınan İktisadi Miras”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, s. 1051.

³⁷⁹ Avcıoğlu, “Türkiye’nin...”, s. 187.

³⁸⁰ Çavdar, “Milli...”, s. 24.

Avrupa'daki gibi mülksüz değildir, ayrıca da tarımda ücretli emeğin bulunduğu kapitalist üretim ilişkileri gelişmemiştir.³⁸¹

Ancak gelinen bu noktada az ve orta topraklı köylülerin haricinde, işlenebilir toprağın %65'inin kırsal nüfusun yalnızca %5'ini oluşturan toprak ağalarının elinde olduğunun da vurgulanması gerekir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da egemen üretim ilişkisi, büyük toprak sahibi-ortakçı bağıntısı içinde sürdürülen yarı feodal bir nitelik sergilemekte ve artık ürüne cebren ya da dinsel kontrole dayanan mekanizmalar üzerinden el konulmaktadır. Nitekim yarı feodal bu niteliğin orta ve kuzey bölgelere doğru gittikçe zayıflamaya başladığının, özellikle Batı ve Güney Anadolu'da bir hayli çözüldüğünün altı çizilmelidir.³⁸²

Anadolu köylerinin genel yapısına bakıldığında birçoğunun 500 kişiden az nüfuslu oldukları ve hem birbirlerinden hem de yol kavşaklarından uzak alanlarda konumlandıkları söylenebilir.³⁸³ 1919 yılı Anadolu'sunda tarımsal iç pazarın oluşmasının önündeki büyük bir engel hiç kuşkusuz ki son derece cılız olan ulaşım ağıdır. Zira savaşın hemen başlarında hâlihazırdaki demiryollarının tamamı yabancı şirketler tarafından işletilmekte, eldeki lokomotif ve vagonlar ise hem nitelik hem de nicelik yönünden yetersiz durumdadır. Karayollarında ise durum çok daha vahim bir tabloyu gözler önüne sermekte, toplam uzunluğu 9711 kilometre olarak tahmin edilen yolların bütüne yakını 3-5 metre genişliğinde, ham zeminli, kısa zamanda bozulan, yaklaşık üçte ikisi ıslaha muhtaç ve acilen bakım isteyen, kalanı ise sil baştan yapımı gereken bir haldedir. Sonuç olarak tarımın izole alanlar içerisinde üretim yapması, nüfusunun %80'inden fazlası kırsal alanlarda yaşayan ülkenin komşu diğer bölgeleri, hatta kendi kentsel alanlarını bile besleyemez duruma gelmesine salık vermiş ve Kurtuluş Savaşı'nın başında Anadolu, halkı Ege ve Çukurova dışında tarım kesiminde geçimlik üretim yapan, dolayısıyla da ekonominin bütünü üzerinde etkin role sahip olamayan bir sosyo-ekonomik özellik sergilemiştir.³⁸⁴ Şu ana kadar verilen tüm bu bilgiler paralelinde Anadolu köylüsünde sınıfsal bilince dayalı bağımsızlık isteminin henüz gelişmediği, geçimlik de olsa küçük toprak sahipliğinin kendilerini devrimci bir unsur olma yolunda alıkoyduğu ve buna

---

³⁸¹ Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, s. 1259.

³⁸² Güven Gülöksüz – Yiğit Gülöksüz, "Kırsal Yapı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, s. 1243.

³⁸³ Hasan Reşit Tankut, **Köylerimiz Bugün nasıldır, Dün nasıldı, Yarın nasıl olmalıdır**, 1939, s. 15.

³⁸⁴ Çavdar, "Milli...", s. 27-28, 80-84.

mukabil 1911 yılından beri aralıksız süregelen savaşlar neticesinde yaşanan yorgunluk ve tükenmişliğin de “*Şimdi benim vatanım da, yurdum da aha şu tarlanın ucu! Düşman oraya gelinceye kadar benden hayır bekleme*”³⁸⁵ ifadelerinde karşılık bulduğu söylenebilir.

Anadolu'nun o zaman zarfındaki sanayi verilerine bakıldığında ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çağın koşullarına göre oldukça geri bir durumda olduğu açıkça görülmektedir. Zira 1915 yılında yapılan sanayi sayımı, bugünkü Türkiye'de 50 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısını 282 adet olarak vermiş, ayrıca bunların 155'inin İstanbul'da, 62'sinin İzmir'de ve geriye kalan 65 tanesinin de Bursa, Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit gibi Batı Anadolu'nun farklı şehirlerinde konumlandıklarını saptamıştır. Yaklaşık 13.500 kadar işçinin çalıştığı bu işyerlerinin sermaye açısından dağılımına bakıldığında ise bunların yaklaşık olarak %85'inin gayrimüslimlerin ve yabancıların (% 50'si Rumların, %20'si Ermenilerin, %10'u yabancıların ve %5'i de Yahudilerin) kontrolünde olduğu, dolayısıyla da milli bir sanayi burjuvazisinin yok denilebilecek nispette cılız olduğu gözler önüne serilmektedir.³⁸⁶ Bu veriler ışığında bilinçli bir işçi sınıfının varlığından, güçlü işçi örgütlenmelerinden ve hareketlerinden bahsetmek hiçbir şekilde mümkün olmamaktadır.³⁸⁷

Ticaret ve imalat sektörlerine bakıldığında da tablonun gayrimüslimler lehinde olduğu son derece aşikârdır. Zira 1912 yılında iç ticaretle uğraşan 18.000 kadar işyerinin %49'u Rumlara, %23'ü Ermenilere, %19'u Levanten ve diğer gayrimüslimlere, %15'i ise Türklere aittir. Yine 1919 yılında Batı Anadolu'da faaliyet göstermekte olan 3300 adet imalat sanayinin %73'ü Rumların elindedir.³⁸⁸ Özetle 20.yüzyıl Osmanlı'sında, çoğunlukla tüccar, banker ve aracılardan ibaret gayrimüslim ticaret burjuvazisi son derece baskındır.³⁸⁹

Daha ziyade İstanbul ve İzmir'de kümelenmiş ve esas olarak yabancı sermaye ile Osmanlı pazarı arasında aracı niteliğindeki büyük ticaret burjuvazisine bakıldığında ise bunların, Timur'un da ifade ettiği üzere sanayi burjuvazisine dönüşerek Anadolu'da kapitalizmi geliştirecek devrimci bir niteliğe sahip olmadığı,³⁹⁰ aksine komprador bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Çoğunluğu Rum, Ermeni, Musevi ve Levantenlerin oluşturduğu bu grup ekseriyetle İngiliz ve Fransız sermayesi ile yakın ilişkiler içerisinde

³⁸⁵ Aktaran: Avcıoğlu, “Milli...”, s. 909.

³⁸⁶ Çavdar, “Milli...”, s. 54-55,58, 66.

³⁸⁷ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, **Bir Sovyet Tarihçisinin Gözüyle Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1923)**, Çev: Ataol Behramoğlu, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 76.

³⁸⁸ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 5. Baskı, İstanbul 2002, s. 98-99.

³⁸⁹ Keyder, a.g.e., s. 101.

³⁹⁰ Timur, “Türk...”, s. 16.

iken, daha az sayıdaki Türk unsurlar Alman ve Avusturya sermayesi ile temas içinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla itilaf ve ittifak devletleri arasında savaş alanlarında süregelen mücadele, kendilerine bağlı büyük tüccarlar arasında da ekonomik zeminde söz konusu olmuştur. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki hükümetlerinin uyguladığı politikalar neticesinde güçler dengesi Türk unsurlar lehinde gelişirken, savaş sonrası süreçte gayrimüslim kesim tekrardan avantajlı duruma gelmiştir. Bu bağlamda Türk kompradorlar her ne kadar ekonomik çıkarlar ve konumlarını geliştirebilmek adına Osmanlı Devleti'nin parçalanması planlarına karşı çıkmışlarsa da, özellikle Kurtuluş Savaşı karşısında takındıkları mesafeli tavır ve manda yandaşlığı sebebiyle küçük taşra burjuvazisinden köklü biçimde ayrılmışlardır.³⁹¹ Kısacası İttihat ve Terakki iktidarının Dünya Savaşı sürecinde izlediği milli iktisat politikasının ve savaş döneminde göz yumduğu büyük vurgun ve kârların İstanbul ve İzmir'den ziyade taşra vilayetlerinde yeni yeni oluşmakta olan küçük sanayi ve ticaret burjuvazisi (tüccar, esnaf, işadami, zanaatkâr ve küçük sanayici) üzerinde etkili olduğu, onların sınıfsal durumunu pozitif yönde beslediği ve bilinçlerini de ulusal yönde törpülediği söylenebilir. Zira bu süreçte Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yaygınlık kazanan ticari faaliyetlerin yanı sıra özellikle pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu yörelerinde gelişen milli bankacılık faaliyetleri de o zamana dek yabancıların ve gayrimüslim tebaanın tekelinde görülen bu alanların Müslüman-Türk unsurların eline geçmesi ile sonuçlanmıştır.³⁹² Özetle çoğunlukla taşradaki Müslüman-Türk tüccar ve işadamlarının Kurtuluş Savaşı'na desteklerinin altında gayrimüslim burjuvaziye yönelik muhalif konumları ve bu doğrultuda onların göçler ve tehcir sebebiyle terk ettikleri bol kazanç getiren konumlarını ele geçirmek arzuları sınıfsal anlamda belirleyici olmuştur.³⁹³

Anadolu'daki direniş hareketlerinin örgütlenme sürecini hızlandırması sebebiyle Kurtuluş Savaşı'nın dönüm noktalarından biri sayılabilecek hadiselerden ilki Fransız üniforması taşıyan Ermeni lejyonunun ve onlara destek veren çetelerin Hatay Dörtyol'da yaptıkları yağma, zulüm ve cinayetler, diğeri ise hiç kuşkusuz ki batıda 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan ordusunun İzmir'e çıkması ve sonrasında kent ve yakın çevresini işgal ederek iç bölgelere doğru ilerlemeye başlamasıdır. Zira 19 Aralık 1918 tarihinde Ermeni askerlerin çoğunluğu teşkil ettiği Fransız müfrezesine atılan kurşun Kurtuluş Savaşı'nın ilk

---

³⁹¹ Şamsutdinov, a.g.e., s. 98-99.

³⁹² Toprak, a.g.e., s. 164.

³⁹³ Keyder, a.g.e., s. 105.

kurşunu sayılmakla beraber, yurt genelinde bundan çok daha büyük bir tepki Yunan işgali ile birlikte ortaya çıkmıştır.³⁹⁴ Berkes ilk direniş akımlarının, 1908 Devrimi sonrasında ortaya çıkan din motiflerinden arınmış siyasal tepkilerden daha ileri boyutta olduğunu, partiler ve meslekler üstü bir savaşıma tepkisi niteliği taşıdığını vurgulamıştır.³⁹⁵

Özelde Kurtuluş Savaşı'nın, genelde ise Türk Devrimi'nin örgütlenme pratiği incelendiğinde, iktidar ve devlet sorununun çözümünde yerelden bölgele, bölgeselden ulusala ve ulusaldan da Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne doğru dört aşamalı bir yolun kat edildiği görülmektedir. Bu bağlamda birinci aşamayı yerel kongreler teşkil etmiş, Mondros Antlaşmasını takip eden süreç içerisinde kurulan kurtuluşçu örgütlenmeler ve toplanan 30 kadar kongre büyük oranda yerel bir nitelik taşımıştır. Yerelliğin bölgeselliğe yükselişinin uğrak noktaları ise doğu sınırında Büyük Kars Kongresi, kuzeydoğuda Erzurum Kongresi, batıda İzmir Büyük Kongresi ile Alaşehir Kongresi ve Trakya'da da Büyük Edirne Kongresi olmuştur.³⁹⁶ Gerek yerel gerekse de bölgesel nitelikli bu kongrelere daha ziyade o yörenin eşraf, tüccar, toprak sahibi ve din adamı gibi seçkinlerinin önderlik ettiğinin altı çizilmelidir.³⁹⁷ Tanör, yerel seçkinlerin genel kültür düzeyleri ve siyasal kavrayışları bakımından oldukça erişkin bir düzeyde olduklarını ifade etmiştir. Tanör'e göre onların bu erişkinliğinin altında 1840'lardan beri görev aldıkları yerel yönetimler ve meclislerde kazandıkları tecrübelerin payı son derece büyüktür. Kısacası "80 yıla varan bu deneyim birikimi, 1920'lerin özel koşullarında kendini bu şekilde yeniden üret(miştir)." Ayrıca bu örgütlenmelerde önderleri yurt dışına kaçmış olsa da, Anadolu'daki etkinlikleri büyük ölçüde süren İttihatçıların da önemli rol oynadıklarının göz ardı edilmemesi gerekir. Özellikle eşraf, din adamları ve diğer yerel seçkinlerin birleştirilmesinde İttihat ve Terakki mensuplarının katkıları azımsanamayacak oranda kritik olmuştur.³⁹⁸ İttihatçılar bu süreçte fırkacılık mücadelesini ikinci plana atarak tüm güçlerini işgalci kuvvetlere karşı seferber etmeyi uygun görmüşlerdir. Zira onların bu stratejisinin ardında, "Müdafaa-i Hukuk'un Meşrutiyet'in kanlı mirası olarak gördüğü fırkacılıktan nefreti",³⁹⁹ dolayısıyla da kendi adları altında örgütlemeye çalışacakları bir teşkilatın geniş çapta destek görmeyeceği inancı hâkim olmuştur. Bu nedenle ilk etapta

³⁹⁴ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 1, İstanbul 1998, s. 5-6, 18.

³⁹⁵ Berkes, a.g.e., s. 478.

³⁹⁶ Tanör, "Türkiye'de...", s. 97-98,107.

³⁹⁷ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker Ve Siyaset**, İstanbul 2010, s. 180-181.

³⁹⁸ Tanör, "Kurtuluş...", s. 70.

³⁹⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk Ve Atatürkçülük**, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 41.

siyasi kimliklerini açıkça ön plana çıkartmamayı uygun bulmuşlar, iktidara yeniden gelme planlarını da savaşın kazanılması sonrasına dek ertelemişlerdir.⁴⁰⁰

Örgütlenmenin üçüncü, yani bölgeselden ulusala geçiş aşamasına bakıldığında ise gerek savaşa ve devrime önderlik edecek Mustafa Kemal önderliğindeki asker-sivil bürokrat çekirdeğin, gerekse de direnişin merkezileştirilmesi olgusunun 22 Haziran 1919 tarihli Amasya Tamimi'nde ortaya çıktığının, yerel nitelikli Erzurum Kongresi'nde oluşturulan 'Heyet-i Temsiliye' ile aşama kaydettiğinin ve en nihayetinde Sivas'ta toplanan kongrede kurulan 'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri' ve formüle edilen 'Misak-ı Milli' ile bir üst safhaya taşındığının altı çizilmelidir. Öncelikle bu üçüncü aşamanın da tıpkı ilk iki aşamada olduğu üzere pratik bir takım zaruretlerden dolayı gündeme geldiğinin bilinmesi gerekir. Zira her ne kadar yerel ve bölgesel kongreler, yaşanan devlet ve iktidar sorununun teslimiyet ve baş eğmeyle değil, direnme ve bağımsızlıkla aşılabileceği gerçeğini gözler önüne sermiş ve bu doğrultuda eşraf, mülk sahipleri, din adamları ve aydınlar arasında belki de ilk defa olarak siyasal bir takım ittifakları mümkün kılmışlarsa da, amaç, süre ve alan bakımından geçici ve dar kapsamlı olmaları, kendi aralarında iletişim kuramamaları ve topyekûn bir savaşı gerçekleştirecek nizami bir orduya sahip olmamaları sebebiyle dışarıdan yönelen şoklar karşısında büyük kırılğanlıklar yaşamışlardır.⁴⁰¹ Bu bağlamda Meşrutiyet'in on birinci yıldönümü gibi oldukça anlamlı bir günde toplanan Erzurum Kongresi, sonraki süreçte savaşa ve devrime önderlik yapacak olan asker-sivil bürokrat kadro ile yerel seçkinlerin müşterek taleplerini 'milli sınırlar içinde vatanın bölünmez bir bütün olduğu' esası etrafında uzlaştıran bir kongre olmasının yanı sıra önderlik ve inisiyatifi de yerel-bölgeselden ulusala kaydırması açısından bir ara adım niteliğindedir. Ancak her ne kadar bu sıçrayış kâğıt üzerinde Sivas Kongresi ile gerçekleştirilmiş ise de, fiiliyatta söz konusu bu birlikteliğin sağlanması pek de kolay olmamıştır. Zira daha çok eşraf ve diğer nüfuzlu kişilerin teşkil ettiği yerel-bölgesel örgütlerin bir bölümü uzun süre asker-sivil bürokrat kadronun önderlik ettiği merkezi bir idarenin emri altına girmeye ayak direterek kendi kongrelerini toplamayı devam ettirmişlerdir.

Tablo 2.1.2. Erzurum Kongresi ile Sivas Kongresi'ne katılan delegelerin meslekler ve temsil açısından karşılaştırmalı dağılımını şu şekilde vermiştir:

⁴⁰⁰ Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İstanbul 2010, s. 17.

⁴⁰¹ Tanör, "Kurtuluş...", s. 75.

Tablo 2.1.2.

MESLEK	ERZURUM KONGRESİ		SİVAS KONGRESİ	
	DELEGE SAYISI	TEMSİL ORANI (%)	DELEGE SAYISI	TEMSİL ORANI (%)
Eşraf, Çiftçi ve Tüccar	16	28.5	6	19.3
Emekli ve Faal Devlet Memuru	7	12.5	7	22.6
Emekli ve Muvazzaf Asker	7	12.5	7	22.6
Din Adamı	6	10.7	2	6.5
Hukukçu	6	10.7	4	12.9
Emekli ve Faal Milletvekili	5	8.9	2	6.5
Öğretmen	4	7.1	-	-
Doktor	2	3.6	-	-
Gazeteci	2	3.6	-	-
Mühendis	1	18	-	-
Öğrenci	-	-	3	9.7
TOPLAM	56 KİŞİ	% 100	31 KİŞİ	% 100

* Bu tablonun Erzurum Kongresi'ne ait bölümü Suna Kili'den, Sivas Kongresi'ne ait bölümü ise Ahmet Demirel'den alınan verilerden derlenerek hazırlanmıştır.⁴⁰²

Buradan da görüleceği üzere Erzurum Kongresi yerel bir nitelik taşımasına rağmen delege sayısı itibariyle daha geniş kapsamlı bir kongre olmuş, buna mukabil ulusal nitelikteki Sivas Kongresi temsil açısından bekleneni verememiştir. Ulusal nitelikli bir kongreye katılım isteksizliğinin altında yatan temel sebepler hiç kuşkusuz ki Batı Anadolu'daki direniş örgütlerinin menfi tutum ve davranışları ile açıklanabilir. Zira onlara göre tüm bu örgütlerin bir merkez altında birleşmesi gerekli değildir. Çünkü içinde bulunan sorunlar birbirinden oldukça farklıdır, doğuda Ermenistan, batıda ise Yunanistan sorunu söz konusudur. Özetle direniş sadece Yunan ve Ermeni sorunlarına indirgenmiş, emperyalizm gerçeği tam anlamıyla kavranamamıştır. Bu perspektiften bakıldığında ortaya çıkan diğer önemli bir fikir ayrılığının Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması hususunda yaşandığının, doğudaki önderliğin parlamentodan yana bir talep içerisinde bulunarak bunda ısrarcı olduğunun, fakat batıdaki kişi ve grupların bu konuyu önceliklerine almadığının altı çizilmelidir. Tüm bunların yanı sıra batıdaki önderliğin ağırlıklı olarak eşrafın, doğudakinin ise subayların elinde olmasının da önemli bir etken olduğu söylenebilir.⁴⁰³ Zira Sivas Kongresi'ne asker-sivil bürokrat kesimlerce yapılan bu çağrının 'İttihatçı' ve 'asker işi' olarak algılanması büyük olasılıkla mümkün gözükmemektedir.

⁴⁰² Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi 1**, İstanbul 2000, s. 52-54; Demirel, a.g.e., s. 23.

⁴⁰³ Akşin, "Kısa...", s. 136.

Ayrıca bu kongrede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin “*her türlü particilik cereyanlarından ve şahsi ihtiraslardan külliyen arınmış ve uzaklaşmış*”⁴⁰⁴ olduğunun ilan edilmesi ihtiyacı da yukarıdaki yargıyı oldukça güçlendirmektedir.⁴⁰⁵ Akşin, Sivas Kongresi’ne beklenen delege sayısının 120 ila 183 arasında olduğunu, bu denli az katılımı gören Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yapılan kongrenin başarısız olduğuna hükmederek ‘Büyük Anadolu Kongresi’ adıyla yeni bir kongre toplamaya karar verdiklerini ifade etmektedir.⁴⁰⁶ Ancak savaşın kendine özgü pratiği içerisinde temsil sorunu çözülmüş, 20–22 Ekim 1919 tarihli Amasya Görüşmeleri ve Protokolü Sivas’ta yapılan bu kongreyi ulusal bir kongre olarak tanımış ve yapılması planlanan Büyük Anadolu Kongresi’ne gerek duyulmamıştır.⁴⁰⁷ Yine de Sivas Kongresi’nde temelleri atılan ve Amasya Görüşmelerinde meşruluğu onaylanan milli temsil ve birlikteliğin tam anlamıyla Büyük Millet Meclisi’nin açılmasından sonra gerçekleştiğinin altı çizilmelidir.

Büyük Millet Meclisi’ne giden süreçte Sivas Kongresi’nde alınan kararların ve saraya yapılan baskıların payı oldukça büyük olmuştur. Her ne kadar Mustafa Kemal yeniden açılacak Osmanlı Meclis-i Mebusan’ının Anadolu’da toplanmasını arzu etmişse de, 1919 Kasım’ında Heyet-i Temsiliye’nin kendi içinde Sivas’ta yaptığı toplantıda ağır basan görüş İstanbul’dan yana olmuştur. Ayrıca meclisin açılmasını takip eden süreçte, çoğunluğu teşkil eden Müdafaa-i Hukuk temsilcilerinin sergiledikleri uysal ve ürkek tavırlar da Anadolu hareketinin arkasından esen güçlü rüzgârların Osmanlı payitahtında yumuşamasına, ardından da ters yüz olmasına sebebiyet vermiştir. İnisyatifin İstanbul’un eline geçtiği bu zaman diliminde en az geçmişte yaşanan Ermeni ve Yunan hadiseleri kadar etkili, tokat niteliğindeki bir hamle ‘Misak-ı Milli’yi kabul eden meclisin İngiliz işgal kuvvetlerinin başını çektiği bir darbe ile basılması ve birçok vatansever siyasetçi, fikir adamı ve gazetecinin tutuklanması üzerine cereyan etmiştir. 16 Mart 1920 tarihinde yaşanan bu olay hiç kuşkusuz ki Meclis-i Mebusan’ın çalışamaz hale gelmesinin ve tehirinin, dolayısıyla da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin, tüzüğünün 4. maddesi uyarınca ülke yönetimini üstlenmesinin önünü açmıştır.⁴⁰⁸ Kısacası milliyetçi dalgayı sindirmeyi planlayan işgalci kuvvetlerin taktiksel hataları bir kez daha onu

⁴⁰⁴ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt: 3 (1919), 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 362.

⁴⁰⁵ Sivas Kongresi’nde Teklif Encümeni’nce saptanan yemin metninin ilk halinde “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ihyasına çalışmayacağıma*” ibaresi varken, bu ifade yaşanan tartışmalar sonrasında kaldırılmış ve ilgili metne son şekli verilmiştir. Bkz. Tunaya, “Türkiye’de...”, s. 187.

⁴⁰⁶ Akşin, “Kısa...”, s. 136.

⁴⁰⁷ Tanör, “Kurtuluş...”, s. 82.

⁴⁰⁸ İlgili madde için bkz. **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt: 3, s. 356.

kabartmış ve Mustafa Kemal önderliğindeki harekete önemli bir kozu kendi elleriyle vermiştir.

İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ile Ankara'da 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisi arasında, seçilen vekiller açısından kısmi de olsa organik bir bağ olmakla birlikte her iki meclisin yapıları açısından bir karşılaştırma yapıldığında önemli bir kopuşun var olduğu açıkça gözler önüne serilmektedir. Öncelikle Ankara'da kurulan mecliste sayıları 88 olan Meclis-i Mebusan kökenli vekillerin haricinde 349 vekilin sonradan yapılan seçimle iş başına geldiğinin altı çizilmelidir. Diğer bir ifadeyle toplam 437 vekilin yer aldığı Büyük Millet Meclisi'nin %80'i yeni seçilmiş, %20'si ise İstanbul'dan gelmiş kişilerden teşekkül etmiştir.⁴⁰⁹ Ayrıca Büyük Millet Meclisi'nin kurulma biçimi ve yapısına bakıldığında, bu meclisin geçmişteki uygulamaların aksine padişahın çağrısı ile değil Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal'in çağrısı ile toplandığı, tüm üyelerinin seçimle belirlendiği ve seçim dışı aristokratik ya da ayan tarzı temsilciliğe burada yer verilmediği görülmektedir. Bu özelliği itibarıyla yeni kurulan bu meclis, "*Osmanlı yasallığından ve anayasallığından ilk ve kesin (bir) devrimci kopuş*" olarak nitelendirilebilir.⁴¹⁰ Bunun haricinde adında geçen 'Büyük' ve 'Millet' ibarelerinin de yetki ve temsil açısından devrimci bir anlam taşıdığını, sıradan olmanın çok daha ötesinde olağanüstü yetkileri çağrıştırdığını, ulusal iradenin doğrudan temsilini vurguladığını,⁴¹¹ kısaca yeni meclisin taktiksel bazı manevralar sebebiyle kâğıt üzerinde olmasa bile fiiliyatta kurucu nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.⁴¹² Zira bu meclis

---

⁴⁰⁹ Demirel, a.g.e., s. 161. Burada geçen 437 sayısı isim defterinde geçen sayıdır. Nitekim söz konusu vekillerin hepsi meclise gelip seçim mazbatalarını sunmamış, dolayısıyla da Meclis Genel Kurulunca onaylanmamıştır. Zira Birinci Büyük Millet Meclisi'ne katılan vekillerin sayısı ile ilgili olarak farklı verilerle karşılaşılmaktadır. Bu bağlamda İhsan Güneş 391, Yılmaz Altuğ 383, Ahmet Mumcu 390, Falih Rıfkı Atay 381, Mazhar Müfit Kansu 399, Ali Fuat Cebesoy 442, Mahmut Goloğlu 390, Frederick Frey ve Fahri Çoker ise 437 sayısını vermektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, 3.Baskı, İstanbul 2009, s. 74,78.

⁴¹⁰ Tanör, "Kurtuluş...", s. 112.

⁴¹¹ Akşin, "Kısa...", s. 150.

⁴¹² Mustafa Kemal bu taktikselliği Nutuk'ta şöyle ifade etmiştir: "*Efendiler, bu konu üzerinde, iki gün kadar komutanlarla makine başında görüşerek düşüncelerini aldım. Ben ilk yazdığım müsveddede 'Kurucu Meclis (Meclis-i Müessisan) deyimini kullanmıştım. Maksadım da toplanacak meclisin ilk anda 'rejim'i değiştirme yetkisine sahip olmasını sağlamaktır. Fakat bu deyim kullanılmasındaki maksadı gereğince açıklayamadığım veya açıklamak istemediğim için, halkın alışkın olmadığı bir deyimdir, gereğince Erzurum ve Sivas'tan uyarıldım. Bunun üzerine 'olağanüstü yetkiye sahip bir meclis' deyimini kullanmakla yetindim.*" Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Zeynep Korkmaz (Yay.), Ankara 2005, s. 287-288.

Sözü geçen ve tasarı halinde kalmış olan müsveddede ise şu ifadeler yer almaktadır: "*Binaenaleyh vaziyet-i haziranın İstanbul'a rabitası tamamen kat'edilmiş bulunan Anadolu'da icap ettireceği tarz-ı idareye ait esasatı her milletin bu gibi zamanlarda müracaat ettiği ahvale tevfikân bir Meclis-i Müessisan teşkiliyle tespit etmek zaruridir.*" Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Toplamak İsteddiği 'Meclis-i Müessisan'", **Belleten**, Cilt 21, Sayı 83 (Temmuz 1957), s. 484-485.

anayasal kuramın ‘kuvvetler ayrılığı’ ilkesini benimsemeyerek yasama, yürütme ve hatta yargı yetkilerini kendinde toplamış, Fransız Devrimi’ne özgü ‘konvansiyonel sistem’ benzeri bir ‘meclis hükümeti’ düzeni kurmuştur.⁴¹³ Bu bağlamda 18 Aralık 1920 tarihinde kabul edilen Halkçılık Beyannamesi Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin dayandığı ideolojik esasları ortaya koyarken,⁴¹⁴ 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu da, söz konusu yetkilerin bir devlet düzeni içinde nasıl kullanılacağına sınırlarını çizmiş ve aslında Osmanlı Devlet sisteminden farklı yepyeni bir devletin anayasal belgesi olma hususiyetini gözler önüne sermiştir. Zira 1921 Anayasası’nın ilk üç maddesi incelendiğinde egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, idare şeklinin halkın kendi kendini yönetmesi esasına dayandırıldığı (Madde 1), yasama-yürütme yetkilerinin Büyük Millet Meclisi’ne verildiği (Madde 2) ve ‘Türkiye Devleti’nin bu meclis tarafından yönetildiği ve adının da ‘Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ olduğu açıkça belirtilmiştir.⁴¹⁵ Özetle bu üç maddede adı konmamış olsa da cumhuriyet esasına dayalı yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, kurulduğu son derece aşikârdır.

Büyük Millet Meclisi’nin olağanüstü şartların gereği teşekkül ettiğini, dolayısıyla da geçici bir nitelik taşıdığını öne süren dönemin birtakım siyasi şahsiyetlerinin ellerindeki en güçlü saik hiç kuşkusuz ki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun zihinlerde birtakım şüpheler uyandırmamak adına Kanun-i Esasi’yi bastırarak tarzda hazırlanmamış olması ve kanunlarla değiştirilebilen, anayasal literatürdeki ifadesiyle ‘yumuşak’ bir nitelik taşıması olmasındandır.⁴¹⁶ Bu perspektiften bakıldığında fiilen 1920–1923 arası dönemde, hukuken de 1924 yılına kadar iki ayrı anayasanın varlığından söz etmek mümkündür. Ancak Tunaya, Kanun-i Esasi’nin Büyük Millet Meclisi’nin çalışmaya başladığı ilk andan itibaren tereddütsüz bir yana bırakıldığını ifade etmektedir. Zira Teşkilat-ı Esasi’de yer almayan kamu hakları ve yasama dokunulmazlığı gibi bir takım eksikliklerin tamamlanmasında bazı hallerde 1876 Anayasası’nın bu konudaki ilgili maddeleri geçerli kılınmışsa da, çoğu zaman söz konusu bu eksiklikler meclisin aldığı yeni kararlar vasıtasıyla çözüme kavuşturulmuştur.⁴¹⁷

---

⁴¹³ Mümtaz Soysal – Fazıl Sağlam, “Türkiye’de Anayasalar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s. 22.

⁴¹⁴ Tunaya, “Türkiye’de...”, s. 119.

⁴¹⁵ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun tam metni için bkz. Kili – Gözübüyük, a.g.e., s. 105-108.

⁴¹⁶ Rona Aybay, “Anayasal Metinlerde Egemenlik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s. 44.

⁴¹⁷ Tunaya, “Türkiye’de...”, s. 104–106.

Büyük Millet Meclisi'ndeki katılım ve temsil oranlarına bakıldığında ise Sivas Kongresi'nde hayata geçirilemeyen merkezileşme aşamasının bu süreçte önemli oranda tamamlandığı, özellikle de iktidar sorununun çözümünde sona gelindiği söylenebilir. Zira meclisin yeni bir hükümet ihtiyacını vurgulayarak kendisini milli iradenin en yüksek temsilcisi olarak tanımlaması ve hemen akabinde 16 Mart 1920'den sonra İstanbul tarafından imzalanan tüm anlaşma, sözleşme ve taahhütleri geçersiz sayacağını ilan etmesi⁴¹⁸ meşrulaşma ve iktidarlaşmanın boyutunu gözler önüne sermektedir.

Tablo 2.1.3. birinci dönem (1920–1923) meclisinde yer alan vekillerin meslek ve temsil oranlarını şu şekilde vermiştir:

Tablo 2.1.3.

MESLEK	VEKİL SAYISI	TEMSİL ORANI (%)
Memur ve Bürokrat	134	34.2
Çiftçi-Tüccar	55	14.0
Asker	52	13.3
Yerel Yönetici	50	12.8
Din Adamı	34	8.6
Avukat	21	5.3
Tıp	16	4.0
Gazeteci, Yazar, Çevirmen	16	4.0
Aşiret Reisi	5	1.3
Diğer	6	1.5
Bilinmiyor	2	0.5
TOPLAM	391	%99.5

* Bu tablo İhsan Güneş'in hazırladığı tablodan derlenerek hazırlanmıştır.⁴¹⁹

** Memur ve Bürokratlar şu mesleklerden oluşmaktadır: Yönetici, Memur, Eğitimci, Yargıç/Savcı, Güvenlik Görevlisi, Diplomat

Tablodan da görüleceği üzere meclis kompozisyonu içerisinde asker-sivil bürokrat kadronun (memur ve bürokrat ile asker) %47.5 ile başı çektiği, buna mukabil yerel yöneticiler, aşiret reisleri, din adamları, çiftçiler ve tüccarlar gibi geleneksel unsurların %36.7 oranında temsil edildiği görülmektedir. Özetle Sivas Kongresi'ndeki temsil(sizlik) sorunu bu süreçte aşılmış, yerel ve bölgesel kongreler sürecindeki eşraf ağırlıklı olan örgütlenme piramidi tersine çevrilmiş ve geçmişte merkezileşmeye tepki gösteren bu unsurlar savaşın pratiği içinde büyük oranda eritilmişlerdir. Ancak yine de yerel-egemen

⁴¹⁸ Karpat, a.g.e., s. 182-183.

⁴¹⁹ Güneş, a.g.e., s. 83.

sınıfların iktidarı ele geçirme mücadelesinin bu süreçte de devam ettiğinin,⁴²⁰ buna ek olarak kurtuluşçu kadro içerisindeki devrimci-muhafazakâr kavgasının yeni bir boyuta taşındığının⁴²¹ ve tüm bu çelişkilerin, sonraları ortaya çıkacak meclis içi muhalefet ve kurulacak ikinci grup tarafından tek adam tahakkümüne karşı açık bir cephe alma tavrı biçiminde gün yüzüne çıktığının altı çizilmelidir.

1920–1922 yılları arasında meclis içerisinde yaşanan tüm bu mücadeleler bir yana, aynı zamanda bir taraftan İstanbul Hükümetleri'nin kışkırttığı iç isyanlara ve hazırlattığı fetvalara, diğer taraftan da işgal kuvvetlerine karşı askeri, siyasi ve taktiksel anlamda topyekûn bir var oluş mücadelesi sürdürülmüştür. İç isyanlara karşı Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni muzaffer kılan Kuva-yı Milliye çeteleri olmuşsa da, doğuda Ermeniler ile başlayan ve akabinde batıda Yunan kuvvetleri ile devam eden savaşlar serisinden elde edilen başarılar yeni kurulan düzenli Büyük Millet Meclisi Ordu'su ile mümkün olmuştur.

Bu bağlamda hem Sakarya Meydan Muharebesi hem de Büyük Taarruz, yalnızca batı dünyası karşısında 1683 yılında Viyana önlerinde başlayan geri çekilmenin durdurularak gidişatın tersine çevrilmesinde değil, aynı zamanda Türk Devrimi'nin gelecekteki istikametinin belirlenmesinde de önemli bir kilometre taşıdır. Zira Osmanlı Hanedanlığı'nın yıkımına yol açacak olaylar dizisi, İngiltere Hükümeti'nin Mudanya Mütarekesi'ni takip eden süreçte Lozan'da yapılması planlanan kalıcı barış görüşmelerine Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yanında İstanbul Hükümeti'ni de davet etmesi üzerine patlak vermiş, Barış Konferansı'nda ülkeyi kimin temsil edeceği sorunu Ankara'da zaferi ve iktidarı sahiplenmek refleksini tetikleyerek Mustafa Kemal'e yıllardır aradığı imkânı altın bir tepsi içerisinde sunmuştur. Bu bağlamda, sarayın ve İstanbul Hükümetleri'nin savaş boyunca İtilaf Devletleri'nin istekleri doğrultusunda izledikleri yandaş politikaların ve en nihayetinde Sevr Antlaşması metnine koydukları imzaların, ideolojik düzeyde saltanata bağlı olanlar nezdinde bile padişahı savunma olanağını ortadan kaldırdığının vurgulanması gerekir. Yine de devrimci-muhafazakâr çatışmasının ayyukta olduğu bir iklimde, meclis içerisinde yürütülen saltanatın ilgası tartışmaları Mustafa Kemal açısından çok da kolay geçmemiş, 30 Ekim 1922 tarihli celsede muhalif vekillerin bir bölümü saltanatı açıkça savunmasalar bile hilafeti bir koz olarak kullanarak ve oylamaya katılmayarak gerekli çoğunluğun oluşmasını engellemeye çalışmışlardır. Sonuç olarak bu kriz saltanat ve hilafetin birbirlerinden ayrılması, ilkinin kaldırılması, ikincisinin ise

⁴²⁰ Timur, "Türk...", s. 35.

⁴²¹ Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, 2. Baskı, Ankara 2005, s. 19.

korunması şeklinde formüle edilerek aşılmış ve 623 yıllık Osmanlı Saltanatı 1 Kasım 1922’de Büyük Millet Meclisi’nin tarihi kararıyla (ve yalnızca Ziya Hurşit’in karşı oyuyla) ortadan kaldırılmıştır.⁴²²

Cumhuriyete geçiş sürecinde hiç kuşkusuz ki çok önemli bir adım niteliği taşıyan, dolayısıyla da Türk Devrimi’nin en kritik atılımlarından biri olan ‘saltanatın ilgası’ meselesi her ne kadar devlet (ya da rejim) sorununu resmi düzlemde o gün için tam anlamıyla çözüme kavuşturmuş olamasa da, geçmişte yaşanan iktidar ve meşruiyet sorununu bütünüyle nihayete erdirmiştir. Kısacası Genç Türkler ile çevreden merkeze doğru başlayan ve 1908 yılında Meşrutiyet Devrimi ile aşama kaydeden iktidar mücadelesi, “*sivil-demokratik niteliği çok daha belirgin bir hareket*” haline gelerek ve “*iktidarı parça parça elde ederek*” yaklaşık yarım asırlık bu uzun yürüyüşü bütünüyle tamamlamıştır.⁴²³

Şu ana kadar verilen tüm bu bilgiler ışığında Türk Devrimi’nin kendine özgü pratiği diyalektik bir çerçevede incelendiğinde, ‘kurtuluş’ ve ‘kuruluş’ davasının devrimin önderi tarafından birlikte ele alındığı, birlikte yürütüldüğü ve bir takım atılımların da bu pratik içerisinde aşamalı biçimde hayata geçirildiği görülmektedir. Zira Türk Kurtuluş Savaşı’nın asıl kritik ve geniş kapsamlı dönemi olan 1920–1922 arası sürecin, adı konmamış olsa da kurucu nitelik taşıyan Büyük Millet Meclisi tarafından ve yine adı konmamış olsa da cumhuriyetçi yeni bir anayasanın sınırları dâhilinde yürütüldüğü göz önüne alındığında, modern Türk Devleti’nin temellerinin 1920 yılında atıldığı, kurtuluşun bunun sonrasında aşama kaydettiği, buna mukabil kuruluşun da sürekli devrimler vasıtasıyla kurtuluş sonrasında pekiştirildiği söylenebilir.

---

⁴²² Bülent Tanör, Osmanlı Saltanatı’nın bir kanun ile değil de meclis kararı ile kaldırılmasına ilişkin olarak ‘kanun’ ile ‘karar’ arasındaki biçimsel ayrımı şu şekilde vurgulamıştır: “[...] kanun-karar ayrımı önemlidir. Çünkü anlamlıdır. 1920-21’den beri egemenlik zaten milletindi ve bunun tek ve gerçek temsilcisi TBMM idi. Meclis kararları genelde meclisin içişlerine ilişkin olması gerektiği halde, tam yetkili TBMM, saltanatı kaldırma işlemini bir yasayla yapmaya gerek görmemiş, bu işi bir ‘karar’la hallediverme hak ve yetkisini kendinde bulmuştur.” Tanör, “Kurtuluş...”, s. 187.

Tarık Zafer Tunaya ise ‘kanun’ ile ‘karar’ arasındaki biçimsel bu ayrımı devrimci-muhafazakâr çatışması ekseninde yorumlamıştır: “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde, muhafazakârlarla devrimciler ilk meydan savaşını Saltanat’ın ilgası konusunda vermişlerdir. Devrimcilere göre, sultanlığın kaldırılması için özel bir kanuna asla gerek yoktu. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 1. maddesi ‘Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir’ dediğine göre, zaten Saltanat kalkmış sayılırdı. Sorun, bunu bir Meclis kararı ile güçlendirmektir.” Tunaya, “Devrim...”, s. 143.

⁴²³ Tanör, “Kurtuluş...”, s. 114.

2.2. İRAN DEVRİMİNE GİDEN SÜREÇTE ÖNEMLİ KİLOMETRE TAŞLARI

2.2.1. Erken Kaçar Döneminde Devlet ve Toplumsal Aktörler

İran politiğinin son iki asırlık kaderi üzerinde, Safevi Devleti'nin zayıflaması sonrasında yeniden ivme kazanan aşiret mücadeleleri ve bunun yarattığı kargaşa ortamında kendilerine çıkış zemini bulan müstakil bir takım güç odaklarıyla birlikte, 19.yüzyıl başlarından itibaren emperyal siyasetler güden batının her geçen gün artan ekonomik ve siyasi baskıları topyekûn belirleyici olmuştur. Merkezi Safevi otoritesinin ortadan kalktığı 18.yüzyılın ilk çeyreğinden, Kaçar hanedanı Ağa Muhammed Han'ın kontrolü ele geçirerek Tahran'da tahta oturduğu ve saltanatına resmiyet kazandırdığı 1795 yılına kadar yerel aşiretlerin nüfuz mücadelelerine sahne olan İran coğrafyasında sırasıyla önce Afgan, sonrasında da Afşar ve Zend kabileleri hâkimiyet kurmuşlar, söz konusu hâkimiyetlerini de, rakip kabile desteğini liderlerinin potansiyel yetenekleri ile bütünleştirebildikleri sürece devam ettirebilmişlerdir.

Bilindiği üzere bu coğrafya, özellikle Selçuklu akınları ile beraber çok sayıda yarı ve/veya tam göçebe, savaşçı aşiret ve gruba yurt olmuş, bu tarihten itibaren de söz konusu unsurlar, bölgede kurulan ve merkezîyetçi eğilimler güden beyler ve hanedanlar gözünde her zaman kontrol edilmesi gereken potansiyel bir tehdit, aynı zamanda da kendilerinden faydalanılması lazım gelen askeri bir güç biçiminde algılanmışlardır. Safevi Devleti'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren tecrübelerinden yararlanmak noktasında idari ve askeri makamlara getirilen, yükseliş döneminde yine bir takım siyasi ve ekonomik ayrıcalıklardan faydalanan, devletin zayıfladığı ve Afganlıların İran'ı işgali sırasında da, şaha verdiği desteklerden dolayı ödüllendirilerek devlet içerisindeki güçlerini pekiştirmelerine göz yumulan⁴²⁴ Kaçar aşireti, rakipleri Afşar ve Zendliler gibi birtakım kabilelerin desteği ile iktidara gelmişler, klan dayanışmasını sürdürmekle birlikte, onlardan farklı olarak merkezi bürokrasi ve ordu geleneğine de yaslanmayı ihmal etmemişlerdir.⁴²⁵ Bu böyle olunca da asırlardır süregelen 'aşiretler sorunu' iç siyasetin önemli bir parçası

⁴²⁴ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)**, İstanbul 2006, s. 47–50.

⁴²⁵ Celal Metin, "**Türk Modernleşmesi ve İran (1890–1936)**", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006, s. 85.

olmaya devam etmiş, buna karşın Kaçar şahları da merkezileşmeyi tesis etmek adına politikalarını, aşiretlerin kendi aralarındaki rekabet ve düşmanlıklarından yararlanmak üzerine inşa etmişlerdir. Ancak Kaçarların merkezi otoriteyi başkent dışında istedikleri ölçüde sağlayamadıklarının altı çizilmelidir.

Merkezi otoritenin ülke çapında tesis edilememesinin en başında şüphesiz ki, toplumsal yapının önemli oranda yarı yarıya yerleşik ve göçebe aşiretlerden ve çok çeşitli etnik-dini unsurlardan oluşuyor olması ve İran coğrafyasının da merkez ile çevre arasındaki iletişimi sağlamak noktasında yeterince müsait olmaması gibi demografik, sosyal ve fiziki faktörler gelmektedir. Ervand Abrahamian, 1850'ler İran'ında yaklaşık 10 milyon kişinin yaşadığını, bunun kabaca %64'ünü Fars kökenlilerin, %29'unu Türkçe konuşan toplulukların, %4'ünü Arapların ve geriye kalan %3'ünü de gayrimüslimlerin teşkil ettiğini, toplumun ise %55'inin köylü, %20'den daha az bir oranının kentli, geriye kalan %25'inin ise göçebe olduğunu, gezginlerin izlenimlerinden, Britanya Dışişleri'nde derlenen raporlardan ve 1956 yılında ilk defa olarak yapılan nüfus sayımı sonuçlarından yararlanarak ortaya koymaktadır. Abrahamian ayrıca, söz konusu göçebe nüfusu 16 ana aşiret grubunun teşkil ettiğini ve bunların her birinin de kendi içlerinde klan ve obalar şeklinde alt katmanlara bölündüğünü ifade etmektedir. Çok az bir bölümünün yerleşik yaşam sürdürdüğü ve ortak bir efsanevi atanın soyundan geldiklerini iddia eden bu aşiretlerin birçoğunun kendi lehçeleri ve dilleri, kendi gelenekleri ve görenekleri, kendi tarihleri ve soyağaçları, yerel velileri ve hac mekânları ve kendi kıyafetleri ve başlıkları vardır. Teoride olmasa bile pratikte özerk topluluklardır, zira Kaçar şahı görünüşte herhangi bir aşiretin ilhanını atıyor gibi gözükse de, aslında önde gelen aile üyelerinin tercihleriyle sınırlıdır.⁴²⁶

A.K.S. Lambton'un İran tarihine ilişkin olarak aşiretlerin gücü ve etkinliği noktasında söyledikleri aslında tüm bu anlatılanları özetler niteliktedir. Lambton'a göre;

“Aşiretsel unsurların kontrol edilmesi hususu İran hükümetleri için bir türlü çözüm bulunamayan sorunların başında gelmektedir. Güçlü hükümetler dışında tüm hükümetler aşiret reislerine aşiret bölgelerinde yetki ve sorumluluk vermiştir. İran tarihine ilişkin en önemli unsurlardan biri, aşiretsel unsurlar ile aşiretsel olmayan öğeler arasındaki bitmek bilmeyen ve günümüze kadar farklı biçimlerde devam etmiş olan mücadelelerdir. Hemen hemen tüm bu durumlarda da aşiretler,

⁴²⁶ Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, 2.Baskı, New Jersey 1983, s. 11–12,20; Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev: Dilek Şendil, İstanbul 2009, s. 28.

ülkenin geleceğini inşa etmek noktasında bir istikrarsızlık unsuru olduklarını kanıtlamışlardır.”⁴²⁷

Kaçarları, merkeziyetçi bir devlet yaratma noktasında alıkoyan bir diğer önemli handikap ise, aşiret geleneğinden gelmeleri sebebiyle hanedanlarının keyfi davranışları ile bürokrasi arasında sınırların bir türlü çizilemediği ve bir nevi ‘kabile-devlet’ görüntüsü arz eden despotik bir idare biçimini topluma egemen kılmalarıdır. Şahın başında bulunduğu merkezi hükümet, vezirlerin, hanedan mensuplarının, mirzaların (beyler), mustavfilerin (muhasibeciler) ve bölge ileri gelenlerinin (eşraf) bir arada bulunduğu bakanlık ve diğer bir takım idari kurumlardan bir araya gelmekte, hazinenin başlıca gelir kaynağını ise, her bir vergi bölgesi için açılan ihalede galip gelen tiyuldarlar eliyle toplanan toprak vergileri ve tüccarlardan alınan ticaret vergileri oluşturmaktadır. Ancak Kaçar idari kurumlarının nitelik ve nicelikleri itibariyle oldukça zayıf bir görüntü sergilediğinin altı çizilmelidir. Örneğin Nasireddin Şah’ın hükümdarlığının son bulduğu 1896 yılında bile, ki bu tarih aynı zamanda Kaçar Hanedanlığı’nın yüzüncü yılına denk gelmektedir, devlet dokuz küçük tüzel kuruluştan, Abrahamian’ın ifadesiyle, “*bürokrasisi olmayan devlet dairelerinden*” ibarettir. Bu dönemde, hâlihazırda var olan Savaş, Maliye, Adalet ve Dışişleri bakanlıklarına ek olarak beş yeni bakanlık daha kurulmuş olmasına rağmen (İçişleri, Ticaret, Maarif ve Vakıflar, Bayındırlık ve Güzel Sanatlar ile Posta ve Telgraf Bakanlıkları), tüm bunlar maaşlı kadrolardan, bölge dairelerinden ve kalıcı dosyalama sistemlerinden yoksun olarak sadece kâğıt üzerinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Örneğin 1834 yılından beri var olmasına rağmen Adalet Bakanlığı’nın başkent dışında hiçbir etkisi yoktur, yine Savaş Bakanlığı’nın var olduğunu iddia ettiği iki yüz bin kişilik askeri gücünün sadece sekiz bini düzenli ve tam maaşlı askerlerden, geri kalanı ise aşiret reislerinin emri altındaki birliklerden teşekkül etmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu idari makamlar ya hazine için önemli bir gelir kaynağı şeklinde görüldüklerinden dolayı varlıklı ailelere satılmakta ya da veraset yoluyla babadan oğullarına intikal etmektedir. Bu kurumlar içerisinde en köklüsü olan Maliye Bakanlığı’nın ‘mustavfi’ ve ‘kâtip’ kadrolarının merkezde ve vilayetlerde 19.yüzyıl başlarından 1920’lere kadar Safevi kökenli ‘Mustavfi’l Memalik’ ailesinin tekelinde bulunması, ayrıca devlet yönetiminde bulunanların birçok durumda görevlerinden keyfi biçimde azledilerek sürgün ve/veya

---

⁴²⁷ Aktaran: Richard Tapper, “The Tribes In Eighteenth-And Nineteenth-Century Iran”, Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 507.

ölümle cezalandırılması ve servetlerine el konulması gibi uygulamalar, Kaçar bürokrasisinin gayri kurumsal niteliğini gözler önüne sermektedir.⁴²⁸

Sonuç olarak, tüm bu demografik, sosyal ve fiziki faktörlerin yanı sıra, yönetim mekanizmasının da kurumsal bir devlet aygıtının vazgeçilmez iki unsuru olan merkezi bir bürokrasi ve düzenli bir orduya dayanmıyor olması, Kaçar hanedanlarını merkezin dışındaki bölgelerde etkisiz bırakmış, aynı zamanda da kendilerini oraların ileri gelenlerine karşı bağımlı hale getirmiştir. Gerek ülke barışına ve istikrarına, gerekse de hazineye düzenli bir gelir akışına yönelik ciddi bir tehdidin aşiretlerden geldiğinin bilincinde olan şahlar da, söz konusu bağımlılığı azaltma noktasında geçmiş dönemlerde izlenen ‘böl ve yönet’ politikalarını benzer şekilde sürdürmüşlerdir. Buna göre güçlerinden çekinilen bir takım unsurlar, ileri gelenlerine merkezi ve bölgesel makamlar verilmek ve hanedan ailesinin fertleriyle evlendirilmek suretiyle devlete eklemlendirilmiş, diğer bazı aşiretlere karşı da onları parçalama ve ülkenin farklı bölgelerine yerleştirme biçiminde açıktan açığa bir mücadeleye girişilmiş, liderleri tutuklanmış ve cezalandırılmış, dağıtılan askeri unsurlarından ise düzenli ordu birlikleri oluşturma noktasında yararlanılmıştır. Söz konusu bu politikalar Nasireddin Şah’ın saltanat dönemine denk gelen 19.yüzyılın ikinci yarısında da benzer bir biçimde sürdürülmüş, dolayısıyla da aşiretlerin güç ve etkinlikleri önemli oranda sekteye uğratılmış olmakla beraber, bu sorunun tam anlamıyla ortadan kalkmadığının ve merkeziyetçi politikaların başarısızlığı nispetinde yeniden gün yüzüne çıktığının altı çizilmelidir.⁴²⁹

Aşiretlere kıyasla, Kaçar hanedanlarının güç ve nüfuzlarına çok daha bütüncül ve kurumsal bir diğer tehdit de Şii ulemeden gelmiştir. Kaçarların, ulema karşısında bu denli kırılğan olmalarının altında yatan en temel sebep hiç kuşkusuz ki, Safevilerin aksine, imamların soyundan gelme iddiasını taşımamaları, dolayısıyla da dini bir meşruiyet ortaya koyamamaları, en büyük talihsizlikleri ise, hâkimiyet kurdukları dönemin aynı zamanda ulemanın güç kazanarak kurumsallaşmasını tamamlamak üzere olduğu bir zaman dilimine denk gelmesi olmuştur.

Kaçar ve sonrası dönem ulemasının otoritesinin temellerinin, Safevi Devleti’nin zayıfladığı 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan siyasi kaosun hâkim olduğu zaman dilimindeki gelişmelerde yattığının altı çizilmelidir. Çünkü bu süreçte vücut bulan

---

⁴²⁸ Abrahamian, “Modern...”, s. 12–17; Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution An Interpretive History of Modern Iran**, New York 1981, s. 27–29.

⁴²⁹ Tapper, a.g.m., s. 518-521.

merkezi siyasal boşluk ulemanın, ülkenin sadece entelektüel ve dini hayatında değil, aynı zamanda siyasal hayatında da önemli bir takım roller üstlenmesinin önünü açmış, onları yerel yönetimlerin, yargıçların, yasa koyucuların ve bunun gibi diğer bazı birimlerin işlevlerinin bizzat üstlenilmesi noktasında harekete geçirmiş, böylece de yüzyıllardır üstü örtülü biçimde süren usuli-ahbari çekişmesini yeniden gün yüzüne çıkartarak tarihi bir hesaplaşma doğrultusunda tetiklemiştir. Söz konusu hesaplaşmanın en şiddetlendiği sürecin Afgan işgali ile başlayan Safevi sonrası döneme denk düştüğünün, Suriye ile Irak coğrafyasındaki Şii merkezlerinde yaşandığının ve usuli ekolün mutlak bir galibiyeti ile sonuçlandığının altı çizilmelidir. Bu gelişmeler ışığında, dönemin önde gelen usuli ulemasından Behbehani'nin ortaya koyduğu 'taklid' ve 'içtihat' prensibi, Şii düşüncesindeki tıkanıklığa son vermiş olmakla birlikte, 'müçtehit'in görev ve sorumluluklarına da yeni bir açılım getirmiştir. On ikinci imamın gaybetinde, bağımsız istidlal ve hukuki kavrayış yeteneğinden mahrum olan toplum kesimlerinin (mukallit), söz konusu alanlarda yetkin bir âlimin (müçtehit) rehberliğine (taklid) ve hukuki konulardaki karar ve görüşlerine (içtihat) hayat boyu bağlı kılınması şeklinde özetlenebilecek bu prensip, Şii hiyerarşisinin yeniden şekillenmesine ve ulemanın o döneme dek emsali görülmemiş bir özerklik kazanmasına zemin hazırlamıştır.⁴³⁰ Zira 'taklid mercii' müessesesinin tam anlamıyla olgunlaşmadığı erken Kaçar döneminde, ulema on ikinci imamı temsil noktasında benzer statüleri paylaşırken, 'merceiyet'in oluşması sürecinde alt sınıf mollalar ile üst sınıf müçtehitler arasındaki sosyal ve dini ayırım daha da belirginleşmiş ve 19.yüzyıl başlarında sayıları bir düzineden ibaret olan müçtehitler, yüzyılın ortasında büyük bir artış göstererek neredeyse iki yüzlere ulaşmıştır.⁴³¹ Bu bağlamda, tütün protestosuna verdiği fetva ile önderlik eden Mirza Hasan Şirazi'nin şahlara kapısındaki ulemayı lanetleyen buna mukabil ulemanın kapısındaki şahları öven mealdeki sözleri⁴³², Kaçar hanedanlarının da sıradan bir tebaa gibi 'mukallit' statüsünde kabul ediliyor olması bakımından son derece manidardır. Özetle, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca ulemanın yalnızca dini konularda değil, siyasi birçok konuda da toplumun sözcülüğünü üstlenmesinin ve bir takım muhalif hareketler içerisinde yer almasının

---

⁴³⁰ Algar, a.g.e., s.25-27; Hamid Algar, "Religious Forces In Eighteenth – And Nineteenth – Century Iran", Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 712-714.

⁴³¹ Uyar, "Şii Ulemanın...", s. 180–181.

⁴³² Hamid Algar, **Religion and State in Iran 1785–1906 The Role of the Ulama in the Qajar Period**, Los Angeles 1969, s. 22.

temelinde, ‘taklid’ ve ‘içtihat’ prensibi doğrultusunda oluşturulan ‘merceiyet’ müessesesi önemli bir rol oynamıştır.

Şii ulemanın, yukarıda ana hatları ile izah edilen doktrinel gücünün haricinde, merkezi otorite karşısındaki özerkliğini pekiştiren bir diğer kritik silahı da ekonomik bağımsızlığı olmuştur. Merkezi bürokrasi ve yerel yönetimlerin oldukça zayıf olduğu Kaçar İran’ında, geleneksel ve İslami esaslara dayanan ilk, orta ve yüksek eğitim; medeni ve ticari hukuk alanlarını kapsayan şer’i yargı ve dini vakıfların idaresi gibi bir takım sosyal hizmetler ulema tarafından üstlenilmiş,⁴³³ dolayısıyla da söz konusu bu alanlar kendileri için önemli bir kazanç kapısı haline gelmiştir. Ulemanın yasal anlamda başlıca gelir kaynağını zekât ve humus gibi dini vergiler ve bunların toplanması ve dağıtılmasından alınan paylar, kutsal yerlerden, camilerden, medreselerden ve dini vakıflardan toplanan bağışlar ve yine dini vakıf ve adli kurumlardaki idari hizmetleri karşılığında alınan ödenekler teşkil etmiş, tefecilik, rüşvet ve spekülasyonlar vasıtasıyla elde ettikleri kanun dışı bir takım gelirler de azımsanamayacak oranlarda etkili olmuştur.⁴³⁴ Bu sebeptendir ki Nikki Keddie, o dönemde ulema hiyerarşisine dâhil olmanın, Kaçar idari kurumlarında memur olmaktan çok daha fazla gelecek vaat ettiğini ve saygın görüldüğünü ifade etmiştir.⁴³⁵

Ulemaya, kontrol ettiği para ve sahip olduğu ekonomik güç perspektifinden bakıldığında, onu dini işlevlerinin yanı sıra ekonomik menfaatlerini de gözeten bir çıkar grubu olarak tanımlamak mümkün olmaktadır. Bundan dolayıdır ki, gerek otoritesini kurduğu, gerekse de gelir kaynağı olarak gördüğü farklı toplumsal kesimler ile kuvvetli bir bağ kurma arayışına yönelmesi gayet anlaşılır olmaktadır. Nitekim ulema hiyerarşisinin büyük toprak sahipleri ve çarşı (geleneksel tüccar elitleri, esnaf, sarraf, küçük üretici ve bunların mensubu oldukları meslek loncaları) gibi farklı kesimler ile geliştirdiği bu ilişkiler, onun türdeş bir yapı olmadığını gözler önüne sermektedir. Mansur Muaddel, ulemanın en üst kesiminin İran feodal sınıfının bir bölümünü teşkil ettiğini vurgulamakta ve bu gücün de Safevi iktidarı sürecinde oluştuğunu seyyah Jean Chardin’in şu ifadelerinden aktarmaktadır:

“Safaviler zamanında toprak sahibi sınıfın yapısındaki en dikkat çekici değişiklik toprak sahipleri arasında dinsel sınıfın üyelerinin sayısının büyük ölçüde

⁴³³ Keddie, a.g.e., s. 31-32.

⁴³⁴ Algar, “Religion and State...”, s. 11-16.

⁴³⁵ Keddie, a.g.e., s. 32.

artmasıydı. Gerçekte bu topraklara vakıf mütevellileri olarak veya kalıtımsal bağışlarla veya soyurgallarla sahip olmuşlardı. Zamanla bu toprağın çoğu özel mülkiyete dönüştü. Ülkenin belirli bölgelerinde özellikle Azerbaycan ve İsfahan'da dinsel sınıf toprak sahibi sınıfın önemli bir kesimini oluşturmaya başladı.”⁴³⁶

Zira erken Kaçar dönemi ulemasından Seyyid Muhammed Bakır Şafti'nin, İsfahan, Burucerd, Yezd ve Şiraz'da dört yüz kervansaray, iki bin dükkân ve çok sayıda köyün sahibi olduğunun ve bu durumun da Feth Ali Şah'ı oldukça tedirgin ettiğinin altı çizilmelidir.⁴³⁷

Ulema ileri gelenleri, Safevi döneminden itibaren ticaret erbabı ile de yakın ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Zira bu süreçte Şii merkezlerinde yerleşik bulunan esnaf grupları, kutsal mekânları ekonomik açılardan desteklemeleri karşılığında, dışarıdan buralara gelen ziyaretçiler üzerinden önemli kazançlar elde etmişler ve karşılıklı bu menfaat birlikteliği her iki kesimi birbirlerine daha da yaklaştırmış ve bağımlı kılmıştır. Yine Safeviler döneminden itibaren yaygın olan bir diğer uygulama da esnafın dükkânlarının kepenklerini önemli gün ve etkinliklerde indirmesi ve duygularını böyle bir eylem biçimi ile ifade etmesi olmuştur. Bu eylem biçiminin de ulema ile esnaf arasındaki bağları güçlendiren önemli unsurlardan biri olduğunun ve Kaçar döneminden itibaren sosyo-politik olaylarda da kullanılmaya başlandığının vurgulanması oldukça önemlidir.⁴³⁸

Cami ile çarşı arasındaki bu bağın olgunlaşma aşamasında, yukarıda ifade edilen ekonomik nedenler haricinde, sosyal ve politik bir takım faktörler de etkili olmuştur. Öncelikle birçok ulema ile tüccar ailesi arasında, evlilik yolu ile kurulan akrabalık ve kan bağının mevcut olduğunun ve ticaret zümresinin önemli bir yüzdesinin geleneksel anlamda şer'i eğitim almış kimselerden meydana geldiğinin altı çizilmelidir. Yine, Pehlevi dönemine kadar süregelen Safevi sonrası süreçte, merkezi otoritenin tam anlamıyla tahsis edilememesi ve özellikle adli sistemin medeni-ticari yargı ve noter işlevlerinin din adamları tarafından üstlenilmesi, ticaret erbabının ulema ileri gelenlerinin kapılarını çalmalarına ve bazı durumlarda da onların hakemliğini talep etmelerine salık vermiştir.⁴³⁹

Ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşan ve batının ekonomik menfaatleri ile daha bütünleşik bir görüntü sergileyen Osmanlı ticaret burjuvazisinin aksine, çok daha homojen

⁴³⁶ Muaddel, a.g.m., s. 161.

⁴³⁷ Uyar, “ Şii Ulemanın... ”, s. 182.

⁴³⁸ Uyar, “ Şii Ulemanın... ”, s. 292–293.

⁴³⁹ Keddie, a.g.e., s. 32; Arang Keshavarzian, **Bazaar and State in Iran The Politics of the Tehran Marketplace**, New York 2007, s. 230-233.

ve milli bir karakter taşıyan İran çarşısı ile ilgili bazı yabancı resmi görevlilerin işaret ettikleri hususlar, 19. yüzyıl sürecinde bu kesimin gücü ve nüfuzu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Örneğin John Malchholm, 1829 yılında hazırladığı raporunda sarayın, ticareti ellerinde tutan ve gelirlerinden istifade edilen tüccarlar üzerinde zorba ve keyfi politikalar uygulamaktan çekindiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁰ Bu çekincenin altında hiç kuşkusuz ki, Arthur de Gobineau'nun işaret ettiği üzere, söz konusu ticaret kesimlerinin, Avrupa'daki kredi kurumlarına benzer bir biçimde sarraflık işlevi üstlenmeleri, hatta hükümete dahi kredi temin etmeleri yatmaktadır.⁴⁴¹

İran, 19. yüzyıldan itibaren siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda birçok önemli gelişme ve dönüşümlerin yaşandığı, yeni bir takım aktörlerin ortaya çıktığı ve bir dizi ittifakların kurulduğu kritik bir sürece sahne olmuş, bu süreci de büyük nispette, sanayileşmesini tamamlamış ve hammadde arayışı içerisinde girmiş emperyal batının her geçen gün artan politik ve ekonomik baskıları belirleyici kılmıştır. İpek ve Baharat yolları üzerinde bulunan bu coğrafya, deniz taşımacılığının etkin bir şekilde kullanıma girmesi sonrasında ilk bakışta stratejik önemini yitirdiği şekilde algılansa da, Hürmüz Boğaz'ını kontrol ediyor olması ve Hindistan'la sınırdaşlığı sebebiyle her daim önemini korumuş, dolayısıyla da sömürge rekabeti içerisindeki batı ülkelerinin dikkatlerini üzerine çekmeyi başarmıştır. Ancak İran üzerindeki batı etkisinin 19.yüzyıla kadar Osmanlı, Hindistan ve Mısır gibi komşu ülkelere nazaran çok daha sınırlı bir gelişim gösterdiğinin altı çizilmelidir. Çünkü Süveyş Kanalı'nın açıldığı 1869 yılına dek İran fiziki coğrafyası izole ve sarp yapısı sebebiyle ulaşımın zor olduğu bir bölge olarak görülmüş, 18.yüzyıldan itibaren süregelen aşiretler arası mücadelelerin sebep olduğu zayıf merkezîyetçi yapı bu coğrafyayı ekonomik faaliyetler açısından riskli kılmış ve gayrimüslim nüfusun azlığı da, batı ile kültürel etkileşim kanallarının kurulamamasına ve ekonominin yerel aktörler elinde ve içe dönük bir biçimde şekillenmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁴²

Kaçarların, aşiretlerin sebep olduğu siyasi ve ekonomik kaosu sona erdirerek otoritelerini kısmen de olsa sağlamlaştırılmalarının hemen akabinde, Napolyon savaşları vasıtasıyla batı yayılcılığının ilk izlerine sahne olan İran, dış politikasını, Fransa,

---

⁴⁴⁰ Aktaran: James Alban Bill, **The Politics of Iran Groups, Classes and Modernization**, Ohio 1972, s. 17–18.

⁴⁴¹ Arthur de Gobineau, “Trois ans en Asie”, Ed: Charles Issawi, **The Economic History of Iran 1800–1914**, Chicago 1971, s. 36.

⁴⁴² Charles Issawi, “European Economic Penetration 1872–1921”, Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 590.

İngiltere ve Rusya'nın Hindistan'a dönük rekabeti üzerine inşa etmiş, Kafkaslar üzerinden tehdit algıladığı Rusya karşısında bazen Fransa, bazen de İngiltere ile ittifaklar yaparak kendisini güvence altına almaya çalışmıştır.⁴⁴³ Feth Ali Şah'ın ve veliahdı olarak işaret ettiği oğlu Abbas Mirza'nın, batının her geçen gün artan askeri tehdidine, yine batının askeri ve diplomatik araçlarıyla karşı koyma stratejileri, İran'da 19. yüzyılda başlayan ve sonraki süreçte daha kapsamlı bir hal alan reformların ilk tetikleyicisi olmuştur. Bu dönemde, özellikle Fransızlar ile Finkenstein'da 1807 yılında imzalanan antlaşma, diğer antlaşmalar gibi işbirliği ve savunma nitelikli olmasının yanı sıra, tophanenin kurulmasına yönelik olarak General Gardene başkanlığında bir heyetin İran askerini modern metotlar doğrultusunda eğiteceği hükmünü ihtiva ediyor olması bakımından oldukça önemlidir. Her ne kadar Napolyon'un Rusya ile gizliden gizliye sürdürdüğü görüşmelerin İran üzerinde yarattığı rahatsızlık ve aynı zamanda olan biteni endişe ile takip eden İngiltere'nin araya girmesi Fransa'yı devre dışı bırakmış ise de, 1809 yılından itibaren İngiltere ile imzalanan bir dizi antlaşmalar sonrasında bu süreç yalpalayarak da olsa gelişimini sürdürmüş, bunu da aynı yıl içinde Londra'da ilk daimi elçiliğin açılması izlemiştir.⁴⁴⁴ Bu süreçte, Napolyon'un 1812 yılında Rusya ve 1815 yılındaki Waterloo Savaşı'nda da İngiltere karşısında aldığı yenilgi Fransa'nın gücünü kaybederek bölge üzerindeki nüfuzunu Rusya ile İngiltere'ye terk etmesi sonucunu doğurmuş⁴⁴⁵, böylece de İran, Çarlık Rusya'sına karşı geçmişte oynadığı Fransız ve İngiliz kartından bir tanesini yitirerek İngiltere'ye daha bağımlı bir hale gelmiştir.

Rusya'ya karşı girişilen ve Gülistan (1813) ile Türkmençay (1828) Antlaşmalarıyla noktalanın savaşlar, devlet ve toplumsal sınıflar nezdinde kritik bir öneme haizdir. Öncelikle, yukarıda ana hatlarıyla izah edilen tüm bu ıslahat girişimlerinin Birinci Rus-İran savaşında alınan mağlubiyet sonrasında bir üst merhaleye taşındığının altı çizilmelidir. Zira Abbas Mirza, o ana kadar gerçekleştirilen askeri düzenlemeleri yeterli görmeyerek, yöneticisi olduğu Azerbaycan eyaletinde Osmanlı'daki 'nizam-ı cedid' benzeri bir takım askeri yeniliklere öncülük etmiş, bu doğrultuda düzenli ordu birlikleri oluşturmuş, top dökümhanesi ve tüfek atölyesi inşa ettirmiş, askeri-teknik kılavuzların tercüme edildiği bir tercüme dairesi kurmuş ve yurt dışına askeri, bilimsel ve teknik konularda eğitim

---

⁴⁴³ Keddie, a.g.e., s. 40-41.

⁴⁴⁴ Karadeniz, a.g.e., s. 87; Metin, a.g.t., s. 105.

⁴⁴⁵ Hamid Dabashi, **İran: Ketlenmiş Halk**, Çev: Emine Ayhan, İstanbul 2008, s. 51-52.

almaları için ilk öğrenci kafilesini göndermiştir.⁴⁴⁶ Her ne kadar Ruslarla yapılan ikinci savaşta ağır bir yenilgi alınmış ve söz konusu bu reformlar içerideki muhalefetin baskısıyla rafa kaldırılmış olsa da, yenilikçi fikirler sonraki nesile miras olarak intikal etmiştir. Zira söz konusu öğrenci kafilesinde yer alan Mirza Salih Şirazi'nin gözlemlerini yazdığı seyahatnamesi yalın bir üslupla kaleme alınmış olması bakımından kamusal söylemin üretimine katkı sağladığı gibi, buna paralel biçimde başlayan Avrupa menşeli edebiyat ve tarih eserlerinin Farsça'ya çevrilmesi akımı da İran'da yeni yeni ortaya çıkan okur kitlesinin batı tarihine aşinalık kazanmasına etki etmiş ve eleştirel bir bakış açısını gün yüzüne çıkartmıştır. Ayrıca Mirza Salih'in ülkesine döndükten sonra açtığı matbaa ve çıkarttığı 'Kağız-ı Ahbar' isimli gazete de siyasi önem arz eden meselelerin tartışıldığı bir kamusal alanın yaratılması bakımından son derece önemlidir.⁴⁴⁷

Rus-İran Savaşlarının siyasi ve ekonomik sonuçları için ise benzer olumlu ifadeleri kullanmak hemen hemen imkânsızdır. Çünkü bu süreç ülkenin, verilen diplomatik ödünler, imtiyazlar ve ticari kapitülasyonlar vasıtasıyla savunmasız hale gelmesine, dolayısıyla da savaşlar ve askeri harcamaların belini büktüğü geleneksel ekonomisinin, iç pazara giren imtiyazlı batı mamulleri karşısında diz çökmesine zemin hazırlamıştır. Ancak İran ekonomisinin içine düştüğü bu olumsuz durum, ne yalnızca Rus-İran Savaşları ile izah edilebilir ne de ondan bağımsız ele alınabilir. Zira fabrikalarda ucuz ve büyük ölçeklerde üretilen Avrupa mallarının 19.yüzyıl başı itibariyle İran dâhil sanayileşmemiş birçok ülke pazarına girmeye başlaması, diğer geleneksel ekonomiler gibi İran'ın da her şartta yenilgisini kaçınılmaz kılmıştır. Ancak Türkmençay Antlaşması sonrasında İran üzerindeki İngiliz-Rus rekabetinin çok daha kızışması ve o döneme dek şahların tasarrufunda olan imtiyaz ve kapitülasyonların bu süreçle birlikte yasal ve zorlayıcı bir zemine oturması,⁴⁴⁸ ekonomik bu çöküşü çok daha hızlandırmıştır. Bu paralelde, Rusya'ya savaş tazminatı haricinde, tarife ve gümrük imtiyazı verilmiş ve Rus malları üzerindeki gümrük vergisi yüzde beş ile sınırlandırılarak ilave bir vergilendirme yapılmayacağı taahhüdünde bulunulmuştur. Ayrıca İran'daki Rus vatandaşları ve onların himayesindeki İranlıların Rus elçilik mahkemesinde yargılanmasının önü açılmış, bu ve benzeri ayrıcalıklar daha sonraki

---

⁴⁴⁶ Abrahamian, "Iran...", s. 52.

⁴⁴⁷ Dabashi, a.g.e, s. 59-60.

⁴⁴⁸ Willem Floor, "Change and development in the judicial system of Qajar İnan (1800-1925)", Ed: Edmond Bosworth, Carole Hillenbrand, **Qajar İnan Political, Social and Cultural Change 1800-1925**, California 1992, s. 133.

süreçte başta İngiltere olmak üzere diğer batılı devletlere de uygulanmaya başlamıştır.⁴⁴⁹ Sonuç olarak, 19.yüzyılın ilk yarısına kadar dengede olan ithalat ve ihracat, bu tarihten itibaren ihracat aleyhine dramatik bir seyir izlemiştir⁴⁵⁰ ve Avrupa mallarının yerli malları tasfiyesi ile başlayan bu süreç, İran'ı ara, nihai ve lüks tüketim ürünleri ithal eden, buna mukabil tarım ürünleri ile batının gereksinim duyduğu kritik hammaddeleri ihraç eden açık bir pazar haline getirmiştir.

19.yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaşanan tüm bu gelişmelerin toplum kesimleri üzerindeki etkileri oldukça büyük olmuştur. İran'da, batı etkisinin henüz tam anlamıyla hissedilmediği 19. yüzyıl başlarında toplumsal yapı üç ana katmandan teşekkül etmekle beraber, aristokrat tabakayı; hanedan ve ailesi ile yüksek rütbeli ulemanın da dâhil olduğu büyük toprak sahibi merkez ve taşra elitleri, orta sınıfı; bürokraside çalışan memurlar ile taşınmazlara ve küçük sermaye birikimine sahip olan tüccar, esnaf, küçük üretici ve bunlarla ilişki içerisinde olan diğer ulema ileri gelenleri, alt sınıfı ise; şehirli ücretliler, çıraklar, ustabaşılar, hizmetçiler, hamallar ve az sayıdaki işçiler ile kırsal nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan göçebe topluluklar ile topraksız veya az topraklı köylüler meydana getirmiştir.⁴⁵¹ Ülke nüfusunun çok büyük bir yüzdesini teşkil eden kırsal kesimin, hiyerarşisi, dili, lehçesi ve geçimlik ekonomisi olan küçük cemaatler halinde yaşadığı ve cemaatlerin bir araya gelerek oluşturduğu aşiretlerin de kendi aralarında her daim mücadele içinde buldukları gerçeğinden hareketle Abrahamian, bu tarz bir toplumsal örgütlenmenin, klan dayanışmasını ve sosyal bölünmeleri arttırdığına, böylece de sınıf bilincini körelttiğine işaret etmektedir.⁴⁵²

Nitekim İran'ın kapitalist batı ekonomisine eklenmesi, tarımsal ürün ihracatını tetikleyerek, o ana kadar dağınık olan yerel pazarların ülke ekonomisiyle bütünleşmesini sağlamış, dolayısıyla da köy ile şehri birbirine bağlayarak aralarındaki sosyal mesafeyi azalmıştır. Ancak bu süreçten asıl faydayı büyük toprak sahipleri sağlamış, topraksız veya az topraklı köylülerin büyük bir çoğunluğu ise sosyo-ekonomik skalada gerilemişlerdir.⁴⁵³

Buna mukabil asıl büyük yıkım kırsal kesimlerden ziyade, geleneksel el sanatları ve ticaretle uğraşan zanaatkâr ile artan vergiler ve batılı devletlerin elde ettiği gümrük imtiyazlarından olumsuz biçimde etkilenen küçük tüccarın yerleşik olduğu kentlerde

---

⁴⁴⁹ Keddie, a.g.e., s. 44-45.

⁴⁵⁰ Issawi, a.g.m., s. 596.

⁴⁵¹ Bill, a.g.e., s. 6-14.

⁴⁵² Abrahamian, "Iran...", s. 32-33.

⁴⁵³ Keddie, a.g.e., s. 43.

yaşanmış, bu da orta sınıfa mensup kesimlerin birbirleriyle olan dayanışmasını arttırarak sınıf bilincini daha yukarı seviyelere taşımıştır. Bu bağlamda Türkmençay Antlaşması'nı takip eden 1830'lu yıllar cami ile çarşının kader birliktelikleri açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Zira toplumsal haberleşmenin, dertleşmenin, dedikodunun, kültürel alışverişin, ekonomik ilişkilerin ve entelektüel sohbetlerin odağını teşkil eden bu iki alan, 19.yüzyıl itibariyle siyasal gelişmelerin de yönünü ve biçimini tayin etmeye başlamıştır. Roy Mottahedeh bu birlikteliği, “Çarşı ile cami İran kamu yaşamının akciğerleridir. Çarşı kamu söylemi ortamıysa, cami de kişisel görüşlerin kamuya açıklanabildiği tek ortamdı” ifadeleriyle çok etkileyici bir biçimde özetlemiştir.⁴⁵⁴ Sonuç olarak İran'da son bir buçuk asır içerisinde patlak veren birçok protesto ve isyanda cami ile çarşı arasında var olan tarihsel ittifak belirleyici olmuş, gerek devleti yönetenler gerekse de siyasal yaşama yüzyılın ikinci yarısından itibaren dâhil olan aydınlar, buralardan aldıkları destek oranında başarı göstermiş, ya da başarısızlıklarının bedelini ödemeye mahkûm kalmışlardır.

2.2.2. İran Devriminin Kökleri: Kitlelerin Politizasyonu

Abbas Mirza'nın askeri endişelerle tüm ülkeyi kapsayacak biçimde başlattığı tepeden inme ve radikal nitelikli ilk reformlar zinciri, kendisinin ölümü sonrasında İngiltere'nin desteğiyle Kaçar tahtına oturan oğlu Muhammed Şah'ın on dört yıllık saltanatı sürecinde bütünüyle sekteye uğramıştır. Kendisine verilen bu desteğin diyetini 1836 ve 1841 yıllarında imzaladığı imtiyaz antlaşmalarıyla ödeyen şah, Rusya'dan sonra İngiltere'nin de ülkesi üzerindeki nüfuzuna yasallık kazandırmış, dolayısıyla da Amerika'nın küresel bir aktör olarak ortaya çıktığı II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürececek Rus-İngiliz rekabetinde yeni bir sayfanın açılmasına katkıda bulunmuştur. Yaşanan bu gelişmeler ışığında Feth Ali Şah döneminde kontrol altında tutulmaya çalışılan devlet-ulema ilişkilerinin, torunu Muhammed Şah döneminde bir kriz içerisine girdiğinin, hatta bir takım ulema ileri gelenlerinin Kaçar meşruiyetini sorgulamaktan daha da ileri giderek onları Ali'nin oğullarına karşı olan savaşta Yezid'i destekledikleri gibi gerçek dışı bir tezle suçladıklarının altı çizilmelidir.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Roy Mottahedeh, **Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç**, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 17–19.

⁴⁵⁵ Algar, “Religion and State...”, s. 120–121.

Muhammed Şah'ın ölümü sonrasında ülkenin başına geçen Nasireddin Şah'ın kırk sekiz yıl süren saltanatı İran'da yeni bir reform dalgasına ivme kazandırmıştır. Hükümdarlığının ilk yıllarında devletin üst makamlarında görevlendirdiği Emir Kebir, Abbas Mirza sonrasında düşen bayrağı yerden kaldırarak onun gibi tepeden ve radikal bir takım önemli yeniliklere imza atmıştır. Kebir'in öncülük ettiği idari ve askeri reformların üzerinde Rusya'da bulunduğu zamanlarda gözlemlendiği siyasi ve iktisadi gelişmelerin ve dört yıl sefirlik yaptığı Osmanlı'daki Tanzimat sürecinin etkileri oldukça büyük olmuştur.⁴⁵⁶ Osmanlı'daki saray ve Babiâli ayırımından ve sadrazamın padişah karşısındaki güçlü pozisyonundan etkilenecek benzer bir yapıyı İran'da da kurma gayreti içine giren Kebir, bu doğrultuda danışma kurulları oluşturmaya ve kurumsal bir devletin olmazsa olmazı olan vergi toplama işini merkezden yönetmeye çalışmış, böylece de idarenin taşra üzerindeki denetimini büyük ölçüde kontrol altına almıştır. Kebir'in, merkezi kuvvetlendirmek adına giriştiği bir diğer önemli uygulaması ise şariat mahkemeleri üzerinde sınırlı da olsa bir kontrolün kurulması ve bu mahkemelerin yetkilerinin önemli bir kısmının örf mahkemelerine nakledilmesidir. Yine bu süreçte hali hazırda ordu birlikleri yeniden yapılandırılmış, gerek lojistik gereksinimler sebebiyle gerekse de ithalatın kısılmasına yönelik olarak yeni atölyeler işler hale getirilmiş, posta hizmetleri yeniden düzenlenmiş, 'Destgah-ı Mütercüman-ı Devleti' kurularak tercüme işleri yaygınlık kazanmış, kısa bir basın hayatı yaşamış olan 'Kağız-ı Ahbar'dan sonra 'Vaka-yı İttifakiye' yayın hayatına girmiş ve en önemlisi, Avrupa'daki teknik okul modeline dayalı modern bir yüksekokul olan 'Darülfünun' kurulmuştur.⁴⁵⁷ Ancak tüm bu radikal yeniliklerin, saray harcamalarının kısıtlanması, ithal mallarına uygulanan gümrük vergilerinin arttırılması, vergi denetiminin sıkılaştırılarak tımar sahiplerine yeni vergiler konulması gibi mali bir disiplin çerçevesinde finanse ediliyor olması ve bunun yanı sıra din adamlarının devletin otoritesini tehdit eden alanlardaki güçlerine sınırlandırmalar getirilmesi gibi sebepler, hem saray ve taşrada bulunan odakların, hem ulemanın, hem de İngiliz-Rus kliğinin çıkarlarını bütünüyle zedelemiştir. Böylece Nasireddin Şah üzerinde kurulan baskılar kısa bir süre içerisinde sonuç vermiş, Emir Kebir öldürülmüş, reform

---

⁴⁵⁶ Hatice Kılıç, "İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848–1923)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, İstanbul 2006, s. 27–28.

⁴⁵⁷ Metin, a.g.t., s. 110-112; Mazlum Uyar, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları**, İstanbul 2008, s. 42-43.

süreci de altı yıl kadar bir kesintinin ardından öncüllerinden daha farklı bir mecrada yol almaya devam etmiştir.

Emir Kebir'in tasfiye esildiği 1850'li yılların, batılı ülkelerin İran'da ekonomik bir takım imtiyazlar elde etmeye başladığı ve nüfuzlarını güçlendirdiği bir dönem olduğu göz önüne alındığında, bu süreçten sonra girişilen tüm reformların batının desteğine muhtaç bir biçimde ve yine onun gölgesinde sürdürülmesinin sebepleri daha anlaşılır olmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Abbas Mirza ve Emir Kebir'in ülkeyi kendi iç dinamikleriyle güçlendirmeye dönük yenileşme programları 19.yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte yerini, siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda Avrupa sistemini uygulamaya dönük bir batılılaşma anlayışına bırakmıştır. Zira bu tarihten itibaren girişilen tüm reformlar, Mirza ve Kebir reformlarının aksine batıya meydan okuyan değil, hayatta kalabilmek adına onunla uzlaşan daha savunmacı bir anlayışla hazırlanmış, hızlı bir değişimi değil yavaş bir dönüşümü hedeflemiş, dış düşmanla savaşıma değil iç muhalefetle hesaplaşmaya dönük bir strateji izlemiş ve ülkenin geneline değil devlet aygıtının kendisine odaklanan daha minör bir nitelik taşımıştır.⁴⁵⁸

Bu süreçte, özellikle yurt dışına gönderilen öğrenci sayısında görülen kayda değer artış İran siyasal yaşamının gelecekteki seyri açısından önemli ipuçları taşımaktadır. Zira Abbas Mirza tarafından 1815 yılında çoğu üst sınıfa mensup beş öğrenci ile başlayan bu uygulamayı, 1845–1848 yılları arasında yine beş, 1849 yılında altı, 1856–1857 yılları arasında ise üç öğrenci takip etmiş, nitekim bu sayı 1858–1859 yılları arası dönemde dikkat çekici bir artışla kırk iki öğrenciye ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren gerek devlet tarafından gönderilen gerekse de kendi imkânları ile yurt dışına giden öğrencilerin daha da çoğaldığının ve halk katmanlarından gelen gençlerin de bu furyaya eklendiğinin altı çizilmelidir.⁴⁵⁹

Yine bu zaman diliminde girişilen bir diğer önemli yenilik ise, 1858 yılında kurulan, danışma ve müzakere işlevi gören ve altı bakanlık temsilcisinden meydana gelen 'Şura-yı Devlet'dir. Bu kurum, her ne kadar ortaya çıkışından kısa bir süre sonra şahın mutlak otoritesini sarstığı yönündeki tepkiler neticesinde pasifize edilmiş olsa da, yine de modern bir hükümetin oluşturulması yönünde atılmış kritik bir adım olarak değerlendirilebilir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Abrahamian, "Iran...", s. 52,54–55.

⁴⁵⁹ Metin, a.g.t., s. 107.

⁴⁶⁰ Abdül-Hadi Hairi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden 1977, s. 14–15.

Ancak İran’da 1870–1880 yılları arası dönem, çok daha önemli ve kalıcı bir takım reformların yapıldığı ve devlet düzeyinde ilk defa olarak batılılaşma ile birlikte Osmanlı reformlarının nasıl uygulanacağı noktasındaki tartışmaların yaşandığı bir süreç olmuş, bu tartışmaları da oldukça kapsamlı bir biçimde gündeme Mirza Hüseyin Han Sipahsalar taşımıştır.⁴⁶¹ Bu dönemde, Sipahsalar’ın teşviki ve katılımıyla ilk Avrupa seyahatine çıkan Nasireddin Şah’ın gezi programı dâhilinde İstanbul’a da uğrayarak orada yaşanan gelişmeleri gözlemlene imkânı bulması, söz konusu reformlara daha da bir ivme kazandırmıştır. İşe devletin yargı ayağından başlayan Sipahsalar, şeriat mahkemelerine yönelik bir takım kısıtlamalar getirmiş, güvendiği müçtehitleri buralara tayin etmek suretiyle de ulemanın elindeki bu alanı kontrol altında tutmaya çalışmıştır.⁴⁶²

Hükümet ayağına yönelik olarak ise, bakanlıklarda bir dizi kanuni düzenlemelere gidilmiş, ‘Dar eş Şura-yı Kübra’ adıyla Osmanlı’daki ‘Meclis-i Vala’ benzeri on altı üyeli bir danışma meclisi oluşturulmuş,⁴⁶³ bunu da 1872 yılında dokuz bakanlıktan bir araya gelen ve İran’ın ilk modern kabinesi kabul edilen ‘Derbar-i Azam’ takip etmiştir.⁴⁶⁴ Sipahsalar’ın giriştiği tüm bu reformların yürütme ve yargı alanları ile sınırlı kalmadığının, yine onun döneminde maliye, eğitim ve basın gibi diğer alanlarda da önemli yeniliklerin yapıldığının, vergi sisteminin yeniden düzenlenerek kalıcı kanunlar çıkartıldığının, o ana dek fazla bir gelişim göstermemiş olan Darülfünun’un iyileştirilmesine dönük bir takım projeler hazırlandığının ve biri Farsça diğeri de Fransızca olmak üzere iki yeni gazetenin daha yayınlanmaya başlandığının altı çizilmelidir.⁴⁶⁵

Özetle Sipahsalar ile birlikte merkezi hükümeti güçlendirmeye yönelik olarak başlayan reformlar, gelenekten kopuşun ilk somut adımlarını teşkil etmiş olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu süreçte başta İngilizler olmak üzere diğer batılı ülke vatandaşlarına verilmeye başlanan iktisadi imtiyazların ülke genelinde sebep olduğu yıkıcı etkileri de göz ardı edilmemelidir. Keza Sipahsalar’ın 1872 yılında Baron Julius de Reuters’e satılmasında ön ayak olduğu devlet bankası kurma, gümrüklerin mültezimliği, madenlerin çıkarılması ve demiryolları, tramvay yolları, baraj, yol ve sanayi tesisleri

---

⁴⁶¹ Hafız Ferman Fermayan, “19.yy İran’ında modernleşme güçleri: tarihi mütalaa”, Ed: William R. Polk, Richard L. Chambers, **Ortadoğu’da Modernleşme**, İstanbul 1995, s. 184.

⁴⁶² Algar, “Religion and State...”, s. 170.

⁴⁶³ Metin, a.g.t., s. 119.

⁴⁶⁴ Hairı, a.g.e., s. 30.

⁴⁶⁵ Kılıç, a.g.t., s. 47,49.

inşasını içeren tekel hakkı⁴⁶⁶, her ne kadar Rusya ve saray içerisindeki Rus yanlısı yöneticilerin baskılarıyla geri alınmış olsa da, madencilik ve bankacılık alanında verilen imtiyazlar bu kapsamın haricinde tutulmuş ve sonraki süreçte ‘Imperial Bank of Persia’ ile ‘Anglo-Persian Petrol Şirketi’ nin ilk tohumlarını atmıştır.⁴⁶⁷

Reuter imtiyazının yukarıda ifade edilen orta vadeli ve dolaylı etkilerinin yanı sıra, kısa vadeli ve doğrudan bir önemli etkisi ise, Rusya yanlısı yöneticiler ve ulema nezdinde yarattığı hoşnutsuzluk sebebiyle Sipahsalar’ın tasfiyesine zemin hazırlaması olmuştur. Buna rağmen, devlet eliyle sürdürülen reformlar Nasireddin Şah döneminde kesintiye uğramamış ve Eminü’ d-Devle tarafından benzer biçimde devam ettirilmiştir. Çeşitli idari makamlarda görev almış olan Eminü’ d-Devle’ nin bu dönemdeki en önemli icraatının, kullandığı Avusturyalı danışmanların yardımıyla İran posta sisteminin yeniden yapılandırılması olduğunun altı çizilmelidir.⁴⁶⁸

Gelinen bu noktada, yenilikçi fikir ve uygulamaların yalnızca Kaçar sarayı ile sınırlı kalmadığının, zira gerek iç gerekse de dış konjonktürün modern eğitim vasıtasıyla aydın bir zümrenin teşekkülüne zemin hazırladığının vurgulanması gerekir. Homojen bir görüntü sergilemeyen ve kendilerini Farsça ‘aydınlanmış düşünürler’ anlamına gelen ‘ruşenfikren’ terimi ile ifade eden bu zümre, dünyada olup biteni vahiy ile değil bilim ile algılamış, hükümdarlık sultasını değil halk egemenliğini esas almış, geleneği değil Fransız Aydınlanması’nın üç temel ilkesi olan hürriyet, eşitlik ve kardeşliği kendisine düstur edinmiş ve toplumsal denge ile siyasal düzene değil köklü dönüşüme ve insanın kaçınılmaz ilerlemesine vurgu yapmıştır.⁴⁶⁹

Bunların en başında adının zikredilmesi gereken kişi şüphesiz ki edebiyatçı kimliğiyle öne çıkan, fikri yapısını eskinin her yönüyle reddi ve batılı anlayış ve uygulamaların topyekûn kabulü üzerine kuran Feth Ali Ahundzade’dir. Azerbaycan’da büyüyen Ahundzade’nin, 19.yüzyıl Rus entelektüel kaynaklarının yanı sıra, Türkçe ve Rusça bilgisi sayesinde Fransız ve İngiliz menşeli liberal ve radikal düşüncesine de aynı oranda hâkim olduğunun altı çizilmelidir.⁴⁷⁰ Şinasi’nin hemen ardından 1849 yılında yazdığı ilk modern tiyatro oyununu Türkçe kaleme alan Ahundzade, Arap alfabesinin

---

⁴⁶⁶ İran’da faaliyet göstermiş olan ünlü İngiliz yetkili Lord Curzon, Reuter imtiyazı için “*bir hanedanın bütün kaynaklarını akıl almaz biçimde ve tarihte rastlanmadık şekilde yabancı ellere teslim edişi*” ifadelerini kullanmıştır. Lord Curzon, **Persia and the Persian Question**, Cilt 1, 2.Baskı, Londra 1966, s. 480.

⁴⁶⁷ Abrahamian, “Modern...”, s. 53; Abrahamian, “Iran...”, s. 55.

⁴⁶⁸ Keddie, a.g.e., s. 60.

⁴⁶⁹ Abrahamian, “Iran...”, s. 61–62.

⁴⁷⁰ Dabashi, a.g.e., s. 69.

okunup yazılmasını kolaylaştırmak için başlattığı revizyon girişimi ve bu doğrultuda hazırladığı ‘Risale-yi Alfabe-yi Cedid’ projesi ile Tanzimat Osmanlı’sında önemli bir yankı bulmuş, nitekim sonraki süreçte bunu da yeterli görmeyerek Latin harflerine geçişi gündeme taşımıştır. Ahundzade’nin yazılarında parlamenter sistem ile hukukun üstünlüğüne ilişkin vurgular önemli bir yer tutmaktadır. Zira ona göre şah halkla tam bir uyum içerisinde olmalı, kendisini onun temsilcisi olarak görmeli, gücünü parlamentodan çıkan kanunlardan almalı, buna mukabil halk da ülkesini tüm gücüyle savunmalıdır. Ahundzade, içini tam dolduramamış olmakla birlikte ‘millet’, ‘milliyetçilik’ ve ‘vatanperverlik’ gibi kavramları da ele almış ve ‘vatanperver’ kelimesine, ülkesinin özgürlüğü için canını feda etmeyi göze alan kişi şeklinde bir anlam yüklemiştir. O, bir kişinin artık dini için kendisini feda edeceği dönemin sona erdiğini, yabancı hâkimiyetine karşı anavatanı koruyup onu bu beladan kurtarabilecek gücün milli bir nitelik taşıması gerektiğini, bunun için de bütün halkın eğitilmesi ve bu süreçte de kendilerine vatanseverlik aşılmasını zorunluluğunu sıkça vurgulamıştır.⁴⁷¹

İran çağdaşlaşmasının bir diğer önemli ve karizmatik şahsiyeti ise, gerek geleneksel yapının sorgulanmaya başlanmasında, gerekse de Meşrutiyet’i hazırlayan sebeplerin oluşmasında ve bu hareket içerisinde yer alacak aydın ve devrimcilerin görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış olan Mirza Malkom Han’dır. Batı dillerini ve bilimini tahsil etmek üzere gittiği Fransa’da Fransızca ve İngilizcenin yanı sıra tabiat bilimleri, mühendislik, hukuk ve siyaset eğitimi almış olan Malkom Han,⁴⁷² ülkesine geri dönüşünde bir yandan mütercim, diğer yandan da Darülfünun’da eğitmen olarak görev yapmıştır. Bu süreçte Paris’te düzenlenen İngiltere-İran Konferansı’na delege olarak tayin edilmiş ve 1858 yılında kurulan kabineye ‘Defter-i Tanzimat’ adıyla kendi hazırladığı reform taslağını sunmuştur.⁴⁷³ Osmanlı Tanzimat ve Islahatının etkisini taşıyan bu taslağın, İran’daki idari reformların hangi noktalarda ve nasıl yapılacağı hususu üzerinde duruyor olması bakımından sistematik bir çalışma olduğunun altı çizilmelidir. Ona göre İran’da, kanunları hazırlama yetkisi ile donatılmış ‘Meclis-e Tanzimat’ ile yürütmeden sorumlu olacak olan bakanlar kurulu niteliğinde ‘Meclis-e Vüzera’ oluşturulmalı, bu iki meclis güçler ayrımı ilkesine dayalı olarak hükümet işlerini üstlenmelidir.⁴⁷⁴ Aynı zamanda

---

⁴⁷¹ Metin, a.g.t., s. 129; Hairi, a.g.e., s. 25-27.

⁴⁷² Uyar, “İran’da Modernleşme...”, s. 104.

⁴⁷³ Hairi, a.g.e., s. 37.

⁴⁷⁴ Metin, a.g.t., s. 135.

Büyük Fransız Mason Locası'nın bir mensubu olan Malkom Han'ın bu dönemde kurduğu 'Feramüşhane', İran'ın ilk masonik örgütü sayılması sebebiyle önemlidir. Zira Malkom Han'ın dinle ilgili görüşlerinde masonik bağlantılarının izlerini görmek mümkündür. Çünkü o tüm dinlerin eşit seviyede olduğunu ileri sürerek akıl ve hümanizmi öne çıkartan ve adına 'ademiyat' dediği pozitivist bir insanlık dinini savunmuştur.⁴⁷⁵ Ancak Feramüşhane'yi yaygınlaştırma çalışmaları, Nasireddin Şah'ın durumdan şüphelenmesine ve bu kurumun faaliyetlerinin durdurulmasına yol açmış⁴⁷⁶, sonraki süreçte de Malkom Han İstanbul'a sürgün edilmiştir. İran'a ancak sekiz yıl aradan sonra İstanbul'da tanıştığı İran Büyükelçisi Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'ın yardımıyla gelmiş olan Malkom Han, Sipahsalar'ın müsteşarı olarak başladığı siyasi kariyerini sonraki zaman diliminde Londra Büyükelçisi olarak devam ettirmiştir. Baron Julius de Reuters'e verilen imtiyazda kendisinin de önemli bir payı olmakla beraber, 1888 yılında ön ayak olduğu Piyango İmtiyazı sonrasında sarayla ilişkileri bozulmuş, bu tarihten itibaren de İngiltere'de çıkarttığı 'Kanun' gazetesi üzerinden yaptığı sert muhalefet ile ön planda olmayı sürdürmüştür. Malkom Han'ın İran çağdaşlaşmasındaki önemi, kanunları, vergilendirmeyi monarşi ve cumhuriyeti, güçler ayrılığını, eşitliği, laik yargı ve eğitimi, anayasayı ve Latin harflerinin alınmasını tartışması dolayısıyla⁴⁷⁷

19. yüzyıl İran'ının belki de en sıra dışı ve radikal devrimci bir şahsiyeti ise Ağa Han Kirmani'dir. Ona bu sıra dışılığı bahşeden en önemli özelliği, güncel Avrupa fikir ve akımlarına olan ilgisinin yanı sıra Ortaçağ İslam öğretilerine de eşine az rastlanacak ölçüde vakıf olması ve köylü sınıfının devrimci hareketlerde oynadığı rolü önemsemesidir. İstanbul'da bulunduğu yaklaşık on senelik bir zaman diliminde güncel Rus ve Batı Avrupa düşüncesine doğrudan ulaşabilmiş, çoğunlukla da Kaçar hanedanlarının bölge üzerindeki hâkimiyetlerine muhalif yazılar kaleme almıştır. İslam üzerinde engin bilgisine rağmen laik bir dünya görüşünü benimsemiş ve özellikle tarih felsefesi alanında eserler ortaya çıkartmıştır.⁴⁷⁸ Kirmani'nin İran çağdaşlaşmasına dönük etkisinin daha çok laiklik, anayasal hükümet, modern bilgi ve bilimin öğrenilmesi, kadınların sosyal hayatın içine çekilmesi ve milliyetçilik vurgularından kaynaklandığının altı çizilmelidir. Zira onun milliyetçi fikirlerini önemli bir oranda İran kültür ve dilinin büyüklüğüne olan inancı

⁴⁷⁵ Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 108-109.

⁴⁷⁶ Algar, "Religion and State...", s. 187.

⁴⁷⁷ Hairi, a.g.e., s. 38-39.

⁴⁷⁸ Dabashi, a.g.e., s. 70-71.

beslemiş ve kendisi İslam öncesi İran'ın her yönden iyi ve yetkin olduğunu önemle vurgulamıştır.⁴⁷⁹ Ahmed Ağaoğlu 'İran ve İnkılâbı' adlı eserinde, Kirmani'nin hayallerinin Osmanlı ile İran'ın birleşmesini ve tek bir idare altında bulunmasını istemeye kadar uzandığının altını çizmekte ve bu hususta yazmış olduğu şiirlerine atıfta bulunmaktadır.⁴⁸⁰

İran'da olduğu kadar tüm İslam dünyasında da görüş ve eylemleriyle adından söz ettiren, Ahundzade ile Malkom Han gibi modernistlerden kalın çizgilerle ayrılan, oldukça popüler ancak bir o kadar da tartışmalı diğer bir önemli şahsiyet ise Cemaleddin Afgani'dir. İran'da aldığı geleneksel dini eğitimini Irak'taki Şii kutsal kentlerinde devam ettiren⁴⁸¹ Afgani'nin siyasi bilincinin şekillenmesinde, ziyaret ettiği Hindistan'da gözlemlediği İngiliz sömürgeciliği ve buna direnç gösteren Müslümanların eylemleri son derece belirleyici olmuştur.⁴⁸² Afgani, kaleme aldığı eserlerinde veya konuşmacı olarak katıldığı konferanslarda, İslam'ın çağın gelişme ve anlayışlarını açıklayacak biçimde yeniden yorumlanmasını, batının bilimsel gelişmelerini almak yoluyla Müslüman toplumların uyanışını, milli dillerin varlığını ve geliştirilmesini ve emperyalizm karşısında İslam birliğinin kurulmasını baskın biçimde vurgulamıştır.⁴⁸³ Taassup ve istibdadı yererek, onun yerine halk iradesi ile kanunları esas alan bir hükümet biçimini savunmakla beraber, bunun meşruti bir yapı olmadığına altı çizilmelidir.⁴⁸⁴ Bedri Gencer, Afgani'nin anayasalcılığının, yabancı müdahalesinin önünü kesmek gibi bazı konjonktürel ve siyasi kaygılardan kaynaklanan stratejik bir tavır olduğunu ifade etmektedir. Gencer'e göre Afgani'nin ideal hükümeti, İslam teorisyenlerince geliştirildiği şekliyle temel bir hukukun egemenliğini tanıyan adil bir hükümdardır.⁴⁸⁵ Bu bağlamda Afgani, ideoloji ve evrensel değerler bağlamında adları yukarıda zikredilen çağdaşlarından farklı bir görüntü sergilese de, özellikle Kaçar sarayına yönelttiği reform çağrıları ve yabancılara verilen imtiyazlar karşısında takındığı muhalif tavrı ile sömürgecilik karşıtı bir siyasi bilincin oluşmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Sonuç olarak Afgani'nin, bir taraftan Malkom Han'a katılarak 'Kanun' gazetesi üzerinden sürdürdüğü muhalefet, diğer taraftan da ulema ileri gelenlerini

---

⁴⁷⁹ Metin, a.g.t., s. 147, 149-150.

⁴⁸⁰ Ahmed Ağaoğlu, **İran ve İnkılâbı**, s. 92.

⁴⁸¹ Gencer, a.g.e., s. 454-455.

⁴⁸² Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 118.

⁴⁸³ Metin, a.g.t., s. 142-143.

⁴⁸⁴ Hairı, a.g.e., s. 53.

⁴⁸⁵ Gencer, a.g.e., s. 460-461.

şahı tahttan indirmeye dönük ikna gayretleri,⁴⁸⁶ Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolda kurulacak olan aydın-ulema ittifakının dar kapsamlı bir prototipi niteliğindedir.

İran çağdaşlaşmasında ve saray karşısında örgütlü bir muhalefetin oluşmasında, batı başkentlerinde görev yapan diplomatik temsilcilerin, yurt dışında eğitimlerini sürdüren öğrencilerin ve aydınların yanı sıra, rolleri yadsınmayacak bir diğer zümre ise ticaret amacıyla Osmanlı ülkesinde ikamet eden İranlı tüccarlardır. Öncelikle büyük çoğunluğunu Azeri Müslümanların teşkil ettiği bu zümrenin Osmanlı ülkesindeki varlıklarının bu döneme özgü bir gelişme olmadığını, köklerinin 15.yüzyıl öncesine dek uzandığının, faaliyetlerinin özellikle ipek ticareti üzerinde yoğunlaştığının ve bunun da 18.yüzyıl ortalarına kadar benzer biçimde devam ettiğinin altı çizilmelidir.⁴⁸⁷

Ancak Kaçar Hanedanlığı'nın İran coğrafyasında kısmi de olsa istikrar sağladığı süreç o döneme dek İran ticaretinin bel kemiği olan Tebriz şehri için önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1830'lu yıllarda buharlı gemilerin Karadeniz'de faaliyete geçmesi ve Trabzon limanının ön plana çıkması gibi sebepler Osmanlı ile İran arasındaki ticari faaliyetlere önemli bir ivme kazandırmış ve bu gelişme İstanbul'u, Avrupa mallarının Tebriz'e ve geleneksel İran ürünlerinin de Avrupa'ya ihraç edildiği transit bir merkez haline getirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler paralelinde ise, İranlı tüccarların önemli bir bölümü ticari faaliyetlerini başta İstanbul olmak üzere İzmir, Trabzon ve Erzurum gibi Osmanlı şehirlerine kaydırmış, İstanbul'da iş yapan birçok büyük tüccar, dükkân ve satış ofislerini Valide Han'da açmış, İran kilim ve halılarının ihracatı ile yünlü ve pamuklu tekstil ithalatını buradan yönlendirmiştir. İran konsolosluğunda görevli Khan Malik Sasani'nin verdiği tahmini bilgilere göre 19.yüzyılın sonu itibariyle İstanbul'da yaklaşık 16.000 İranlı yerleşik bulunmakta ve bu sayının dörtte üçünü de Tebriz ve diğer komşu yerleşim yerlerinden gelen Azeri nüfus teşkil etmektedir. Yine aynı kaynağın diğer Osmanlı şehirleri için verdiği bilgilerde ise 1888 yılında Adana'da 2.714, İzmir'de 955, Halep'te 850, Samsun'da 664, Van'da 448 ve Trabzon'da 270 İranlının yaşadığından söz edilmiştir.⁴⁸⁸

---

⁴⁸⁶ Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 124. Afgani'nin, tütün protestosuna verdiği fetva ile önderlik eden Mirza Hasan Şirazi'ye yazdığı mektup için bkz. Edward G.Browne, **The Persian Revolution of 1905-1909**, Cambridge 1910, s. 15- 22.

⁴⁸⁷ Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Otoman Empire and the Constitutional Revolution", Ed: Th. Zarcone, F.Zarinebaf-Shahr, **Les Iraniens D'Istanbul**, İstanbul-Tahran 1993, s. 203-204.

⁴⁸⁸ Shahr, a.g.m., s. 209-210.

Ancak İranlı tüccarlar nezdinde yaşanan bu olumlu hava kısa süreli olmuş ve sonraki zaman diliminde yerini iflas ve düşüşe bırakmıştır. Yaşanan bu gelişmeler ile ilgili olarak Charles Issawi, 1837 yılına kadar yerel tüccarların kontrolünde olan Tebriz ticaretinin, bu tarihten itibaren el değiştirerek Rus ve diğer yabancı sermayeli şirketlerin kontrolüne girdiğini İran'ı ziyaret eden Rus gezgin L.Berezin'in anılarından aktarmaktadır.⁴⁸⁹ Keza İran hükümetinin yabancı ülkelere tanıdığı imtiyazların yanı sıra, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın ve 1870 yılında da Rusya-Orta Asya yolunun işlerlik kazanması da⁴⁹⁰, geleneksel İran ticaretine büyük bir darbe indirmiş, dolayısıyla da Tebriz'de yaşanan tüm bu gelişmeler kısa bir süre içerisinde İstanbul'u da doğrudan etkisi altına almıştır.

Böylece, bir yandan yabancı sermayeye ve ona tanınan ekonomik imtiyazlara duyulan öfke, diğer yandan da Osmanlı ülkesinde solunan siyasal ve kültürel hava, çok geçmeden bu kesimi, İranlı sürgünler ve aydınlarla birlikte aynı saflarda muhalif bir örgütlenme içerisine çekmiştir. Bu doğrultuda 1876 yılında yayınlanmaya başlayan ve birçok muhalif kaleme yer veren 'Ahter', İran dışında basılan ilk gazete olmasının ve İran çağdaşlaşmasının zihni alt yapısına katkılar sunmasının haricinde, tüccar kesimlerce çıkartılmış olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır.⁴⁹¹ Yine bu süreçte İstanbul'da yaşayan İranlıların çocuklarına ilkökul düzeyinde eğitim veren ve öğretmenlerinin önemli bir kısmını da İran aydınlarının teşkil ettiği 'Debistan-ı İraniyan', İranlı tüccarların maddi desteği ile kurulmuştur. Bununla birlikte İstanbul'da matbaa sahibi olan bazı İranlıların da Genç Türklerin yasak yayınlarını bastıklarının altı çizilmelidir.⁴⁹² Özetle, İran tüccarının ülke içerisindeki 'çarşı' ayağı daha ziyade ulema ile dirsek teması içinde ve daha muhafazakâr bir tutum sergilerken, Osmanlı ülkesinde ikamet eden 'Tebriz' ayağı ise daha ziyade muhalif aydın ve sürgünler ile yakın ilişki içerisinde olmuş ve Osmanlı'da şahit oldukları yeniliklerin İran'daki sözcülüğünü üstlenmiştir. Tüm bu muhalif unsurları ise bir araya Meşrutiyet Devrimi getirmiştir.

Sonuç olarak Nasireddin Şah'ın yarım asra yaklaşan saltanatı, İran tarihinde keyfi uygulamaların ve yolsuzlukların arttığı, toplumun görece fakirleştiği, ülke içi ve dışı göçlerin hız kazandığı ve siyasal yanlışların çoğaldığı baskıcı bir dönem olmakla birlikte,

---

⁴⁸⁹ Issawi, a.g.m., s. 600.

⁴⁹⁰ Shahr, a.g.m., s. 208.

⁴⁹¹ Fariba Zarinebaf, "From İstanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Otoman Empire and Iran", **Comperative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Cilt 28, No.1, 2008, s. 162.

⁴⁹² Metin, a.g.t., s. 123.

aynı zamanda reformların hız kazandığı, çağdaş fikir ve düşüncelerin önce aydınlar arasında benimsendiği, sonrasında ise tabana doğru yayılım gösterdiği ve toplumsal hareketlerin ön plana çıktığı farklı bir sürece kapısını aralamıştır. Bu niteliğinden dolayıdır ki, onun iktidar dönemi Meşrutiyet Devrimi'ni hazırlayan şartların habercisi olmuş, söz konusu şartların oluşmasında da, din adamları ve onların saraya olan düşmanlıkları belirleyici bir rol oynamıştır. Algar, Nasireddin Şah dönemine ilişkin olarak, ulema ile saray arasındaki gerginliğin yanı sıra, din adamlarının artan güçlerine de dikkat çekmektedir.⁴⁹³ Ulemanın güç kazanmasıyla ilgili olarak, Şii dini hiyerarşinin kendi içinde yaşanan gelişmelerin haricinde, kimsenin hesaba katmadığı dışsal bir faktörün de önemli etkiler doğurduğu söylenebilir ki, bu da 1850'ler İran'ının kendine özgü politik ve ekonomik şartları içerisinde ortaya çıkmış ve sonrasında da tüm ülkeyi tahakkümü altına almış olan Babi Ayaklanmasıdır.

Babilik ideolojisinin Şeyh Ahmet Ahsai'nin düşünceleri üzerinde şekillendiğinin ve kayıp on ikinci imamın dünyaya yeniden geleceğine inanan Ortodoks Şii camiasının aksine, cismani dirilişi reddeden ve imamla ümmeti arasında bir aracıyı esas alan bir öğreti sunduğunun altı çizilmelidir.⁴⁹⁴ Zira sonraki süreçte kendisinin ikinci kuşak öğrencilerinden Seyyid Ali Muhammed, bu aracının bizzat kendisi olduğunu ileri sürmüş ve 1843 yılından itibaren de 'gaybetteki on ikinci imama açılan kapı' anlamına gelen 'bab' unvanıyla bu harekete dini ve siyasi bir ivme kazandırmıştır.⁴⁹⁵

Babiliğin doktrinel ayrıntıları bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla birlikte, onu konu açısından asıl önemli kılan husus ulaştığı kitleler ve yarattığı etkilerdir. Öncelikle bu akımın kırsal kesimlerdeki ve kentlerdeki yoksul kesim üzerinde etkili olduğunun vurgulanması gerekir. Muaddel, bu kesimleri Babiliğe çeken güç olarak, onun fakirlik ve toplumsal sorunlarla ilgili pratik, sosyo-ekonomik ve siyasi yorumlarına işaret etmektedir. Zira Babiler mülkiyetin çürüme olduğunu vaaz etmişler, fakirliğin yok olması için köylülerin mülkiyetten eşit paylar alması gerektiğini savunmuşlar ve bu doğrultuda da İran'ın ezilen kitlelerini ayaklanmaya çağırmışlardır. Yapılan bu çağrıya çok sayıda küçük rütbeli ulemanın da iştirak ettiği göz önüne alındığında,⁴⁹⁶ Seyyid Ali Muhammed'nin 'bab' olma iddiasını esas alan Babilik akımının, Şiiliği temelinden sarstığı ve orta-yüksek

---

⁴⁹³ Algar, "Religion and State...", s. 122.

⁴⁹⁴ Dabashi, a.g.e., s. 72.

⁴⁹⁵ Algar, "Religion and State...", s. 138.

⁴⁹⁶ Muaddel, a.g.m., s. 165.

rütbeli ulemanın konumlarına doğrudan bir tehdit oluşturduğu olduğu söylenebilir.⁴⁹⁷ Sonuç olarak, yaşanan bu gelişmeler ulema ileri gelenleri ile devleti ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeye sevk etmiş, önce liderleri 1850 yılında idam edilmiş⁴⁹⁸, arkasından da giriştikleri isyanlar ulemanın desteğiyle kanlı biçimde bastırılmıştır.

Babi Ayaklanmasının gerek devlet gerekse de ulema nezdinde önemli sonuçları olmuştur. Zira bu süreçte tek kaybedenin Babiler olmadığı, sarayın da önemli yaralar aldığı altı çizilmelidir. Çünkü girişilen tüm bu isyanlar Kaçar Hanedanının kendini savunma noktasındaki çaresizliğini gözler önüne sermiş, dolayısıyla da ileriki süreçte patlak verecek protesto ve isyanlara kapı aralamıştır.

İsyanın ulema üzerindeki etkilerine bakıldığında ise, sürecin mutlak galibinin Şii din adamları olduğu tartışmasız bir gerçektir. Her ne kadar Babilik ideolojisi, kırsal kesimden gelen genç medrese talebelerini ve mollaları kendi yanına çekmesi sebebiyle, Şii dini hiyerarşinin alt tabakasında henüz bütünlüğün sağlanmamış olduğu gerçeğini gözler önüne sermişse de,⁴⁹⁹ ayaklanmanın bastırılması sonrasında ulema, şer'i mahkemeler ve vakıflardaki kontrolünü daha da arttırmış, gelir kaynaklarını daha da fazlalaştırmış, şah ve bürokrasi üzerinde daha etkili bir hale gelmiş⁵⁰⁰, özetle mevcut gücüne güç katmıştır. Sonuç olarak, gerek Kaçar şahları, gerekse de idari makamlarda görev alan reformcu kadrolar bu tarihten itibaren daha güçlü bir dini zümre karşısında kendilerini bulmuşlar, dolayısıyla da onu hesaba katmadan yollarına devam edememişlerdir.

İran siyasi tarihinde 19.yüzyılın son çeyreğine denk gelen zaman dilimi, ulema öncülüğünde sivil itaatsizlik eylemlerinin ayyuka çıktığı ve saray karşıtı kitlesel protestoların ülkeyi kasıp kavurduğu, dolayısıyla da Meşrutiyet Devrimi'nin kendi dinamik ve şartlarının önemli oranda olgunlaştığı kritik bir dönemeç olmuştur. Ancak girişilen söz konusu eylem ve protestoların ilk işaretlerinin 19.yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkmaya başladığının ve onu takip eden süreçte de artan oranda bir seyir izlediğinin altı çizilmelidir. Bu bağlamda mağlup gelinen ilk Rus Savaşı'nın hemen ardından, din adamlarının, Feth Ali Şah'ın isteksizliğine rağmen Rusya'ya cihat ilan etmeleri ve yayınladıkları fetva ile de buna karşı çıkmanın küfür olduğunu vaaz etmeleri,⁵⁰¹ ulemanın devlet siyasetine doğrudan müdahil olmak vasıtasıyla Kaçar Sarayı üzerinde

⁴⁹⁷ Uyar, “Şii Ulemanın...”, s. 173.

⁴⁹⁸ Dabashi, a.g.e., s. 72-73.

⁴⁹⁹ Uyar, “Şii Ulemanın...”, s. 177.

⁵⁰⁰ Muaddel, a.g.m., s. 165-166.

⁵⁰¹ Uyar, “İran'da Modernleşme...”, s. 34.

gerçekleştirdiği ilk önemli güç gösterisi biçiminde yorumlanabilir. Keza II. Rus-İran Savaşı, sonuçları itibariyle her ne kadar ülke çapında büyük yıkımlara yol açmışsa da, söz konusu yenilginin büyük ölçüde müsebbibi olan din adamlarının toplum kesimleri nezdinde üstlendiği önderlik ve yönlendirdiği muhalif hareketler sonraki süreçte de kesintisiz biçimde yol almaya devam etmiştir.

Ulemanın geniş halk kitleleri nezdinde öncülük ettiği diğer bir büyük eylem ise, Türkmençay Antlaşmasının hükümlerinin ne derecede uygulanıp uygulanmadığını kontrol göreviyle 1829 yılında İran'a gelen Rus elçisi Griboyedov başkanlığındaki 37 kişilik heyete yapılan saldırıdır. Hadise, Hıristiyan kadınların zorla Müslümanlaştırılarak bazı İran ileri gelenlerinin haremlerine alındıkları şeklindeki haberlerin heyete ulaşması sonrasında, bu kadınların Rus yetkililerce sorguya çekilmesi üzerine patlak vermiş ve ulema tarafından Müslüman kadınların alıkoyulduğu biçiminde ajite edilerek büyük bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Öncesinde kadınların serbest bırakılması için girişilen ikna çabaları, sonrasında Hacı Mirza Mesih'in verdiği fetva ile heyetin bulunduğu evin kuşatılması ve elçi dâhil tüm Rus görevlilerin katledilmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁰² Keddie, ulemanın yönettiği bu isyanın, diplomatik düzeyde girişilen batı karşıtı eylemlerin ilk halkası olduğuna, keza 1979 yılındaki Amerikan Büyükelçiliği baskınının da bu halkanın zincirlerinden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁵⁰³

Din adamlarının devlet siyasetine doğrudan bir diğer müdahalesinin ise 1843 yılında, Irak'ın Osmanlı valisiyle Kerbela'da yaşanan anlaşmazlık üzerine cereyan ettiğinin altı çizilmelidir. Bu süreçte de ulema, ilk önceleri söz konusu hadiseye aciz kalınmaması doğrultusunda uyardığı sarayı, sonrasında bizzat kendisinin Bağdat'a karşı bir ordu kuracağı şeklindeki ifadeleriyle tehdit etmiştir.⁵⁰⁴

19.yüzyılın ilk yarısında yaşanan bu ve benzeri hadiseler, ulemanın ülke siyasetini yönlendirebilme yeteneğini ve kitleler üzerinde kendi politikalarını kabul ettirebilme potansiyelini gözler önüne sermekle beraber, yüzyılın son çeyreğinden itibaren girişilen birçok protesto ve isyanda boykot⁵⁰⁵ ve best⁵⁰⁶ gibi farklı eylem biçimlerinin de sıklıkla kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

---

⁵⁰² Algar, "Religion and State...", s. 95,97.

⁵⁰³ Keddie, a.g.e., s. 46.

⁵⁰⁴ Algar, "Religion and State...", s. 116.

⁵⁰⁵ Bir mücadele aracı olarak kullanılan ve 'zayıfın silahı' olarak da tanımlanan 'boykot' kavramı ve onun zaman içindeki tarihsel gelişimi ile ilgili olarak bkz. Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul 2004, s. 57-69.

İran tarihinde boykot uygulaması ilk defa olarak, 1890 senesinin Mart ayında ülke için oldukça önem arz eden tütünün üretim, satış ve ihracat tekelinin İngiliz Binbaşı Talbot'a elli seneliğine, yıllık 15.000 sterlin ve senelik net karın dörtte biri karşılığında verilmesinin sonrasında ortaya çıkmıştır. Nitekim Nasireddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahatinde kararlaştırılmış olan bu imtiyaz sonraki süreçte Imperial Tobacco Corporation adıyla kurumsal bir şekle bürünmüştür. Edward G. Brown, şirketin 3 Kasım 1890 tarihinde yayınladığı bülteninden, yıllık ciro beklentisinin 500.000 sterlin, net karın da 370.000 sterlin olduğunu aktarmakta ve yine aynı bültende 1884 yılında Osmanlı'da kurulan Tütün Rejisi'ne atıfta bulunularak ona kıyasla daha uzun süreli bir antlaşmaya ve daha karlı bir yatırıma girişildiği ifadesinin yer aldığını işaret etmektedir.⁵⁰⁷ Keddie ise İran'da görevli İngiliz Henry Drummond Wolff'un raporundan, söz konusu antlaşmanın önceleri Rusya ve ülke içerisinden gelebilecek olası tepkilere karşı gizli tutulduğunu aktarmakta, dolayısıyla da tütün imtiyazına karşı muhalif kıpırdanmaların yılın son çeyreğinden itibaren İstanbul'da yayınlanan Ahter gazetesinin haberi sonrasında başladığını ifade etmektedir.⁵⁰⁸

Gelinen bu noktada tütün imtiyazı karşısındaki ilk tepkilerin 1891 yılının başlarından itibaren gün yüzüne çıktığının altı çizilmelidir. Bir taraftan İstanbul'dan Ahter üzerinden sürdürülen muhalefet, diğer yandan Nasireddin Şah'a yazılan kınama içerikli mektuplar zaman içerisinde Tebriz, İsfahan ve Şiraz gibi gibi tütün üretiminin yoğun olduğu bölgelerde kitle hareketlerinin ortaya çıkmasına salık vermiş, bu süreçte telgrafhanelerde toplanan kalabalıklar sarayı dilekçe yağmuruna tutmuş ve vergi ödenmemesi çağrılarını yapmış, buna mukabil olarak esnaf da dükkânlarının kepenklerini indirmek suretiyle ticari hayatı durma noktasına getirmiştir.⁵⁰⁹ Ancak 1891 Aralık'ında Mirza Hasan Şirazi'nin tütün satışı ve kullanımının haram olduğu şeklindeki fetvası⁵¹⁰ ile söz konusu tepkilerin daha organize bir hal aldığı ve boykotun şahın sarayı ve hanımları dâhil ülkenin tamamına sirayet ettiği, sokaklarda nargilelerin kırıldığı altı

---

⁵⁰⁶ Kaçar döneminde gelenek haline gelmiş bu eylem biçimi, zulme uğramış mağdur kişi ve grupların camilerde, türbelerde ve özellikle tanınmış müçtehitlerin evlerinde oturmaları veya oralara sığınmaları biçiminde tanımlanabilir. Eylemcilerin bu uygulama ile hem zalim yöneticilerden korunmayı hem de bu vasıta ile meselelerini duyurmayı amaçladıklarının altı çizilmelidir. 19. yüzyılın ortalarında Kaçar sarayının best uygulamasına sınırlamalar getirmesi, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere yabancı elçilikleri bu tür eylemlerin merkezi haline getirmiş, onlar da söz konusu uygulamadan rahatsız olmakla beraber, İran halkı nazarındaki itibarlarını sarsmamak için kendilerine sığınan mağdurlara kapılarını açmışlardır. Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 149. Ayrıca bkz. Algar, "Religion and State...", s. 261.

⁵⁰⁷ Browne, a.g.e., s. 32-33.

⁵⁰⁸ Nikki R. Keddie, **Religion and Rebellion in Iran**, Londra 1966, s. 39,44.

⁵⁰⁹ Keddie, "Religion ...", s. 46, 49, 65, 92.

⁵¹⁰ Algar, "Religion ...", s. 211.

çizilmelidir.⁵¹¹ Ortaya çıkan bu tepkiler karşısında Nasireddin Şah, bir uzlaşma arayışı olarak söz konusu imtiyazın sadece ihracat ile sınırlandırılacağı şeklindeki açıklaması ile geri adım atmışsa da, kitleler bu açıklamadan tatmin olmamışlar, muhalefetlerinin dozunu daha da arttırmışlardır. Sonuçta, direnmenin anlamsız olduğunu hisseden şah da Şirazi'nin Tahran'daki temsilcisi Aştiyani'ye gönderdiği haberle bu imtiyazı tümüyle iptal ettiğini duyurmak durumunda kalmıştır.⁵¹²

Moaddel, tütün protestosunun ortaya çıkmasında ve meşruiyet zemininin oluşturulmasında Şii söylemin önemli bir etkisi olduğunu göz ardı etmemekle birlikte bu hareketin salt dini bir ideoloji ile açıklanamayacağını vurgulamış ve onu, bir süredir güçlenmekte olan tüccar sınıfının çıkarları gereği olarak ortaya çıkan bir toplumsal hareket biçiminde ele almıştır. Zira o, yaşanan tüm bu ekonomik ve siyasal gelişmeler paralelinde, iç pazarlarını kontrol eden ve kendi çıkarlarıyla uyum içinde devlet politikalarını yönlendiren Batı Avrupa burjuvazisinin aksine, İran'ın yerel tüccar ve geleneksel küçük burjuvazisinin marjinalleştiğine işaret etmiş ve sonuçta da her iki kesimin saraya ve yabancı çıkarlarına karşı işbirliği yaptığının altını çizmiştir.⁵¹³ Özetle tütün protestosu, bir takım üst rütbeli saray yandaşı ulema ileri gelenlerinin de dâhil olduğu yerleşik aristokrasi ve toprak sahibi soylular ile tüccar sınıfı, geleneksel küçük burjuvazi ve bunlarla çıkarsal bağları olan ulema kesimleri arasındaki daha geniş ölçekli ve sınıf temelli karşıtlığın bir yansımasıdır. İran'daki yabancı sermaye ise bu mücadelede feodal aristokrasiden yana çıkarak ve onu rüşvetle besleyerek çıkarlarını sürdürme yoluna gitmiş, buna karşın tüccar sınıfı ile ulema içerisindeki radikal kanat sömürgecilik karşıtı bir tavır sergilemişlerdir.⁵¹⁴

Sonuç olarak tütün protestosu, İran milliyetçiliğinin az sayıda reformist bir grup tarafından yeni yeni ifade edilmeye başladığı bir zaman diliminde ortaya çıkması, hem saraya hem de yabancı bir güce karşı aynı anda topyekûn karşı koyması, ülke içerisindeki farklı toplumsal kesimleri bir araya getirmesi ve sonrasında da başarıya ulaşmış olması sebebiyle İran'daki diğer toplumsal hareketler nezdinde özel bir öneme sahiptir. Bu hareket içerisinde din adamları, reformist elitler, tüccarlar ve huzursuz İran halkı, hanedana ve onun yerli ve yabancı destekçilerine karşı mücadele etmek için bir araya gelmişler ve söz

---

⁵¹¹ Asaf Hüseyin, **İran'da Devrim ve Karşı Devrim**, Çev: Taha Cevdet, 3.Baskı, İstanbul 2009, s. 66; Ağaoğlu, a.g.e., s. 101.

⁵¹² Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 55.

⁵¹³ Mansoor Moaddel, "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890–92", Ed: John Foran, **A Century of Revolution Social Movements in Iran**, Minneapolis 1994, s. 17; Muaddel, "İran'da...", s. 170.

⁵¹⁴ Dabashi, a.g.e., s. 92.

konusu bu birliktelik 1906 Meşrutiyet Devrimi'ne kadar birçok kitlesel harekette kendini ön plana çıkartmıştır. Tütün protestosunun siyasi erk açısından bir önemli sonucu, sarayın toplum kesimleri nezdinde Babi isyanı sonrasında zedelenen gücünün, bu hadiseyle daha da düşüş içerisine girmiş olmasıdır. Yine o sürece dek vergi gelirleri ve bir takım ayrıcalıkların yabancı ülke temsilcilerine satışı vasıtasıyla ağır aksak da olsa yürütülmeye çalışılan ekonomi, söz konusu imtiyazın iptali sonrasında tazminat ödenmesine, dolayısıyla da İngiliz Imperial Bank of Persia'dan 500.000 sterlin tutarındaki ilk dış borcun alınmasına salık vermiştir. Ayrıca tütün isyanının ülke üzerindeki İngiltere-Rusya rekabeti açısından da taşları yerinden oynattığının ve saray içerisindeki Rusya yanlısı yöneticileri ve politikaları İran siyasetinin odağına taşıdığına altı çizilmelidir.⁵¹⁵

Nasireddin Şah'ın, 1896 yılında Cemalettin Afgani'nin destekçisi ve aynı zamanda da müridi Mirza Rıza Kirmani tarafından öldürülmesi Meşrutiyet Devrimi'ne giden süreçte İran'ı geri dönülemez bir yolun kavşağına getirmiştir. Ömrünün büyük bir bölümünü Azerbaycan eyaletinde veliaht olarak geçirmiş olan Muzafferuddin Şah'ın on bir yıl süren iktidarı, mevcut iç karışıklıkları önleyemediği gibi ülkeyi daha büyük bir anarşi ve çalkantı içine sürüklemiştir. Saltanatının ilk yıllarında batılı tarzdaki reformları hayata geçirmek noktasında sadrazam olarak görevlendirdiği Eminü'd-Devle, bu süreçte Encümen-i Maarif'e bağlı Avrupa modelinde ilkokullar açmış, ayrıca maddi sıkıntıların üstesinden gelebilmek adına uzun vadeli mali bir takım tedbirleri uygulamaya geçirmiştir. Bu doğrultuda merkezi idarenin organizasyonundan vergilerin toplanmasına varıncaya kadar kilit noktalara batılı, özellikle de Belçikalı memur ve gözlemciler yerleştirilmiş, iç ticaret ve arazi vergileri arttırılmış ve özellikle de ulemanın kontrolündeki vakıflar ve mahkemeler üzerinde sıkı bir mali bir disiplin kurulmuştur.⁵¹⁶ Ancak atılan tüm bu adımlar başta din adamları olmak üzere saray içerisindeki güç odaklarının tepkisini çekmekte gecikmemiş, dolayısıyla da Eminü'd-Devle'nin kaderi, tıpkı öncülleri gibi görevinden azledilmek olmuştur. Eminü'd-Devle sonrasında izlenen popülist politikaların ve şahın yurt dışı gezileri sebebiyle yapılan harcamaların ise halihazırdaki mali krizi daha da derinleştiğinin ve bunun da siyasi istikrarsızlığı tetikleyerek ülkeyi dış borçlanma ve kritik bir takım imtiyazların satışı sarmalına tekrardan sürüklediğinin altı çizilmelidir. Bu süreçte Kuzey İran gümrüklerinin tüm geliri Rusya'ya, Fars vilayeti ve Basra Körfezi'nin gümrük gelirleri ile Hazar Denizi'ndeki balıkçılık faaliyetlerinin geliri ise İngiltere'ye

⁵¹⁵ Keddie, "Religion ...", s. 1-2,7.

⁵¹⁶ Abrahamian, "Iran...", s. 74-75; Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 57-58.

devredilmiştir.⁵¹⁷ Ayrıca 1901 yılında William Knox D'arcy, İran'ın kuzeyinde bulunan beş bölgede altmış yıl süreyle petrol arama ve işletme imtiyazını elde etmiş ve bu doğrultuda çalışmalarına başlamıştır.⁵¹⁸

Muzafferuddin Şah döneminde yaşanan bu gelişmeler, olan bitenden çıkarları zedelenen kitleleri, saray ve onun yerli ve yabancı destekçilerine karşı tekrardan harekete geçirmiş ve bu doğrultuda gizli bir takım dernek ve cemiyetler etrafında örgütlenilerek daha organize faaliyetler yürütülmeye başlanmıştır. Bunların en başında, Mirza Malkom Han'ın yakın arkadaşı Abbas Kuli Han Kazvini tarafından kurulmuş olan ve bir ihtilal örgütünden ziyade fikir kulübü görüntüsü sergileyen 'Ademiyet Cemiyeti' gelmektedir ki, bu cemiyet, Saint Simon'un radikal pozitivizmi ile Auguste Comte'un liberal hümanizminden önemli ölçüde ilham alarak, toplumsal mühendislik vasıtasıyla ilerlemeyi, bireysel özgürlükleri ve hangi dinden, etnisiteden ve sınıftan olursa olsun tüm ülke vatandaşlarının kanun önündeki eşitliklerini savunmuştur.⁵¹⁹ Yine bu süreçte Cemalettin Afgani'nin etkisiyle kurulmuş bir diğer örgüt ise 'Hovzayi-Bidaran'dır. Bütün Müslümanların emperyalist güçlere karşı birleşmelerini ve mücadele etmelerini ülkü edinen bu komite, İran'da şahlık rejimine karşı burjuva karakterli bir hareket yaratmış ve 1897 yılına dek ihtilalci eylem ve protestolara öncülük yapmıştır. Ancak 1897 yılının sonrasında itibaren 'Maarif Encümeni' adlı başka bir örgütün muhalefete önderlik ettiğinin ve teşkilatlanma yönünden öncülerinden daha derli toplu bir görüntü sergileyerek başta Tahran, Tebriz ve İshafan olmak üzere birçok şehirde şubeler açtığı altı çizilmelidir. Zira önceleri aydınları yanına çeken bu komite, bastığı gazete ve bildirimlerle toplumun diğer kitlelerine de ulaşmaya çalışmış, 1904 yılında topladığı kongre ile de merkez kurulunu oluşturarak adını 'İnkılâp Komitesi' olarak değiştirmiştir. İran halkı üzerinde din adamlarının etkilerini göz önüne alarak onların yeraltı örgütü olan 'Encümeni Mahfi' ile işbirliğine giren 'İnkılâp Komitesi', aydınların yanı sıra geleneksel küçük burjuvaziye, bazı din adamlarını, serbest meslek sahiplerini ve işçi-köylü temsilcilerini bir araya getirerek şahlık idaresi ve onu destekleyen emperyalist ülkelere karşı önemli bir mücadele içerisine girmiştir. Keza Şah Abdülazim türbesinde, Kum şehrinde ve İngiltere

---

⁵¹⁷ Dabashi, a.g.e., s. 89-90.

⁵¹⁸ Hüseyin, a.g.e., s. 45.

⁵¹⁹ Abrahamian, "Iran...", s. 77.

Elçiliği'nde girişilen büyük best eylemleri, 'İnkılâp Komitesi' ile 'Encümen-i Mahfi' tarafından bir arada planlanmış ve yürütülmüştür.⁵²⁰

İran Meşrutiyet Devrimi'nin fitilini 1905 yılı başlarında gün yüzüne çıkan ekonomik kriz ateşlemiştir. Gerek 1901, 1903 ve 1904 yıllarında yaşanan kuraklığın⁵²¹ ülke çapında sebep olduğu kötü hasat gerekse de Rus-Japon savaşı ve onun akabinde Rusya'da patlak veren devrim sebebiyle kuzey bölgelerde yürütülen ticaretin keskin bir düşüş içerisine girmesi, özellikle şeker ve buğday gibi gıda maddeleri üzerinde şiddetli bir enflasyonist etki yaratmıştır. Gümrük gelirlerinin düştüğü, gıda fiyatlarının yükseldiği ve yeni kredi taleplerinin reddedildiği bu süreçte hükümet, gümrük sisteminin idaresini tümüyle Mösyö Naus başkanlığındaki Belçikalı heyete devretmiş, bu heyet de yerli tacirlere uygulanan tarifeleri attırmak ve yerli kredi sağlayıcılarına olan borç ödemelerini ertelemek suretiyle önceliğini İngiltere ve Rusya'ya olan borçların ödenmesine vermiştir.⁵²² Bunun haricinde Mösyö Naus'a sonraki süreçte gümrükteki görevinin yanı sıra Posta ve Telgraf Bakanlığı'nda, pasaport idaresinde ve hazinede de ek bir takım üst düzey yetkiler verilmiştir.⁵²³

1905 yılının ortalarına gelindiğinde Tahran'ın çarşı esnafı dükkânlarının kepenklerini indirerek ve Şah Abdülazim türbesine sığınarak Belçika ve Rusya'ya tanınan imtiyazları protesto etmiş, din adamları ve meydanları dolduran öfkeli kalabalıklar da bu tepkilere ortak olmuş ve başkentte patlak veren hadiseler kısa süre içerisinde Kirman ve Tebriz gibi diğer şehirlere de yayılarak üçüncü Avrupa seyahati öncesinde Muzafferuddin Şah'ı zor bir durumla karşı karşıya bırakmıştır.⁵²⁴ Ahmed Kesrevi, Meşrutiyet Devrimi'nin ilk kıvılcımının 1905 Ekim'inde, isyana ön ayak olan Kirman'lı bir müçtehidin şehrin valisi tarafından falaka ile cezalandırılması üzerine devrin ulemalarından Behbehani ile Tabatabai'nin bu olayı müzakere etmeleri sonrasında atıldığını işaret etmektedir.⁵²⁵ Keza her iki din adamının yapmış olduğu bu görüşmenin haberi, hükümete karşı harekete geçme eğiliminde olan esnaf ve diğer muhalif gruplara çarçabuk ulaşmış ve onları tesiri altına almıştır. Browne, farklı eğilim ve amaçlar taşıyan kitlelerin ilk etapta 'meşrutiyet' ve 'meclis' gibi terminolojiler kullanmaktan ziyade iş başındaki sadrazamın görevden

⁵²⁰ Hüseyin Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul 1978, s. 28–29, 31–32, 39–41.

⁵²¹ Baykara, a.g.e., s. 64.

⁵²² Abrahamian, "Iran...", s. 81; Abrahamian, "Modern...", s. 56.

⁵²³ Browne, a.g.e., s. 112.

⁵²⁴ Algar, "Religion...", s. 243.

⁵²⁵ Ahmed Kesrevi Tebrizi, **İrannın Məşrutə inqilabının tarixi**, Azeri Türkçesine Çeviren: Abdulla Amir Haşimi (Cavanşir), Cilt 1, Essen 2003, s. 71, 76–77.

alınması ve Kaçar zulmünün sona erdirilmesi gibi söylemler geliştirdiklerinin altını çizmektedir.⁵²⁶ Zira Tahran'ın çarşı esnafından bir grubun şeker fiyatlarını yükseltmiş olmalarından dolayı cezalandırılmalarının hemen akabinde bile ulema tek vücut olmamış, Şeyh Fazlullah Nuri tarafından temsil edilen bir kesim desteğini hükümetten yana kullanmış, Tabatabai ve onun çevresi reformist bir çizgi izlemiş ve 'adalethane'nin tesisi için saraya baskı yapmış, Behbehani'nin önderlik ettiği diğer bir kesim ise vergilerdeki artış ve yeni gümrük düzenlemelerinin kaldırılmasını isteyen esnaf ve diğer gruplarla birlikte hareket etmiş, vaazlarında 'adalet' kavramına dokunmakla birlikte reformist söylemlerden kaçınmıştır.⁵²⁷ Algar, Behbehani'nin temsil ettiği kesimce sergilenen bu tutumun zamanlama ve şartlar sebebiyle taktiksel olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁸

Bu talepler doğrultusunda Şah Abdülazim türbesinde Tabatabai ve Behbehani gibi üst düzey din adamlarının, mollaların, medrese öğrencilerinin, tüccar ve esnaf gruplarının katılımıyla başlayan best eylemi, sonraki süreçte protestocuların taleplerini içeren bir listenin hazırlanarak Osmanlı büyükelçisi kanalıyla şaha iletilmesiyle ivme kazanmış, saraydan, Asgar Gariçi'ye verilen Kum-Tahran yolu imtiyazının feshedilmesi, her şehirde bir adalethanenin kurulması, İslam hukukunun tüm ülkede hayata geçirilmesi, Tahran valisinin ve Mösyö Naus'un idari görevlerinden azledilmesi ve işçi maaşlarından yapılan kesintinin kaldırılması gibi hususlar talep edilmiştir.⁵²⁹ Hükümetle yapılan müzakereler, sadrazamın ve Mösyö Naus'un görevlerinden uzaklaştırılmalarına karşın, Tahran valisinin azlinin ve her bir şehirde olmasa bile şeriatın uygulanması ve tebaanın güvenliğinin korunmasını garanti altına alacak bir adalethanenin kurulmasının kabulünü sağlamış, bu da ulemayı tatmin ederek eylemi sonlandırmalarına salık vermiştir.⁵³⁰ Ancak hükümetin sonraki aylarda adalethane ile ilgili verdiği sözü yerine getirmemesi ve tekrardan baskılarını arttırması, kitleleri yeniden harekete geçirerek, 'kanun' ve 'meclis' taleplerinin açıktan açığa dile getirildiği çok daha geniş katılımlı bir best eylemine zemin hazırlamıştır.⁵³¹

---

⁵²⁶ Browne, a.g.e., s. 113.

⁵²⁷ Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 142-143.

⁵²⁸ Algar, "Religion ...", s. 247.

⁵²⁹ Kesrevi, a.g.e., s. 89, 92-93.

⁵³⁰ Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 145-146.

⁵³¹ Keddie, "Roots ...", s. 73.

İki seyidin hükümet güçlerince öldürülmesi üzerine başlayan ve sonrasında devletin zor kullanmasıyla daha da alevlenen hadiseler,⁵³² Tabatabai ve Behbehani'nin başını çektiği geniş katımlı bir kitlenin Kum şehrine yönelmesi ve Tahran çarşı esnafının da İngiltere Büyükelçiliği'ne sığınmasıyla büyük bir eyleme dönüşmüş ve elçilikteki protestocuların sayısı kısa bir zaman içinde diğer şehirlerden gelen kalabalıklarla birlikte on üç binlere ulaşmıştır.⁵³³ Milli bir meclisin kurulması ve bunun mahiyetinin nasıl olacağı ile ilgili hususlar eylem sürerken şekillenmeye başlamış olmakla beraber, Browne, birçok protestocunun demokratik bir hükümetin prensipleri, milli irade ve eşitlik gibi konularda yeterli bilgi düzeyine sahip olmadıklarının altını çizmiştir.⁵³⁴ Nitekim öncesinde sadrazam ile Mösyö Naus'un görevlerinden azline ve adalethanenin tesisine yönelik talepler sonrasında Meclis-i Milli'nin de kurulmasını içine alan köklü bir takım değişim isteklerini ortaya çıkartmış, genel grevin sürmesi, telgrafhanelerin ele geçirilmesi ve Kazak muhafızların Kaçar sarayını terk etmeye kalkışması gibi hadiseler karşısında Muzafferuddin Şah da söz konusu talepleri kabul ederek meclisin açılacağı kararını 5 Ağustos 1906 tarihinde yayınladığı resmi bir bildiri ile ülkesine duyurmuştur.⁵³⁵

Şahın resmi bildirisinin ilanının hemen akabinde Tahran'da toplanan ve çoğu tüccar, din adamları, lonca ileri gelenleri ve liberal seçkinlerden bir araya gelen kurucu meclis Meclis-i Milli'de görev alacak vekillerin seçilmesi için bir seçim yasası hazırlamıştır. Söz konusu yasaya göre nüfus, yerel beyler ve Kaçar aşiret mensupları, ulema ve medrese öğrencileri, ayan ve eşraf, tüccarlar, toprak ağaları ve köylüler ile yasal bir loncanın üyesi olan esnaf ve zanaatkarlar olmak üzere altı kategoriye ayrılmış, hamallar, işçiler ve deve sürücüleri gibi düşük ücretli kesimler buna dâhil edilmemişlerdir. Yasa aynı zamanda ülkeyi 156 seçim bölgesine ayırmış, başkent Tahran'a 96 sandalye tahsis edilmiştir. Tahran hariç tüm vilayetlerdeki seçimlerin iki aşamalı yapılmasını esas alan ve adayların Farsça okuyup yazma ve konuşmalarının şartının arandığı yasada seçilme yaşı 30 ila 70 arasında, seçme yaşı ise 25 olarak belirlenmiş ve kadınlara oy kullanma hakkı tanınmamıştır.⁵³⁶

---

⁵³² Browne, a.g.e., s. 121.

⁵³³ Kesrevi, a.g.e., s. 136-139.

⁵³⁴ Browne, a.g.e., s. 122.

⁵³⁵ Abrahamian, "Modern...", s. 59-61.

⁵³⁶ Abrahamian, "Modern...", s. 61-62. 9 Eylül 1906 tarihli seçim yasasının tüm maddeleri için ayrıca bkz. Browne, a.g.e., s. 355-361.

7 Ekim 1906 tarihinde açılan Meclis-i Milli'ye seçilmiş vekillerin sınıfsal ve mesleki dağılımına bakıldığında büyük toprak sahiplerinin %21, tüccar, esnaf ve zanaatkârların %41, hükümet ve idari kurum çalışanlarının %23, din adamlarının %20, yeni aydın bürokratların %7 ve özel sektörün %5 gibi oranlarla temsil edildikleri görülmektedir.⁵³⁷ Vekillerin süreç içerisinde biri Mutedil (İlimli) diğeri de Azadiha (Liberal) olmak üzere iki ana partinin çatısı altında toplandıklarının altını çizen Abrahamian, ilkinin Tabatabai ve Behbehani tarafından desteklendiğini ve çoğunluğu teşkil ettiğini, diğerin ise Tebrizli Hasan Takizade gibi aydınların içinde yer aldığı bir siyasi yapılanma olduğunu işaret etmektedir. Nitekim Belçika'dan örnek alınarak hazırlanan anayasa taslağı bu gruplarca hazırlanmış ve ölüm döşeğindeki Muzafferuddin Şah'a onaylatılmasının ardından 1979 yılındaki devrime kadar hukuken ve ufak tefek bir takım değişikliklerle de olsa varlığını sürdürmüştür.⁵³⁸

30 Aralık 1906 tarihinde yürürlüğe giren anayasada Meclis-i Milli, bütün halkın temsilcisi sıfatıyla en temel kurum olarak düzenlenmiş (Madde 1–14), kanunlar, kararnameler, bütçeler, antlaşmalar, borçlar, tekeller ve ayrıcalıklar gibi konularda son sözü söyleme hakkına sahip olmuştur (Meclis-i Milli'nin Görevleri, Sınırlama ve Hakları; Madde 15–31). 7 Ekim 1907 tarihinde Muhammed Ali Şah tarafından onaylanan anayasa ekinde ise devletin resmi dini İslam ve mezhebi de on iki imam Şiiliği olarak kabul edilmiş (Madde 1), hazırlanan yasa taslaklarının şeriata aykırı olup olmadığını denetleyen ve sayıları beş kişiden az olmayan, din adamlarından seçilmiş bir komiteye yer verilmiş (Madde 2), ülkenin başkenti Tahran, bayrağı ise bugün de kullanıldığı üzere aslan ve güneş figürlerinin yer aldığı ve yeşil, beyaz ve kırmızı renklerden oluşan bir biçimde kabul edilmiş (Madde 3–4), ülke vatandaşlarına yönelik olarak, insan hayatının, mülkiyetinin ve şerefının korunması, hukuk dâhilinde ifade, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, keyfi tutuklanmama güvencesi, yasalar önünde eşitlik ve adil yargılanma hakkı gibi bir dizi evrensel haklar tanınmış (Madde 8- 25), yargı ise eskiden olduğu üzere devlet ve din mahkemeleri arasında yeniden düzenlenmiştir (Madde 71- 89).⁵³⁹

Meclis-i Milli'nin açılması ve anayasanın onaylanmasını takip eden kısa bir süre içerisinde çeşitli siyasi parti ve örgütlenmeler siyasal yaşama dâhil olmuş, esnaf, tüccar, muhasebeci ve öğrenciler gibi meslek kesimleri tarafından birlikler ve encümenler,

⁵³⁷ Bill, a.g.e., s. 124.

⁵³⁸ Abrahamian, "Modern...", s. 63.

⁵³⁹ Anayasa ve ekinin tüm maddeleri için bkz. Browne, a.g.e., s. 362-384.

Ermeniler, Yahudiler ve Azeriler gibi topluluklar tarafından da siyasi ve kültürel içerikli dernekler kurulmuştur.⁵⁴⁰ Yine bu zaman diliminde basın alanında da önemli gelişmeler yaşanmış, geçmişte yeraltında faaliyet gösteren bir takım gazeteler yasal hale gelirken bunlara birçok sayıda yenileri de eklenmiştir.

Ancak ülkede meşrutiyetçiler lehinde oluşan ılıman atmosferin dış ve iç siyasette yaşanan gelişmelerin etkisiyle 1907 yılının ortalarından itibaren tersine döndüğünün altı çizilmelidir. Zira Almanya'nın giderek güçlenmesinden ve bölge üzerinde giderek daha etkin bir siyaset izlemeye başlamasından endişeye kapılan İngiltere, o sürece dek Rusya ile arasında yaşadığı anlaşmazlıkları çözüme ulaştırmaya karar vererek ikili bir anlaşmanın hazırlanması için kollarını sıvamış ve her iki devlet 31 Ağustos 1907 tarihinde söz konusu antlaşmaya resmiyet kazandırmışlardır. Toprak bütünlüğü esas alınmak şartıyla İran'ı, kuzeyini Rusya'nın, güneyini İngiltere'nin ve orta kısımlarını da tarafsız bölge olmak üzere imtiyaz sahalarına ayıran bu antlaşma, gerek içeriği gerekse de gizliliği sebebiyle meşrutiyetçiler üzerinde büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır.⁵⁴¹

Yine o süreçte vekillerin üzerinde çalıştığı vergi reformu taslağı ve özellikle liberal kanadın önerdiği laik esaslı yasa teklifleri,⁵⁴² tüm bunlardan çıkarları zedelenek kesimler üzerinde büyük bir rahatsızlık yaratmış, dolayısıyla da Meclis-i Milli içerisinde ilk günlerde tesis edilmiş olan uyum zaman içerisinde yerini büyük tartışma ve kavgalara bırakmıştır.

Özetle, 20.yüzyıl başlarında İran'da yükselen devrimci dalgadan ve meclisin dış borçlanmaya ket koyan, milli bir bankanın kurulması kararını veren ve maliyeyi yöneten Belçikalıların tasfiye edilmelerini esas alan bir takım uygulamalarından Rusya ve İngiltere hoşnut kalmamış, bu yükselişin önünü kesmek için de toplumun şevkini kırmak ve vekillerin kendi aralarındaki münakaşalardan yararlanıp meşrutiyet muhalifi grupları desteklemek suretiyle kendi menfaatlerini koruma gayreti içine girmişlerdir. Böyle bir ortamda anayasal sürece en başından beri muhalif tavrıyla bilinen Şeyh Nuri'nin 1907 Aralık'ında Top Meydanı'nda topladığı kalabalık ve onlara Kazak Tugayı'nın başındaki Rus Albay Liakhov'un verdiği destek, meclisin etrafının sarılmasıyla sonuçlanmış ve meşrutiyet karşıtı büyük bir gövde gösterisine dönüşerek iç savaşın ilk tohumlarını

⁵⁴⁰ Abrahamian, "Modern...", s. 62.

⁵⁴¹ Ahmed Kesrevi Tebrizi, **İrânın Məşrutə inqilabının tarixi**, Azeri Türkçesine Çeviren: Abdulla Amir Haşimi (Cavanşir), Cilt 2, Essen 2003, s. 536–540.

⁵⁴² Abrahamian, "Modern...", s. 67–68.

ekmiştir. Ancak asıl büyük olaylar Albay Liakhov'un Tahran'a askeri vali ve komutan olarak atanmasının akabinde başlamış, Muhammed Ali Şah meclise bir ultiatom vererek parlamento binası etrafında toplanan meşrutiyet taraftarlarının dağılmasını, gazete yazarlarının ve encümen reislerinin şehirden çıkartılmasını, basına sansür getirilmesini ve halktan silahların toplanmasını talep etmiştir. Şahın bu isteklerinin kitleler üzerinde tam aksi bir reaksiyon yaratması ve tepkilerin daha da büyümesi üzerine parlamento binası Liakhov'un emri üzerine 23 Haziran 1908 tarihinde top ateşine tutulmuş, yüzlerce insan çıkan çatışmalarda ölmüş, birçok vekil ve gösterici ya tutuklanmış ya da idam edilmiştir. Ancak başkentin askeri bir darbeyle mutlak monarşi yanlıları tarafından ele geçirilip Şeyh Nuri gibi mutlak monarşi taraftarı mollaların kontrolüne girmesi üzerine, ilkin Tebriz'de Settar ve Bagir Hanlar tarafından direnişler örgütlenmiş ve buradaki hadiseler kısa bir süre içinde Reşt, Esterabad, Horasan ve İsfahan gibi şehirlere de sirayet etmiştir. Tebriz'in 1909 yılının Şubat ayında Rus kuvvetleri tarafından işgali sonrasında ise direnişin merkezi Reşt'e kaymış, Girman'da Yeprem Han önderliğindeki Ermenilerden oluşan bir kuvvet ile İsfahan'da Serdar Esad önderliğindeki Bahtiyari aşireti Reşt'deki Sipahdar öncülüğündeki direnişe destek vermişlerdir.⁵⁴³ Ulema cephesinde ise, Tahran'da bulunan Tabatabai ve Behbehani'nin dışında meşrutiyete en önemli desteğin Irak'da yaşayan Necef'deki din adamlarından geldiğinin ve başta Horasani ve Naini gibi âlimlerin meşrutiyet üzerine kaleme aldıkları fetva, mektup ve risalelerin daha çok 'istibdat-ı sagir' olarak isimlendirilen ve şahın meclisi feshettiği dönemde yazıldığı için altı çizilmelidir.⁵⁴⁴ Sonuç olarak İsfahan'ın da direnişçilerin kontrolüne girmesinin ardından Tahran, kuzey ve güneyden gelen birliklerce abluka altına alınmış ve meşrutiyetçi güçler buradaki mukavemeti yarararak yeniden kontrolü ele geçirmişlerdir. Başkentin tekrardan meşrutiyetçilerin kontrolüne geçmesiyle Muhammed Ali Şah tahtını on iki yaşındaki oğlu Ahmet Şah'a bırakarak Rus elçiliğine sığınmış ve ardından da Rusya'ya iltica etmiş, ilk meclisin vekillerinden, milli kuvvet komutanlarından, şehzadelerden, ayanlardan ve tüccar ile esnaftan toplanan beş yüz delegeli kurucu meclis ise tekrardan bir seçim yasası hazırlamak ve Meclis-i Milli'yi işler hale getirmek için kolları sıvamıştır.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Ağaoğlu, a.g.e., s. 107, 109, 111-116; Dabashi, a.g.e., s. 96.

⁵⁴⁴ Uyar, "İran'da Modernleşme...", s. 257-259.

⁵⁴⁵ Karadeniz, a.g.e., s. 294, 298.

Ancak eskisine nazaran görece daha demokratik esasları içeren yeni seçim yasasının⁵⁴⁶ yürürlüğe girmesinin hemen ardından büyük umutlarla toplanan ikinci meclis⁵⁴⁷ de çok kısa bir zaman içerisinde kendisini eski rejimin maruz kaldığı merkezi olmayan bir devletin siyasi ve ekonomik açmazlarıyla karşı karşıya bulmuştur. Zira geçmişte yaşanan ekonomik sıkıntılar bu süreçte de ana problem olmayı sürdürmüştü, Ruslara, İngilizlere ve Belçikalılara geçmişte tanınan imtiyazlar aynen devam etmiş, gelirlerin büyük bir bölümü eski borçların ödenmesine tahsis edilmiş ve meşrutiyet hükümetinin ilk dış borcu Rusya'dan, ikinci dış borcu ise İngiltere'den alınmıştır. Devletin içine düştüğü mali darboğaz taşradaki yerel güç odaklarının nüfuzlarını daha da artırarak aşiretler sorununu yeniden gün yüzüne çıkartmış, haydut çeteleri ülkeyi bir baştan diğer bir başa sarmış, bazı aşiretler ticaret yollarını ellerine geçirmiş ve ayanlar da kendi dış politikalarını yürütme gayreti içinde yabancı devletler ile ilişki içine girmişlerdir. Bu süreçte parlamento içerisindeki ılımlı ve liberal kanatlar arasındaki çekişmeler de şiddetlenmiş ve kavgaların fitilini daha ziyade laiklik, azınlık hakları, kadınların toplumsal rolü ve şer'i yargı gibi konular ateşlemiştir.⁵⁴⁸ Meclis-i Milli içerisindeki münakaşalar, sonrasında Tahran sokaklarına da sıçrayarak çeşitli siyasal fraksiyonların destekçileri arasında silahlı çatışmalara dönüşmüş ve hükümet işlemez hale gelmiştir.⁵⁴⁹

Dünya Savaşı'nın kapıda olduğu bu yıllarda İran'da yaşanan ekonomik ve siyasi istikrarsızlığı daha da tetikleyen bir diğer faktör ise kuşkusuz ki 1907 Antlaşması'nı hayata geçirebilmek adına sabırsızlanan Rusya ve İngiltere'den yönelen askeri baskılardır. Zira İran coğrafyasında 1908 yılında petrolün bulunması söz konusu baskıları daha da arttırmış, maliyeyi düzeltmek için tayin edilen Amerikalı uzman William Morgan Shuster'i bahane eden Ruslar 1911 yılında Tebriz, Reşt ve Kazvin'i işgal etmiş, buna karşı İngilizler de Bender, Buşir, Şiraz ve İsfahan'daki konsolosluklarına Hindistan'daki askeri birliklerini taşımışlardır.⁵⁵⁰ Yaşanan tüm bu gelişmelerin sonucunda ise meclis dağılmış, vekillerin önemli bir bölümü Kum şehrine sürülmüş, bazı gazeteler kapatılarak yöneticileri tutuklanmış, yazarları ise başka şehirlerde ikamete mecbur edilmişler, dolayısıyla da

⁵⁴⁶ 1 Temmuz 1909 tarihinde yürürlüğe giren yeni seçim yasası için bkz. Browne, a.g.e., s. 385-400.

⁵⁴⁷ İkinci mecliste görev yapan vekillerin %30'unun toprak ağalarından, %9'unun tüccar, esnaf ve zanaatkarlardan, %46'sının hükümet ve idari kurum çalışanlarından, %24'ünün din adamlarından, %19'unun yeni aydın bürokratlardan ve %2'sinin özel sektörden meydana geldiği dikkate alındığında ve bu oranlar bir önceki meclisin dağılımıyla karşılaştırıldığında, lonca üyelerinin oranlarında büyük ölçüde bir azalış, buna mukabil aşiret reisleriyle toprak ağalarında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bkz. Bill, a.g.e., s. 124.

⁵⁴⁸ Abrahamian, "Modern...", s. 73,75-78; Karadeniz, a.g.e., s. 312.

⁵⁴⁹ Cleveland, a.g.e., s. 165.

⁵⁵⁰ Rene Grousset, *Asya'nın Uyanışı*, Çev: Saadettin Gömeç, Ankara 1999, s. 90.

üçüncü meclisin açıldığı 1914 yılına kadar ülke, Ahmet Şah ve naibi Ebul Kasım Han Karagözlü tarafından yönetilmiştir.⁵⁵¹

1914 yılı öncesinde kuzeyden Ruslar, güneyden ise İngilizler tarafından sürdürülen bu işgaller Dünya Savaşı sürecinde daha da yoğunlaşmış ve İran bu savaşta tarafsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen Rus, İngiliz ve Osmanlı askerleri ile Alman casuslarının mücadele alanı haline gelmiştir. Bu süreçte tüm bu yabancı işgalciler kendi askeri stratejilerinin bir parçası olarak bölgedeki farklı etnik ve dinsel gruplar arasındaki husumetleri kışkırtmayı ya da kızdırtmayı amaçlayan siyasetler izlemişler ve Kürtler, Nasturiler, Ermeniler ve Azeri Müslümanlara bağımsız devlet kurma sözleri vermişlerdir. Özetle, Meşrutiyet Devrimi mücadeleleri sırasında Müslüman Azerilerle Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerin ortak dava uğruna ittifak kurdukları Azerbaycan, yabancı güçlerin manipülasyonları sayesinde halklarının birbirine düştüğü bölünmüş bir toprak parçası haline gelmiştir.⁵⁵²

1917 yılındaki Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya'nın İran'dan çekilmeye başlaması ve Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 yılından itibaren de mağlup devletlerin bölgeyi terk etmeleri, İran'ı altın bir tepsi içerisinde İngiltere'ye sunacak tarihi bir fırsatın kapısını aralamıştır. Çarlık Rusya'sının çökmesini fırsat bilen İngilizler ilk etapta Rusların çekildiği kuzey bölgelere doğru askeri bir yayılma göstermişler⁵⁵³ sonrasında ise İran'ı bütünüyle kontrolleri altına alacak bir antlaşma için kolları sıvamışlardır. 1919 yılında başbakan Mirza Hasan Han Vüsuku'd-devle'nin imzaladığı İngiliz-İran Antlaşması gereğince İran'a kredi, silah, danışman, askeri eğitmen, gümrük idarecileri ve hatta okul öğretmeni sağlama tekelini alan İngiltere, bunun karşılığında hükümete iki milyon sterlin kredi vermeyi kabul etmiş, ayrıca demiryollarının inşası, kıtlıkla mücadele ve Milletler Cemiyeti'ne girilmesine destek olacağı ve Dünya Savaşında uğranılan zararı karşılayacağı taahhüdünde bulunmuştur. Bu antlaşma kamuoyu tarafından öğrenildiğinde ise ülke içerisinde büyük tepkiler ortaya çıkmış, hatta Kerbela'daki bazı din adamları İngilizleri lanetleyen ve Rus çarının yaptığı gizli antlaşmaları açığa çıkartan Bolşevikleri öven fetvalar yayınlamış, Tahran'daki milliyetçiler ise bu antlaşmayı savunanları, kurdukları Ceza Komitesi'nde idam etmekle tehdit etmiş ve başbakanı istifaya zorlamışlardır.

---

⁵⁵¹ Karadeniz, a.g.e., s. 312-314.

⁵⁵² Touraj Atabaki, "I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu", Ed: Touraj Atabaki, **İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 2-3.

⁵⁵³ Grousset, a.g.e., s. 92.

Dönemin İngiltere temsilcisi söz konusu antlaşmayı meclisin onayına sunmaya hazır bir başbakan bulmanın imkânsızlığından yakınmış ve kendilerine yandaş bazı vekillerin bile tepkilerden çekinerek desteklerini çektiklerini ifade etmiştir.⁵⁵⁴

Tarihler 1920 yılını gösterdiğinde ise Bolşevikler Rusya’da hâkimiyetlerini sağlamışlar ve İngiliz askeri kuvvetlerinin yerleşik olduğu İran’ın kuzey bölgelerine doğru harekete geçmişler, buna mukabil İngiltere ise buralardan geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Aynı yıl Bakü, Tiflis ve Batum Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiş, Bakü’de Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla bir Sovyet Cumhuriyeti kurulmuş ve Ruslar İran’ın Hazar Denizi üzerindeki başlıca limanı olan Enzeli’ye müfrezelerini çıkartmıştır.⁵⁵⁵ Özetle İran 20.yüzyılın ikinci çeyreğine güneyden İngiltere’nin, kuzeyden ise Bolşevik Rusya’nın tazyiki altında güçsüz ve istikrarsız bir devlet olarak girmiş, başta orta sınıflar ve aydınlar olmak üzere kentsel halkın büyük çoğunluğu ülkenin geri kalmışlık sorunlarını çözecek, ulusun birliğini ve bağımsızlığını koruyacak, aynı zamanda merkezîyetçi ve güçlü bir hükümeti tesis edecek bir kurtarıcının çıkagelmesini beklemeye koyulmuşlardır.

2.2.3. Pehlevi İran’ında Yeniden Şekillenen Güç ve İktidar

İngiliz General Ironside’in başında bulunduğu Kazak Tugayı’nda⁵⁵⁶ albay olan Rıza Han’ın öncülüğünde 21 Şubat 1921 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi İran’da yepyeni bir sayfanın açılmasına ve elli üç yıl hüküm sürecek olan Pehlevi Hanedanlığı’nın tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlamıştır. Son bir asırdan beri politik ve ekonomik çalkantıların ülkeyi kasıp kavurduğu, boykot ve protestoların eksik olmadığı ve hükümet darbelerinin yaşandığı İran siyasetinde, 21 Şubat hareketini başarıya götüren en önemli faktör hiç kuşkusuz ki Dünya Savaşı sonrasında yeniden şekillenen bölge üzerinde kurulan dengeler ve tekrardan biçimlendirilen politikalar paralelinde iç ve dış konjonktürün geçici bir süreliğine de olsa buna müsaade etmesi olmuştur. Dolayısıyla Pehlevi Hanedanlığı’nın ortaya çıkışını işgal, savaş koşulları, iç karışıklıklar ve iktidar boşluğunun yanı sıra petrol

⁵⁵⁴ Abrahamian, “Modern...”, s. 81–83.

⁵⁵⁵ Grousset, a.g.e., s. 95.

⁵⁵⁶ Nasireddin Şah’ın ikinci Avrupa seyahati sürecinde Rusya ile yaptığı antlaşma gereği 1878 yılında kurulan ve Rus subayların komutası altında bulunan Kazak Tugayı’nın idaresi 1917 Bolşevik Devrimi’nden itibaren İngiliz subaylarının kontrolüne geçmeye başlamıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. L.P.Elwell-Sutton., “Reza Shah the Great: Founder of the Pahlavi Dynasty”, Ed: George Lenczowski, **Iran Under The Pahlavis**, Stanford- California 1978, s. 6-11.

çıkarlarını korumaya ve Bolşevizm tehdidini durdurmaya kararlı olan İngiltere'nin bölgeyle ilgili politikalarını İran'ın bütünlüğü ve kendi desteği ile kurulacak güçlü bir merkezi hükümet üzerinden sürdürmesi arzusu mümkün kılmiştir.

General Ironside'in 1919 Antlaşmasını kaybedilmiş bir dava biçiminde görek hükümet darbesini teşvik etmesi ve bu doğrultuda da Rıza Han'ın önünü açması, İran üzerinde manda yönetimi kurmaya yeltenen ancak bunda başarılı olamayıp politikasını değiştirmek durumunda kalan İngiliz siyasetinin bu hareketten büyük ümitler beslediğini gözler önüne sermektedir. Buna mukabil Rıza Han'ın da gerek Ironside'a gerekse de Britanya temsilciliğinden gelen heyete Ahmet Şah'ı tahtından indirmeyeceği, İngiliz çıkarlarına zarar vermeyeceği ve Bolşeviklere karşı bir askeri kuvvet toplayacağı hususlarında verdiği güvenceler⁵⁵⁷ taktiksel bir strateji olarak değerlendirilebilir. Keza darbeden yalnızca beş gün sonra, 26 Şubat 1921 tarihinde, Bolşevikler ile imzalanan ve Sovyet Rusya'nın İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ettiği dostluk antlaşması⁵⁵⁸ İran'da yeni kurulan hükümetinin elini güçlendirmiş ve İngiltere ile yapılan 1919 antlaşmasının feshinin önünü açarak⁵⁵⁹ bölge üzerindeki İngiliz menfaatlerine büyük bir darbe indirmiştir. Yine bu süreçte, Tahran'a Sovyet temsilcisi olarak atanan Theodore Rothstein'a yeni kurulan hükümetin İngiliz nüfuzunu sileceği ve dış işlerinde tarafsız bir politika izleyeceği vaadinde bulunulmuş, bu iyi niyete karşılık olarak da Sovyetler, İran başkentindeki temsilciliğini büyükelçi statüsüne yükselterek yanıt vermiştir. İran'ın takip ettiği bu siyaset ile ilgili olarak dönemin İngiltere temsilciliğinin yaptığı değerlendirme Rıza Han'ın gizli gündeminin önemli ipuçlarını taşıyor olması bakımından son derece önemlidir. Rapora göre;

“Dışarıdan bakıldığında Büyük Britanya'ya genel olarak düşman, Rusya'ya da olası bir dost gözüyle bakılmaktaydı. Rusların komünist fikirleri yayma ve gözle görülür propaganda çabaları rahatsızlık yaratsa da, İran'ın Rusya'ya olan borçlarını silme, Çar zamanında Rusya'nın elde ettiği imtiyazları geri verme, Rusların elindeki Banque d'Escompte'u İran Hükümeti'ne devretme ve

⁵⁵⁷ Abrahamian, “Modern...”, s. 86.

⁵⁵⁸ Antlaşmanın 6. maddesi İran'ı oldukça rahatsız etmiştir. Buna göre, bir üçüncü devlet veya onun müttefiki, Sovyet Rusya'ya karşı İran'ı tehdit eder veya İran topraklarını bir harekât üssü haline getirir ve İran da buna engel olamazsa, Sovyet Rusya İran topraklarına askerini sokma hakkını kazanmaktadır. Antlaşmanın tam metni için bkz. J.C.Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record, 1914–1956)**, Cilt 2, Princeton 1956, s. 90–94.

⁵⁵⁹ Ira M. Lapidus, **İslam Toplulukları Tarihi 19.Yüzyıldan Günümüze**, Çev: Yasin Aktay-Mevlûde Ayyıldızoğlu Aktay, Cilt 2, İstanbul 2010, s. 46.

kapitülasyonlardan vazgeçme cömertliğini göstermelerinin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca devrim ateşiyle temizlenen bir Rusya'yla işbirliği yapmakla İran'ın kazanacak çok şeyi olduğunu, fakat Büyük Britanya'nın emperyalist ve sömürgeci emellerine teslim olmakla çok şey kaybedeceği fikri – Rus esinlenmesi bir fikir – Rusların İranlılar arasında pek çok destek bulmasına yetmişti.”⁵⁶⁰

Rıza Han'ın İran siyasetine damgasını vurduğu yirmi yıllık zaman dilimi (1921–1941) üç ana alt dönemde ele alınabilir. 1921–1925 arası süreç, merkezîyetçi bir devlet yaratma noktasında güç mücadelelerinin yaşandığı, aşiretlerin ve ayrılıkçı grupların çıkarttıkları bölgesel isyanların bastırıldığı ve bu doğrultuda profesyonel, modern donanımlı bir ordunun, merkezi bir hazinenin ve ülke genelinde düzgün işleyen bürokratik organların sil baştan kurulmasına yönelik ön hazırlıkların yapıldığı bir geçiş dönemidir. Darbeyi takip eden ilk iki yıllık zaman zarfında ezeli düşman İngiltere'ye ve politikalarına kuşku ile bakılan Bolşevik Rusya'ya alternatif olarak Washington'a yeşil ışık yakılmış, orada sürdürülen temaslar sonrasında 'Standart Oil Company of New Jersey' adlı şirketle İran'ın kuzeyindeki bölgelerde petrol arama ve çıkarma hususunda bir antlaşma imzalanmış ve Amerikalı danışmanlar İran'a davet edilmişlerdir.⁵⁶¹ Yine bu süreç içerisinde Rıza Han sırasıyla Kara Kuvvetleri Komutanı ve Savaş Bakanı olmak kaydıyla gücünü pekiştirmiş, bakan ve başbakanları göreve getirerek veya onları makamlarından uzaklaştırarak meclis üzerindeki gölgesini gün ve gün hissettirmeye başlamıştır. Zira kendisinin Başbakanlık koltuğuna oturduğu 1923 Ekimine kadar her biri farklı başbakanın yönetimi altında toplam altı kabinenin görev yaptığının altı çizilmelidir.⁵⁶²

Meşrutiyet Devrimi'nin güçlü bir devlet yaratma hedefinde muvaffak olamadığı, anayasacılık hareketinin çıkmaza girdiği ve ulemanın büyük bir bölümünün hayal kırıklığı içerisinde siyasi arenadan çekilerek kendilerini cami ve medreseyle sınırlı dini hizmetlere adanmış savaşı sonrası İran'ında,⁵⁶³ modernite yanlısı milliyetçi entelektüellerin aydın diktatörlüğüne göz kırpan otoriter çözümleri ve bu doğrultuda geliştirdikleri 'milli birlik', 'bağımsızlık' ve 'gelişme-kalkınma' gibi sloganları,⁵⁶⁴ Rıza Han politikalarına büyük

⁵⁶⁰ Aktaran: Abrahamian, "Modern...", s. 87.

⁵⁶¹ Keddie, "Roots ...", s. 89-90.

⁵⁶² L.P.Elwell-Sutton, a.g.m., s. 18,20,22.

⁵⁶³ Mazlum Uyar, "Pehlevi Hanedanlığının Kuruluşu ve Rıza Şah Dönemi (1921–41) Devlet Ricalı – Ulema Münasebetleri", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 17, İstanbul 2006, s. 175.

⁵⁶⁴ Gholamreza Poorbagher, "İran'da 1979 Devrimi'nden Sonra Egemenlik ve Siyasal İktidar", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 2007, s. 45–46.

ölçüde esin kaynağı olmuştur. İşe ilk olarak yüzyıllardır kanayan bir yara olan aşiretler sorununun çözümü ve ayrılıkçı isyanların bastırılması ile başlayan Rıza Han, bu doğrultuda temel önceliğini ordunun modernizasyonuna ve merkezi hazinenin yeni baştan kurulmasına vermiştir. Bu süreçte meclisten alınan kararlar silahlı kuvvetlerin bütçesi arttırılmış, asker sayısında artışa gidilmiş, teçhizatlar modernize edilmiş, başta Gilan’da ve Horosan’da patlak veren ayaklanmalar da dâhil olmak üzere birçok ayrılıkçı isyan bastırılmış ve taşrada hüküm süren soygun ve eşkıyalığın önüne önemli oranda geçilmiştir.⁵⁶⁵ Abrahamian, bu ve sonraki süreçte gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin, petrol rafinerilerinin kira gelirleriyle, vergi borcu gecikmiş olan kişilerden tahsil edilen paralarla, yüksek gümrük vergileri ve şeker, çay ve tütün gibi tüketim mallarına konan yeni vergiler ile finanse edildiğini ifade etmektedir. Zira 1922 yılında Amerikalı Millspaugh’un danışmanlığı altında başlayan çalışmalar beş yıl içerisinde meyvelerini vermiş, bu süreçte yeni bir hazine kurulmuş, İran’ın ilk kapsamlı yıllık bütçesi hazırlanmış, vergi toplamada iltizam usulü kaldırılmış, vergi oranları güncelleştirilmiş ve afyon satışlarına sıkı bir denetim getirilmiştir.⁵⁶⁶ Özetle 1925’e gelindiğinde ülke genelinde savaş sonrasında hâkim olan kaotik hava yerini görece daha ılıman bir iklime terk etmeye başlamıştır.

Rıza Han’ın hükümet darbesinin hemen ardından giriştiği bu uygulamaların önceleri, başta siyasal elit olmak üzere ulema ve tüccarlar nezdinde memnuniyetle karşılandığının altı çizilmelidir. Homa Katouzian, Meşrutiyet Devrimi’nin akabinde İran’da üç farklı politik eğilimin ortaya çıktığını, ilkinin batı tandanslı modernleşmeden yana, ilerlemeci ve İslam öncesi döneme atıfta bulunan köktenci bir nitelik taşıdığını, diğerinin dini bir karakter taşımamakla birlikte Şii anti-despotizmiyle batının çoğulcu demokrasisinin sentezini yapan, kişisel özgürlükleri ve yasaların gücünü esas alan burjuva-milliyetçi bir karakterde olduğunu, sonuncusunun ise dini motifleri kullanan ve muhafazakâr bir şablonda yer aldığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Rıza Han’a verilen desteğin büyük oranda ilk gruptan geldiğinin, ancak Musaddık’ın da içinde bulunduğu ikinci eğilimin de kendisini başlarda desteklediğinin altı çizilmelidir.⁵⁶⁷

Rıza Han’a verilen desteğe din adamları cephesinden bakıldığında ise kendisinin, İran’ın yegâne organize askeri gücünün komutanı olarak güvenlik ve düzeni sağlayacak vatansever bir kişi olarak görüldüğü, sömürgecilik ve yabancı nüfuzuna mukavemetin

⁵⁶⁵ Cleveland, a.g.e., s. 208; Keddie, “Roots ...”, s. 88–89.

⁵⁶⁶ Abrahamian, “Modern...”, s. 90–91.

⁵⁶⁷ Homa Katouzian, *The Political Economy of Modern Iran 1926–1979*, New York 1981, s. 82–87.

önderi biçiminde algılandığı ve Kaçar hanedanlığının nüfuz ve istibdadını sınırlandırabilecek etkili bir figür olarak değerlendirildiği söylenebilir. Zira Rıza Han ile ulema arasındaki ilk ittifak, İngiltere'ye yakınlığı ile bilinen başbakan Ziyaüddin'in iktidardan düşürülmesi hadisesinde kurulmuş, onun 'İngiliz ajanı' olduğu konusunda Tahran'ın önde gelen uleması Aga Seyyid Yakub Şirazi'den fetva alan Rıza Han, onu bu desteğinin karşılığında meclise vekil olarak seçtirterek ödüllendirmiştir.⁵⁶⁸

Gelinen bu noktada Rıza Han'a din adamlarınca verilen desteğin yalnızca İran ulemasıyla sınırlı kalmadığının, Irak Şiilerinin de kendisine sempatiyle yaklaştıklarının vurgulanması gerekir. Bu sempatinin altında hiç kuşkusuz ki, İngiltere'nin Irak'ı mandası altına almaya hazırlandığı 1920'lerin başında, burada kurulan İngiliz yönetimine muhalefetlerinden dolayı İran'ın Kum şehrine sürgün edilen devrin önemli ulemalarından İsfehani ve Naini'nin, Rıza Han'ın arabuluculuğu sayesinde Irak'a tekrardan geri dönebilmeleri yatmaktadır. Zira bu hadisenin hemen akabinde Naini, şükran ifadesi olarak Rıza Han'a son halife Ali'nin resmi ile üçüncü imamın kardeşi Abbas tarafından kullanılmış olduğu rivayet edilen bir kılıç göndermiş, buna karşın Rıza Han da kendisini Necef'de ziyaret ederek arkasındaki desteği daha da pekiştirmiştir.⁵⁶⁹ Özetle, İran'da cumhuriyetin ilan edilmesi dedikodularının yaygınlaştığı ve bu hususta tekliflerin mecliste görüşüldüğü bir ortamda yaşanan bu hadise bir grup Tahran uleması tarafından İngiltere ile planlanmış bir danışıklı dövüş olarak değerlendirilmiş olsa da, yine de Rıza Han'ın meşruiyetini ve halkın gözündeki karizmasını arttırmasına mani olamamıştır.⁵⁷⁰

1921–1925 yılları arasındaki süreçte her ne kadar sosyo-ekonomik yapıda köklü bir değişim ve ekonomik gelişmişlik göstergesinde kayda değer bir sıçrama yaşanmamış olsa da,⁵⁷¹ özellikle Dünya Savaşı'nın sona ermesinin beraberinde getirdiği ekonomik istikrar ve bu süreçte oluşan iyimser hava, ticari hayatın canlanmasına yol açmıştır. Yine bu dönemde inşa edilmeye başlanan şehirlerarası yollar ulaşım maliyetlerini düşürmüş, her geçen gün artış seyrinde olan petrol gelirleri de ekonomiye önemli bir girdi sağlayarak iç talebi arttırmış ve ülkenin ödemeler dengesi üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır.⁵⁷² Bu bağlamda Rıza Şah'ın ülke çapında dört yıl içerisinde tesis ettiği siyasi istikrarın,

⁵⁶⁸ Mohammad H. Faghfoory, "The Ulama – State Relations In Iran: 1921 – 1941", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 19, No.4 (Nov. 1987), s. 415-416.

⁵⁶⁹ Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri*, Çev: Selahattin Ayaz, İstanbul, s. 69,71–72.

⁵⁷⁰ Faghfoory, a.g.m., s. 419.

⁵⁷¹ Keddie, "Roots ...", s. 92.

⁵⁷² Katouzian, a.g.e., s. 92.

ekonomik faaliyetlerini güven içinde yürütebiliyor olmaları sebebiyle tüccarlar nezdinde de memnuniyetle karşılandığının altı çizilmelidir. Zira gerek Tahran Çarşısı'nın önde gelen 256 tüccarının Rıza Han'ın başbakan olarak atanması hususunda Ahmet Şah'a yazdıkları dilekçeler⁵⁷³ gerekse de Tebrizli tüccarların 1925 yılında Ahmet Şah'ın yerine Rıza Han'ın getirilmesine ilişkin meclise gönderdikleri telgraflar⁵⁷⁴ söz konusu desteğin açık bir kanıtı olarak yorumlanabilir.

Özetle 21 Şubat hükümet darbesini takip eden dört yıllık zaman dilimi, Rıza Han'ın adım adım yükselişine ve gelecekte yapmayı tasarladığı reformlara yönelik olarak bunların alt yapısını hazırlamaya dönük icraatlarına sahne olmuştur. Bu dönemde İran'daki sade vatandaşın zihninde şekillenen Rıza Han algısı İngiliz işbirlikçiliğinden milliyetçi bir kurtarıcıya, otoriter bir liderden despot bir diktatöre dek uzanan geniş bir yelpazeyi teşkil etmekle beraber, özellikle Tahran'daki İngiliz ve Sovyetler Büyükelçiliği'nin görüşleri önemli benzerlikler sergilemiştir. Zira İngilizler onu *“batı tipi parlamenter demokrasiye hazır olmayan bir ülkede kendisini sosyal değişime adanmış milli bir lider”* gözüyle görmüşler, Bolşevikler ise kendisini *“feodalizm ve bunun dini destekçilerine karşı milli bir burjuva lideri”* olarak tanımlamışlardır.⁵⁷⁵ Yapılan tüm bu değerlendirmeler ışığında kimlerin haklı, kimlerin ise haksız olduğunun cevabının ancak Pehlevi Hanedanlığı'nın ilanı sonrasındaki gelişmelerde saklı bulunduğu altı çizilmelidir.

1925 yılının Aralık ayının 12.günü İran meclisinde yapılan ve 257 kabule karşın 3 çekimser oyla sonuçlanan tarihi seçim,⁵⁷⁶ Rıza Han'ın telkinleriyle Avrupa seyahatine çıkan ve bir daha ülkesine dönemeyen son Kaçar hanedanını tahtından indirmek ve dünyanın en yaşlı monarşisini Pehlevi ailesine emanet etmek⁵⁷⁷ suretiyle İran'da yepyeni bir döneme damgasını vurmuştur. Pehlevi Hanedanlığını, geçmişte bu coğrafyada kurulan diğer hanedanlıklardan ayıran en önemli husus, onların aksine kabile desteği ile değil, ordu ve bürokrasiden aldığı destekle iktidara gelmesi olmuş, dolayısıyla da kalıcılığı, bu desteğin sürmesine bağlı olarak din adamlarının güçlerinin tırpanlanması ve göçerlerin yerleşikliğe zorlanması ile mümkün hale gelmiştir.⁵⁷⁸ Bundan dolayıdır ki, Rıza Şah'ın demir yumruğu altında onbeş yıl süreyle yönetilen bu süreçte devlet, ordu ve bürokrasi

---

⁵⁷³ Muaddel, “İran'da...”, s. 178.

⁵⁷⁴ Uyar, “Pehlevi...”, s. 183.

⁵⁷⁵ Katouzian, a.g.e., s. 81.

⁵⁷⁶ L.P.Elwell-Sutton, a.g.m., s. 27.

⁵⁷⁷ Cleveland, a.g.e., s. 209.

⁵⁷⁸ Metin, a.g.t., s. 86.

olmak üzere iki ana dayanak üzerine yeni baştan inşa edilmiş, 1921 yılında sayıları 22.000 civarında olan silahlı kuvvetler 1941'e gelindiğinde 127.000 kişilik modern bir güce ve başkentin dışında esamesi bile okunmayan bürokrasi yine aynı yıl on bir bakanlığı olan ve 90.000 civarı maaşlı devlet memurunun çalıştığı kurumsal bir yapıya dönüşmüştür.⁵⁷⁹

Rıza Şah'ın ülke genelinde başlattığı ve büyük ölçüde Kemalist devrimlerin izlerini taşıyan⁵⁸⁰ laikleşme ve merkezileşme programının kaderi üzerinde özellikle 1926–1930 yılları arası sürecin kritik bir önem taşıdığına altı çizilmelidir. Çünkü bu süreç 1925 yılı öncesinin aksine, Pehlevi rejiminin daha radikal bir modernleşmeye doğru yol aldığı, dönemin sembolü haline gelecek olan önemli bir takım adımların atılarak kararlı bir şekilde halka dayatıldığı, buna karşın toplumun kayda değer bir kesiminin de muhalefet ve zaman zaman da direniş gösterdiği bir zaman aralığıdır.⁵⁸¹

Atılan bu adımların en başında hiç kuşkusuz ki 1925 Temmuz'unda meclisten geçirilen ancak din adamlarına, medrese hoca ve talebelerine ve başkalarını geçindirmekle yükümlü olan kişilere muafiyet sağlayan Zorunlu Askerlik Kanunu'nun 1927 yılı başlarından itibaren tüm ülke çapında enerjik bir şekilde uygulamaya konulması gelmektedir. İlgili yasada yer alan bir takım ifadeler, zorunlu askerlik hizmetinin salt militer bir amaç taşımadığını gözler önüne sermesi ve İran halkı arasında yurtsever duyguları arttıracığı, farklı toplumsal sınıflar arasında karşılıklı etkileşimi sağlayacağı ve ayrımcılığı önleyerek kanun önünde eşitliği hâkim kılacağı gibi hususları vurgulaması bakımından oldukça önemlidir.⁵⁸² Zira zorunlu askerlik uygulamasının, farklı etnik unsurları ihtiva ettiği ve nüfus cüzdanı ile soyadı kullanımını da gerekli kıldığı göz önüne alındığında⁵⁸³, bunun vatandaşın ve milli bir devletin yaratılması hedefinde toplumsal dönüşümün kritik bir aracı olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir.

⁵⁷⁹ Abrahamian, "Modern...", s. 90.

⁵⁸⁰ Modernleşme için yol haritasına ve somut bir örneğe ihtiyaç duyulduğu Rıza Şah İran'ında, Atatürk Türkiye'si gerçeği bu noktada oldukça belirleyici olmuştur. Ancak Dünya Savaşı sürecinde ivme kazanan Türkçülük-Turancılık akımları ve yine bu süreçte yaşanan Osmanlı işgali, İranlı aydınların önceleri yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne ön yargılı ve daha mesafeli bakmalarına salık vermiştir. Ancak onların tüm bu mesafeli duruşlarına rağmen başta Rıza Şah ve onun Türkiye'de görev yapan büyükelçileri Atatürk devrimlerini daha yakından takip etmişlerdir. Daha detaylı bilgi için bkz. Metin, a.g.t., s. 283-285.

⁵⁸¹ Stephanie Cronin, "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhafızları (1927–1929)", Ed: Touraj Atabaki, **Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet**, Çev: Serhan Afacan, İstanbul 2010, s. 93–94.

⁵⁸² Stephanie Cronin, "İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi", Ed: Erik Jan Zürcher, **Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775–1925)**, Çev: M. Tanju Akad, İstanbul 2003, s. 167,169.

⁵⁸³ Abrahamian, "Modern...", s. 104.

Merkezileşme doğrultusunda atılan bir diğer adım ise aşiretlerin silahsızlandırılması ve yerleşik hayata geçirilmesine dönük bir iskân siyasetinin uygulamaya geçirilmesidir. Zira 1920'lerin başlarında aşiret isyanlarına yönelik başlayan mücadele, isyanların bastırıldığı 1925 yılı akabinde de artan oranda devam etmiş ve bu doğrultuda çeşitli aşiret bölgelerinde askeri garnizonlar kurularak, ellerindeki silahlar toplanarak ve göç etmeleri engellenerek merkezi kontrol zorla da olsa tesis edilmiştir.⁵⁸⁴

1925 yılında kabul edilen Zorunlu Askerlik Kanunu ile aynı yıl yürürlüğe giren Ticaret Kanunu'nu 1926–1930 arası süreçte adli alanda yapılan bir dizi yasal düzenlemeler izlemiş ve dört yıllık bu dönem yargının laik prensipler çerçevesinde sil baştan yapılandırıldığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu doğrultuda 1926 yılında Ceza Kanunu ve 1928 yılında da Fransız modelini esas olan Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir.⁵⁸⁵ Zira Medeni Kanun şer'i yargıyı tamamen ortadan kaldırmasa da, onu sadece aile hukukuna giren konularla sınırlandırmış ve şeriatı aykırı yasa çıkarılmasını yasaklayan 'Temel Yasa Eki'ni bütünüyle geçersiz kılmıştır. Ayrıca devlet mahkemeleri yeniden yapılandırılarak, bunların başına ulemanın yerine laik devlet memurlarının atanması karara bağlanmıştır.⁵⁸⁶

Etnik, dini ve kabilesel aidiyet ve asaletleri ortadan kaldırmak ve milli birliği tesis etmek doğrultusunda yapılan bir diğer yasal düzenleme ise Kılık-Kıyafet Birliği Kanunu'dur. 1928 yılında kabul edilen bu kanun ile aşiret giysilerinin ve geleneksel giyimin yanı sıra Kaçar döneminde kullanılmaya başlanmış olan fesin kullanımı yasaklanmış, herhangi bir taklid merciinden icazeti bulunan müçtehitler, devletin uyguladığı imtihanı geçerek köylerde ve taşrada görev yapan mollalar, Sünni müftüler, kürsüsü olan vaizler, fıkıh ve usul hoca ve talebeleri ile gayrimüslim din adamları haricindeki tüm erkeklere 'Pehlevi başlığı' adı verilen öne siperli bir şapkanın kullanılması zorunlu kılınmıştır. Yine bu kanun ile tüm devlet memurlarına batılı tarzda ceket ve pantolon giyme mecburiyeti getirilmiştir. Bu süreçte kadınlar, sistematik bir baskıya maruz kalmamakla birlikte peçelerini çıkartmaları doğrultusunda teşvik edilmişler, hatta Rıza Şah onların peçesiz sinemalara girmelerine, lokantalarda yemek yemelerine ve sokakta erkeklerle konuşmalarına göz yumulması doğrultusunda polise özel bir talimat dahi vermiştir.⁵⁸⁷

---

⁵⁸⁴ Cleveland, a.g.e., s. 210.

⁵⁸⁵ Keddie, "Roots ...", s. 95.

⁵⁸⁶ Cleveland, a.g.e., s. 211.

⁵⁸⁷ Abrahamian, "Modern...", s. 110-111; Ahavi, a.g.e., s. 89-90; Katouzian, a.g.e., s. 126.

1926–1930 yılları arası süreç siyasi, adli ve sosyal içerikli yasal düzenlemelerin yanı sıra modern bir ekonominin kurulmasına yönelik radikal bir takım adımlara da sahne olmuştur. Bunların en başında pek tabii ki milli bir bankanın kurulması, yabancı devletlere ticari ayrıcalık ve dokunulmazlık tanıyan kapitülasyonların kaldırılması ve gümrük tarife oranlarının devlet eliyle tekrardan belirlenmesi gelmektedir. Zira 1927 yılında kurulan Bank Melli, para basma yetkisini British Imperial Bank’dan devralmış⁵⁸⁸ ve bu adım 1930 sonrasında devlet eliyle girişilecek sanayileşme hamlesi için fevkalade faydalı olmuştur. 1928 yılında ise batılı ülkelerle geçmişte imzalanan tüm antlaşmalar iptal edilerek, yüksek tarifelerin geçerli olduğu yeni ikili ticari antlaşmalar için masaya oturulmuştur.⁵⁸⁹ 1928 yılının diğer bir önemli gelişmesi, emlak ve diğer gayrimenkullerin tapularının kaydettirilmesine yönelik çıkartılan kanundur. Yine aynı sene afyon tekelleştirilmiş ve bunu bir sonraki sene tütün tekeli takip etmiştir.⁵⁹⁰ Bu dönemde ayrıca Hazar Denizi’nden başlayarak Tahran üzerinden geçerek Basra Körfezi’ne kadar uzanan Trans-İran demiryolunun inşasına başlandığının ve on bir yıl süren bu projenin önemli bir bölümünün şeker ve çay üzerinden alınan tüketim vergileriyle finanse edildiğinin altı çizilmelidir.⁵⁹¹

Rıza Şah’ın 1926–1930 yılları arası süreçteki icraatlarına dair genel bir değerlendirme yapıldığında, 1920’lerin ikinci yarısında atılan tüm bu adımların başta kırsal kesimler olmak üzere halkın büyük bir bölümü üzerinde yıkıcı etkiler doğurduğu, yoksulların durumunu daha da kötüleştirdiği ve elit şehirli kesimle nüfusun geri kalan kısmı arasındaki sosyal uçurumu daha da arttırdığı sonucuna varılabilir. Bunun altında yatan en başat sebep kuşkusuz ki, ekonominin atardamarı niteliğinde olan tarım sektörüne ve yüzyılın başında nüfusun %90’ını teşkil eden tarımsal işgücüne yönelik yapısal bir reforma bu zaman zarfında eğilinmemesidir. Roger M. Savory, bu tarz bir reforma yüzyıllardır süregelen toprak sisteminin engel teşkil ettiğini, zira azınlık bir köylü kesim ve küçük toprak sahipleri haricinde tarımsal nüfusun büyük bir oranının, işledikleri toprak üzerinde ya kiracı ya da ortakçı statüsünde bulduklarını ve büyük toprak sahipleri karşısında hiçbir yasal güvenceye sahip olmadıklarını ifade etmektedir. Özetle 1925 yılı akabinde tarımsal verimliliği arttırmak amacıyla deneysel bir takım uygulamalara başlanmış, ülkeye yabancı uzmanlar getirilmiş, modern cihazlar teşvik edilmiş ve sektörel

⁵⁸⁸ K.S.Maclachlan “Economic Development 1921–1979”, Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 612.

⁵⁸⁹ Keddie, “Roots ...”, s. 95–96.

⁵⁹⁰ Cronin, “Yukarıdan...”, s. 94.

⁵⁹¹ Katouzian, a.g.e., s. 115.

amaçlı bir banka ile okul kurulmuşsa da, mevcut düzende kayda değer bir değişim ortaya çıkmamış, hatta Medeni Kanun'da bile bu hususa hak ettiği derecede önem atfedilmemiştir.⁵⁹² Bu böyle olunca da, emlak ve diğer gayrimenkullerin tapularının kaydettirilmesine yönelik yapılan düzenlemeler köylüler aleyhinde sonuçlanarak büyük toprak sahiplerinin işine yaramış ve bu süreçte toprak aristokrasisinin elde ettiği de- fakto kazanımlar Medeni Kanun ile birlikte yasal bir zemine taşınmıştır.⁵⁹³

Tarımsal nüfusa ilişkin sosyo-ekonomik göstergede yaşanan bu olumsuzlukların yanı sıra, özellikle zorunlu askerlik ve kılık kıyafet konularında getirilen yasal düzenlemelerin de, eyalet şehirlerindeki ve taşradaki yoksul halk tarafından tepkiyle karşılandığının vurgulanması gerekir. Zira zorunlu askerlik hizmeti ilk olarak ve öncelikle bu kesimlere dayatılmış, maddi durumları görece daha iyi olanlar ise bu uygulamadan bir şekilde muaf kalabilmeyi başarmışlardır. Bu süreçte tepkilerin odağındaki diğer bir düzenleme ise hiç kuşkusuz ki Kıyafet Kanunu olmuştur. Söz konusu düzenleme her ne kadar batı modernleşmesine ayak uydurma arzusunda olan başkent'in eğitilmiş ve azınlık bir elitini memnun etmişse de, özellikle kendi kimlik ve kültürlerine tezat teşkil ediyor olması bakımından başta mollalar ve aşiret mensupları olmak üzere toplumun çoğunluğu üzerinde benzer etkiyi sağlayamamıştır. Diğer taraftan afyon ve tütün gibi ürünlere devlet tekelinin konulması da, bundan geçimlerini sağlayan köylülere ve ticaretlerinin esasını teşkil eden küçük dükkân sahipleri ile seyyar satıcılara ağır bir darbe indirmiştir.⁵⁹⁴

Toplumun düşük gelirli kesimlerini kapsayan ve daha ziyade kırsal taşra bölgelerinde görünen bu hoşnutsuzluklar 1927 yılına gelindiğinde lonca mensupları başta olmak üzere şehirli geleneksel orta sınıflara da sirayet etmeye başlamıştır. Mali ve askeri reformların külfetini her geçen gün omuzlarında hissetmeye başlayan bu kesimler özellikle hükümetin iktisadi politikalarda müdahaleci bir çizgiye kaymasından dolayı rahatsızlık duymaya ve kendi nüfuzlarını kaybetme noktasında endişelenmeye başlamışlardır. Zira 1926 yılında loncalara ilişkin yapılan bir düzenleme ile lonca vergisinin kaldırılması ve hangi üyenin ne kadar vergi vereceği hususundaki tüm yetkilerin lonca başkanının elinden alınması, bu birliklerin özerk yapısına büyük bir sekte vurmakla beraber, söz konusu endişelerin de haklılığını gözler önüne sermiştir.⁵⁹⁵

---

⁵⁹² Roger M. Savory., "Social Development in Iran during the Pahlavi Era", Ed: George Lenczowski, **Iran Under The Pahlavis**, Stanford, California 1978, s. 95-96.

⁵⁹³ Keddie, "Roots ...", s. 96.

⁵⁹⁴ Cronin, "Yukarıdan...", s. 95-96.

⁵⁹⁵ Cronin, "Yukarıdan...", s. 97-98.

1926–1930 yılları arası sürece din adamları cephesinden bakıldığında ise, Rıza Şah ile ulema arasındaki ilk ciddi çatışmanın zorunlu askerlik uygulaması sebebiyle başladığı⁵⁹⁶ ve gerginliğin sonraki süreçte haşhaş ekimine getirilen kısıtlama, hukuk reformu, kılık kıyafetle ilgili düzenleme ve medrese öğrencilerine imtihan konulması ve hocalarına da devletten sertifika alma zorunluluğu getirilmesi üzerine daha ileri boyutlara taşındığı söylenebilir.⁵⁹⁷

Tüm bu gelişmeler ışığında 1927–1929 yılları arası süreç, kırsal kesimde, taşrada ve eyalet merkezlerinde belirli aralıklar boyunca bir dizi ayaklanmaya sahne olmuş, bu hareketlere kırsalda ve taşrada kıdemsiz kabile reisleri, şehir merkezlerinde ise orta rütbedeki ulema ve loncalar önderlik etmişlerdir. Önceleri İran'ın güneyinde, özellikle de İsfahan ve Şiraz'da patlak veren ve sonrasında Tebriz'e de sıçrayan söz konusu ayaklanmaları bunlardan bağımsız bir biçimde kırsal kesimde ortaya çıkan bir dizi köylü isyanı izlemiş, ancak birbirleri ile organize bir nitelik taşımayan tüm bu münferit hareketler merkezi hükümetin cebri gücü altında ezilmeye mahkûm olmuştur.⁵⁹⁸ 1930'a gelindiğinde ise ülke çapında patlak veren tüm kentsel ve kırsal direnişler bastırılmış, isyancı kabile reisleri idam edilmiş, göçebe unsurların bulunduğu otlaklar ve köylülerin yaşadığı bölgeler askeri kontrol altına alınmış, isyana katılmış ve sonrasında yeraltına kaymış olan mollalar dışındaki ulemanın büyük bir bölümü cami ve medreselere çekilmiştir. Özetle Rıza Şah, gelecekte gerçekleştirmeyi planladığı reformların önünde engel olarak gördüğü tüm güç odaklarını teker teker sindirmek veya tasfiye etmek suretiyle on bir yıl sürecek diktatörlüğünün ilk adımlarını atmıştır.

1930'lu yılların ilk yarısı, özellikle merkez ülkeler açısından küresel çapta ekonomik bir krizin etkilerinin her geçen gün daha fazla hissedildiği, I. Dünya Savaşı sonrasında kurulmaya çalışılan güç dengelerinin tekrardan çatırdamaya başladığı ve bu doğrultuda yeni bir takım ittifak arayışlarının ön plana çıktığı, dolayısıyla da batılı siyasal aktörlerin dikkatlerini çevre ülkelerden kendi içlerine çevirdikleri bir zaman dilimi olmuştur. 1930'lara gücünün zirvesinde ve dünya siyasetinde fırtına öncesi sessizliğin hâkim olduğu bir konjonktürde giren Rıza Şah'ın 1941 yılına dek süren saltanatı İran'da, 'askeri monarşi' şeklinde tanımlanabilecek bir saltanatın, daha ziyade 1926–1930 yılları

---

⁵⁹⁶ Faghfoory, a.g.m., s. 426;

⁵⁹⁷ Ahavi, a.g.e., s. 82-83.

⁵⁹⁸ Şiraz, İsfahan ve Tebriz'de patlak veren isyanlar ve kırsal kesimde meydana gelen ayaklanmalar ile tüm bunların sonuçları için bkz. Cronin, "Yukarıdan...", s. 97- 114.

arasında giriştiği reformların pekiştirilmesine yönelik kökten modernleşmeci düzenlemelerine kapılarını aralamıştır. Yine bu süreçte parlamento dokunulmazlığı kaldırılmış, monarşi yanlısı gruplar da dâhil olmak üzere tüm siyasal partilere yasaklar getirilmiş, basına yoğun bir sansür uygulanmış, kısacası belirsizlik ve korku topluma egemen olmuştur.

Bu dönemde önemli bir adımın eğitim alanında atıldığının altı çizilmelidir. Bu bağlamda dinsel azınlık okulları, misyoner okulları ve din adamlarının idare ettiği orta dereceli mekteplerin tümü devletleştirilerek milli eğitim sistemine dâhil edilmiş, eğitim sistemi Fransa modeli esas alınarak birer yıllık altı sınıftan oluşan ilk ve orta dereceli biçimde sil baştan düzenlenmiş, ülke genelinde tek bir müfredat ve tek bir dil geçerli kılınarak eğitimde birlik anlayışı ön plana çıkartılmış, 1934 yılında hukuk, edebiyat, siyasal bilimler, tıp, ziraat ve öğretmen okulu olmak üzere altı yüksek okul ‘Tahran Üniversitesi’ adı altında birleştirilmiş, bunu takip eden yıllarda ise dişçilik, eczacılık, veterinerlik, güzel sanatlar, ilahiyat ve bilim teknolojisi eğitimini esas alan altı yeni fakülte daha bu üniversiteye dâhil edilmiştir.⁵⁹⁹ Savory’nin verdiği istatistikî bilgiler ışığında 1925 yılında dini nitelikte olmayan özel ve devlet okullarında yalnızca 10.000 civarında erkek öğrenci okumakta iken, 1929 yılı sonrasında bu miktar kız erkek karışık olmak üzere 150.000’lere yaklaşmıştır. Yine bu süreçten itibaren Avrupa’ya, özellikle de Fransa’ya burslu öğrenci gönderilmeye başlandığının ve bunların tıp, madencilik, mühendislik ve tarım konularında eğitim aldıklarının altı çizilmelidir.⁶⁰⁰ Sonuç olarak eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemeler, modern bir toplumun yaratılması sürecinde donanımlı bireyler yetiştirmeyi ve onlardan kamu hizmetlerinde istifade etmeyi amaçlamakla beraber, kadınları toplumla kaynaştırmaya ve vatandaş yapmaya dönük önemli bir misyon da taşımaktadır. Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemelere ulemanın penceresinden bakıldığında ise, din adamlarının bu süreçten önemli bir yara aldığı yargısına kolaylıkla varılabilir. Zira dini okullara merkezi devlet kontrolünün önünü açan önemli bir adım 1929 yılında atılmış, hazırlanan 11 maddelik kararname ile medrese öğrencilerine ve öğretmen adaylarına Eğitim Bakanlığı’nın açtığı sınavlara katılma mecburiyeti getirilmiştir. 1930 yılında ise Eğitim Bakanlığı’na bağlı Eğitim ve Talim Dairesi tüm dini okulları kapsayan

---

⁵⁹⁹ Abrahamian, “Modern...”, s. 112.

⁶⁰⁰ Savory, a.g.m., s. 90.

bir imtihan çizelgesini belirlemeye başlamış, bunu ertesi sene çıkarılan yeni bir kanunla devletin medrese müfredatına müdahalesi izlemiştir.⁶⁰¹

1930 sonrası süreç ayrıca, geçmiş beş yıl içerisinde girişilen ancak yeterli görülmeyen bir takım adli reformların daha radikal bir biçimde ele alınmasına dönük yeni yasal düzenlemelere sahne olmuştur. Keza 1931 yılında çıkartılan bir kanun ile hangi davaların dini mahkemelerde, hangilerinin ise devlet mahkemelerinde görüleceği hususunda karar verme yetkisi devletin yargıçlarının kararına bırakılmış, dini mahkemelerin tüm faaliyetleri devlet denetimi altına alınmış, 1932 yılında din adamlarının gelirlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden yemin, vekâletname ve mülkiyet gibi kayıtların kaydedilmesi yetkisi devlete geçirilmiş, 1934 yılında çıkartılan Evkaf Kanunu ile tüm vakıfların teftişi görevi Eğitim Bakanlığı'nın Vakıflar Dairesi'ne verilmiş, 1936 yılındaki bir diğer kanunla ise, devlet mahkemelerinde görev alacak yargıçlara, yeni kurulan Tahran Üniversitesi'nin ya da yabancı bir üniversitenin hukuk fakültelerinden diplomalı olma şartı getirilmiştir.⁶⁰²

Devleti laik esaslar üzerine inşa etmeye dönük tüm bu yasama faaliyetlerini, yine bu dönemde siyasal, kültürel ve sosyal alanlarda yapılan bir takım düzenlemelerin de takip ettiğinin altı çizilmelidir. Bu bağlamda 1935 yılında erkeklere, yeterince modern bulunmayan 'Pehlevi başlığı'nın yerine batılı ülkelerde kullanılan 'şapka' zorunlu kılınmış, 1936 yılında kadınların çarşaf⁶⁰³ giymeleri yasaklanmış, İslamiyet öncesi İran medeniyetinin bir takım sembolleri kullanılmaya başlanmış, ülkenin adı Ari kökenleri vurgulamak adına 'İran' şeklinde değiştirilmiş ve gençler arasında milliyetçi duyguları aşılacak adına izci örgütleri oluşturulmuştur.⁶⁰⁴

Dönemin iktisadi politikalarına bakıldığında ise, İran'ın 1930 yılı itibariyle devletçi bir çizgiye kaydığı görülmektedir. Bu yönelişi öncelikle 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın tarımsal ürün fiyatlarını endüstriyel ürün fiyatlarına nazaran çok daha büyük bir düşüş seyri içine sokan etkileri tetiklemiştir. Zira İran'ın ihracatının büyük bir bölümünü teşkil eden tarımsal ürünlerde ortaya çıkan büyük fiyat düşüşleri, buna karşın ithal ürünlerinde, tarımsal ürünler nispetinde bu nispette bir düşüşün yaşanmaması, ülke

---

⁶⁰¹ Ahavi, a.g.e., s. 83, 92-93.

⁶⁰² Ahavi, a.g.e., s. 84-85,107.

⁶⁰³ Gerek yabancı dilde gerekse de Türkçeye tercüme edilmiş birçok batılı kaynakta peçe (veil) ile çarşaf (chadur) terimleri birbirleri yerine kullanılmış, bu durum da okuyucuların zihninde bulanıklık yaratmıştır. İran'da, 7 Ocak 1936 tarihinde çıkarılan kanunla yasaklanan giysinin kadınların geleneksel kıyafeti olan 'çarşaf' olduğunun altı çizilmelidir. Bkz. Katouzian, a.g.e., s. 126.

⁶⁰⁴ Cleveland, a.g.e., s. 211-212.

ekonomisini zor bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. Ayrıca yine bu süreçte Sovyetler ile yapılan ticaretin, bir takım anlaşmazlıklar sebebiyle düşüş içine girmesi de ekonomide yaşanan tüm bu olumsuzlukları daha da perçinlemiş ve devletin 1931 yılında çıkarttığı bir kanunla ithalat ve ihracat üzerindeki müdahalesine olanak sağlamıştır.⁶⁰⁵

İran'da 1930'lu yıllar, özel sektörün henüz daha yeterli sermaye birikimine sahip olmaması sebebiyle, devlet eliyle sanayileşme projelerine başlandığı bir zaman dilimi olmuş ve bu doğrultuda temel öncelik tekstil, şeker, konserve, bira ve çay işleme fabrikaları gibi bir dizi büyük kamu işletmesini ihtiva eden tüketici ikame sanayilerine verilmiştir.⁶⁰⁶ Sanayileşmenin, yüksek tarifeli gümrük duvarları ve düşük faizli krediler vasıtasıyla teşvik edildiği bu dönemde ayrıca kimyasal ürün, kibrit ve cam fabrikaları kurularak devlet tekelleri yaratılmıştır. Zira 1925 yılında 20 adetten ibaret olan fabrika sayısı, 1941'e gelindiğinde 340'lara, buralarda çalışan ve sayıları 1000'i geçmeyen işçi sayısı da aynı yıl içerisinde 50.000'lere ulaşmıştır. Yine bu dönemde ayakkabı tamirciliği, marangozluk ve terzilik gibi faaliyetler yürüten küçük atölyelerde de kayda değer gelişmeler yaşanmış ve bunların birçoğu en az 30 işçi istihdam eden işletmeler haline dönüşmüşlerdir. Özetle 1941 yılına gelindiğinde İran, petrol endüstrisinde, demiryollarında, kömür yataklarında, limanlarda ve mevsimlik çalışanlar da dâhil olmak üzere 170.000'den fazla işçinin istihdam edildiği bir ekonomi haline gelmiştir.⁶⁰⁷ Zira 1930'ların sonlarında kurulan ve daha ileriki yıllarda adından sıklıkla söz ettiren Marksist Tudeh Partisi'nin tüm bu gelişmelerin bir meyvesi olduğunun altı çizilmelidir.

II. Dünya Savaşı'nın kapıda olduğu bu yıllarda Pehlevi döneminin dış politikasına bakıldığında ise İngiltere ve Sovyetler karşısında üçüncü bir güç olan Hitler Almanya'sı ile yakınlaşmanın başladığı, hatta sonraki süreçte bu ilişkinin diplomatik ve ticari anlamda daha ileri boyutlara taşındığı görülmektedir. Zira bu süreçte İran, hava sahasını İngiliz Havayollarına değil Alman Lufthansa'ya açmış,⁶⁰⁸ başta Trans-İran demiryolu olmak üzere birçok sanayi, maden ve inşaat projelerinde Alman şirketlerinden ve onların makine ve mühendislerinden yararlanmış, Alman askeri ve politik etkisi ülkeye egemen olmuş, Nazi sempatanlığı ivme kazanmış, ayrıca Almanya 1939–1941 yılları arasında İran'ın dış ticaretinde lider ülke konumuna gelmiştir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ Keddie, "Roots ...", s. 106.

⁶⁰⁶ Lapidus, a.g.e., s. 49.

⁶⁰⁷ Abrahamian, "Iran...", s. 146–147.

⁶⁰⁸ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, Ankara 2010, s. 98–99.

⁶⁰⁹ Keddie, "Roots ...", s. 110.

Rıza Şah'ın İngiliz ekonomik etkisini frenleyebilmek adına bu süreçte attığı bir diğer adım ise dört yıl süren çabalarının ardından 1933 senesinde Anglo-Persian Petrol Şirketi ile yeni bir antlaşmanın imzalanması olmuştur. Şah'ı böyle bir antlaşmanın yapılması hususunda ısrarlı kılan en önemli sebep ise kuşkusuz ki söz konusu şirketin geçmiş dönemlerden o güne değin bilânçolar üzerinde yaptığı hileler ile İran'a vereceği kar payını doğru hesaplamamasıdır. Zira 1933 yılına kadar toplam 200 milyon sterlin kar sağlayan şirket, İran'a hakkı olan 32 milyon sterlin yerine yalnızca 10 milyon sterlin ödemiş⁶¹⁰ ve bu durum Rıza Şah cephesinde yeni bir antlaşmanın yapılması gereğini ortaya çıkartmıştır. Ancak 1933 yılında Anglo-Persian Petrol Şirketi ile imzalanan bu yeni antlaşma İran'a yıllık gelirlerde mütevazı bir artış sağlamayı taahhüt etse de, asıl önemli kazanımı sözleşme süresinin 32 yıl daha uzatılması ve petrol yataklarındaki egemenlik haklarına kayda değer bir değişiklik getirilmemesi sebebiyle İngiltere elde etmiştir.⁶¹¹

Şu ana kadar değinilen tüm bu düzenlemeler modern İran'ın tesisi sürecinde göz ardı edilemeyecek derecede önem arz etmekle beraber cevap aranması gereken asıl kritik soru Rıza Şah'ın nerede yanlış yaptığı veya neyin üstesinden gelemediğidir. Bu soruya yanıt verebilmek için öncelikle Rıza Şah rejiminin toplumsal sınıflar ile geliştirdiği ilişkinin çözümlenmesi gerekmektedir. Muaddel, Pehlevi rejiminin sınıf temelini komprador burjuvaziyle toprak aristokrasisinin çelişkili birlikteliğinden oluştuğunu ifade etmiştir. Muaddel'e göre şahın ekonomik politikaları, devlet eliyle oluşmakta olan sanayi burjuvazisini, bu süreçte rant sağlayan zengin tüccarları ve maddi varlıklarını pekiştirerek mecliste sayıca etkinlik kazanan büyük toprak sahiplerini memnun etmiş, buna karşın tarımsal vergi yükünü her geçen gün omuzlarında daha fazla hissedenden köylüler, dış ticaretin devletçe kontrol edilmesinden çıkarları zedelenen küçük tüccarlar ve yeni kurulan modern sanayiler ile rekabet edemeyen loncalar ile ters düşmüştür.⁶¹²

İran'da özellikle 1930 sonrası süreçte devlet eliyle sürdürülen sanayileşme hamleleri ile beraber zayıf da olsa modern bir işçi sınıfı ortaya çıkmış ve tüm bu gelişmeler ışığında Tahran, Tebriz, İsfahan ve Gilan gibi belli başlı şehirlerin yapısında kayda değer dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Yine başta eğitim olmak üzere siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda atılan tüm bu adımlar şehirlerde çağdaş değerleri ve yaşam tarzını benimsemiş subay, bürokrat, doktor, avukat, öğretmen ve yazarlardan müteşekkil bir elit

⁶¹⁰ Bahman Nirumand, **Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)**, Çev: Arif Gelen, Ankara 1968, s. 31.

⁶¹¹ Keddie, "Roots ...", s. 110.

⁶¹² Muaddel, "İran'da...", s. 181-182.

sınıfın ortaya çıkmasına salık vermiştir. Ancak şehirlerde yaşanan benzer gelişmelerin kırsal bölgeler için geçerli olamadığının, çünkü Rıza Şah rejiminin 1926 öncesinde olduğu gibi bu süreçte de geleneksel toprak sistemine yönelik altyapısal reformlara imza atmadığının, aksine toprak aristokrasisini destekleyen düzenlemelere giriştiğinin altı çizilmelidir. Özetle şahın bu süreçte büyük toprak sahipleri lehinde meclisten çıkarttığı yasalar ve cebri uygulamaları sonrasında tarımsal nüfusun %95 ila %98’lik bir kesimi topraksız kalmış, ekilebilir toprağın yaklaşık %80’ini ellerinde tutan büyük toprak sahipleri 1934 yılında devlet arazilerinin de satışa çıkmasıyla beraber güçlerini daha da pekiştirmişlerdir. Yine bu süreçte yapılan bir diğer düzenleme ile köy kethudasını atama yetkisi büyük toprak sahiplerine verilmiş ve önceleri köylüleri temsil eden bu makam 1935 yılı sonrasında ‘büyük toprak sahiplerinin temsilcisi’ biçiminde yeniden düzenlenmiştir.⁶¹³ Sonuç olarak Rıza Şah’ın toprak aristokrasisi lehinde izlediği bu politika sadece saltanatına destekçi bir sınıf yaratmakla kalmamış aynı zamanda kendisini de ülkenin en büyük toprak sahibi yapmıştır.⁶¹⁴

Aşağıda verilen tablo Rıza Şah rejimi ve onun dayandığı toplumsal sınıflar düzleminde kabaca bir izlenim vermektedir. Buna göre 1926–1941 yılları arasında meclise seçilmiş vekillerin sınıfsal ve mesleki dağılımına bakıldığında büyük toprak sahiplerinin %57, tüccar, esnaf ve zanaatkârların %16, hükümet ve idari kurum çalışanlarının %39, din adamlarının %11, yeni aydın bürokratların %17 ve özel sektörün %2 gibi oranlarla temsil edildikleri görülmektedir. Bu tablo 1926 öncesi ile karşılaştırıldığında ise büyük toprak sahiplerinin temsil oranlarında yaklaşık % 50 oranında bir artış, buna mukabil din adamlarının sayısında da benzer oranda bir düşüş olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Yine bu tabloda göze çarpan bir diğer önemli nokta ise din adamlarının temsil oranlarının dönemler itibariyle sistematik olarak düşmesidir. Zira 1926 yılındaki 6.mecliste din adamları % 23 ile temsil edilirlerken, 1941 yılındaki 12.mecliste bu oran sadece % 6’dır.

---

⁶¹³ Keddie, “Roots ...”, s. 103–104.

⁶¹⁴ Rıza Şah toprak aristokrasisi ile bağlarını pekiştirmek adına Kaçar soylularından bir hanımı üçüncü eşi olarak almış ve kızını da yine varlıklı kesimden bir aileye gelin olarak vermiştir. Abrahamian, “Iran...”, s. 149. Donald Wilber, Rıza Şah’ın öldüğünde bir milyon iki yüz bin hektara yakın bir çiftlik arazisi ile üç milyon sterlin değerinde bir banka hesabına sahip olduğunu ifade etmiştir. Aktaran: Cleveland, a.g.e., s. 216. Zira yıllar sonra İslam Devrimi’nin lideri Humeyni de İtalyan gazeteci Oriana Fallaci ile yaptığı bir röportajda Rıza Şah’ın bu zenginliğini vurgulayacak ve yurt dışına oğlu Muhammed Rıza’dan çok daha büyük bir servet çıkarttığını ifade edecektir. Oriana Fallaci, **İmamla Söyleşi**, Çev: Muhammed Nayif Şayir, Ankara 1991, s. 32.

Tablo 2.2.1.

1906–1926 Yılları Arası Vekillerin Mesleki Temsil Oranları Ortalaması (%)							
Meclisler	Büyük Toprak Sahipleri	Tüccar, Esnaf, Zanaatkâr	Hükümet ve İdari Kurum Çalışanları	Din Adamları	Yeni Aydın Bürokratlar	Özel Sektör	Alt Sınıflar
1–5. Meclisler	39	15	44	24	12	3	0
1926–1941 Yılları Arası Vekillerin Mesleki Temsil Oranları Ortalaması (%)							
6–12. Meclisler	57	16	39	11	17	2	1
1926–1941 Yılları Arası Meclislerin Dağılımı ve Vekillerin Mesleki Temsil Oranları (%)							
6. Meclis	52	7	48	23	12	2	2
7. Meclis	56	12	44	17	9	1	2
8. Meclis	59	15	42	10	13	1	1
9. Meclis	55	20	42	9	16	2	1
10. Meclis	54	19	37	8	19	1	1
11. Meclis	59	18	35	6	2	2	1
12. Meclis	58	18	32	6	21	2	1

* Tabloda yer alan oranlar toplandığında %100'ü aştığı görülmektedir. Bunun sebebi bazı vekillerin birden fazla mesleği icra etmelerinden dolayıdır.

** Bu tablo James Alban Bill'in hazırladığı tablolardan derlenerek hazırlanmıştır.⁶¹⁵

1930'ların Pehlevi rejimine aydın zümrenin perspektifinden bakıldığında ise şaha yönelen muhalefetin daha ziyade yokluk yıllarını yaşamamış ve özellikle yurt dışında öğrenim gördükleri yıllarda sol görüşlerin etkisinde kalmış genç kuşakla sınırlı kaldığı, buna mukabil meşrutiyet ve savaş deneyimlerini yaşamış eski kuşağın daha karmaşık duygular taşıdığı söylenebilir.⁶¹⁶ Nitekim gelgitler yaşayan ilk kuşak aydınların da Rıza Şah'tan desteklerini fiyasko ile sonuçlanan petrol antlaşmasını takip eden süreçte aşamalı biçimde çekmeye başladıklarının altı çizilmelidir.

Özetle Rıza Şah'ın, İran'ın altyapısını dönüştürmeye yönelik girişimlerden ziyade üst yapı dönüşümlerine ağırlık vermesi, bu bağlamda rejiminin temel dayanağı olarak gördüğü ordu ve bürokrasinin mali yükünü vergi mükellefi olan sıradan insanlara yansıtması, yüksek oranlı gümrük tarifeleri ile ülkeye ucuz hammadde ve tüketim ürünlerinin girişini engellemesi ve sosyo-kültürel alanlarda attığı adımlarla şehirli elit küçük bir kesim haricindeki geleneksel nüfusu karşısına alması, 1921 yılında sahip olduğu geniş tabanlı desteği ve meşruiyeti yitirmesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla II. Dünya Savaşı sürecinde her ne kadar tarafsızlık ilan edilmiş olsa da, Pehlevi rejiminin Alman sempatanlığını kendilerine tehdit gören Sovyetler ile İngiltere İran'ı işgal etmişler ve

⁶¹⁵ Bill, a.g.e., s. 124-125.

⁶¹⁶ Abrahamian, "Modern...", s. 126–127.

toplumsal destekten yoksun Rıza Şah'ı hiçbir kitlesel muhalefetle karşılaşmadan tahtından oğlu adına feragat etmeye zorlayabilmışlerdir. Nitekim ülkesine yeniden dönmek umuduyla Güney Afrika Cumhuriyeti'nin başkenti Johannesburg'a zorunlu bir yolculuk yapan Rıza Şah'ın bu arzusu hayatta kaldığı süre dâhilinde hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve İran, aşiretler ve ulema gibi geleneksel güçlerin yanı sıra, Tudeh ve Musaddık'ın Milli Cephesi gibi yeni muhalif grupların da gün yüzüne çıkmasıyla geçmişin kaotik havasını tekrardan solumaya başlamıştır.

2.2.4. Araftaki İran: Soğuk Savaşın Ayak Sesleri

1940'ların ilk yarısı genel anlamda dünya politikasında, özelde ise İran'da etkileri günümüze dek sürecek bir dizi dinamiklerin tekrardan şekillenmeye başladığı ve siyasi dengelerin sil baştan kurulduğu kritik bir dönemeç olmuştur. Zira bu süreç bir taraftan Atlantik bloğunda Amerika Birleşik Devletleri'nin adım adım İngiltere'yi ekarte etmek vasıtasıyla dünya siyasetinin hamiliğine soyunduğu, öte yandan Sovyetler Birliği'nin de bir diğer süper güç olmak arzusuyla kendisini bu mücadeleye hazırladığı bir kuluçka dönemi olarak nitelendirilebilir. Her ne kadar 1942 yılında İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında imzalanan üçlü antlaşma gereğince İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı gösterileceği taahhüt edilmiş, savaşın bitimini takip eden altı ay içerisinde müttefik askerlerin geri çekileceği vaadinde bulunulmuş⁶¹⁷ ve bu hükümler 1943 yılında Churchill, Roosevelt ve Stalin'in birlikte katıldıkları Tahran Konferansı'nda da teyit edilmiş olsa da,⁶¹⁸ söz konusu ülkelerin İran üzerinde yürüttükleri siyasi ve ekonomik faaliyetler, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile başlayacak Soğuk Savaş'ın Berlin'den sonraki en sıcak noktasının bu coğrafya olacağını ilk işaretlerini gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda gerek ilk Pehlevi şahının tahtından indirilmesinin gerekse de yerine oğlu Muhammed Rıza'nın getirilmesinin, bölgede yürütülen savaş dönemi politikalarına ve II. Dünya Savaşı sürecinde yeniden şekillenen güç dengelerine bağlı gelişmeler olduğunun altı çizilmelidir.⁶¹⁹ İran'ı küresel aktörler nezdinde bu derece vazgeçilmez kılan en önemli sebep ise hiç kuşkusuz ki jeopolitik önemi ve sahip olduğu petrol rezervleri olmuştur.

⁶¹⁷ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914 1995)**, 13.Baskı, İstanbul, s. 378-379.

⁶¹⁸ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 19.Baskı, Ankara 2010, s. 192.

⁶¹⁹ Dabashi, a.g.e., s. 139.

İsviçre'deki hukuk öğrenimini tamamlayarak ülkesine dönen ve sonraki süreçte Pehlevi Hanedanlığının varisi sıfatıyla siyasete ısındırılan Muhammed Rıza'nın on iki yıl süren ilk iktidar dönemi (1941–1953), genç ve tecrübesiz şahın gerek dışarıdan gerekse de içeriden çok yönlü baskılara maruz kaldığı, dolayısıyla da saltanatını oldukça kaygan bir zemin üzerine inşa etme gayreti içerisinde bulunduğu bir bocalama ve geçiş süreci biçiminde tanımlanabilir. Zira saltanatının ilk yılları, Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla devam ettiği, Rıza Şah döneminde başlayan işgalin hali hazırda sürdüğü, İngiliz ve Sovyet askeri birliklerine ek olarak Amerikan silahlı kuvvetlerinin de müttefik olarak bu işgale dâhil olduğu, başta Trans-İran demiryolu olmak üzere ülkenin tüm altyapı tesislerinin söz konusu güçlere devredildiği, kilit bölgelerdeki aşiretlerin ayrılma eğilimi sergilediği, iç ticaretin dramatik bir düşüş içine girdiği, enflasyonun hortladığı, rüşvet, karaborsa ve vurgunların ayyuka çıktığı ve İran'ın geçmişte olduğu gibi bir kez daha kuzeyde Sovyetler'in, güneyde ise İngiltere'nin etki alanlarında kalacak şekilde nüfuz bölgelerine ayrıldığı talihsiz bir zamana tanıklık etmiştir.

İran'ın işgali esnasında müttefik devletler her ne kadar Rıza Şah'ı tahtından indirmiş olsalar da hükümete ve meclise herhangi bir müdahalede bulunmamışlar ve ülke yönetiminin kendi kontrolleri altında kesintisiz bir biçimde işleyişini teşvik etmişlerdir. Bu süreçte hükümet Amerikalı Millspaugh'u İran'a tekrardan davet ederek ve ekonominin tüm idari sorumluluğunu kendisine vererek maliyenin, finansın, bankacılığın, sanayinin ve ticaretin ıslahına yönelik bir dizi çalışmalara başlamış, yine aynı yıl içerisinde Amerikalı bir başka heyet vasıtasıyla da silahlı kuvvetlerin yeniden yapılandırılmasına dönük reformlara hız kazandırılmış ve bu doğrultuda General Norman Schwarzkopf jandarma teşkilatının başına özel yetkiler ile getirilmiştir.⁶²⁰ Bu şartlar altında Muhammed Rıza Şah için belki de yegâne teselli, müttefik ülkelerin genç şaha silahlı kuvvetlerde 80.000 asker ve 24.000 jandarma tutmasına izin vermeleri olmuştur. Zira İngiltere temsilcisi Bullard müttefiklerce şaha verilen bu desteğin “*iyi hale bağlı bir deneme süresi*” dâhilinde geçerli olduğunu, karşılığında da kendisinden kapsamlı reformlara girişmesini, babasının yasadışı yollarla edindiği serveti ülkeye iade etmesini ve tüm erkek kardeşlerini İran'dan göndermesini beklediklerini açık olarak dile getirmiştir.⁶²¹ Dolayısıyla istikrarsızlık, belirsizlik ve çalkantının hüküm sürdüğü böyle bir atmosfer içerisinde, meşruiyetini ve gücünü hali hazırda yetersiz gören çiçeği burnunda şah için tek çıkar yol, dış politikada

⁶²⁰ Keddie, “Roots ...”, s. 114–116.

⁶²¹ Abrahamian, “Modern...”, s. 130–131.

yabancı baskılarına boyun eğen bir denge siyaseti izlemek, içeride ise iktidarını diğer kişi ve kurumlarla paylaşmak ve mazinin despotik izlerini silmeyi denemek olmuştur. Böylece geçmişteki uygulamaların aksine sarayın ordu ve bürokrasi üzerindeki tartışmasız egemenliği parçalanmış, yeni şah silahlı kuvvetlere sıkı sıkıya sarılmakla birlikte bürokrasi üzerindeki kontrolünü yitirmiş ve babası tarafından vaktiyle sindirilmiş aşiret liderleri, ulema ve bir grup büyük toprak sahiplerinin de aralarında bulunduğu geleneksel güç odaklarından, farklı toplumsal, ekonomik ve ideolojik çıkarları savunan politik aktörlere kadar uzanan renkli ancak bir o kadar da dağınık bir siyasi manzara İran’da tekrardan gün yüzüne çıkmıştır.

1940’lı yıllara bu perspektiften bakıldığında, din adamları ile devlet arasındaki ilişkilerin Rıza Şah döneminden oldukça farklı bir seyre girmesinin ve özellikle ulemanın daha yüksek rütbeli ve tutucu kesimleri ile Muhammed Rıza arasında karşılıklı menfaatler ekseninde yeni bir işbirliğinin şekillenmesinin nedenleri daha anlaşılır olmaktadır. Zira Pehlevi monarşisinin desteklenmesi ve muhalif dini grupların yatıştırılmalarına karşın laik reformların yumuşatılması, halka açık taziye, anma ve kutlamaların serbest bırakılması ve örtü yasağının kaldırılması şeklinde özetlenebilecek ‘kazan-kazan’ niteliğindeki bu uzlaşma, ulema açısından geçmişin yaralarını sarmaya, şah açısından ise meşruiyetini ve iktidarını sağlamlaştırmaya dönük bir gayeye hizmet etmiştir. Bu süreçte özellikle dönemin yegane taklid mercii olan Ayetullah Burucerdî’nin taşıdığı misyon ve bu doğrultuda 1949 yılında Kum şehrinde düzenlediği geniş katılımlı bir konferansta din adamlarının ülke siyasetine karışmalarını ve siyasi partilere girmelerini yasaklayan net tavrı ulemanın bütünü üzerinde olmasa da büyük bir çoğunluğu nezdinde oldukça belirleyici olmuştur.⁶²² Nitekim bu zaman zarfında da ulemanın tıpkı geçmişte olduğu gibi tek vücut hareket etmediğinin, Kum Konferansı’ndan çıkan siyaset yasağına rağmen Ayetullah Kaşani ve Ayetullah Ali Ekber Burkai gibi bir takım isimlerin farklı kulvarlarda politik aktivizme yöneldiklerinin vurgulanması gerekir.⁶²³ Yine bu dönemde doğrudan ulema hiyerarşisi ile bağlantılı olmayan ancak aktivist tavır takınan bir takım dini gruplar da belirmeye başlamış olmakla beraber, bunlar arasında özellikle en sivrilenenleri ‘Fedaiyan-ı İslam’ ve ‘Encümen-i İslami’ olmuştur.⁶²⁴

---

⁶²² Muaddel, “İran’da...”, s. 183–184.

⁶²³ Ahavi, a.g.e., s. 127.

⁶²⁴ Hamid Algar, “Religious Forces in Twentieth-Century Iran”, Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History Of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 748–749.

1940'lı yıllarda şahın ve merkezi hükümetin zayıflığından faydalanarak sahneye çıkan bir diğer unsur ise Rıza Şah sürecinde tasfiye edilmiş büyük toprak sahipleri ve aşiret ileridir. Zira 1941–1953 arası süreçte yerel seçkinlerin kabine ve meclisin çeşitli kademelerinde egemenlik kurarak bürokrasiyi denetimleri altına aldıklarının ve on iki yıllık bu süre zarfında 12 başbakandan 9'unun ve kabinede görev alan 148 vekilden 81'inin yine bu sınıfa mensup kişilerden teşkil ettiğinin altı çizilmelidir.⁶²⁵

Yine bu yıllar reformist muhalif gruplar açısından da politik bir uyanışın vuku bulduğu kritik bir sürece tanıklık etmiştir. Saray, meclis, hükümet ve şehirlerdeki kitleler arasında kıran kırana bir çekişmenin var olduğu böyle bir iklim içerisinde, reformu savunan kesimlerin toplumsal ve ideolojik tabanları işçilerden eski ve yeni mesleki orta sınıflara dek uzanan çeşitlilikler sergilemiş olmakla birlikte, bunlar arasında diğerlerinden sıyrılarak ön plana çıkmayı başaran eğilim 1941 yılında bir grup Marksist tarafından kurulmuş olan Tudeh Partisi olmuştur. 1942 yılında topladığı kongresi ile merkez komitesini oluşturan ve kabul ettiği ılımlı programı ile liberal ileri gelenlerin de desteğini alan Tudeh, savaş döneminde yaşanan sosyo-ekonomik çalkantıların da etkisiyle daha da büyümüş, başta petrol ve tekstil sanayinin yaygın olduğu bölge ve şehirlerde etkinlik kazanmış, çalışanlara iş kanunu, köylülere toprak reformu, kadınlara siyasal haklar, düşük ücretli memurlara da daha iyi koşullar vaat etmesi sebebiyle toplumun geniş kesimlerine hitap eden bir kitle partisi haline dönüşmüş ve 1943 yılında yapılan seçimler sonrasında meclise girmeye hak kazanmıştır.⁶²⁶

Abrahamian, Tudeh'in en büyük desteğinin başta aydınlar olmak üzere, aylıklı orta sınıftan ve kentli ücretli kesimlerden geldiğinin ve 1945 yılında kendisine bağlı sendikalarda 275.000'i aşkın üyesinin bulunduğunun altını çizmektedir. Zira tüm bu gücünü 1946 yılında ülkedeki petrol endüstrilerine yönelik genel bir greve kanalize eden Tudeh, bu mücadeleden kazançlı taraf olarak çıkmış ve Anglo-İran Petrol Şirketi'ne ücret artışı, sekiz saatlik iş günü, fazla mesailerin ücretlendirilmesi ve işçilerin yaşadıkları konutların iyileştirilmesi gibi taleplerini kabul ettirmeyi başarmıştır.⁶²⁷ 1946 yılının bir diğer önemli gelişmesi ise başta Tudeh olmak üzere tüm sol grupların hükümete yaptıkları baskılar sonrasında çıkartılan, haftalık çalışma süresini 48 saatle sınırlayan, fazla mesailerini ücretlendirmeyi esas alan, asgari ücrete tanımlama getiren, çocuk ve kadınların çalışma

⁶²⁵ Abrahamian, "Modern...", s. 133.

⁶²⁶ Keddie, "Roots ...", s. 114–115, 117; Cleveland, a.g.e., s. 321.

⁶²⁷ Abrahamian, "Modern...", s. 145.

şartlarını düzenleyen ve fabrikalarda sendika-işçi konseylerinin yasal anlamda faaliyet göstermelerinin önünü açan İş Kanunu olmuştur. Yine aynı yıl benzer baskılar sonrasında hükümet, yayınladığı bir kararname ile büyük toprak sahiplerinin ürünlerinin %15'ini köylülere vermelerini zorunlu kılmıştır.⁶²⁸

Nitekim yapılan uluslararası antlaşmalar gereğince Amerika ile İngiltere'nin 1945 yılı itibariyle askeri birliklerini İran'dan geri çekmeye başlamasına karşın Sovyetler Birliği'nin buna hemen yanaşmaması ve üstüne üstük İran'ın kuzeyinde petrol arama imtiyazı talep etmesi, söz konusu gelişmelere net bir tavır sergileyemeyen Tudeh'in toplumsal kesimler nezdinde sahip olduğu imajını oldukça zedelemiştir.⁶²⁹ Ancak parti içinde ayrışmaya ve sosyalist ile milliyetçi kesimleri keskin bir yol ayrımına getiren asıl hadise, Tudeh'in Sovyetler tarafından desteklenen ayrılıkçı Azeri ve Kürt partileri karşısında izlediği tutarsız ve inandırıcılıktan uzak politikaları neticesinde gün yüzüne çıkmıştır. Zira 1940'ların ilk yarısında Azerbaycan ve Kürdistan eyaletlerinde Azerbaycan ile Kürdistan Demokrat Fırka'larının öncülüğünde kurulan Sovyet eksenli hükümetler⁶³⁰ karşısında Tudeh'in takip ettiği çelişkili siyaset, yalnızca milliyetçilerin tepkisini çekmekle kalmamış, İran sosyalistleri arasında da önemli bir bölünmeye yol açmıştır. Sonrasında ise parti o güne dek sahip olduğu özerk bir sosyalist hareket olma vasfını ve toplumsal desteğini önemli oranda yitirmiş, 1949 Şubat'ında ise şaha düzenlenen suikast ile ilişkilendirilerek yasa dışı ilan edilmiş, yayın organları kapatılmış ve örgütü dağıtılmıştır.⁶³¹

Gelinen bu noktada İran'da sürdürülen bu ve benzeri faaliyetlerin sadece kuzey bölgelerde Sovyetler Birliği ve onun desteklediği ayrılıkçı sol partiler ile sınırlı kalmadığının, İngiltere ve Amerika'nın da - her ne kadar askeri birliklerini çekmiş olsalar dahi - siyasi ve ekonomik çıkarları sebebiyle bir takım yerel gruplar ve politik aktörler ile yakın ilişki içerisinde bulduklarının vurgulanması gerekir. Bu bağlamda İngiltere, Rıza Şah öncesinde olduğu gibi monarşi ile büyük toprak sahipleri ve güçlü aşiretler arasındaki işbirliğini teşvik etmiş olmakla birlikte⁶³² özellikle etkisini, petrol kaynakları sebebiyle kendi nüfuz alanı içerisinde olan güney bölgelerdeki yerel seçkinler ve bunların meclisteki

---

⁶²⁸ Keddie, "Roots ...", s. 121.

⁶²⁹ Dabashi, a.g.e., s. 140.

⁶³⁰ İsmail Zengin, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, İstanbul 1991, s. 24

⁶³¹ Abrahamian, "Modern...", s. 148.

⁶³² Cleveland, a.g.e., s. 321.

muhafazakâr uzantıları üzerinden sürdürme gayretinde bulunmuştur.⁶³³ Tüm bunların yanı sıra İngiltere'nin güneydeki Kuzistan bölgesinde yerleşik ayrılıkçı Arapları da bir koz olarak elinde tuttuğunun, örneğin İran hükümetine Sovyetlere verilen petrol imtiyazı sonrasında bu unsurlar üzerinden baskı yaptığının altı çizilmelidir.⁶³⁴ Sovyet askerlerinin İran topraklarını terk ettiği 1946 yılı ortalarına kadarki süreçte Amerika'nın takip ettiği strateji ise, İran'ın her hangi bir bölgesine ve somut bir aktörüne aleni olarak odaklanmaktan ziyade, idari, mali ve askeri kurumlar içerisine yerleştirdiği danışmanlar ve uzmanlar üzerinden örtülü bir biçimde ülke siyasetinde belirleyici olmak ve yine petrol menfaatleri açısından tehdit olarak gördüğü Sovyet ve İngiliz nüfuzuna muhalif her türlü grubu el altından desteklemek üzerine kurgulanmıştır.

Nitekim Sovyet askerlerinin geri çekilmesini takip eden zaman diliminde, özellikle de Azerbaycan ve Kürdistan'da kurulan özerk hükümetlerin ortadan kaldırılması, ayrılıkçı isyanların bastırılması ve Sovyetler Birliği'ne verilen petrol imtiyazının iptali sürecinde, İran şahına ve hükümetine Amerika'nın verdiği destek,⁶³⁵ o zamana dek petrol anlaşmaları imzalamak konusunda yetersiz kalmış Birleşik Devletlerin bölge üzerinde sonraki yıllarda çok daha fazla artacak olan aktif rolünün ilk somut adımını teşkil etmiştir. Zira bu adımı 1947 yılında, İran'a askeri amaçlar için verilmeye başlanan krediler ile yine aynı yıl ordunun modernizasyonu için gönderilen Amerikalı askeri heyet izlemiştir. Ancak Başkan Truman'ın ikinci görev döneminin hemen başında kabul edilen 'Dört Nokta Programı'nın, Birleşik Devletlerin yakın doğudaki emelleri ve bu doğrultuda izleyeceği aktif dış politika açısından siyasi bir milat olduğunun vurgulanması gerekir. Her ne kadar bu program kâğıt üzerinde bölge ülkeleri için teknik ve mali yardımı ve bunun yanı sıra ticaret ve kültür ilişkilerinin geliştirilmesi gibi insani bir takım hususları ihtiva etmiş olsa da, asıl amacı Amerikan Hava Kuvvetleri Komutanı General H. Vandenberg'in "*Amerika için en büyük tehlike Rusların atom bombasından değil, Amerikan yük kamyonlarından geliyor.*" ifadesinde karşılık bulmuştur. Bu perspektiften bakıldığında, 'Dört Nokta Programı'nın ilk olarak İran'da, 'Yedi Yıllık Kalkınma Planı'nın finansmanı dâhilinde hayata geçirilmesi hiç de şaşırıcı değildir.⁶³⁶ Zira ağırlıklı olarak Amerikalı petrol uzmanları ile danışmanlarının aktif rol aldıkları bu proje, öncelikle tarım ile ulaşım alanlarındaki

---

⁶³³ Keddie, "Roots ...", s. 118.

⁶³⁴ Zengin, a.g.e., s. 25.

⁶³⁵ Henry Munson Jr., **Ortadoğu'da İslam ve Devrim**, Çev: Cemil Polat-Halil Ekşi, İstanbul 1990, s. 75.

⁶³⁶ Nirumand, a.g.e., s. 44-46.

teknolojik ilerlemelerin nasıl sağlanabileceği hususuna ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesine odaklanmakla beraber, problemin esasını teşkil eden sosyal yapı ile geleneksel toprak sistemini göz ardı etmiş, vergi sisteminde kayda değer bir değişim yaratmamış, İran'ın savaş yıllarından süregelen problemlerine çözüm üretmediği gibi kapıda bekleyen ekonomik krize de önlem alamamış, dolayısıyla da toplumun geniş kesimleri tarafından büyük tenkitlere uğramıştır.⁶³⁷

Ekonominin günden güne dibe vurduğu, yoksulluğun ve açlığın ülkeyi sarstığı, siyasal istikrarsızlık ve dış müdahalelerinin söz konusu şartları daha da alaşağı ettiği böyle bir iklim içerisinde ise, toplumun farklı kesimlerini bir araya getiren ortak refleks her geçen gün artan yabancı etkisi, ortak dava petrolün millileştirilmesi, ortak düşman Anglo-İran Petrol Şirketi ve tüm bu tepkilerin sözcüsü de Muhammed Musaddık olmuştur. Bilindiği üzere İran, 2500 yıllık köklü tarihi boyunca hiçbir zaman sömürge bir ülke olmamasına rağmen özellikle son iki yüz yıllık süreçte verdiği imtiyazlar ve kapitülasyonlar sebebiyle dışa bağımlı bir seyre girmiş, 1914 ve 1941'deki işgallerle egemenliği çığnemiş ve 1950'lere değin siyasi, ekonomik ve kültürel baskılara ve diplomatik saygısızlıklara maruz kalmıştır. Bu tarihi gerçekten yola çıkarak, sömürünün ilk planda ekonomik bir kayıp olarak değil de ulusal bir düşüklük olarak algılanması, Musaddık'ın önderlik ettiği bu harekete daha yüce ve birleştirici bir dürtü kazandırmıştır.

Bu süreçte dikkatlerin petrole ve Anglo-İran Petrol Şirketi'ne yoğun bir biçimde yönelmesinde önemli bir etken söz konusu şirketin, hisse çoğunluğunun İngiltere hükümetinin elinde olması sebebiyle İngiliz nüfuzunun bir tezahürü olarak görülmesi olmakla birlikte diğer bir etken hiç kuşkusuz ki ülke genelinde yaşanan yoksulluk ile gün ve gün yükselen petrol üretimi arasındaki ters ilişki ve Anglo-İran Petrol Şirketi'nin İran'ın menfaatlerini hiçe sayan tutumu olmuştur. William L. Cleveland, 1940'ların sonunda Anglo-İran Petrol Şirketi'nin büyük bir maddi güce eriştiğini, faaliyet gösterdiği Abadan'ı büyük bir şirket kenti yapmaktan daha da öte giderek kendi belediye hizmetlerini kurduğunu, yol ve havalimanı inşa ettiğini, yönetimde hiçbir İranlıya söz hakkı tanımadığını ve civar bölgelerdeki aşiretlerle ikili güven anlaşmaları imzaladığını, özetle 'devlet içinde devlet' haline geldiğini ifade etmektedir.⁶³⁸ Keza şirketin işçilerine sunduğu barınma koşullarının da oldukça kötü olduğunun, büyük çoğunluğunun aileleriyle veya üç-dört kişilik arkadaş grupları halinde Abadan'ın kenar mahallelerindeki tek odalı

⁶³⁷ Keddie, "Roots ...", s. 130-132.

⁶³⁸ Cleveland, a.g.e., s. 323.

gecekondularda yaşadıklarının, yabancılar tarafından hakir görüldüklerinin, hakarete uğradıklarının ve hastanelerden sinema ve lokantalara kadar hemen hemen her yerde ayrımcılığa maruz kaldıklarının altı çizilmelidir. Tüm bu olup bitenler İran halkının milli onurunu zedelemiş olmakla birlikte, geniş halk yığınlarının dikkatini petrol üzerine çeken asıl etkenin yaşanılan ekonomik zorluklar olduğunun vurgulanması gerekir. Zira 1938–1950 yılları arasında Anglo-İran Petrol Şirketi'nin üretiminin üç kat artış göstermesi, kazancın bölüşümündeki adaletsizlikler ve bilanço üzerinde yapılan hileler sebebiyle söz konusu kesimlerin yaşam şartlarına hiçbir şekilde yansımamış, bu da milliyetçi duyguların harekete geçmesine zemin hazırlamıştır.⁶³⁹

Muhammed Musaddık'ın, İran açısından böylesine önemli bir milli davanın lideri ve sembol ismi haline gelmesinde, şu ana kadar değinilen tüm bu politik, sosyal ve ekonomik nedenlerin yanı sıra dönemin siyasi konjonktürünün de kritik derecede belirleyici olduğu göz ardı edilmemelidir. Zira her ne kadar petrol sanayinin millileştirilmesi talebini ilk dile getiren Tudeh olmuşsa da, söz konusu partinin 1940'ların sonu itibarıyla gerilemeye başlaması ve bu süreçte toplumsal desteğini önemli bir oranda yitirmesi,⁶⁴⁰ İran Partisi, Emekçiler Partisi, Pan-İranist Parti ve Milli Grup gibi farklı fraksiyonlardaki modern orta sınıf örgütlerden ve İslam Mücahitleri, Tahran Pazar Ticareti Derneği ile Zanaatkâr Loncaları gibi geleneksel orta sınıfı temsil eden gruplardan⁶⁴¹ teşekkül etmiş olan Milli Cephe'nin siyaset sahnesine çıkmasına fırsat yaratmıştır. Özetle bir tarafta laik milliyetçiler ile Tudeh'den kopan sosyalistler, diğer tarafta ise çarşı esnafı ve onunla bağlantılı olan din adamları bir kez daha Meşrutiyet Devrimi'nde olduğu gibi bir araya gelmişler ve yabancı nüfuzuna ve onun kuklası olarak gördükleri şaha karşı birleşmişlerdir. Musaddık'ı, birbirlerinden bu denli farklı ideojik grup üzerinde birleştirici kılan yegâne sebep ise hiç kuşkusuz ki onun toplum nezdinde sahip olduğu dürüst ve karizmatik imajı ve geçmiş zamanlardan o güne dek tutarlılığından ödün vermeyen anti-empyralist ve anti-despotik siyasal çizgisi olmuştur.⁶⁴²

---

⁶³⁹ Nirumand, a.g.e., s. 50-52.

⁶⁴⁰ Abrahamian, "Modern...", s. 150.

⁶⁴¹ Sussan Siavoshi, "The Oil Nationalization Movement, 1949–53", Ed: John Foran, **A Century of Revolution Social Movements in Iran**, Minneapolis 1994, s. 116; Abrahamian, "Modern...", s. 152.

⁶⁴² İran tarihinin en karmaşık dönemlerinde yaşamış olan Musaddık'ın 'anayasal mücadele' ve 'tam bağımsızlık' ülküsünü esas alan siyasi kimliğinin şekillenmesinde, algılarının en açık olduğu çocukluk yıllarında şahit olduğu sömürgecilik karşıtı Tütün İsyanı'nın veya Meşrutiyet Devrimi'nde faal olmuş politik bir aileden geliyor olmasının ne derece etkili olduğu kestirilemese de, onu asıl yaratan şartların İran'ın son iki asırlık siyasi tarihinde saklı olduğu apaçık ortadadır. 1906 yılında yapılan seçimlere İsfahan'dan aday olan ve kazanan ancak yaşından dolayı meclise giremeyen Musaddık, yurtdışında siyaset ve hukuk öğrenimi gördüğü

İran’da petrolün millileştirilmesine giden geri dönülemez süreç 1947–1950 yılları arasında yaşanan gelişmeler neticesinde ivme kazanmıştır. Zira bu zaman aralığı Anglo-İran Petrol Şirketi’ne karşı her geçen gün büyüyen tepkilerin zirveye ulaştığı, gerek şirket yöneticilerinin gerekse de İran hükümetinin bir taraftan meclis içerisinde diğer taraftan da sokaktan gelen baskılar altında oldukça sıkıntılı günler geçirdikleri ve her iki tarafın tepkileri yumuşatabilmek adına ikili görüşmelere başladıkları bir dönemdir. Bu görüşmeler esnasında İran hükümeti 1933 Petrol Antlaşmasının feshi ve yerine yeni bir antlaşmanın imzalanması tezini savunurken, Anglo-İran Petrol Şirketi mevcut anlaşmanın İran lehine ek bir takım şartlar konularak revize edilmesinden yana bir siyaset izlemiştir. Her ne kadar ikili müzakerelerden İngilizler baskın çıkmış ve İran’a belirli bir petrol gelirinin verilmesi güvencesini öngören ek anlaşmayı Ali Razmara hükümetine kabul ettirmiş olsalar da, söz konusu taslak başta Musaddık ve Milli Cephe grubunun muhalefetine takılmış dolayısıyla da parlamentodan geçmemiştir.⁶⁴³

Özetle İran 1950 seçimlerine, petrolün millileştirilmesi tartışmalarının yaşandığı ve bu paralelde kitlesel gösterilerin ayyuka çıktığı bir iklimde girmiş ve bu seçimden Muhammed Musaddık’ın önderliğindeki Milli Cephe oldukça güçlenerek çıkmıştır. Bu süreçte, Anglo-İran Petrol Şirketi’nin durumu kurtarmak ve hükümetle uzlaşmak adına getirdiği ve İran’a şirket karının yüzde ellisini vermeyi taahhüt ettiği anlaşma önerisinin parlamentoda rağbet görmemesi İngiliz tarafında büyük bir şok etkisi yaratmış olmakla birlikte, şirket asıl büyük darbeyi 1951 yılında petrol sanayinin millileştirilmesi ile ilgili kanun tasarısının Musaddık tarafından parlamentoya sunulması sürecinde yemiştir. Sonuç olarak İngilizlerin son dakikadaki bu taktiksel hamlesi hiçbir işe yaramadığı gibi ülkedeki

---

yıllarda da politikadan vazgeçmemiş, hatta bazı zamanlarda inandıkları uğruna aktivist bir tavır sergilemekten de geri kalmamıştır. (Örneğin 1919 yılında İngiltere ile imzalanan ve İran’ı manda haline getirecek antlaşmanın haberini aldığı anda Avrupa’daki diğer İranlılarla haberleşmiş, organize bir tepki yaratmaya çalışmış, hatta Milletler Cemiyeti’ne söz konusu antlaşmayı protesto eden yazılar göndermiştir.) Musaddık’ın İran siyasetinde tanınırlığı ise ancak ülkesine döndüğü ve aktif siyasete girdiği süreçte mümkün olabilmiştir. Zira o, 1921 askeri darbesinin hemen sonrasında milletvekili olarak girdiği mecliste Rıza Han’a sergilediği muhalefetle dikkatleri üzerine çekmiş, Pehlevi Hanedanlığı’nın kabulü için yapılan oylamada dikta rejiminin geleceğini öngörerek red oyu kullanmış, hatta bu tutumunu meclise tekrardan seçildiği 1926 yılındaki açılış töreninde milletvekili yemininin içinde ‘şahın otoritesine saygı’ ifadesi bulunduğu gerekçesiyle yemin etmeyi bile reddedecek kadar daha ileriye taşımıştır. Yabancı ülkelere tanınan siyasi-ekonomik imtiyazlara her vesileyle karşı çıkan Musaddık, 1926 sonrası süreçte Pehlevi rejiminin despotik uygulamalarına karşı da sesini yükseltmiş, bundan dolayı 1930’ların sonunda ev hapsi ile cezalandırılmış, nitekim Rıza Şah’ın tahtan indirilmesiyle birlikte tekrardan siyasete dönerek 1943 yılında meclise girebilmeyi başarmıştır. Stephen Kinzer, **Şah’ın Bütün Adamları Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri**, Çev: Selim Önal, İstanbul 2004, s. 74–83.

⁶⁴³ Keddie, “Roots ...”, s. 133.

tüm petrol arama, çıkarma ve üretme faaliyetleri aynı yıl meclisten çıkartılan bir kanun ile İran hükümetine devredilmiş ve Musaddık meclis tarafından başbakanlığa getirilmiştir.

1951–1953 yılları, Musaddık hükümetinin yalnızca Anglo-İran Petrol Şirketi ile değil aynı zamanda dünya politik aktörleri ile de kıyasıya bir nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu süreçte İngiltere ve Amerika'nın İran petrolünün denetimi noktasındaki çıkarları benzerlikler sergilemiş olmakla birlikte, izledikleri taktikler farklılıklar göstermiştir. Millileştirme yasasının hemen ardından İngiliz hükümeti konuyu Lahey Adalet Divanı'na taşıyarak, İran petrolünün dünya çapında boykot edilmesine yönelik bir çağrıda bulunarak ve Basra Körfezi'ne savaş gemilerini göndererek İran hükümetine siyasi, ekonomik ve askeri açılardan gözdağı vermiş,⁶⁴⁴ kısacası Musaddık karşısındaki tavrını en başından itibaren açık bir biçimde ortaya sermiştir. İngiltere'nin Lahey'deki söz konusu adımına karşılık olarak Musaddık ise buradan çıkacak kararın hiçbir şekilde kabul edilmeyeceğini, zira millileştirmenin İran'ın içişi olduğunu, üstelik de bu uygulamanın el koyma biçiminde öngörülmediğini ve karşı tarafa uygun bir tazminat ödenmesinin tasarlandığını ileri sürmüş, İngiltere hükümeti ile mevcut durum çerçevesinde müzakerelere hazır olduklarını ifade etmiştir.⁶⁴⁵ Nitekim Uluslararası Mahkemenin 1952 yılında kendisini davayı incelemekle yetkili görmediğini açıklayarak⁶⁴⁶ dolaylı bir biçimde de olsa İran'ın tezini dünya kamuoyu önünde onaylaması, İngiliz hükümetinin Musaddık'dan yediği ikinci büyük darbe olmuştur.

Tüm bu gelişmeler sürecinde Amerika'nın izlediği strateji ise öncelikli olarak İngiliz nüfuzunun İran'dan silinmesine ve bölgedeki inisiyatifin kendi eline geçirilmesine, sonrasında ise Musaddık'ın çaresine bakılmasına yönelik kurgulanmıştır. Bu bağlamda Birleşik Devletler 1952 yılına dek tarafsız bir tavır takınıyor gibi gözükerek Musaddık'ı cesaretlendirdiği gibi İngiltere'nin de daha büyük bir çıkmaz içine sürüklenmesine seyirci kalmıştır. Yine bundan dolayıdır ki İngiltere'nin 1951 yılından itibaren yaptığı boykot çağrılarını Amerikan hükümeti hemen karşılık vermemiş ancak 1952'den itibaren boykota katıldığını deklare etmiştir.⁶⁴⁷ Musaddık'ın bu süreçteki belki de en büyük hatası yalnızca İngiliz siyasetine odaklanması, buna mukabil Birleşik Devletlerin İran petrolü üzerindeki gerçek niyetini sezememesi olmuştur.

---

⁶⁴⁴ Cleveland, a.g.e., s. 324; Zengin, a.g.e., s. 34.

⁶⁴⁵ Nirumand, a.g.e., s. 58-59.

⁶⁴⁶ Arı, a.g.e., s. 259.

⁶⁴⁷ Cleveland, a.g.e., s. 324.

Gelinen bu noktada Musaddık'ın devrilmesi ile sonuçlanacak CIA (Merkezi Haberalma Teşkilatı) destekli askeri darbenin tam da İngiltere ile İran arasındaki diplomatik ilişkilerini kesildiği, Anglo-İran Petrol Şirketi'nin son İngiliz memurunun İran'ı terk ettiği ve Lahey kararlarının açıklandığı 1952 yılında filizlenmeye başladığının altı çizilmelidir. Zira İngiliz hükümeti aynı yıl İran petrollerini işletmek üzere uluslararası bir konsorsiyum kurulması görüşünde olduğunu basın yolu dünya kamuoyuna duyurarak Amerika'ya göz kırpmış ve üstü örtülü bir biçimde de olsa zor durumda olduğunun ilk sinyallerini vermiştir.⁶⁴⁸ Sonuç olarak, İngiliz siyasetinin bölge üzerindeki nüfuz ve inisiyatifinin yok olduğunu belgeleyen bu tarihi çağrı ile Birleşik Devletler'in izlediği stratejinin ilk safhası tamamlanmış ve Musaddık'ı ortadan kaldıracak darbenin önü açılmıştır.

CIA'nın, İngiliz istihbaratı MI6'nın da desteğiyle tertiplendiği 1953 darbesinde⁶⁴⁹ İran'da yaşanan iç gelişmeler oldukça belirleyici olmuştur. 1951 yılında İngiltere'nin İran'ın İngiliz bankalarındaki tüm mal varlığını dondurması, başlattığı boykota akabinde Amerikan petrol tröstlerinin de dâhil olması ve bunun yanı sıra Sovyetler Birliği'nden de Musaddık'a olumlu bir yanıt gelmemesi, İran petrolünün uluslararası pazarlarda satılamaz duruma gelmesine ve ekonomisinin savaş sonrası dönemden daha da beter bir krizin içerisine sürüklemesine zemin hazırlamıştır. Yaşanan tüm bu olumsuzluklar 1952 seçimlerinden gücünü muhafaza ederek çıkan Musaddık'ı petrole daha az bağımlı bir ekonomi politikası izlemeye sevk etmiş ve bu süreçte hükümet başta tarım ve tekstil ürünlerinde olmak üzere yerli üretimin teşvik edildiği, buna mukabil lüks ürün ithalatının kısıtlandığı ithal ikameci bir yol takip etmiştir.⁶⁵⁰ Musaddık'ın yine bu süreçte siyasal ve sosyal içerikli radikal bir takım düzenlemelere de giriştiğinin, örneğin meclisi kendisini acil durum yetkileriyle donatmaya ikna ettiğinin ve bundan yararlanarak monarşiyi ve büyük toprak sahiplerini zayıflatmaya yönelik reformlara hız kazandırdığının altı çizilmelidir. Bu doğrultuda silahlı kuvvetlerin komutası şahtan alınarak meclisin emrine verilmiş, ordu küçültülmüş, bütçesinde kesintiye gidilmiş, subay kadrosunda tasfiyelere girişilmiş ve yeni bir toprak reformu yasası hazırlanarak parlamentoya sevk edilmiştir.⁶⁵¹ Ancak söz konusu tüm bu düzenlemeler, petrol gelirlerinin düştüğü ve enflasyon ile

---

⁶⁴⁸ Nirumand, a.g.e., s. 65.

⁶⁴⁹ Abrahamian, "Modern...", s. 160.

⁶⁵⁰ Siavoshi, a.g.m., s. 120-121.

⁶⁵¹ Arı, a.g.e., s. 261.

işsizliğin artış gösterdiği bir ortam içerisinde halkın temel önceliklerine kısa vadede çözümler getirmediği gibi, ekonomik ve ideolojik bir takım sebeplerle Milli Cephe'yi teşkil eden farklı fraksiyonlardaki siyasi partiler arasında da tartışma ve bölünmelere yol açmıştır. Örneğin Musaddık'ın ülke ekonomisini petrole daha az bağımlı kılmak adına izlediği içe kapalı ticaret politikası ve bu doğrultuda başta lüks ürünler olmak üzere ithalata kısıtlamalar getirmesi, söz konusu malların ticaretinden geçimlerini sağlayan tüccarlara büyük bir sekte vurmuştur. Yine bu süreçte izlenen vergi politikası da çarşı esnafı, küçük üretici ve tüccarları oldukça zor durumda bırakmıştır. Musaddık'ın giriştiği siyasal ve sosyal düzenlemelere bakıldığında ise bunların en çok laik yönü sebebiyle özellikle Milli Cephe'nin Ayetullah Kaşani önderliğindeki muhafazakâr kanadı üzerinde rahatsızlık yarattığı söylenebilir. Yine illegal Tudeh partisinin bu süreçte güçlenmesi ve özellikle 1952 yılından itibaren Musaddık karşısında daha ılımlı bir tavır takınması da bu kesimleri tedirgin etmiş ve Milli Cephe'nin çözülmesine zemin hazırlamıştır.⁶⁵² Sonuç olarak, ekonomik kriz, dış baskılar ve ordu komutasında yaşanan huzursuzluklar, söz konusu tüm bu rahatsızlıklar ile örtüştüğünde, 'Ajax Operasyonu'⁶⁵³ için düğmeye basılmış ve 19 Ağustos 1953 tarihinde Musaddık başbakanlıktan indirilerek, İran'da sonraki yirmi altı yıl boyunca Pehlevi monarşisinin tek egemen güç olacağı yepyeni bir dönem başlamıştır.

1953 darbesi hiç kuşkusuz ki İran toplumunu milli egemenliğini elde etme ve krallık otokrasisine karşı parlamentarizmi harekete geçirme noktasında seferber etmiş olan (ve hatta Harry Truman, Dwight Eisenhower ve Winston Churchill gibi sembolik isimler arasından sıyrılarak Time dergisi tarafından 1951'de 'yılın adamı' seçilen) Musaddık'a karşı birleşik güçlerin bir zaferidir. Zira bu süreçte sadece Amerika, İngiltere ve Anglo-İran Petrol Şirketi değil, tüm büyük petrol tröstleri de ortak bir dayanışma içerisinde İran petrolüne boykot uygulamışlar ve buna katılmak istemeyen ülkelere bir blok olarak gözdağı vermişlerdir. Sonuç olarak, 1954 yılında yapılan ve İran meclisinden onaylanarak yürürlüğe giren anlaşma uyarınca ilk defa olarak petrol piyasasının yedi büyükleri belirli bir petrol alanı üzerinde ortak bir denetime sahip konuma gelmişlerdir.⁶⁵⁴

---

⁶⁵² Siavoshi, a.g.m., s. 121,126.

⁶⁵³ Kinzer, a.g.e., s. 18.

⁶⁵⁴ Anlaşmaya göre İran'da yedi büyük petrol şirketinin oluşturduğu bir konsorsiyum kurulacak ve petrol imtiyazını elinde bulunduracak olan bu konsorsiyum tüm faaliyetlerini Milli İran Petrol Şirketi adına yürütecek ve bunun karşılığında da karlarını söz konusu şirketle yarı yarıya paylaşacaktır. Konsorsiyuma Anglo İran Petrol Şirketi (BP) %40, Shell %14, Fransız CFP %6 ve Amerikalı beş petrol şirketi her biri %8'den toplam %40 hisse ile katılmışlardır. Arı, a.g.e., s. 262-263.

Yine bu hadise, hiç kuşkusuz ki yakın geçmişinde protestoların, isyanların boykotların ve hükümet darbelerinin hemen hemen hiç eksik olmadığı İran siyasi tarihinde farklı bir öneme sahiptir. Onu bu denli özel kılan başlıca sebep, Ortadoğu üzerine çalışan birçok uzman, tarihçi ve siyaset bilimcinin de hem fikir oldukları üzere İran siyasetindeki taşları bütünüyle yerinden oynatması, içerideki güç dengelerini sil baştan değiştirmesi ve toplum üzerinde derin, kalıcı ve travmatik izler bırakması vasıtasıyla Pehlevi monarşisinin yıkılması sürecini dolaylı da olsa tetiklemiş olmasıdır. Öncelikle 1953 darbesi, sömürgecilik karşıtı hareketlerin geliştiği ve cumhuriyetçilik rüzgârlarının estiği bir dönemde şahın mutlak otoritesini tesis etmek üzere tasarlanmış olması sebebiyle Pehlevi monarşisinin meşruiyetini ciddi anlamda sarsmış ve İran toplumu nezdinde onu emperyalist aktörlerle özdeşleştirmiştir.⁶⁵⁵ Ayrıca Birleşik Devletler’in yabancı bir ülkenin hükümetini ilk defa olarak devirdiği bu darbe, gelecekteki diğer müdahalelerin habercisi olması sebebiyle yalnızca İran’ın değil, diğer Ortadoğu ülkeleri ve kolonyal dünya halklarının da tepkisine yol açmış ve hâlihazırdaki antiemperyalist hareketlere somut bir dayanak oluşturmuştur.⁶⁵⁶

1953 darbesinin İran iç siyasetindeki etkilerine bakıldığında ise başta Milli Cephe ve Tudeh olmak üzere birçok siyasi parti, dernek ve sendikaya yasaklar getirildiği, liderlerinin tutuklandığı veya idam edildiği, örgütlerinin dağıtıldığı, buna mukabil şahın güçlendiği ve müttefiki olan Amerika’nın da İran üzerindeki nüfuzunun diğer ülkelere kıyasla çok daha fazla arttığı söylenebilir. Nitekim başta milliyetçi ve sosyalist hareketlerin tasfiye edilmeleriyle siyaset sahnesinde ortaya çıkan boşluk 1960’lı yılların başından itibaren dini fraksiyonlar tarafından doldurulmaya başlanmış, kısacası bu tarihe kadar kenarda bekleyen ulema özellikle Ayetullah Burucerdî’nin 1961 yılındaki ölümü sonrasında siyasette çok daha etkili biçimde görünür olmuş, bunda da Muhammed Rıza’nın ‘Ak Devrim’ adını verdiği reformlar önemli bir milat teşkil etmiştir.

---

⁶⁵⁵ Abrahamian, “Modern...”, s. 161. Zira Muhammed Rıza Şah 1953 darbesinin hemen akabinde Ajax Operasyonunun baş mimarı ve aynı zamanda CIA’nın Ortadoğu şefi Kermit Roosevelt’e “*Tahtımı Tanrı’ya, halkıma, orduma ve tabii size borçluyum*” ifadelerini kullanmıştır. Kermit Roosevelt, **Karşı Darbe CIA İran’da**, Çev: Bedirhan Muhib, 2.Baskı, İstanbul 2007, s. 9.

⁶⁵⁶ Kinzer, a.g.e., s. 12.

2.2.5. Şah ve Mat: Ak Devrimden İslam Devrimine

İran’da 1953 sonrası süreç Muhammed Rıza Şah’ın ordu, bürokrasi ve parlamento üzerindeki tüm kontrolü ele geçirmek vasıtasıyla babasının yarıda bırakmak zorunda kaldığı merkezîyetçi reformları tamamlama yoluna gittiği ve bu doğrultuda iç muhalefeti bütünüyle sindirdiği despotik bir rejime tanıklık etmiştir. Muhammed Rıza Şah’ın İran’da başlattığı reformlar babasının 1941 yılı öncesi yaptıklarıyla büyük benzerlikler sergilese de Rıza Şah dönemindeki reformların daha kapalı bir ekonomi dâhilinde hayata geçirildiğinin, kısıtlı bir petrol geliri ile desteklendiğinin ve buna rağmen yabancı ülkelere çok daha az bağımlı olduğunun, 1953 sonrasındakilerin ise her geçen gün artan oranda bir petrol geliri ile finanse edildiğinin ve batıya daha bağımlı bir çizgide yürütüldüğünün vurgulanması gerekir.⁶⁵⁷ Öyle ki şahın devlet aygıtını sarayın patronajı doğrultusunda yeniden dönüştürdüğü ve reform adına daha mütevazı adımlar attığı 1954–1963 arası süreçte, İran’ın 1954–1955 yıllarında 34 milyon dolar olan petrol geliri 1962-1963’lere gelindiğinde 437 milyon dolara yükselmiş⁶⁵⁸ ve yine on yıllık bu zaman diliminde Amerika’nın İran’a yaptığı toplam yardım da yaklaşık 500 milyon doları askeri amaçlarla kullanılmak ve geri ödemesiz olmak üzere 1 milyar doların üzerinde olmuştur.⁶⁵⁹ Sonuç olarak Sovyet Rusya üzerinden yönelen komünizm tehdidinin revaçta olduğu ve Ortadoğu’da milliyetçi ideolojilerin güç kazandığı bu dönemde Amerika’nın başını çektiği anti-komünist bloğun İran üzerinde izlediği politika, buradaki yerleşik siyasi ve ekonomik çıkarlarını merkezi bir iktidar üzerinden korumak ve statüko karşısı her türlü grubu da denetim altında tutmak üzerine kurgulanmış, bu da toplum nezdinde meşruiyeti zayıf olan Pehlevi monarşisine güçlü bir desteği gerekli kılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, 1953 darbesinin hemen akabinde İran petrolü uluslararası piyasadaki yerini tekrardan almış, İngiltere ile Musaddık döneminde bozulan ilişkiler yeniden düzene konmuş ve imzalanan askeri, siyasi ve ekonomik anlaşmalarla İran, Sovyet Rusya’ya yönelik çevreleme politikasının hayata geçirilmesi noktasında Amerika’nın bölgedeki en yakın müttefiki ve askeri üssü haline gelmiştir.

---

⁶⁵⁷ Keddie, “Roots ...”, s. 143.

⁶⁵⁸ Fereidun Fesharaki, *Development of the Iranian Oil Industry: International and Domestic Aspects*, New York 1976, s. 132.

⁶⁵⁹ Katouzian, a.g.e., s. 205.

İran Devrimi'nin gerek toplumsal dinamiklerinin gerekse de sınıfsal ve ideolojik karakterinin şekillenmesinde 1953 yılı sonrasında cereyan eden iç ve dış gelişmeler önemli ölçüde belirleyici olmuştur. İran'da, tek partili sisteme geçilen 1975 yılına kadar her ne kadar seçimle parlamentoya taşınan iki partili bir siyasi yapı görünürde var olmuşsa da, söz konusu bu uygulama gerçek anlamda hiçbir zaman işlerlik kazanmamıştır. Özetle, dış dünyaya yönelik demokratik bir rejim görünümü vermek adına benimsenen bu sistemde sivil bürokrasi atamaları da dâhil olmak üzere fiilen birçok politik yetki şahın elinde toplanmış,⁶⁶⁰ vekiller ona destek veren aileler arasından seçilmiş ve bu kişiler halkın temsilcileri olmaktan ziyade monarşinin birer sözcüleri gibi hareket etmişlerdir.⁶⁶¹

1953–1963 yılları arasındaki zaman zarfında şah öncelikle milliyetçi ve sosyalist muhalifler ile işçi hareketlerini bastırmak noktasında bir strateji izlemiş, büyük toprak sahipleri, ulema ve çarşı gibi geleneksel güç odaklarını ise karşısına almamaya özel bir gayret sarf etmiştir. 1957 yılında CIA ve MOSSAD'ın üst düzey yetkililerinin yardımlarıyla kurulan İran İstihbarat Teşkilatı SAVAK⁶⁶² eliyle, başta Milli Cephe ve Tudeh partileri olmak üzere tüm örgütlü laik muhalefet sindirilmiş, grevler bastırılmış, yüksek rütbeli subaylar dâhil tüm resmi devlet görevlileri göz hapsine alınmış, çok sayıda gazete ve dergi yasaklanmış, yayınevleri kapatılmış ve basılacak her bir kitap ya da halka duyurulacak her bir söz dahi sıkı bir sansüre tabi tutulmuş, buna karşın büyük toprak sahiplerinin meclisteki yerleri korunmuş, ulema ile geçmişte kurulan iyi ilişkiler sürdürülmüş ve loncalar ile çarşı esnafına yönelik doğrudan bir müdahaleden kaçınılmıştır.

Yine on yıllık bu süreçte devletin kritik sacayaklarından biri olan ordunun da Pehlevi rejimine dayanak teşkil edecek biçimde yeniden düzenlendiğinin altı çizilmelidir. Bu bağlamda askeriye tahsis edilen bütçe 80 milyon dolardan 183 milyon dolara, silahlı kuvvetlerin sayısı ise 120.000'lerden 200.000'lere çıkartılmış,⁶⁶³ ordu mensuplarına diğer devlet memurlarının çok üstünde sosyal ve ekonomik imkânlar sağlanmış, sivillerin askeri konulara karışma yetkisi bütünüyle ellerinden alınmış ve terfi sistemi şaha bağımlı olacak biçimde sil baştan revize edilmiştir.

Dönemin iktisadi politikaları incelendiğinde ise şahın, Musaddık döneminin müdahaleci politikalarının tam aksine serbest ithalat rejiminin geçerli olduğu bir 'açık kapı

---

⁶⁶⁰ Cleveland, a.g.e., s. 327.

⁶⁶¹ Zengin, a.g.e., s. 38-39.

⁶⁶² Roosevelt, a.g.e., s. 18.

⁶⁶³ Abrahamian, "Iran...", s. 420.

politikası' izlediği,⁶⁶⁴ batı modeli paralelinde bir ekonomik gelişme programı uyguladığı ve bu doğrultuda İkinci Yedi Yıllık Kalkınma Planı'nı derhal hayata geçirdiği görülmektedir. Planlama Komitesi tarafından 1955 yılında hazırlanan söz konusu planın tatbiki ile ilgili olarak toplam finansmanın yaklaşık %70'inin petrol gelirleri ile, kalan %30'unun ise dış borç ve yardımlar ile sağlandığının ve yine bu doğrultuda yapılan toplam harcamaların %31'inin ulaştırma ve iletişime, %25'inin tarım ve sulamaya, %13'ünün sosyal hizmetlere ve %9'unun ise sanayi ve madenlere aktarıldığının altı çizilmelidir.⁶⁶⁵ Bu bağlamda demiryolları ve karayollarının inşasına başlanmış, mevcutlar yenilenmiş, hidroelektrik baraj temelleri atılmış, limanlar büyütülmüş, okullar ve hastaneler yapılmış, şehirlerdeki elektrik ve kanalizasyon ihtiyaçlarının giderilmesine çalışılmıştır. Ancak İkinci Yedi Yıllık Kalkınma Planı ile temel önceliğin tarım ve sanayiden ziyade ülkenin gelişme düzeyinin çok daha önünde olan göstermelik büyük projelere verilmesi, tüm bu işlere tahsis edilen sermayenin uzun bir süre atıl kalmasına sebep olduğu gibi, Planlama Teşkilatı içerisindeki yolsuzluklar da büyük meblağların çarçur edilmesine ve şaha yakın ayrıcalıklı bir grubun daha fazla zenginleşmesine yol açmıştır. Yine bu süreçte ekonomide izlenen açık kapı politikası da, Musaddık döneminde zar zor da olsa kurulan dış ticaret dengesini ithalat lehinde harekete geçirerek bütçenin 1956 yılından itibaren açık vermesine salık vermiş, dolayısıyla dış borçlanmayı daha da tetiklemiştir.⁶⁶⁶ Özetle 1954 yılı itibariyle her geçen gün artan petrol gelirleri ve dışarıdan alınan kredi ve yardımlar vasıtasıyla ülkenin gayri safi milli hasılasında sağlanan artışa rağmen, gerçekte geçim masrafları oldukça yükselmiş, ücretler düşmüş, zengin ile yoksul kesimler arasındaki eşitsizlik çok daha büyümüş ve İran 1960 sonbaharında kendisini ekonomik bir krizin içerisinde bulmuştur.⁶⁶⁷ Bu süreçte Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) tavsiyesi üzerine devlet, lüks tüketim mallarının ithalatını yasaklayan, zorunlu olmayan tüketim mallarının ithalatında gümrük tarifelerini yükselten ve banka kredileri ile döviz satışını sınırlayan bir istikrar programı başlatmış, ancak söz konusu bu program çok sayıda iflasa yol açarak özel sektörü olumsuz yönde etkilemiştir. Özetle alınan tüm bu sert önlemler ekonomiyi

---

⁶⁶⁴ Katouzian, a.g.e., s. 202.

⁶⁶⁵ Jahangir Amuzegar – M.Ali Fekrat, **Iran: Economic Development under Dualistic Conditions**, Chicago 1971, s. 43.

⁶⁶⁶ İran'ın 1954–1962 yılları arasındaki ithalat ve ihracat oranları için bkz. Katouzian, a.g.e., s. 206.

⁶⁶⁷ Keddie, "Roots ...", s. 148–149.

durgunluk noktasında yaklaşık üç yıl boyunca tutmuş ve çatışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁶⁸

1960–1963 yılları arası süreç İran’da kritik gelişmelerin yaşandığı ve daha da önemlisi 1979 Devrimi’nin tohumlarının atıldığı bir zaman dilimi olmuştur. Zira despotik Pehlevi rejimine karşı ilk ciddi muhalefet, Milli Cephe ile bağları olan laik aydınların açıkça hile karıştırılmış meclis seçimlerini protesto etmeleri sebebiyle 1960 yazında ortaya çıkmış, liberal politikalar izleyen Kennedy yönetimini karşısına almaktan çekinen şah da Milli Cephe’nin seçim kampanyasına katılmasına izin vererek serbest seçimlerin 1961 yılında yapılacağını taahhüt etmiştir. Bunu 1961 baharında öğretmenler grevi izlemiş ve söz konusu hadise hükümetin sert tedbirleri ile her geçen gün artan hayat pahalılığının tetiklediği genel grevler dalgasına dönüşmüştür.⁶⁶⁹

Dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise hiç kuşkusuz ki İran’ın en büyük dini otoritesi sayılan Ayetullah Berucerdî’nin 1961 yılındaki ölümüdür. Keza bu ölüm Kum şehrindeki dini hiyerarşi içerisinde büyük bir gedik açmış, ulemanın statükocu ve radikal fraksiyonları arasındaki ayrılığı daha da belirgin kılmış ve Humeyni önderliğindeki radikal kanadın siyaset sahnesine çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁷⁰

İçeride tüm bu yaşananlar Pehlevi rejimini sarsıntıya uğrattığı gibi 1956 yılında Mısır’da Nasır önderliğinde Süveyş Kanalı’nı millileştirilmesi ve Irak’ta 1958 darbesi ile birlikte krallık idaresinin kaldırılarak yerine cumhuriyetin ilan edilmesi gibi gelişmeler de Muhammed Rıza Şah’ı haklı bir endişeye sevk etmiştir. Zira Mısır ve Irak’ın bu süreçte birbirleriyle yakınlaşmalarından ve ayrıca Irak’ın Sovyetler Birliği ile yaptığı ittifak anlaşmasından tedirgin olan şah, 1959 yılında Amerika ile askeri yardımların arttırılmasını ve kendisine yönelik olası bir saldırı durumunda toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korumasını güvence altına alacak bir savunma anlaşması imzalamıştır. Amerika’nın tam da bu süreçte Ortadoğu’daki savunmasını büyük ölçüde Türkiye’den İran’a kaydırmak noktasında harekete geçtiğinin altı çizilmelidir. Çünkü güçlü ve çekişmeli muhaliflerin bulunduğu bir parlamentoya sahip olan Türkiye’nin aksine monarşi ile idare edilen bir İran, gerek iç muhalefeti kontrol altında tutabilmesi gerekse de sahip olduğu petrol gelirleri sebebiyle Birleşik Devletlerin gözünde hem siyasi-ekonomik istikrar hem de önemli bir

---

⁶⁶⁸ Misagh Parsa, **Devlet, İdeoloji ve Devrim İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi**, Çev: Alper Birdal-Nahide Özkan-Derya Göçer, İstanbul 2004, s. 55.

⁶⁶⁹ Cleveland, a.g.e., s. 326; Munson, a.g.e., s. 80.

⁶⁷⁰ Ahavi, a.g.e., s. 185.

silah pazarı olma potansiyeline sahip bir ülke olarak algılanmıştır.⁶⁷¹ Özetle 1960'lardan itibaren Birleşik Devletler, özellikle de 1961–1963 yılları arasında Kennedy yönetimi, İran'daki stratejik ve ekonomik Amerikan çıkarlarının 1950'li yılların aksine çok daha geniş bir toplumsal tabanı olan, kitleler tarafından desteklenen daha şeffaf bir monarşi ile korunabileceği noktasında hareket etmiş ve buradaki uzmanları kanalıyla da reformların yapılması hususunda şahı sıkıştırmıştır.⁶⁷²

Sonuç olarak 9 Ocak 1963 tarihinde ilan edilen ve 26 Ocak'ta referanduma sunularak %95'in üzerinde bir oyla kabul edilen 'Ak Devrim'⁶⁷³ adı verilen reformlar paketi iç ekonomik koşullar ve dış siyasi baskılara yanıt olarak bir siyasi liberalizasyon programı olarak ilan edilmiş,⁶⁷⁴ esasta büyük toprak sahipleri ve ulema gibi geleneksel nüfuz sahiplerinin güçlerinin kırılarak, başta geniş köylü kitlelerin ve ayrıca da profesyonel-bürokrat aydınların rejime desteklerini sağlamak üzerine tasarlanmıştır.⁶⁷⁵ Nitekim ilk bakışta kendisini geleneksel sisteme karşı gibi konumlandıran Ak Devrim, gerçekte bu sistemi sil baştan değiştirmeyi değil, iç dinamiklerini dönüştürmek vasıtasıyla muhafaza etmeyi amaçlamıştır. Özetle monarşinin gelecekteki mevcudiyetinin toprak aristokrasisi vasıtasıyla sürdürülemeyeceğini anlayan şah, en tepede yine kendisinin oturacağı geleneksel yapıya yeni bir takım destekçi unsurları eklemeye yoluna gitmiştir. Sonuç olarak Ak Devrim ile köktenci bir değişim yerine statükoya hizmet eden bir dönüşüm hedeflenmiştir.

Ak Devrim'in en önemli ayağını teşkil eden toprak reformunun fiili uygulamalarına bakıldığında, statükocu bu anlayış çok daha net bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Zira bu reform kâğıt üzerinde her ne kadar toprak sahipliğini tek bir köyle sınırlamış ve arazi fazlasının devlet üzerinden kiracılık hakları olan ortakçılara satılacağını esas almış olsa da, pratikte birçok toprak sahibi söz konusu arazi fazlalarını yakın akrabalarının üzerine geçirmek kaydı ile devlete deklare etmemiştir. Yine bu reform çerçevesinde büyük toprak

---

⁶⁷¹ Zengin, a.g.e., s. 44-46.

⁶⁷² Keddie, "Roots ...", s. 149, 155.

⁶⁷³ Muhammed Rıza Şah 9 Ocak 1963 tarihinde Tahran'da toplanan Köy Kooperatifleri Milli Kongresi'nde 'Ak Devrim' adıyla altı maddeden oluşan bir reform programını halka açıklamış ve daha sonradan bu altı maddeye üç ilave madde daha eklenerek Ak Devrim'in esasları dokuz maddeye çıkarılmıştır. Ak Devrim'in esasları şu maddelerden oluşmaktadır: 1. Toprak Reformu, 2. Orman ve Otlakların Millileştirilmesi, 3. Toprak Reformuna Mali Destek Temini İçin Devlet Fabrika Hisselerinin Satışı, 4. İşçilerin İşyerlerinin Karına Ortak Olması, 5. Seçim Kanununun Islahı, 6. Bilim Ordusu, 7. Sağlık Ordusu, 8. İmar ve Kalkınma Ordusu, 9. Adalet Evleri. Muhammad Reza Pahlavi, **Ak Devrim**, Çev: Mohammad Matin, İstanbul 1968, s. 9–10.

⁶⁷⁴ Parsa, a.g.e., s. 56.

⁶⁷⁵ Bill, a.g.e., s. 140-141.

sahiplerinin meyve bahçelerini, çay alanlarını ve makine ile işlettikleri çiftliklerini ellerinde tutmalarına izin verilmiş, kısacası en verimli topraklar yine kendilerine bırakılmıştır.⁶⁷⁶

Dağıtıma tabi tutulan topraklar ile ilgili işleyişe bakıldığında ise öncelikle Tarım Bakanlığı tarafından bir banka kurulduğu, sonrasında ise bu bankanın dağıtılacak araziye toprak ağalarından satın alarak bedelini on yıllık taksitlerle kendilerine ödediği ve son olarak da söz konusu bu toprakların köylülere kredi karşılığında satıldığı görülmektedir. Bu uygulama ile büyük toprak sahiplerinin, arazilerinin karşılığında ellerine geçecek paralarla devlete ait fabrika hisselerini satın almaları teşvik edilmiş, kısacası yüksek üretimli bir tarımla zaten ilgilenmeyen ve çoğunlukla şehirlerde yaşayan bu kesimler verimsiz topraklarını yüksek kar getirecek sanayi payları karşılığında değiştirmek vasıtasıyla maddi güçlerini korumaya devam etmişlerdir.⁶⁷⁷

Toprak reformuna köylüler cephesinden bakıldığında ise asıl büyük faydayı orta ve büyük boy çiftlik sahiplerinin sağladığının, buna karşın rejime destek vermeleri için kendilerine arazi dağıtılan ve tarımsal nüfusun çok önemli bir yüzdesini teşkil eden küçük çiftçinin ise söz konusu uygulamalardan umduğunu bulamadığının altı çizilmelidir. Aşağıdaki tablo toprak reformunun öncesi ve sonrasında ekilebilir alanların ve tarım işletmelerinin payını gözler önüne sermektedir.

Tablo 2.2.2.

Toprak Reformu Öncesi ve Sonrasında Ekilebilir Alanların ve Tarım İşletmelerinin Payı				
	TOPLAM ALAN İÇİNDEKİ PAY (%)		TOPLAM İŞLETME SAYISI (%)	
	1960	1974	1960	1974
İşletme Büyüklüğü (Hektar)				
0-1	1.7	1.6	26.2	29.6
1-2	3.3	2.7	13.7	13.0
2-5	13.7	10.6	25.3	21.8
5-10	21.2	18.0	18.1	17.3
10-50	46.4	45.7	16	17.3
50-100	5.0	6.5	0.4	0.7
100 Üzeri	8.7	14.9	0.2	0.4

* Bu tablo Afsaneh Najmabadi'nin hazırladığı tablodan derlenerek hazırlanmıştır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ Abrahamian, "Modern...", s. 175.

⁶⁷⁷ Nirumand, a.g.e., s. 141.

⁶⁷⁸ Afsaneh Najmabadi, **Land Reform and Social Change in Iran**, Salt Lake City 1987, s. 102.

Tablodan da görüldüğü üzere 1963 yılı sonrasında Ak Devrim'in bir diğer ayağı olan 'Orman ve Otlakların Millileştirilmesi' doğrultusunda yeni tarımsal alanlar açılmasına rağmen 10 hektar ve daha aşağı mülkiyete sahip küçük çiftçi bu süreçten en zararlı şekilde çıkmıştır. Öncelikle dağıtılan toprağın ailelerin geçimine yetecek miktarda olmaması önemli bir sebep olarak ön plana çıkmaktadır. Abrahamian, çoğu bölgelerde ayakta kalabilmek adına en az 10 hektarlık toprak gerektiğini, dolayısıyla da küçük çiftçinin topraksız rençperlerden daha iyi bir konuma getirilemediğini ifade etmektedir.⁶⁷⁹ Diğer bir diğer önemli sebep ise hiç kuşkusuz ki küçük çiftçilerin tarımsal üretim süreci doğrultusunda eğitilmemeleri, toprağı işleme ve ekim için gerekli makine ve sermayeye ve ayrıca ürettikleri ürünlerini satacak pazar imkânına sahip olmamalarıdır. Bu süreçte tarımsal kooperatifler kurulmuşsa da, bunların çok azı işleyebilecek duruma gelmiş, dolayısıyla da birbirlerinden uzak köylerin çok az bir bölümü söz konusu kooperatiflerden danışma yardımı görebilmiştir.⁶⁸⁰ Tüm bunların doğal bir neticesi olarak devletten aldıkları kredileri ödemekte zorluk çeken bu kesimler, kendilerine dağıtılan bu toprakları büyük çiftçilere satmak vasıtasıyla kentlere göç etmeye ve oralarda iş aramaya başlamışlardır.

Toprak reformundaki tüm bu olumsuzluklara rağmen Ak Devrim kapsamında özellikle eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda atılan diğer bazı adımlar oldukça başarılı sonuçlar vermiştir. Örneğin Ak Devrim'in başlamasıyla birlikte eğitim kurumlarının sayısı üçe katlanmış, çocuk yuvalarına kaydolananların sayısı 13.000'lerden 220.000'lere, ortaokul öğrencileri 370.000'lerden 740.000'lere, meslek okullarına kayıt yaptıranlar 14.000'lerden 227.000'lere, üniversiteye girenler ise 25.000'lerden 145.000'lere ulaşmıştır. Bu süreçte Küba'daki uygulama örnek alınarak 'Okuma Yazma Ordusu' adı altında en az lise diplomalı ve askerlik çağına gelmiş kişiler arasından gruplar kurulmuş ve bunlar zorunlu askerlik hizmetlerinin bir parçası olarak on beş aylarını köylerde geçirerek oradaki ilkokullarda öğretmenlik yapmışlar, geceleri ise yetişkinler için okuma-yazma kursları düzenlemişlerdir. Ak Devrim'in sağlık ayağında da kayda değer gelişmelerin yaşandığının, örneğin hemşire sayısında iki kat, doktor sayısında üç kat, klinik sayısında ise dört kat bir artış sağlandığının, ayrıca açlık ve salgın hastalıkların da kontrol altına alındığının altı çizilmelidir. Ayrıca Ak Devrim ile kadının toplumsal rolünü değiştirebilmek adına onlara

---

⁶⁷⁹ Abrahamian, "Modern...", s. 175.

⁶⁸⁰ Nirumand, a.g.e., s. 142-143.

oy hakkı tanımış, siyaset yapmalarının önü açılmış, aile koruma yasaları ile kızların küçük yaşta evlenmelerine ve çok eşliliğe karşı bir dizi önlemler alınmıştır.⁶⁸¹

Ak Devrim'in sonuçlarına bakıldığında öncelikle büyük toprak sahipleri ile Pehlevi monarşisi arasındaki geçmişten süregelen ittifakın çözüldüğünün altı çizilmelidir. Şu ana kadar yapılan tüm bu değerlendirmeler ışığında, toprak reformunun belki de yegâne başarılı olduğu nokta bir takım büyük toprak sahiplerini başarılı ticari çiftçilere dönüştürmesi ve bu esnada da ayan saltanatını sarsmış olmasıdır. Zira toprak reformu sonrasında büyük toprak sahiplerinin kırsal bölgelerdeki ekonomik güçleri azalmış, bu durum ise onların köylülük üzerindeki denetimlerini ve köylüleri siyasi rant elde etmek için kullanma yeteneklerini ortadan kaldırmıştır. Özetle toprak aristokrasisinin siyasi gücünü ve kırsal kesim üzerindeki nüfuzunu yitirmesi, Pehlevi monarşisine verdikleri desteğin toplumsal zemininin daralması ile sonuçlanmıştır.⁶⁸²

Yine toprak reformu ile birlikte köylünün geleneksel ortakçı rolü yerini ya küçük özel mülkiyet sahipliğine⁶⁸³ ya da sonradan kentlere göç edecek olan kırsal proleterya bırakmıştır.⁶⁸⁴ Ak Devrim her ne kadar bazı küçük çiftçilere arazi, kooperatif, traktör ve gübre sağlamayı başarmışsa da, köylülerin çoğu ya hiç arazi alamamışlar ya da çok azla yetinmek zorunda kalmışlardır. Bu sebepten dolayıdır ki, toprak reformu köyden kente olan göçü tetiklemiştir. Zira 1967–1968 yıllarında 26,8 milyon toplam nüfusun %62'si kırsal kesimde yaşarken, nüfusun 31 milyona ulaştığı 1972–1973 yılında kırsal kesimin oranı %57'ye düşmüş, bu beş sene içinde tarımda çalışan aktif nüfus ise %49'dan %40'a inmiştir. Özetle hükümetin, çiftliklerde çalışanların sayısının artacağı yolundaki beklentisi tam aksi yönde gerçekleşmiş, 1972-1973'de nüfusun yaklaşık olarak %16'sı ülke içinde yer değiştirmiş ve bunun yarısına yakın bir oranını köyden kente olan göçler teşkil etmiştir. Köylerden veya küçük kasabalardan büyük kentlere göç edenlerin çok önemli bir yüzdesini ise iş arayan veya daha fazla para kazanma arzusunda olan çoğunlukla yaşları 15 ile 17 arasında değişen gençlerin meydana getirdiğinin altı çizilmelidir.⁶⁸⁵ Sonuç olarak toprak reformu Abrahamian'ın ifadesiyle rahatlıkla serseri mayına dönüşebilecek çok sayıda

---

⁶⁸¹ Abrahamian, "Modern...", s. 177; Cleveland, a.g.e., s. 329-330.

⁶⁸² Parsa, a.g.e., s. 58-59.

⁶⁸³ Cleveland, a.g.e., s. 329.

⁶⁸⁴ Asef Bayat, "Hareketsiz Devrim, Devrimsiz Hareket: İran ve Mısır İslami Aktivizmlerini Karşılaştırmak", Ed: Asef Bayat, **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset**, Çev: Özgür Gökmen-Seçil Deren, İstanbul 2006, s. 172.

⁶⁸⁵ Hüseyin, a.g.e., s. 94.

topraksız rençper üretmiş⁶⁸⁶ ve Tahran, İsfahan, Tebriz ve Şiraz gibi büyük şehirlere göç eden bu kesimler 1979'a giden süreçte devrimin dinamosu olmuşlardır.

Ak Devrim'in diğer bir önemli sonucu ise hiç kuşkusuz ki devlet ile ulema ilişkilerini kopma noktasına getirmiş olmasıdır. Zira başta toprak reformu olmak üzere, seçim kanununda yapılan düzenlemeler (kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması, seçme ve seçilme için Müslüman olma koşulunun kaldırılması ve yasa tasarısında 'Kutsal Kuran' ifadesi yerine 'kutsal kitap' ibaresinin kullanılması⁶⁸⁷) ve ayrıca laik eğitimin taşrada yaygınlaştırılması çabaları ulemayı oldukça rahatsız eden sebeplerin başında gelmiştir. Toprak reformu her ne kadar varlıklı ulema ileri gelenlerini şahsi anlamda tedirgin etmiş olsa da, dini muhalefeti ortaya çıkartan asıl faktörün daha kurumsal ve şer'i bir gerekçeye dayandığının, kısacası vakıf gelirlerinin korunması refleksi ile özel mülkiyetin dokunulmazlığı ilkesinin ön planda rol oynadığının vurgulanması gerekir.⁶⁸⁸ Seçim yasasına bakıldığında ise bunun, toprak reformu gibi ulemanın mali gücünü etkilemekten ziyade ideolojik alanda güç kaynaklarını zayıflattığı söylenebilir. Tüm bunların yanı sıra ulema, 'bilim ordusu' adı verilen grupların tesisi sonrasında kırsal kesimdeki nüfuzunu kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar laik eğitim İran'da 1953 sonrası süreçte yaygınlaşmış ise de, bu gelişme daha çok şehirlerde ve merkezlerde yaşanmış, taşraları ihtiva etmemiştir. Ancak Ak Devrim sonrasında kurulan 'bilim ordusu' bilhassa uzak bölgelerde, yani ulema nüfuzunun hâkim olduğu yerlerde, oradaki öğretmen açığını kapatmak noktasında hareket ederek din adamları ve medrese hâkimiyetine büyük bir ket vurmuştur.

1960 itibariyle başlayan ve akabinde genel grev dalgaları ile devam eden hadiseler 1963 yılında Şii kurumun o ana dek pek öne çıkmamış bir mensubu olan Ruhullah Humeyni'nin Ak Devrim referandumunu boykot etmesi ve Pehlevi rejimi aleyhine vaazlar vermesiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Ulemanın bu süreçte sergilediği protestolar yalnızca Ak Devrim üzerine yoğunlaşmamış, bunun yanı sıra şahın keyfi idaresi, ülke ekonomisindeki Amerikan nüfuzu, Arap-İsrail meselesinde takip edilen siyaset ve İsrail'e petrol satışı gibi hususlar da rejim karşıtı muhalefetin önemli bir ideolojik dayanağını teşkil etmiştir. Sonuç olarak biri 22 Mart, diğeri de 5 Haziran'da Kum şehrinde devletin kolluk güçleri ile muhalif dini gruplar arasında yaşanan hadiseler çok sayıda molla ve medrese

⁶⁸⁶ Abrahamian, "Modern...", s. 183.

⁶⁸⁷ Serpil Üşür, **Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)**, İstanbul 1991, s. 62.

⁶⁸⁸ Ahavi, a.g.e., s. 175.

öğrencisinin ölümüyle ve ayrıca başta Humeyni olmak üzere birçok din adamının tutuklanması ile sonuçlanmış ve bu olaylar daha sonraki yıllarda patlak verecek gelişmelerin fitilini ateşlemiştir. Özetle tarihe ‘15 Hordad Kıyımı’ adı ile geçen 5 Haziran olayları 1979 Devrimi’nin işaret fişeği niteliğindedir. 1979 öncesi İran medyasının tanınmış editörlerinden biri olan Amir Toheri, en büyük gösterilerin Tahran’da meydana geldiğini ileri sürmüştü ve siyah çarşaf içindeki kadınlar ile beyaz kefen giymiş erkeklerden oluşan kalabalıkların başkentün güneyindeki fakir mahallerden şehrin merkezine doğru harekete geçtiklerini ifade etmiştir.⁶⁸⁹ Nitekim sonraki süreçte gösteriler Şiraz, Kaşhan ve Meşhed gibi diğer büyük şehirlere sıçramış, kent fakirleri, molla ve medrese öğrencilerinin yanı sıra Milli Cephe’nin çarşı ile bağlantılı muhafazakâr kanadı da bu gösterilere dâhil olmuştur. Ülke çapında başlatılan ve tutuklu ulema ileri gelenlerinin serbest bırakılmaları yönünde yapılan tüm bu gösteriler sonuçta Humeyni’nin hapisten çıkartılarak Kum şehrindeki evine geri dönmesini mümkün kılmışsa da, kendisinin önce 1963 seçimlerini boykot etmesi, ardından da Amerikalı asker ve sivil personele İran’da diplomatik dokunulmazlık veren ve bunun yanı sıra Birleşik Devletlerden 200 milyon dolar borç alımını ön gören yasa tasarılarına yüksek bir sesle karşı çıkması bardağı taşıran son damla olmuştur.⁶⁹⁰ Böylece Humeyni’nin 1964 yılından başlayarak toplam on beş yıl sürecek sürgün hayatı başlamış, kendisi önce bir yıl kadar kalacağı Türkiye’ye, ardından on üç yıl yaşayacağı ve rejim karşıtı görüşlerini olgunlaştıracağı Irak’a ve en son olarak da devrim lideri olarak ülkesine tekrardan döneceği Fransa’ya gönderilmiştir.

Şah bu sürgün hamlesi ile Humeyni’nin önderlik ettiği dini muhalefete önemli bir darbe indirmeyi planlamış olsa da, gerçekte onu farkında olmayarak savunma konumundan fikri ve fiili mücadele ve saldırı safhasına getirmiştir. Zira İslami bir devletin kurulması ideali, kurulacak bu devlete egemen olma yetkisinin en son noktada fıkıh alanında uzmanlaşmış kıdemli müçtehitlere bırakılması görüşü (velayet-i fakih) ve monarşinin İslam esaslarıyla bağdaşmadığı hususu Humeyni’nin Necef’te geliştirdiği ve ulema mensuplarına verdiği konferanslarda öncelikle dile getirdiği konuların başında gelmiştir. Ama kendisinin yine de halk önünde ‘velayet-i fakih’ gibi kavramsal ve tartışmaya açık bir terim üzerinden akılları karıştırmak yerine, toplumun çok daha fazla kanına işleyecek İsrail, Amerika ve şah karşıtı söylemlere yöneldiği, onlar için oldukça hassas olan sosyo-ekonomik konulara değindiği ve tüm bu esnada ‘zalim-mazlum’ çelişkisini ön planda tutan

⁶⁸⁹ Aktaran: Munson, a.g.e., s. 81.

⁶⁹⁰ Keddie, “Roots ...”, s. 158–160.

halkçı bir söylem takındığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk dönem İslam tarihini yeniden yorumlayan Humeyni, popüler anlayışın aksine peygamberin başarılı bir iş adamı değil mütevazı bir çoban, İmam Ali'nin de zengin bir tüccar değil beş parasız bir su taşıyıcısı olduğunu ifade etmiş, büyük Ayetullahlar dâhil birçok Şii âlimin sıradan halktan çıktığını ve mütevazı hayatlar yaşadığını ileri sürmüştür. Zira bu halkçı retorik 1979'lara geldiğinde zirveye ulaşmış ve ayrıca Pehlevi rejiminin sallandığı bu yıllarda Humeyni, daha önceleri söylemekten özenle kaçındığı 'inkılâp' ve 'cumhuri' ibarelerini de daha sık kullanır olmuştur.⁶⁹¹

Humeyni önderliğindeki radikal kesimlerin haricinde dönemin İslami muhalefetine bir diğer önemli kanadı ise ulema hiyerarşisi içerisinde gelmeyen Mehdi Bazargan tarafından 1961 yılında kurulmuş olan Özgürlük Hareketi ve bu hareketin en etkili ideologu ise Paris'te eğitim gördüğü yıllarda devrimci fikirlerden etkilenen ve sonrasında İran'da verdiği konferanslar vasıtasıyla 1970'lerin rejim karşıtı protesto hareketlerine çok önemli katkılar sunmuş olan Ali Şeriatî'dir. Sorbonne'de sosyoloji ve din tahsil etmiş olan Şeriatî, İslam'ı din felsefesi ve teoloji üzerinden değil, özellikle tarih ve sosyoloji üzerinden kurgulamış, modern ile geleneği bir arada eleştiren düşünce ve eylemleriyle İran dini ve siyasi hayatındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse o bir taraftan modernite yanlısı aydınları 'batı işgüzarları' olarak görür ve onların hiçbir zaman halklarıyla buluşamayacaklarını savunurken, öbür taraftan da moderniteyi olumsuz yönde eleştiren gelenekselcilere umutsuzca yaklaşmış, onların toplumun sorunlarına herhangi bir çözüm üretemeyeceklerini ileri sürmüştür.⁶⁹² Şeriatî'nin güçlü bir hitabet ile kaleme aldığı yazılarında başlıca vurgu Şiiliğin anti-emperyalist ve devrimci karakteri olmuştur. Mesajlarının temelinde ise Şiiliğin gerek yaşanan tüm bu adaletsizlikler gerekse de batıya öykünme karşısında kendi kültürel mirasını savunan militan bir inanç olduğu düşüncesi yer almıştır. Dini terimlere içinde yaşanan zamana ilişkin yeni ve daha radikal anlamlar yükleyen Şeriatî, örneğin 'ümme't' kelimesini 'kesintisiz devrim içindeki dinamik bir toplum' ile, 'tevhid' kelimesini 'toplumsal dayanışma' ile, 'imamet'

---

⁶⁹¹ Dönemin belli başlı sloganları şöyledir: "İslam mazlumlara aittir, zalimlere değil"; "Eşitlik ve sosyal adalet için İslam"; "İslam gecekonduda oturanları temsil eder, sarayda oturanları değil"; "İslam sınıf farklarını ortadan kaldıracaktır"; "İslam halktan doğmuştur, zenginlerden değil"; "Gerçek bir İslam toplumunda gecekondular olmayacaktır"; "Gerçek bir İslam toplumunda topraksız köylüler olmayacaktır"; "Ülemanın görevi açları zenginlerin boyunduruğundan kurtarmaktır" Ervand Abrahamian, "Fundamentalizm mi, Halkçılık mı? ", Ed: Ervand Abrahamian, **Humeynizm İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**, Çev: Mehmet Toprak, İstanbul 2002, s. 34–38.

⁶⁹² Amir Ahmad Fekri, **Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi**, İstanbul 2011, s. 145, 147.

kelimesini ‘karizmatik liderlik’ ile, ‘mücahit’ kelimesini ‘devrim savaşçısı’ ile ve ‘uysal’ anlamına gelen ‘ müstezefin’ kelimesini ise ‘ezilmiş kitleler’ ile özdeşleştirmiş ve belki de en önemlisi geçmişte yaşanan Kerbela hadisesine sürekli ve devrimci bir yorum getirerek ‘Her Yer Kerbela. Her Gün Aşura. Her Ay Muharrem’ sloganını ortaya atmıştır.⁶⁹³ Özetle Şerai 1970’lerin ortalarında Pehlevi rejiminin despotik uygulamalarını, laikliğini ve yozlaşmışlığını reddetmesiyle özellikle üniversite öğrencileri arasında çok sevilen bir figür haline gelmiş ve onlara hem inançlarına sadık kalma hem de devrim yapma isteklerini bir arada sunan bir ideoloji sağlamıştır.⁶⁹⁴ Bu süreçte Şerai’nin fikirlerinden etkilenen birçok öğrenci ve genç aydın da ‘Halkın Mücahitleri’ adıyla bir gerilla örgütü kurarak İran’da devrimin gerekliliğinden bahsetmeye başlamış ve onun “*gerçek toplum için mücadele; sınıf ayrımına, kartellere, çokuluslu şirketlere, ırkçılığa, kültür emperyalizmine ve batıya körü körüne bağlanmaya karşı isyanı gerektirir.*” şeklindeki görüşünü onaylamışlardır.⁶⁹⁵

1979 Devrimine giden süreçte özellikle 1963 sonrasında izlenen ekonomi politikalarının da tahlili son derece önemlidir. Öncelikle bu süreçte devlet 1950’li yıllarda izlediği politikaları büyük ölçüde terk ederek müdahaleci bir yol izlemeyi tercih etmiş ve şüphesiz ki söz konusu müdahale için gerekli olan kritik kaynağı Tablo 2.2.3’den de görüleceği üzere her geçen gün daha da artan petrol gelirleri üzerinden sağlamıştır.

---

⁶⁹³ Abrahamian, “Modern...”, s. 189–190.

⁶⁹⁴ Cleveland, a.g.e., s. 470.

⁶⁹⁵ Munson, a.g.e., s. 84.

Tablo 2.2.3.

İran'ın 1954–1975 Yılları Arasındaki Petrol Gelirleri ve Bu Gelirlerin Döviz Girdilerindeki Payı		
YILLAR	GELİRLER (MİLYON \$)	PAY (%)
1954–55	34.4	15
1956–57	181.0	43
1958–59	344.1	60
1960–61	358.9	60
1962–63	437.2	70
1964–65	555.4	76
1966–67	715.8	65
1968–69	958.5	53
1970–71	1268.4	54
1971–72	2114.1	57
1972–73	2536.0	58
1973–74	5066.6	66
1974–75	18000.0	Veri Yok
1973–1978	102200.0	86

* Bu tablo Fereidun Fesharaki'nin hazırladığı tablodan derlenerek hazırlanmıştır.⁶⁹⁶

Ancak ekonomi politikalarına değinmeden evvel öncelikle 1973 yılında gerçekleşen petrol krizinden çok kısa olarak bahsetmek gerekmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse bu kriz, 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşlarının tetiklediği ve Arap dünyasının petrolü batıya karşı siyasi bir silah olarak kullanmaya karar vermesinin hemen ardından gerçekleşen, ancak zararları daha çok batılı kapitalist ülkelere ziyade gelişmekte olan ve petrol üreticisi olmayan ülkelere dokunmuş bir hadisedir. Bu süreçte petrol üreticisi Arap ülkeleri kendi aralarında yapmış oldukları anlaşmalar gereği petrol fiyatlarını arttırmaya karar vermişler ve bunun sonucu olarak da 1973 Ocak ayında varili 2.59 dolar olan petrolün fiyatını, 1974 Ocak ayında 11.65 dolara çıkartmışlardır.⁶⁹⁷ Zira bu artıştan İran da kat ve kat nasibini almış ve yirminci yüzyılın son çeyreğinde dünyanın dördüncü büyük petrol üreticisi, aynı zamanda da ikinci büyük petrol ihracatçısı olarak Katouzian'ın ifadesiyle “*petrolcü-despotik*” bir karaktere⁶⁹⁸, Thoda Skocpol'ün deyiimiyle ise “*mutlakiyetçi rantıye devleti*” şekline bürünmüştür.⁶⁹⁹

Ekonomide 1963 sonrası izlenen politikalara göz atıldığında öncelikle devletin çeşitli sermaye yoğun sanayi sektörlerine yatırım yapmak vasıtasıyla ülkenin en büyük

⁶⁹⁶ Yeniden bkz. Fesharaki, a.g.e., s. 132.

⁶⁹⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 725–728.

⁶⁹⁸ Katouzian, a.g.e., s. 234.

⁶⁹⁹ Thoda Skocpol, “Rantıye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam”, Ed: Serpil Üşür, **İran Devrimi Din, Anti-emperyalizm ve Sol**, İstanbul 1992, s. 60.

sanayicisi haline geldiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin 1975 yılında yapılan tüm sanayi yatırımlarının yaklaşık %60'ı devlet tarafından gerçekleştirilmiş, yine aynı dönemlerde tüm mali sermayenin yaklaşık %69'u devlet elinde toplanmıştır. Devlet destekli bu kalkınma hiç kuşkusuz ki ekonomik büyüme üzerinde de olumlu etkiler yapmış ve milli geliri arttırmıştır. Zira 1960'lar boyunca yılda yaklaşık %8 civarında artmış olan gayri safi milli hasıla 1972–1973 yıllarında %14.2, 1973–1974 yıllarında yüzde 30.3 ve 1974–1975 yıllarında ise %42 oranında yükselmiş, kişi başına düşen milli gelir ise 1972'de 450 dolarken, 1978 yılına gelindiğinde 2400 doları aşmıştır. Bunun haricinde petrol dışındaki gayri safi yurt içi hasılanın 1973–1977 yılları arasında yaklaşık %15 bir artış gösterdiğinin, ayrıca 1965–1975 yılları arasındaki sınai büyüme oranının da yıllık %15 olarak gerçekleştiğinin altı çizilmelidir. Tüm bunlara ek olarak 1963 sonrası dönemde ithal ikameci sanayileşme teşvik edilmiş ve belli başlı sayıdaki girişimci, sınırlı sayıda verilen ithalat ruhsatları ve yüksek gümrük vergileri üzerinden devletin koruması altına alınmıştır.⁷⁰⁰

Nitekim rakamlarda göze çarpan tüm bu olumlu tabloya rağmen yine de petrolle beslenen bu büyüme önemli bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Öncelikle ekonominin gelişmekte olan alanlarının petrol gelirleri ile sübvansedilmesi, söz konusu alanların rekabet gücü ve üretkenlik açısından geri kalmasına zemin hazırlamıştır. Bunun haricinde petrolün yine verimsiz sektörleri sübvansetmesi ve ayrıca devlet aygıtını beslemesi, petrole sahip olmayan diğer gelişmekte olan ülkelerin dikkat etmek zorunda oldukları temel ekonomik disiplinlerin göz ardı edilmesine yol açarak bir takım sanal değişimlerin sanki gerçekleşmiş gibi algılanması ile sonuçlanmıştır.⁷⁰¹ Ancak tüm bu anlatılanlardan çok daha önemli bir diğer handikap devletin baskıcı ve dışlayıcı tavrı olmuştur. Zira İran'da devlet müdahalesi vasıtasıyla sermaye birikimi ve dağılımı çarşıdaki küçük ve geleneksel işletmeler ile sanayi dallarının aleyhine, büyük ve modern işletmelerin ise lehine gerçekleştirilmiştir. 1976 yılında üretim sektörünün %98'ini oluşturan ve kentli işgücünün üçte ikisini istihdam eden küçük ve geleneksel imalathaneler modern sektöre sağlanan kredi, sübvansiyon ve faizsiz borçlardan faydalanamadıkları gibi imalatta çalışan işgücünün neredeyse yarısını istihdam eden kilimcilik ve ayakkabı imalatçılığı gibi geleneksel sanayiler de korunmayarak makine yapımı ithal mallarla rekabet içerisine

---

⁷⁰⁰ Parsa, a.g.e., s. 89-91.

⁷⁰¹ Fred Halliday, "İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm", Ed: Serpil Üşür, **İran Devrimi Din, Anti-empyalizm ve Sol**, İstanbul 1992, s. 24.

atılmışlardır. Bunun haricinde devletin vergi politikası mevcut eşitsizlikleri daha da pekiştirmiş, izlenen planlı kalkınma stratejileri ise tarım sektörünü büyük ölçüde ihmal ederek kırsal ile kent arasındaki eşitsizliği daha da tetiklemiştir.⁷⁰² Özetle izlenen bu politika devletin meşruiyetini zedelemiş ve halkın devlete olan güvenini sarsmıştır.

Sonuç olarak petrol endüstrisindeki hızlı büyümeye ve ülkeye her geçen gün daha fazla oranda giren paraya karşın, diğer sektörlerdeki genişlemenin buna paralellik arz etmemesi tüketici fiyatlarını harekete geçirmiştir. Ayrıca 1970'lerin başından itibaren silahlanmaya yapılan harcamalar da göz ardı edilemeyecek enflasyonist etkiler doğurmuştur. Abrahamian orduya ilişkin yapılan düzenlemeler ile ilgili olarak, 1954–1977 arasında askeri bütçenin on iki kat arttırıldığını, yıllık bütçedeki payının %24'ten %35'e çıkartıldığını ve asker sayısında da 127.000'lerden 410.000'lere varan bir artış sağlandığını vurgulamış ve 1975 yılı itibariyle İran'ın, Basra Körfezi'nin en geniş donanmasına, Batı Asya'daki en büyük hava kuvvetlerine ve dünyanın da modern teçhizatlarla donatılmış en büyük beşinci silahlı gücüne sahip olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰³ Sadece 1972–1976 yılları arasında şahın silahlanmaya harcadığı paranın 10 milyar doların üzerinde olduğunu altı çizilmelidir.⁷⁰⁴

Tüm bunların yanı sıra tarımsal üretimin düşmesine paralel olarak gıda ve canlı hayvan ithalatının arttırılması,⁷⁰⁵ iç göçler sonrası ortaya çıkan barınak yetersizliği ve yüksek maaşlı 60.000 kadar yabancı teknisyenin İran'a gelmesi de enflasyonu negatif yönde etkilemiştir. Sonuç olarak yaşanan tüm olumsuz ekonomik koşullar sonrasında özellikle Tahran'daki ev kiralari 1971–1976 yılları arasında yaklaşık 300 kat artmış,⁷⁰⁶ ülkedeki gelir dağılımı daha da bozulmuş ve zenginlik monarşi ve onun yandaşlarından meydana gelen çok az sayıda insanın elinde toplanmıştır. Zira bu süreçte şah ve ailesi petrolden ülkeye akan milyonlarca doları özel kullanımlarına ayırmışlar, sarayın gözde mensupları da ithalat ruhsatı verme ve yüksek makamlardaki kişilerle bağlantı kurma karşılığında yabancı şirketlerden rüşvetler alarak servet sahibi olmuşlardır.⁷⁰⁷ Tüm bu esnada sözde yardım derneği olarak faaliyet gösteren 'Pehlevi Vakfı' da, şah ve ailesinin

---

⁷⁰² Parsa, a.g.e., s. 101-102.

⁷⁰³ Abrahamian, "Modern...", s. 164–165.

⁷⁰⁴ Cleveland, a.g.e., s. 328.

⁷⁰⁵ Parsa, a.g.e., s. 103.

⁷⁰⁶ Fekri, a.g.e., s. 165.

⁷⁰⁷ Cleveland, a.g.e., s. 331.

20 milyar doları aştığı tahmin edilen toplam varlıkları ile⁷⁰⁸ söz konusu ekonomik yolsuzlukların ve ayrıca yapılan diğer siyasi ve mali operasyonların en kritik aracı olarak İran'da hükümetten sonraki en güçlü ekonomik kurum haline gelmiştir.⁷⁰⁹ Özetle şah ailesine fon sağlamanın yanı sıra rejim yandaşlarını da ödüllendirme aracı olarak kullanılan bu vakıf vasıtasıyla sarayın devlet aygıtı üzerindeki patronajı çarpıcı bir biçimde büyümüştür.

Sonuç olarak 1963–1975 yılları arasında petrol gelirlerindeki düzenli artışa bağlı olarak kaydedilen ekonomik gelişme; (1) İran ekonomisinin küresel kapitalist sistemle bütünleşmesinden muzdarip küskün bir geleneksel burjuvaziyi, (2) Söz konusu ekonomik gelişmelerden faydalanan buna mukabil politik her türlü demokratik talepten mahrum edilmiş modern bir orta sınıfı, (3) Olan bitenlerden nüfuzları olumsuz ölçüde etkilenen öfkeli din adamlarını ve (4) Varoşlarda yaşayan işsiz ve lümpen kent yoksullarını gün yüzüne çıkartmıştır.

İran Devrimine giden süreçte özellikle 1975 yılı kritik bir dönemeç olmuştur. Zira Muhammed Rıza Şah o tarihte petrol gelirlerinin yarattığı sarhoşluğun da etkisiyle İran toplumu üzerindeki kontrolünü daha da pekiştirecek adımlar atmıştır. Bu doğrultuda öncelikle iki partili sistem terk edilerek Rastakhiz (Diriliş) Partisi'nin yalnız başına iktidarda olacağı tek partili bir yapıya geçilmiş ve rejim bu parti üzerinden o ana dek doğrudan ilişmediği çarşı esnafını kontrol altına almaya yönelik radikal bir takım hamlelere start vermiştir.

Öncelikle çarşı esnafının tek bir ekonomik tabakayı temsil etmediğinin, bir bölümünün küçük ve orta büyüklükte bir sermayeye sahip olmasına karşın, birçoğunun büyük ticari, finansal ve sınaî sermayeyi temsil ettiklerinin vurgulanması gerekir. Çarşılara fiziki büyüklük olarak bakıldığında ise örneğin ülke ticaretinin kalbi olan Tahran'ın merkez çarşısının devrim zamanında yaklaşık 20.000 dükkân ve atölyeyi içerdiği ve yaklaşık 100.000 insanı istihdam ettiği söylenebilir. Ayrıca çarşıların ticaret üzerindeki hâkimiyetlerindeki oransal düşüşe rağmen 1970'ler boyunca ülke içerisindeki toptan ticaretin yaklaşık üçte ikisini, toplam ithalatın yaklaşık %30'unu ve özel sektöre verilen kredilerin de yaklaşık %15'ini kontrol ettiklerinin altı çizilmelidir. Her ne kadar çarşı esnafı devletin izlediği politikalar neticesinde 1975 yılına kadar büyük mağazaların ortaya çıkması gibi eşitsiz bir takım baskılara maruz kalmışlarsa da, yine de 1970'lerin başında

⁷⁰⁸ Abrahamian, "Modern...", s. 169.

⁷⁰⁹ Hüseyin, a.g.e., s. 82.

petrol satışlarında yaşanan patlama kendilerine servetlerini arttırmaları noktasında eşsiz bir imkân yaratmıştır. Ancak 1975 yılının sonlarından itibaren çarşı esnafı için şartlar kötüye doğru değişmeye başlamış, özellikle halı sektöründeki küçük zanaatkârlar ve birçok dükkân sahibi enflasyondan olumsuz biçimde etkilenmişlerdir. Ayrıca hükümet çarşı esnafını sosyal güvenlik kapsamına almış ve istihdam edilen çalışanlar için de asgari ücret uygulamasını hayata geçirmiştir.⁷¹⁰

Ancak tüm bunların yanı sıra çarşuları asıl tehdit eden gelişmeler devlet eliyle yapılan doğrudan müdahaleler olmuştur. Bu bağlamda buralarda Rastakhiz Partisi'nin şubeleri açılmış, yüzlerce yıldır bir ölçüde özerk bırakılmış loncalar dağıtılmış, yerlerine ticaret odaları kurularak başlarına da sarayla bağlantılı işadamları getirilmiş, çarşı esnafı hem bu odalara hem de partiye üye olmaları doğrultusunda zorlanmış, ülkeyi tehdit eden enflasyonla başa çıkabilmek adına temel ihtiyaç maddelerine narh koyulmuş,⁷¹¹ perakende fiyat kontrolleri uygulanmış ve vurguncularla mücadele adı altında çarşılara yaklaşık 10.000 kişilik teftiş ekibi gönderilerek bir sene içerisinde takriben 250.000 işyeri kapatılmış, yaklaşık 23.000 işyeri sahibi sürgüne gönderilmiş ve çok sayıda esnaf da tutuklanıp hapse mahkûm edilmiştir.⁷¹² Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Pehlevi rejiminin çarşuları fiziksel olarak da yıkmaya karar verdiğinin ve bunlara alternatif yeni ve modern alışveriş merkezleri kurdurttuğunun altı çizilmelidir.⁷¹³ Kısacası çarşı esnafının durumu kendilerine karşı bilinçli izlenen devlet politikaları sebebiyle radikal bir değişime uğramış, geniş çaplı tutuklamalar ve yaptırımlarla geçen yıllar, çarşı ile devlet arasında eşî görülmemiş bir çatışmanın koşullarını yaratmıştır.

1975 yılının sonlarından itibaren yaşanan bir diğer önemli gelişme ise iki yıl süreyle katlanarak büyüyen petrol gelirlerinin doların değer kaybından ve petrol ithal eden ülkelerde uygulamaya konulan enerji tasarrufu politikaları yüzünden hızla düşmeye başlamasıdır. Amerikalıların tüm baskılarına rağmen petrol fiyatlarını aşağı çekmekte direnen ve üstüne üstük söz konusu fiyatları daha da yukarı çıkartmak gayesi ile OPEC'i kullanabileceğini düşünen şah, Suudilerin fiyatların aynı kalmasını tercih edeceğini hesaba katamaması sebebiyle özellikle Birleşik Devletlerin gözündeki eski konumunu yitirmiştir.

---

⁷¹⁰ Parsa, a.g.e., s. 280-281, 285-287.

⁷¹¹ Abrahamian, "Modern...", s. 198.

⁷¹² Hüseyin, a.g.e., s. 189.

⁷¹³ Muaddel, "İran'da...", s. 190.

Kısacası “ABD’yi İran’a bağlayan ‘özel ilişki’ artık Riyad’ı Washington’a bağlayan ‘stratejik ortaklık’ tarafından tartışılır duruma gelmiştir.”⁷¹⁴

Dünyada demokrasi mücadelelerinin ivme kazandığı 1970’li yıllarda Muhammed Rıza Şah’ın tek partili bir siyasal sistem üzerinden daha baskıcı bir yönetime girişmesi hiç kuşkusuz ki İran’ın modern orta sınıf kesimleri ve aydınları nezdinde de tepkiyle karşılanmıştır. Zira o;

“ [...] demokrasi ve özgürlüklere evrilen bir çağda despotluğun, diktatörlüğün, tiranlığın kaba uygulamalarına sarılmış; yavaş da olsa iktidarların sınırlandığı, halkın farklı kesimlerinin örgütlenerek çıkarlarını korumaya çalıştıkları çok partili döneme geçişin yaşandığı bir devrin sonunda tek partili uydurma bir sistemi halka dayatmış; Asya, Afrika ve Latin Amerika’da anti-emperyalizm söylemlerinin hit yaptığı bir çağda gereğinden fazla ve gösterişli bir tarzda Amerikancı; Soğuk Savaş mantığını da aşacak şekilde ve tonda batıcı ”⁷¹⁵ olmuştur.

Bu süreçte özellikle Halkın Mücahitleri ve Halkın Fedaileri gibi belli başlı gerilla grupları şehirlerde kanlı ve ses getirici suikast, soygun ve bombalama gibi eylemlere imzalarını atmışlardır.⁷¹⁶ Nitekim söz konusu bu eylemler 1970’li yılların ortalarına kadar büyük ölçüde marjinal kalmış, ancak 1970’lerin ikinci yarısından itibaren geniş toplum kesimlerine sirayet etmiştir.⁷¹⁷ Bunun altında yatan en temel sebep 1977 yılı itibariyle ekonomik ve sosyal sorunların zirve yapmış olmasıdır. Zira ekonomik durgunluk, yüksek enflasyon, ulaşım ve altyapı sorunları ve şehirlerin ani kalabalıklaşmasına bağlı olarak ortaya çıkan problemler toplumun yaşam kalitesini büyük ölçüde düşürmüş, dolayısıyla da 1977 ilkbaharı ve yazı 1960-1962’den bu yana İran’daki laik aydınların ilk defa olarak şah rejimini açıkça eleştirdikleri bir süreç olmuştur.⁷¹⁸ 1977 protestoları her ne kadar bir kitle hareketi niteliği taşımasa da, yaşanan huzursuzlukları dışa vurması açısından 1978 protestolarının önünü açmıştır. Bu süreçte pek tabii ki başta Uluslararası Af Örgütü olmak üzere birçok kuruluşun, 1975 yılından itibaren Pehlevi rejiminin insan hakları ihlalleri ile ilgili uygulamalarını dünya kamuoyuna duyurması oldukça etkili olmuştur. Ayrıca

---

⁷¹⁴ Mohammad Reza Djalili – Thierry Kellner, **İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev: Reşat Uzmen, İstanbul 2011, s. 111.

⁷¹⁵ Gündoğan, a.g.e., s. 125-126.

⁷¹⁶ Üşür, a.g.e., s. 82, 90.

⁷¹⁷ Gündoğan, a.g.e., s. 119.

⁷¹⁸ Munson, a.g.e., s. 85.

Amerika’da 1976 Kasımında seçimi kazanan Jimmy Carter ve Demokrat Parti’nin insan haklarına vurgu yapan liberal politikalarının da İran’daki psikolojik yansımaları oldukça önemlidir.⁷¹⁹ Kısacası dünya kamuoyundan, özellikle de Başkan Carter’dan gelen baskılar, petrol fiyatları sebebiyle Birleşik Devletler ile soğukluğun yaşandığı bir atmosferde Pehlevi rejiminin polis kontrollerini gevşetmesine, muhaliflerin yargılanmalarına yönelik bir takım düzenlemeler getirmesine ve bazı siyasi tutukluların salıverilmesine yol açmış, dolayısıyla da muhalefete sesini yükseltmesi adına cesaret vermiştir.⁷²⁰ Özetle bu iklim Mehdi Bazargan’ın ifadesiyle “*İran’ın yeniden nefes almasını olası kılmıştır.*”⁷²¹

Pehlevi rejimine karşı protestoların isyana dönüşmesi 1978 Ocak’ında Kum şehrinde patlak veren hadiselerle ivme kazanmış, söz konusu hadiseler sonraki süreçte Tebriz, Tahran ve diğer şehirlere de sıçrayarak hükümet kuvvetleri ile halk arasında daha büyük çatışmalara zemin hazırlamıştır. 1953 darbesinin yıldönümü olan 19 Ağustos günü petrol işçilerinin yoğun olarak yaşadıkları Abadan şehrinde bulunan sinemanın kundaklanması ve 8 Eylül’de Jale Meydanı’nda yaşanan ve 1905 Rus Devrimi’ndeki ‘Kanlı Pazar’ı çağrıştıran olaylar ise şah ile toplum kesimleri arasındaki son köprüleri atmıştır.

1978 yılındaki olaylarda hiç kuşkusuz ki yalnızca din adamları, medrese talebeleri ve bu kesimlerle tarihsel bağları olan çarşı esnafı değil, birçok farklı ideoloji ve sınıftan bir araya gelen muhalif kişi ve gruplar da etkin rol oynamışlardır. Bunların en belli başlı olanlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; (1) Liberal-milliyetçi çizgideki Milli Cephe, (2) Marksist-Leninist çizgideki Tudeh Partisi, (3) Marksist-Leninist çizgideki Halkın Fedaileri, (4) İslamcı-sol çizgideki Halkın Mücahitleri, (5) İslamcı-liberal çizgideki Özgürlük Hareketi, (6) İşçiler, (7) Aydınlar ve üniversite öğrencileri, (8) Kent varoşlarında yaşayan yoksullar.

Ancak 7 Ocak 1978 tarihinde ‘Ettelaat’ gazetesinde Humeyni aleyhine çıkan sövgü dolu makalenin Kum ve Tebriz şehrindeki tepkisel yansıması pek doğal olarak Humeyni’nin şah karşıtı hareket içerisindeki simgesel konumunu daha da güçlendirmiştir.⁷²² Bu süreçte özellikle cami, medrese ve diğer geleneksel Şii mekânlarında yapılan ibadetler, kutlama törenleri ve özel anma geceleri rejim aleyhtarı gösterilerin ana

---

⁷¹⁹ Fekri, a.g.e., s. 167.

⁷²⁰ Cleveland, a.g.e., s. 469.

⁷²¹ Aktaran: Fekri, a.g.e., s. 165.

⁷²² Fekri, a.g.e., s. 169-170.

ekseni haline gelmiş, Şii inancının sembolik değerleri politize edilerek zamana uyarlanmış ve bu semboller üzerinden birtakım mesajlar halka daha kolay ve aracısız bir biçimde iletilmiştir.⁷²³ Özellikle ülke çapındaki tüm camiler bu süreçte devrimci propaganda, mücadele ve örgütlenmenin birer halkası ve aynı zamanda da yerel düzeyde siyasal muhalefeti örgütleyen merkezleri haline gelmiştir. Camiler arasındaki koordinasyon din adamları vasıtasıyla sağlanmış, buralarda kurulan yüzlerce komite grevciler ile göstericilere yardım etmek ve yaralılara bakmak gibi vazifeler üstlenmişlerdir. Kitle desteğinin sağlanmasında çok önemli rol oynayan bir diğer faktör ise siyasi mesajlar içeren ve kitle gösterilerini teşvik eden vaaz kasetleri olmuştur. Doğrudan Humeyni'nin kendi sesinden hazırlanan bu kasetlerin üretimi ve dağıtımı için on üç ayrı merkez kurulduğunun ve söz konusu kasetlerin rejimin devrilmesi üzerindeki önemli etkilerinden dolayı 1979 Devrimine aynı zamanda 'Kaset Devrimi' de dendiğinin altı çizilmelidir.⁷²⁴ Bunun ötesinde şahın, Humeyni'nin İran'daki takipçileriyle bağını kesmek adına Irak yönetiminden kendisini sınır dışı etmesini talep etmesi beklenenin aksine Humeyni'ye daha büyük avantajlar sağlamıştır. Zira BBC'nin İran'a yönelik haber yayınları her bir İranlı'nın Humeyni'nin ne dediğinden haberdar olmasını bir radyo ile mümkün kılmış, kısacası *"batının siyasi özgürlüğü ve teknolojisi Humeyni'yi Fransa'dan İran'a Irak'ta olduğundan daha yakın kılmıştır."*⁷²⁵ Özetle rejimin başta SAVAK olmak üzere birçok baskı organı ülkedeki tüm muhalif fikirleri bir şekilde engellemeyi başarsa da, ulemanın ibadet yerleri üzerinden kitleler ile bağlar kurmasına ve fikirlerini rahatça halka yaymasına engel olamamış, bu da söz konusu protesto hareketlerini yönlendirme noktasında dini muhalefeti diğer muhalif gruplara nazaran çok daha fazla ön plana çıkartmıştır.

1978 olaylarında geniş halk kitlelerini önemli ölçüde yönlendiren Humeyni ve onun taraftarları olmakla beraber, şahın devrilmesi sürecinde yadsınamayacak derecede kritik bir rol ifa eden bir diğer faktör ise hiç kuşkusuz ki tırmanan enflasyon ve düşen hayat standartları sebebiyle patlak veren işçi hareketleri ve grevler olmuştur. Pehlevi rejiminin siyasi ve ekonomik gücünün petrol gelirlerine dayandığı düşünüldüğünde, özellikle petrol rafinerilerinde yapılan grevlerin diğer sanayilerdekilere nazaran çok daha vurucu bir etki yarattığı, petrol akışını bozduğu, ekonomik krizi daha da derinleştirdiği⁷²⁶ ve günde 6

---

⁷²³ Gündoğan, a.g.e., s. 121.

⁷²⁴ Üşür, a.g.e., s. 105,107-108.

⁷²⁵ Munson, a.g.e., s. 91-92.

⁷²⁶ Parsa, a.g.e., s. 235.

milyon varil olan petrol üretimini 1978 yılı sonunda 700.000 varile düşürdüğü söylenebilir.⁷²⁷ Ayrıca elektrik santralleri çalışanları da elektriği düzenli olarak kesintiye uğratmak vasıtasıyla rejim karşıtı eylemler içerisinde bulunmuşlardır.⁷²⁸ Sonuç olarak petrol işçilerinin ön ayak oldukları grevler devletin mali krizini daha da derinleştirmiş ve ekonominin diğer sektörlerindeki işçileri de hükümete karşı harekete geçirme noktasında teşvik etmiştir. Böylece ülke çapındaki tüm işçi hareketleri siyasi istikrarsızlığı daha da arttırmış ve rejimin devrilmesini tetiklemiştir.

Devrime giden süreçte en geniş katılımlı protesto ise Muharrem ayı içerisinde 2 Aralık 1978 tarihinde başlamış, gösterilerin ilk üç gününde yaklaşık 700 protestocunun öldürülmesine rağmen binlerce kişi rejimin gösteri yasağını hiçe sayarak İmam Ali ve Hüseyin'in eylemlerinin takipçisi olduklarını ifade etmişler ve şah ile Amerika'yı kınayan sloganlar atmışlardır. 12 Aralık günü yaklaşık 2 milyon insanın toplandığı bu eylem sonrasında Pehlevi rejiminin en temel dayanağı olan askeri temel de çatırdamaya başlamış, özellikle silahsız göstericilerin ordu mensupları tarafından öldürülmesi karşısında bazı askerler birliklerinden kaçarak protestocuların yanında saf tutmuşlardır.⁷²⁹ Sonuç olarak bu ve benzeri diğer olaylar neticesinde binlerce kişi hükümet güçlerinin açtığı ateşler sonucu hayatlarını kaybetmiş ve kendisine yönelik her geçen gün büyüyen tepkilerin kontrolden çıkması üzerine Muhammed Rıza Şah 6 Ocak 1979'da Şahpur Bahtiyar başkanlığında yeni bir hükümet atayarak 16 Ocak 1979 tarihinde eşi Şahbanu Farah ile birlikte ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁷³⁰

1 Şubat 1979 tarihinde Paris'ten Tahran'a doğru yola çıkan Air France Havayolları'na ait bir uçak yalnızca Ayetullah Humeyni'nin on beş yıldır hasretini çektiği ülkesine getirilmesine değil, aynı zamanda 2500 yıllık monarşi geleneğinin ve onun 53 yıllık mirasçısı olan Pehlevi Hanedanlığı'nın da tarihe yolculuğuna vesile olmuştur. Bilindiği üzere 1971 yılında Pers Krallığı'nın 2500.yıldönümü sebebiyle düzenlenen ve 100 milyon dolara mal olduğu söylenen bu pek gösterişli kutlamada şah, Avrupa'dan ve bölgenin çeşitli yerlerinden gelen kraliyet ailelerinin ve diğer seçkin davetlilerin önünde "*Huzur içinde yat Keyhüsrev, biz ayaktayız!*" ifadelerini kullanmıştır.⁷³¹ Ancak bu tarihten yalnızca 8 yıl sonra Persepolis'in üzerine imamın gölgesi çökmüş ve dünya tarihinde belki

⁷²⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 752-753.

⁷²⁸ Fekri, a.g.e., s. 179.

⁷²⁹ Cleveland, a.g.e., s. 474.

⁷³⁰ Armaoğlu, a.g.e., s. 753.

⁷³¹ Aktaran: Dabashi, a.g.e., s. 148.

de ilk kez yaklaşık üç milyonu aşkın bir halk yığını şehrin tüm sokaklarından başlayarak Mehrabad Havaalanına dek Humeyni'yi karşılamak üzere toplanmışlardır. İran hava sahasına girildiği esnada bir gazetecinin Humeyni'ye ne hissettiğini sorması üzerine “Hiç!” karşılığını alan⁷³² kamuoyu merak ettiği asıl cevabı 11 Şubat günü öğleden sonra Tahran radyosunun şu tarihi anonsu ile almıştır: “*Burası Tahran'ın sesi, İran'ın gerçek sesi, Devrim'in sesi.*”⁷³³ Zira artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır.

---

⁷³² Baqer Moin, **Son Devrimci Ayetullah Humeyni**, Çev: Osman Cem Öneroy, Ankara 2005, s. 193.

⁷³³ Abrahamian, “Iran...”, s. 529.

BÖLÜM III. KARŞILAŞTIRMA: TARİHSEL BENZERLİKLER VE YAPISAL FARKLILIKLAR IŞIĞINDA İKİ ÜLKE İKİ DEVRİM

3.1. OSMANLI VE İRAN'DA YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Osmanlı'da 18.yüzyılda, İran'da ise bunun yaklaşık bir asır sonrasında siyasi elit eliyle başlatılan reformlar bir arada incelendiğinde, her iki süreci de tetikleyen başat sebebin Avrupa'nın 16.yüzyıl sonu itibarıyla öncülük ettiği siyasi, ekonomik ve teknolojik gelişmelerinde saklı olduğu son derece aşikârdır. Sürece Osmanlı cephesinden bakıldığında ve Osmanlı'nın batı dünyası karşısındaki jeopolitiği göz önüne alındığında, Avrupa ile olan siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve diplomatik etkileşimin İran ile kıyaslanamayacak nispette yoğun olduğu, dolayısıyla da batıdaki söz konusu değişimin İran'dan ziyade Osmanlı nezdinde çok daha evvel bir hissedilir etki yarattığının altı çizilmelidir. Önceki bölümlerde de detaylı bir biçimde değinildiği üzere batı dünyasında ulus devletlerin kurulması ile başlayan ve yine teknolojik gelişmelerin ateşli silah kullanımını ve okyanus denizciliğini yaygın hale getirmesi ile devam eden sürecin geleneksel Osmanlı sistemi üzerindeki ilk doğrudan etkisi siyasal alanlardan ziyade imparatorluk ekonomisi üzerinde çok daha belirgin olmuşsa da, bu gidişat 1683 yılı itibarıyla seri halde başlayan askeri bozgunlara dek Osmanlı siyasi eliti tarafından tam anlamıyla anlaşılammış, dolayısıyla da sağlıklı bir analize tabi tutulamamıştır. Bu bağlamda geleneksel Osmanlı düşünündeki önemli bir kırılmanın ilk defa olarak batı karşısında alınan söz konusu askeri mağlubiyetler ile başladığının, dolayısıyla da önceleri salt askeri alanlara odaklandığının vurgulanması önemlidir.

İran jeopolitiğinin batı ile Osmanlı derecesinde olmayan etkileşimi bir tarafa bırakıldığında ve sürece yalnızca 18. yüzyıl İran'ı merkez alınarak bakıldığında bile, söz konusu yüzyılın ilk çeyreği içindeki zaman diliminde Safevi Devleti'nin önce zayıfladığı ardından da yıkıldığı ve onun bıraktığı siyasi miras üzerinde aşiret mücadelelerinin yaşandığı, dolayısıyla da Kaçar Hanedanlığı'nın kontrolü ele geçirip merkezi bir devletin ilk adımlarını attığı 1795 yılına dek bu coğrafyada sırasıyla Afgan, Afşar ve Zend aşiretlerinin egemenliğinde kısa ömürlü kabile tipi devletçiklerin kurulduğu gözler önüne

serilmektedir. Bu bağlamda İran'daki modernleşme serüveni ilk defa olarak ancak 19.yüzyılın başında ve tıpkı 18.yüzyıl Osmanlı'sında olduğu gibi Fransa, İngiltere ve Rusya'nın bölge üzerindeki askeri tehditlerine karşılık verme refleksi ile ortaya çıkabilmiştir. Zira bu tarihe kadar aşiretler arası mücadelelerin sebep olduğu zayıf merkezî yapı bu coğrafyayı ekonomik faaliyetler açısından riskli kılmış, İran bünyesindeki gayrimüslim nüfusun azlığı da batı ile kültürel etkileşim kanallarının kurulmasına pek de olanak sağlamamıştır. Özetle İran'ın birçok alanda Osmanlı modernleşmesini yaklaşık bir asır kadar geriden takip etmesinin altında yalnızca jeopolitik sebepler değil, aynı zamanda kısa süre içinde birden fazla hanedan değişikliği yaşamış merkezi siyasi otoritesinin beş asırdan beri kesintisiz biçimde var olagelmiş Osmanlı'ya nazaran kesintili mevcudiyeti de negatif rol oynamıştır.

Gelinen bu noktada merkezi siyasi otoritenin tarihsel süreç içerisinde Osmanlı'da kesintisiz, İran'da ise dini-politik bir takım sebeplerle kesintili bir biçimde süregelen yalnızca zamansal parametre üzerinde etkisinin olmadığını, zira her iki ülke modernleşmesinin işleyişine dair de doğrudan bir tesiri olduğunun altı çizilmelidir. Bu bağlamda yine önceki bölümlerdeki bilgiler ışığında Osmanlı'da kuvvetli bir merkezi siyasi otoritenin, ona bağlı bir bürokratik yönetimin ve ordunun varlığı ve yine hukukun devlet eliyle icra edilmesi pratiği, kısacası güçlü, köklü ve işlevsel anlamda bir devlet geleneğinin mevcudiyeti, buna mukabil İran'da Osmanlı nispetinde hayat bulamayan siyasi, askeri ve hukuki kurumsallaşma ve ayrıca meşruiyet(sizlik) sorunu her iki ülkenin gelecekteki kaderini farklı istikametlerde belirlemiştir. Özetle Osmanlı'da 18.yüzyıl itibarıyla başlayan, III. Selim'in 'nizam-ı cedid' reformları ile aşama kaydeden ve akabinde II. Mahmut ile birlikte daha farklı bir niteliğe bürünen modernleşme süreci köklü ve kesintisiz bir devlet geleneği üzerine inşa edilirken, İran modernleşmesi işlevsel anlamda Osmanlı'ya nazaran çok daha zayıf bir kurumsal gelenek üzerinde yükselmiş ve yine çok daha kesintili ve sancılı bir süreçten geçmiştir.

Bu bölümde başlıktan da anlaşılacağı üzere Osmanlı ve İran'da yaşanan dönüşümün karakteristik özellikleri üç ayrı alt başlık dâhilinde, 'asker-sivil bürokrasi', 'din-devlet ilişkileri' ve alışlageldiği ismiyle 'burjuvazi' ekseninde karşılaştırılmış, gerek görüldüğü hallerde önceki bölümlere de atıflar yapılmıştır.

3.1.1. Asker-Sivil Bürokrasinin Dönüşümü: Milliyetler Sorunu – Aşiretler Sorunu

Napolyon'un 1798 yılında gerçekleştirdiği Mısır seferi yalnızca o eyaleti kontrol ediyor olması sebebiyle Osmanlı nezdinde değil, aynı zamanda tüm Orta ve Yakınoğu dünyası nezdinde de kritik bir dönüm noktası olmuştur. Zira Mısır Savaşı, uzun yüzyıllar boyunca Avrupa kara parçasında süregelen diğer savaşılardan farklı olarak ilk defa bir İslam toprağı içerisinde yapıyor olması sebebiyle batının savunmadan saldırıya geçişinin ilk işareti niteliğindedir. Diğer bir ifade ile bu savaş tekelci niteliğe bürünen milli Avrupa kapitalizminin kendi kabuğundan çıkarak siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel tüm araçlarıyla yayılımını doğuya doğru çevirmesi, doğu dünyasının da sonraki süreçte adı sıklıkla telaffuz edilecek olan 'emperyalizm' gerçeğı ile karşılaşması açısından sembolik bir öneme sahiptir.

Osmanlı siyasi elitinin, 18.yüzyılda batı karşısında alınmaya başlanan askeri mağlubiyetler üzerine devletin gündemine getirdiğı askeri odaklı bir dizi ıslahat tedbiri her ne kadar düşünsel açıdan geleneksel, uygulama açısından da dar kapsamlı ve kesintili bir nitelik sergilemiş olsa da, yine de yukarıda sözü edilen köklü devlet geleneğı sayesinde 19.yüzyılda başlatılacak modern reformlara göz ardı edilemeyecek nispette bir tecrübeyi kesintisiz aktarabilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı 18. ve 19.yüzyıl reformları arasındaki temel fark, bürokraside yaşanan değışim ve dönüşüm ile açıklanabilir. Findley, Osmanlı geleneksel bürokrasisinin tarihsel süreç içerisindeki seyrini üç ayrı evrede ele almıştır: (1) 1300–1350 yılları arasındaki doğuş evresi; (2) 1350–1600 yılları arasındaki yükseliş evresi ve (3) 1600–1789 yılları arasındaki gerileme evresi. Zira III. Selim'in tahta çıktığı yıl olan ve aynı zamanda Napolyon'un Mısır seferi ile Fransız Devrimi'ne de denk gelen bu süreçten itibaren Osmanlı bürokrasisi aşamalı bir biçimde geleneksel yapısından ve yaklaşık son iki yüz yıl içindeki yozlaşmış karakterinden sıyrılarak hukuki-rasyonel bir istikamette evrilmeye başlamış,⁷³⁴ bu da yönetimin tabana yayılması ve bürokratik hizmet anlayışının sekülerleşmesi sonucunu beraberinde getirmiştir.⁷³⁵ Özetle geleneksel kurumsallaşma biçiminin yozlaşmasını takiben Osmanlı, bürokratik ve siyasal kurumlarının batı ile rekabet paralelinde yeniden yapılandırılmasına temel öncelik vermiş ve söz konusu bu çabalar özellikle Tanzimat Dönemi'nde önemli bir yoğunluk kazanmıştır.

⁷³⁴ Findley, a.g.e., s. 37-38.

⁷³⁵ Akyol, "Osmanlı'da...", s. 185.

1795 yılının İran'ına bakıldığında ise merkezi siyasi otoritenin bir takım aşiretlerin desteği ile iktidara gelmiş Kaçar Hanedanlığı'nın eliyle yeni yeni tesis edilmeye başlandığı ve Safevi sonrası süreçte yerle bir olan siyasal işleyişin ve bozulan ekonomik durumun bir nebze de olsa normale döndüğü ancak yine de 'aşiretler sorunu'nun iç siyasetin en önemli parçası olmaya devam ettiği açıkça görülmektedir. Kısacası 'nizam-ı cedid' sürecinin başladığı Osmanlı'ya karşın İran'da 19.yüzyıl başında Abbas Mirza tarafından başlatılan ve önceleri Fransız ekolünün izlerini taşıyan askeri reformların çok da uygun bir iklimde ortaya çıktığı söylenemez.

Osmanlı ve İran'ın 19 ve 20. yüzyıl modernleşme pratikleri karşılaştırıldığında, her iki ülkenin kendine has toplumsal ve demografik yapısının ve bu yapı dâhilinde hayat bulan merkez-çevre ilişkisinin gerek sonraki süreçte atılan adımlarda gerekse de karşılaşılan engellerde birincil oranda belirleyici olduğu görülmektedir. Bu bağlamda her iki ülkenin toplumsal yapısı arasındaki temel fark, Osmanlı'da görece yerleşiklik-gayrimüslim çeşitlilik, buna mukabil İran'da ise göçebelik- aşiretsellik biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ancak burada yanlış anlaşılmaya mahal vermemek adına şunu vurgulamak gerekir ki, pek tabii ki Osmanlı'da da konar-göçer yaşam biçimi ve aşiretler imparatorluğun özellikle Arap ve Anadolu toprakları üzerinde tarih boyunca her daim var olmuşlar, dolayısıyla da yerleşik tarıma ve siyasal istikrara bir tehdit teşkil etmişlerdir.⁷³⁶ Nitekim merkezin gücü ve devletin kurumsallaşması oranında söz konusu bu unsurların sebep olduğu siyasal-ekonomik istikrarsızlıkların etkileri İran'daki gibi makro oranda, rejimin bütününe doğrudan tehdit eden bir özellik sergilemekten ziyade, çoğu zaman bölgesel ve dolaylı olmuştur. Hatırlanacağı üzere Osmanlı'nın kuruluş sürecinde birçok tarikat mensubu dervişin yanı sıra bir takım Türkmen aşiretlerinin de özellikle Rumeli'ye iskân edildiklerinden ve buraların Türkleştirilmesinde kullanıldıklarından çalışmanın birinci bölümde ana hatlarıyla bahsedilmiş idi. Nitekim imparatorluğun dinamizmini yitirdiği, savaş sürelerinin uzadığı, yeni toprak kazanımlarının sekteye uğradığı, ekonomik krizlerin toplumsal kesimler üzerinde hissedilir olduğu, iç karışıklıkların vücut bulduğu ve tüm bunların neticesi olarak iç göçlerin başladığı 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren aşiretler üzerindeki devlet kontrolü geçmişe nazaran oldukça zayıflamış ve bu durum söz konusu unsurların yerleşik ahali üzerinde baskı kurmalarına yol açmışsa da, Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren ve özellikle de 18.yüzyılda bu olumsuzluklardan doğan istikrar ve gelir

⁷³⁶ Nikki R. Keddie, "Socioeconomic Change in the Middle East since 1800", Ed: A.L. Udovitch, **The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Economic and Social History**, New Jersey 1981, s. 770.

kaybını harap ve sahipsiz yerlere aşiretleri yerleştirmek ve oraları yeniden tarıma açmak suretiyle aşmaya çalışmış, özetle bu unsurları içe dönük bir iskân politikasının aracı olarak kullanmaktan geri kalmamıştır. Yine bu süreçte merkezin emirlerini dinlemeyerek başına buyruk hareket eden gruplar ile bazı bölgelerin derebeyleri sürgün mahalli olarak seçilen yerlere gönderilmiş, oralarda kontrol altında tutulmuşlardır. Halaçoğlu, söz konusu bu iskân politikasının Tanzimat ile birlikte daha disiplinli bir biçimde yürütüldüğünü, aşiret reislerinin eyalet valilerinin denetimlerine verildiklerini, onların izni olmadan bir yerden başka bir yere gitmelerinin yasaklandığını ve bu unsurların “*eyalet müşirlerinin nezareti altında müstakil birer muhassıllık haline getirildiklerini*” ifade etmektedir.⁷³⁷

İran’daki durum incelendiğinde ise merkezileşme hedefi güden Kaçar şahlarının, tam ve yarı göçebe aşiretleri Osmanlı’da olduğu üzere istiflemek ve kontrolü altına almak bir yana, bilakis iktidarını onlar arasındaki rekabet ve düşmanlıklardan yararlanmak üzerine inşa ettikleri, bazı eyaletlerin yönetiminde diğer bölgesel ileri gelenlerin yanı sıra aşiret reislerine yer verdikleri⁷³⁸ ve ordunun asker ihtiyacını da bütünüyle bu unsurlar eliyle karşıladıkları açıkça görülmektedir. Her ne kadar 19.yüzyıl sürecinde aşiretlere karşı bir mücadele başlatılmış ve özellikle söz konusu bu politikalar Nasireddin Şah’ın saltanat dönemine denk gelen 1850 sonrası süreçte de benzer bir biçimde sürdürülmüş ise de, bu soruna yönelik radikal bir adım ilk defa olarak ancak Rıza Şah döneminde atılabilmektedir. Kısacası Osmanlı’nın en güçsüz zamanlarında bile gerek batılı devletler karşısında denge politikası izleyebilmesini gerekse de toplumsal düzenine tehdit olarak algıladığı aşiretleri kontrol edebilme yeteneğini mümkün kılan merkeziyetçilik olgusu ve işlevsel devlet geleneği Kaçar İran’ında ancak aşiretler düzeyinde ve kısmi oranda etkili olabilmektedir.

Gelinen bu noktada Osmanlı ile İran arasındaki demografik farklılıkların da reformların seyri üzerinde farklılıklar doğurduğunun altı çizilmelidir. Osmanlı’nın bir imparatorluk olması ve oldukça geniş bir alan üzerinde varlığını sürdürüyor olması sebebiyle Müslüman diğer unsurların yanı sıra gayrimüslimleri de içine alan çok uluslu bir nitelik taşıması,⁷³⁹ buna mukabil birçok etnik grubu barındıran İran’da gayrimüslim

---

⁷³⁷ Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, 4. Baskı, Ankara 2006, s. 5–8.

⁷³⁸ Abrahamian, “Modern...”, s. 12.

⁷³⁹ 1831 yılında yapılan ancak doğruluğu tartışılır olan nüfus sayımı Osmanlı tebaasının üçte ikisini Müslüman, %1’den azını Yahudi, gerisini de Hıristiyan olarak kayda geçmiştir. 1840’larda yapılan sayım ve 1850’lerdeki bir takım gözlemlerde ise Müslüman nüfus %60 olarak gösterilmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı’nda yaşanan toprak kayıplarından sonra 1881–1893 arasında yapılan sayımda Osmanlı nüfusu 17.4 milyon olarak verilmiş, bunun %72’sinin ise Müslüman, %23’ünün ise Hıristiyan olduğu belirtilmiştir. 1906 sayımı da

nüfusun Osmanlı nispetinde hiç de fazla olmaması⁷⁴⁰ göz önüne alındığında, ayrıca Fransız Devrimi'nin bir meyvesi olan 'milliyetçilik ideolojisinin' önceleri batıda Hıristiyan dünyası üzerinde etkili olduğu hatırlandığında 'milliyetler sorunu'nun Osmanlı için yaşamsal derecede önem arz ettiği sonucuna varılabilir. Bu bağlamda kilise karşısındaki olumsuz tutumu sebebiyle Osmanlı siyasi eliti tarafından başlarda din aleyhtarlığı yönüyle değerlendirilen Fransız Devrimi'ne özellikle 1821 yılında patlak veren Yunan isyanı sonrasında milliyetçilik perspektifinden bakılmaya başlanmış, dolayısıyla da gerek Tanzimat gerekse de Islahat süreçlerinde batılı ülkelerden gelen güçlü baskı ve telkinlerin yanı sıra çok uluslu bu imparatorluğu bir arada tutma refleksi de yadsınamaz oranda belirleyici olmuştur.

19.yüzyıl İran'ı bu açıdan değerlendirildiğinde ise 'milliyetler sorunu'nun Osmanlı'da olduğu üzere burada öncelikli ve doğrudan bir baskı unsuru olmadığını, dolayısıyla da 'milliyetçilik ideolojisi'nin yurtdışında çeşitli diplomatik görevler üstlenmiş bir grup siyasi elit veya eğitimlerini oralarda sürdürmüş öğrenciler ve entelektüeller ile sınırlı kaldığının altı çizilmelidir. Zira bu süreçte 'milliyetçilik' batının emperyal birçok hamlesi karşısında Şiiliğin anti-despotik yorumu içerisinde 'vatanseverlik' kavramında hayat bulmuş ve ancak I.Dünya Savaşı'nın İran'a getirdiği yıkım ile birlikte Rıza Şah ve onu destekleyen aydınlar tarafından devletin öncelikli gündemine alınmıştır.

Şu ana kadar yapılan tüm bu değerlendirmeler ışığında 19.yüzyılda Osmanlı bürokrasisinde yaşanan dönüşüme bakıldığında merkeziyetçiliğin öncelikle 'merkez-çevre ilişkileri' ve 'milliyetler sorunu' ekseninde yeniden yorumlandığı sonucuna varılabilir. Bu doğrultuda öncelikle II. Mahmut eliyle taşradaki geleneksel güç odaklarını etkisizleştirmeye yönelik başlatılan mücadele ve onun hemen ardından da yeniçerilik kurumunun tasfiyesi süreçleri, geçmişte erozyona uğramış merkezi siyasi otoritenin yeniden tesisinde ve merkezin çevre ile olan ilişkilerinin gelecekteki seyri üzerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. İlgili bölümde de detaylı biçimde bahsedildiği üzere II. Mahmut bu süreçte özellikle bürokrasi, ordu, eğitim, yerel yönetimler ve vakıflar gibi alanlarda önemli adımlar atmış ve aynı zamanda tüm bu reformlarını da çevreye yaymaya

---

benzer dağılımı göstermiş, Müslüman nüfusu %74, Hıristiyan nüfusu %25 olarak vermiştir. Bkz. Quataert, "19.Yüzyıla...", s. 906.

⁷⁴⁰ Çalışmanın önceki bölümünde de belirtildiği üzere Ervand Abrahamian, 1850'ler İran'ında yaklaşık 10 milyon nüfusun yaşadığını, bunun kabaca %64'ünü Fars kökenlilerin, %29'unu Türkçe konuşan toplulukların, %4'ünü Arapların ve geriye kalan %3'ünü de gayrimüslimlerin teşkil ettiğini ifade etmektedir. Tekrardan bkz. Abrahamian, "Iran...", s. 12.

özel bir gayret sarf etmiştir. Tüm bunların yanı sıra gerek halkı silâh altına almak gerekse de vergilendirmeyi etkinleştirmek adına yapılan nüfus sayımı ve mülk yazımı da hedeflenen merkeziyetçiliğin bir diğer önemli göstergesidir.

Tanzimat ile birlikte ise söz konusu bu adımlara yenilerinin eklendiğinin ve özellikle taşrada son iki asırdan itibaren her geçen gün etkinliği artan eşrafın halkın temsilcisi olma rolünü dizginlemeye yönelik Rus Çarı Büyük Petro'nun tesis ettiği şehir meclislerine benzer yerel kurulların kurularak devlet ile toplum arasında doğrudan bir ilişkinin geliştirilmeye gayret sarf edildiğinin altı çizilmelidir. Yine bu süreçte yerel güç odaklarının merkezde kurulan meclislere katılımları sağlanmıştır. 1858 ve 1864 yıllarında çıkartılan Arazi ve Vilayetler Kanunları da genel kanının aksine merkezin çevre üzerindeki denetimini artırma ve eşrafı pasifize etme girişimleri olarak değerlendirilebilir. Metin Heper'e göre devletin arazilere yönelik bu teşebbüsünün altında tarımda verimliliği gerçekleştirme ve böylece de kamu gelirlerini artırma düşüncesi belirleyici olmuştur. Zira Arazi Kanunu vasıtasıyla merkez, elinden zaman içinde çeşitli nedenlerle çıkmış olan topraklar üzerinde tekrardan denetim kurmayı amaçlamıştır. Ancak her ne kadar tapu senetlerinin tescili için kurallar getirilmiş ve tek bir kişinin bir köyün tüm mülkiyetini eline geçirmesi yasaklanmış ise de yine de yerel eşraf söz konusu kanunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmanın yollarını bulabilmiştir. 1864 tarihli Vilayet Kanunu'na bakıldığında ise söz konusu bu düzenleme ile merkezin düzenli ve etkin yönetimi vilayetlerde hâkim kılmayı amaçladığı, bu doğrultuda valilerin yetkilerini olabildiğince genişlettiği ve böylece de Arazi Kanunu'ndaki amaçların gerçekleştirilmesine yönelik siyasi bir yaptırım sağladığı görülmektedir.⁷⁴¹

19.yüzyıl Osmanlı bürokratik reformlarının seyrini etkileyen ve dönemin reformcu kadrolarının zihnini bulandıran bir diğer önemli sorun ise hiç kuşkusuz ki birden fazla Hıristiyan milliyeti bünyesinde ihtiva eden imparatorluğun söz konusu bu unsurları nasıl ve ne şekilde bir arada tutacağı sorusunda karşılık bulmuştur. Zira Tanzimat ve Islahat süreçleri bu açıdan değerlendirildiğinde atılan tüm bu adımların dini kimlik ve cemaatleri esas alan geleneksel 'milletler sistemi'nin yerine 'Osmanlı vatandaşlığı' kavramının yerleştirilmesi üzerinde somutlaştığı açıkça görülmektedir. 1839 Fermanına genel hatları ile bakıldığında sonraki süreçte yapılması öngörülen yeni kanunların (1) tüm tebaaya ırz, namus, can ve mal güvencesinin sağlanması; (2) herkesin geliriyle orantılı vergi vermesini

---

⁷⁴¹ Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 79–85.

sağlayacak düzenlemelerin yapılması ve (3) askerlik hizmetinin düzenli bir usule bağlanması üzerine yoğunlaştığı, 1856 Fermanı'nın ise söz konusu bu prensiplerin somutlaştırılması ve genişletilmesi üzerine odaklandığı son derece açıktır. Yine 1856 Fermanı da ilk defa olarak şeriata atıfta bulunulmaması, 'Osmanlılık' kavramının vurgulanması ve 'tebaa' yerine 'vatandaş' ifadesinin kullanılması gibi yönlerden Osmanlı tarihinde önemli bir milattır.

1839 ve 1856 düzenlemeleri tıpkı bugün olduğu gibi o gün de birçok açıdan eleştirilerin odağı olmayı sürdürmüştür. Dönemin toplumsal gerçeklerine bakıldığında eleştirilerin temelde, gayrimüslimlere özel statüleri bağlamında tanınan hak ve imtiyazların bu fermanlarla birlikte Müslüman unsurların sahip olduğu hak ve statüler çerçevesinde genişletilmesi üzerine yoğunlaştığının ve sonraki süreçteki bazı Genç Osmanlı ve Genç Türk aydınları tarafından da bu sürecin körü körüne ve yüzeysel bir batıcılık anlayışı ekseninde değerlendirildiğinin altı çizilmelidir. 'Batıya rağmen batılılaşmak' şeklinde özetlenebilecek bu sürecin şekillenmesinde önceki bölümlerde de değinildiği üzere Avrupa'nın siyasi ve ekonomik baskılarının etkileri pek tabii ki de yadsınamaz. Ancak Osmanlı çağdaşlaşması, III. Selim ve özellikle II. Mahmut dönemlerindeki düşün ve pratikler açısından değerlendirildiğinde, bu süreci tümüyle dış etkilere bağlamanın hatalı bir yaklaşım olacağı, dolayısıyla da, dönemin yöneticileri üzerinde dış destek elde etmek ve olası bir müdahaleyi önlemek gibi dürtülerin yanı sıra, aynı zamanda imparatorluğu içinde bulunduğu zorlu süreçten kurtarmanın yegâne yolu olarak söz konusu düzenlemelere olan inancın mevcudiyeti de göz ardı edilmemelidir. Ayrıca Tanzimat ve Islahat düzenlemeleri çalışmanın bütünü açısından ele alındığında Genç Osmanlı ve Genç Türk düşünlerinin bu eleştirel, siyasi ve hukuki zeminden beslenerek ortaya çıktıkları, bu süreçte inşa edilmiş bürokratik kurumları dönüştürdükleri ve 'vatan' ve 'millet' kavramlarını yine bu süreçte yaşanan tecrübeler ışığında olgunlaştırdıkları göz ardı edilmemelidir.

II. Mahmut ve Tanzimat reformlarının kendinden sonraki sürece bıraktığı bir diğer önemli mirası ise yine ilgili bölümde değinildiği üzere iktidarın saray ile bürokrasi arasında nasıl ve kim tarafından kullanılacağı üzerine olan mücadeledir. II. Mahmut her ne kadar Osmanlı idari bürokrasisini daha etkin bir hale getirmiş ise de, yine de bu kurumu kendi kontrolü altında tutmaya özel bir çaba sarf etmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Nitekim Tanzimat ile birlikte bürokratların padişaha karşı özerkliklerini korumak refleksi ile

hareket ettiklerinin, böylece de merkezi gücün saraydan bürokrasiye doğru kaydığının altı çizilmelidir. Dolayısıyla 1908'e kadar olan süreçte iktidarın nasıl kullanılacağı gerek padişahların gerekse de Babiâli'nin karakterine göre şekillenmiş, padişah, kendisi güçlü ya da bürokrasisi zayıf durumlarda daha belirleyici olurken, tam tersi durumlarda da Babiâli ön planda rol oynamıştır.

19.yüzyılda İran'ın idari-askeri bürokrasisinde yaşanan dönüşüme bakıldığında ise bu yönde atılan adımların Osmanlı'ya nazaran oldukça cılız ve yüzeysel bir nitelik taşıdığı son derece aşikârdır. Daha önceki bölümde de değinildiği üzere her ne kadar Kaçar şahları geçmişte Afşar ve Zend örneklerinde olduğu gibi bir takım aşiretlerin desteği ile iktidara gelmişler ve klan dayanışmasını sürdürmüşlerse de, onlardan farklı olarak bürokrasi ve ordu geleneğine yaslanmayı da ihmal etmemişlerdir. Ancak bu noktada Kaçar Hanedanları'nın sırtlarını yasladıkları köklü Fars bürokratik geleneğinin patrimonyallikten öte bir aşama kaydedemediğinin, Osmanlı bürokrasisinin tam aksine işlevsellik, hiyerarşi ve eğitim gibi bir takım olmazsa olmaz kriterlere sahip olmadığı ve M.E. Yapp'ın da işaret ettiği üzere bünyesinde değişik sosyal kesimlerden gelen kesimleri barındırdığının, örneğin soyluların ve mutfak hizmetkârlarının çocuklarının yüksek makamlara geçebildiklerinin altı çizilmelidir.⁷⁴² Dolayısıyla İran coğrafyasında 19.yüzyılın başından itibaren kendisini hissedilir kılan batı etkisi İran siyasi elitinin Avrupa ile diplomatik ve entelektüel bir iletişim geliştirmesini gerekli kılmış ve bu gereksinim 1800'lerin hemen başlarında yurtdışına beş kişilik ilk öğrenci kafilesinin gönderilmesi ve Londra'da ilk daimi elçiliğin açılması biçiminde pratik bulmuşsa da, işlevsel bir bürokrasinin yoksunluğu söz konusu çabaların kurumsal bir devlet politikası dâhilinde ele alınmasına hiçbir zaman müsaade etmemiştir. Böylece Kaçar İran'ında modernleşme adına başlatılan bu girişimler vizyon sahibi bir grup reformcu şahsiyetin tekelinde kalmış, dolayısıyla da gerek dışarıda gerekse de içeride yaşanan gelişmeler karşısında büyük oranda baltalanmış ve kesintiye uğramıştır.

İran'da devlet eliyle Abbas Mirza ile başlatılan ve çeşitli kesintilerle de olsa Emir Kebir ve Sipahsalar tarafından sürdürülen reformların genel felsefesine bakıldığında, bunların, içinde bulunulan döneme de bağlı olarak büyük oranda III. Selim, II. Mahmut ve Tanzimat reformlarının etkilerini taşıdığı, hatta kullanılan birçok terminolojinin de (örneğin 'nizam-ı cedid' ve 'tanzimat' gibi) Osmanlı ile ortak veya ona yakın olduğu

---

⁷⁴² M.E. Yapp, **The Making of the Modern Near East 1792–1923**, New York 1987, s. 170–171.

açıkça görülmektedir. Bu bağlamda İran’da 19.yüzyıl reformlarının temel anlamda merkezileşme doğrultusunda bir strateji izlediği, bunun doğal bir gereği olarak da ‘merkezi ordu’ ve ‘merkezi bürokrasi’ üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Yine bu süreçte Tanzimat Osmanlı’sındaki saray-Babıâli ayırımından esinlenilerek benzer yapıda yürütme ve danışma kurulları kurulmuş, vergi sisteminde merkezi bir takım düzenlemelere gidilmiş ve tüm bunları eğitimde, basında, posta hizmetlerinde ve tercüme işlerinde yapılan bir dizi yenilikler takip etmiştir. Ancak Kaçar döneminde yapılan tüm bu düzenlemeler modern bir devletin inşasına yönelik gelenekselci kalıpların kırılması açısından göz ardı edilemeyecek oranda önemli bir teşebbüs olmakla birlikte, yaklaşık bir buçuk asırlık siyasal, sosyal, iktisadi ve düşünsel bir evrimin ve tecrübenin ışığında pratik bulan Osmanlı reformları ile kıyaslandığında oldukça yüzeysel ve basmakalıp kalmaktadır. Yine de kesintilerle dolu bu süreçte yetersiz de olsa bir gelişim gösteren bürokrasi, ordu ve yeni aydın sınıf, Pehlevi Hanedanlığı’nı iktidara taşıyabilme gücünü kendinde bulabilmiştir.

Pehlevi Hanedanlığının, geçmişte bu coğrafyada kurulan diğer hanedanlıklardan farklı olarak ordu ve bürokrasiden aldığı destekle iktidara gelmiş olması hiç kuşkusuz ki kalıcılığını bu desteğin gelecekte de sürmesine bağımlı kılmış, bu da din adamlarının güçlerinin tırpanlanması ve aşiretler sorununun hallini öncelikli gündem haline getirmiştir. Bu bağlamda İran modernleşmesindeki asıl dinamizmin Pehlevi Hanedanlığı sürecinde hayat bulduğunun ve merkezi bir devletin ve onun olmazsa olmazları olan merkezi bürokrasinin ve ordunun temellerinin asıl Rıza Şah döneminde atıldığına altı çizilmelidir. Rıza Şah reformlarına genel hatlarıyla bakıldığında radikal bir merkezîyetçilik anlayışının siyasette, ekonomide, eğitimde ve sosyal-toplumsal alanlarda başat rol oynadığı, dolayısıyla da gerek din-devlet ilişkilerinin seyrinde gerekse de aşiretler sorununun hallinde bu anlayışın geçerli olduğu açıkça görülmektedir. Geline bu noktada İran’da 1921–1941 yılları arasında Rıza Şah’ın izlediği merkezîyetçi politikaların ve attığı adımların özü itibariyle, Keddie’nin de vurguladığı üzere gerçekte Osmanlı’da 1798’lerden itibaren yapılan reformların çok daha kısa süreye sıkıştırılmış bir benzeri olduğu tereddütsüz söylenebilir.⁷⁴³ Diğer bir deyişle “*Osmanlı’nın 19.yüzyılın ilk yarısında başardığı idari reformları, İran bir yüzyıl sonra, ancak Rıza Şah zamanında gerçekleştirebilmiştir.*”⁷⁴⁴ Bu bağlamda Zürcher’in, alışlagelen ‘Atatürk-Rıza Şah’

⁷⁴³ Keddie, “Socioeconomic...”, s. 780.

⁷⁴⁴ Akyol, “Osmanlı’da...”, s. 194.

karşılaştırmalarının dışına çıkararak Pehlevi reformlarını daha ziyade II. Mahmut reformları ile özdeşleştirmesi son derece isabetlidir.⁷⁴⁵

3.1.2. Devletin Uleması – Ulemanın Devleti

Hatırlanacağı üzere Osmanlı ve Safevi özelinde 17.yüzyılın son çeyreği itibariyle yaşanan gelişmelerin her iki devletin dini kurumları ve uleması ile olan ilişkileri pratiğindeki dolaylı ve doğrudan etkilerine önceki bölümlerde değinilmiş idi. Osmanlı’da beylikten devlet aşamasına geçiş sürecinden itibaren somutlaşan ve özellikle yükseliş döneminde ‘din-ü devlet’ biçiminde olgunlaşan devlet-din ilişkileri üzerinde Sünni İslam ideolojisinin 11. ve 12.yüzyıllarda Maverdi ve Gazzali gibi din âlimleri tarafından teorik bir temele oturtulmasının ve bu teorinin de ‘din ve saltanatın ikizliği’ biçiminde formüle edilmesinin payı hiç kuşkusuz ki yadsınamaz. Nitekim bu özdeşliği Osmanlılar, Ahmet Yaşar Ocak’ın da işaret ettiği üzere Orta Asya Türk siyasal geleneğinin ‘kutsal devlet’ anlayışı, klasik İslami siyasal geleneğinin ‘adalet’ felsefesi ve Bizans siyasal geleneğinin ‘merkeze bağlı dini bir bürokrasi’ modeliyle harmanlamış ve tüm bunların sonucunda Osmanlı resmi ideolojisi, merkeziyetçi-devletçi karakterini ön plana çıkartan, kardeş katlini devletin sürekliliğinin bir gereği olarak meşru gören ve İslam’ı devlet dini biçiminde şekillendiren ‘Devlet-i Aliye-i Osmaniye’ ifadesinde karşılık bulmuştur. Bilindiği gibi Sünni İslam uleması, Osmanlı dönemi ile kıyaslandığında Emevi ve Abbasi devirlerinde siyasi otoriteden bağımsızlığını bir nebze de olsa korumuş olmasına rağmen yine de onunla her daim bitişik bir görüntü sergilemiş, bu niteliği sebebiyle de yaşanan her bir siyasi kargaşa veya buhran dönemlerinde ideolojik bir daralma ve katılma süreci içerisine girmekten kendini alıkoyamamıştır. Bu açıdan bakıldığında benzer etkileşimin din âlimlerinin bütünüyle özerkliğini yitirerek devletin ilmiye teşkilatının bir memuru haline geldiği Osmanlı döneminde de vuku bulduğunun altı çizilmelidir. Zira özellikle 17 ve 18.yüzyıllarda Osmanlı uleması merkezi iktidarın güçsüzlüğüne paralel olarak iç dinamizmini yitirmiş ve dogmatikleşmiş, buna mukabil gerek devletin gerekse de İslam’ın

---

⁷⁴⁵ Erik-Jan Zürcher, “Institution Building in the Kemalist Republic: The Role of the People’s Party, Ed: Touraj Atabaki & Erik J. Zürcher, **Men of Order Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah**, New York 2004, s. 98–99.

koruyuculuğu misyonuna daha bir fazla sahip çıkar olmuştur.⁷⁴⁶ Dolayısıyla Osmanlı'da 18.yüzyıldan itibaren girişilen geleneksel reformların ulemanın iradesinden bağımsız veya ona rağmen olmadığı, aksine söz konusu girişimlerin hazırlanmasında ve meşru kılınmasında ilmiye teşkilatındaki özellikle yüksek rütbeli din adamlarının (şahsi bir takım istisnai haller dışında) kurumsal anlamda kritik roller üstlendiklerinin vurgulanması son derece önemlidir.

Şiiiliğin tarihsel seyri incelendiğinde ve onun siyasal iktidar karşısındaki muhalif tutumu göz önüne alındığında ise buhran dönemlerinin Şii doktrinel dinamizmini çok da olumsuz etkilemediği, bilakis din adamlarının üzerlerindeki siyasi baskının daha az hissedilir olduğu bu dönemlerin devlet ile özdeş Sünni ulemanın aksine daha elverişli koşullar yarattığı açıkça söylenebilir. Bu bağlamda daha önceden de ifade edildiği üzere Kaçar ve sonrası dönem Şii ulemasının otoriter temellerinin, Safevi Devleti'nin zayıfladığı 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan siyasi kaosun hâkim olduğu zaman dilimindeki gelişmelerde yattığının altı çizilmelidir. Özetle bu süreçte hayat bulan merkezi siyasal boşluk ulemanın toplum üzerinde dini, siyasal ve hukuki bir takım roller üstlenmesini zaruri kılmıştır. Bu da Şii fıkının oluşturulmasında hadislerin yanı sıra içtihadı dayalı akli esasları da (usul) geçerli kabul eden Şii usuli ekolünün önünü açarak dini hiyerarşinin yeniden şekillenmesine ve ulemanın dini bir meşruiyet sergileyemeyen Kaçar şahları karşısında o döneme dek emsali görülmemiş bir oranda özerklik kazanmasına ve toplumun sözcüsü konumuna gelmesine zemin hazırlamıştır. Zira Şii ulemanın bu özerk niteliğinin şekillenmesinde hiç kuşkusuz ki Osmanlı Sünni uleması ile kıyaslandığında ekonomik açıdan görece daha bağımsız gelir kaynaklarına sahip olmasının payı da son derece büyüktür.

Tarihin belki de garip bir tesadüfüdür ki, 1826 yılı gerek Osmanlı gerekse de İran ulemasının gelecekteki seyri üzerinde sembolik bir dönüm noktası olmuştur. Zira *“Türkiye’de ulemanın gücünü daha da kaybetmesi ve bütün inisiyatifin modernist siyasi otoritenin eline geçmesi; İran’da ise ulemanın Şah ve devlet üzerinde kesin üstünlük kazanması bu tarihte netleşmiştir.”*⁷⁴⁷ Sürece Osmanlı cephesinden bakıldığında 1826 tarihinde geleneksel yeniçeri kurumu Osmanlı ulemasının desteği ile tasfiye edilmiş ve bu hadise sonraki süreçte girişilecek modern reformların önünü açarak din-devlet bileşiminin

⁷⁴⁶ Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)**, İstanbul 1998, s. 74-78, 83-84, 94-95.

⁷⁴⁷ Akyol, “Osmanlı’da...”, s. 175.

çözülmesi ve ulema ile medresenin eğitim ve özellikle de hukuk alanlarındaki rolünün daralması sonucunu beraberinde getirmiştir. Özetle “*Lale Devrinden III. Selim dönemine kadar yenileşme girişimlerinin başında rol oynayan ulema sınıfının rolü şimdi din sınıfı olarak tersine dönmeye başlamıştır.*”⁷⁴⁸ Yine bu süreçte Mekke, Medine ve padişah vakıflarının dışındaki diğer tüm vakıfların Evkaf Nezareti’ne bağlanması suretiyle şehir ve bölge kadılarının elinde olan denetim yetkisi merkezi bir organın eline verilmiş,⁷⁴⁹ dolayısıyla da ulemanın bir diğer etki alanına daha ket vurulmuştur.

1826 sonrasında eğitim alanında atılan adımlar bir bütün olarak incelendiğinde Osmanlı siyasi elitinin tüm gayretini devletin istikbali açısından zaruri olarak gördüğü modern nitelikli idari ve askeri kadroların yetiştirilmesine vakfettiği açıkça görülmektedir. Zira batıda bilgi alanında gerçekleşen devrimle pozitif bilimsel bilginin dinsel bilginin yerini alması, söz konusu bilgiyi taşıyan zümrenin değişmesini zorunlu kılmıştır. Bunun sonucu olarak da, geleneksel ilmiye sınıfının güç ve iktidarı yerini, batıyı tanıyan ve süreci yönetme hususunda nispeten daha donanımlı olduğu düşünülen asker-sivil bürokratlara bırakmaya başlamıştır.

Çağdaş bir hukukun tesisi doğrultusunda atılan ilk somut adımların da yine II. Mahmut döneminde başladığının, zira ceza, eğitim ve askeri alanlarda koyulan ilk kuralların Osmanlı kamu hukukunun ilkel temelleri olduğunun altı çizilmelidir.⁷⁵⁰ Buna mukabil Osmanlı’da hukuk alanında yaşanan söz konusu bu dönüşüm özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte kanunlaştırma faaliyetleri üzerinde çok daha fazla bir biçimde yoğunlaşmıştır. Ortaylı’ya göre “*19.yüzyıl koşulları içinde merkeziyetçi bir yönetime geçen Osmanlı bürokrasisi, böyle bir yönetimin gereği olan standart ve hukuki bir mevzuata sahip olmak zorundadır.*” Zira bu doğrultuda hazırlanan Ticaret ve Ceza Kanunları ile yine bu süreçte adli sistemi modernleştirmek adına yapılan bir takım düzenlemeler şeriat dışı nizamiye mahkemelerinin kapsamının şeriat mahkemeleri aleyhine genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Kısaca özetlemek gerekirse “*Tanzimat dönemindeki hukuk reformlarıyla gerek doktrinde, gerekse uygulamada kamu hukuku alanının belirginleştiği, bu alanda temel kurumların yerleştiği*” açıkça görülmektedir.⁷⁵¹

---

⁷⁴⁸ Berkes, a.g.e., s. 176,205

⁷⁴⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 142.

⁷⁵⁰ Berkes, a.g.e., s. 177-178.

⁷⁵¹ Ortaylı, a.g.e., s. 180-183.

İran’da ise 1826 tarihi Şii ulemanın devlet siyasetine doğrudan müdahil olmak vasıtasıyla Kaçar Sarayı üzerinde gerçekleştirdiği ilk önemli güç gösterisine sahne olmuştur.⁷⁵² Zira mağlup gelinen ilk Rus Savaşı’nın ardından din adamları Feth Ali Şah’ın karşıt tutumuna rağmen Rusya’ya cihat ilan etmiş ve yayınladıkları fetva ile de buna karşı çıkmanın küfür olduğunu vaazlarında dile getirmişlerdir.⁷⁵³ Ancak sarayın iktidarsızlığını gözler önüne seren asıl hadisenin 1850’ler İran’ının kendine özgü politik ve ekonomik şartları içerisinde ortaya çıkmış ve sonrasında da ülkeyi tahakkümü altına almış olan heterodoks karakterli Babi Ayaklanması olduğunun altı çizilmelidir. Her ne kadar bu ayaklanma Kaçar Sarayı ile Şii ulemayı ortak düşman olarak gördükleri Babiler’e karşı aynı saflarda mücadeleye itmişse de, söz konusu isyanın bastırılması sonrasında en az isyancılar kadar büyük bir zararı Kaçar sarayı görmüş, süreçten mutlak galip olarak ise din adamları çıkmıştır.

Doktrinel farklılıklar bir yana bırakıldığında ve Babi Ayaklanmasına salt düzen karşıtı siyasal yönü ile bakıldığında, bu hadisenin ilk bakışta Osmanlı’daki Bektaşî tarikatının özellikle 18.yüzyıldan itibaren sergilediği muhalif tutumunu çağrıştırdığı söylenebilir. Zira Osmanlı geleneksel kurumlarının çöküş içinde bulunduğu bu tarihten itibaren yeniçeri ocağına hâkim olan Bektaşîlik “*savaşçılık dini değil, siyasal düzene karşı bir ideoloji*” olmuştur. Berkes’in İngiliz Hasluck’tan aktardığı bilgiler bu tarikatın özellikle 18.yüzyılın sonlarında büyük bir gelişme kaydettiği yönündedir. İlk bakışta bir tarikat akımı gibi gözükken bu gelişme gerçekte Osmanlı padişahlık rejimini yıkmaya yönelmiş, bu doğrultuda yalnızca Pazvandoğlu ve Tepedenli gibi derebeyleri ile değil aynı zamanda Rum devrimcileri ile de ilişkiler geliştirmiştir. Keza “*Tepedenli’nin en güçlü zamanı Rumeli’nde Bektaşîlik’in canlanış zamanına rastla(maktadır).*” Nitekim 1826 yılında “*Bektaşîlik’e karşı hükümdarın yanında olan şeriat uleması ve ‘Sünnet ehli’ olan tarikatlar, Bektaşîlik’e indirdikleri darbenin fiyatını er geç dünyasal aydın küntlesinin karşısında kalmakla öde(mişlerdir).*”⁷⁵⁴

İran’daki durum incelendiğinde ise Babi Ayaklanması’nın bastırılmasının hemen ardından gerek Kaçar hanedanlarının gerekse de siyasi elitlerinin attıkları her bir adımda veya aldıkları her bir kritik kararda ulemanın gölgesini üzerlerinde daha fazla hissettikleri

⁷⁵² Akyol, “Osmanlı’da...”, s. 177.

⁷⁵³ Uyar, “İran’da Modernleşme...”, s. 34.

⁷⁵⁴ Berkes, a.g.e., s. 117, 157, 176.

ve onların yönlendirdiği toplum baskısına daha fazla maruz kaldıkları açıkça görülmektedir.

Gelinen bu noktada Şii ulemanın reformlar karşısındaki muhalefedinin öncelikle hukuki düzenlemeler üzerinde yoğunlaştığının altı çizilmelidir. Akyol, son derece isabetli bir tespit ile bunun tipik bir örneği olarak Osmanlı ve İran'daki Ticaret Kanunları'nı işaret etmiştir. Zira Osmanlı'da söz konusu yasa 1850 yılında hiçbir muhalif engele takılmadan çıkarılabilmişken, İran'da 1889 yılındaki bu girişim ulemanın muhalefeti sebebiyle askıya alınmıştır. Özetle Osmanlı'da şer'i hukukun alanı her geçen gün daralırken, İran'da 'ulema hukuku' her daim daha da güçlenerek var olmuş ve bu durum Rıza Şah döneminde dahi bütünüyle aşılammıştır.⁷⁵⁵ Ancak yine de İran'daki çağdaşlaşma süreci tüm bu olumsuzluklara rağmen kesintili ve ağır aksak da olsa yoluna bir şekilde devam edebilmiştir.

İran çağdaşlaşmasında bir grup reformist siyasi elit kadar etkili bir diğer önemli zümre ise hiç kuşkusuz ki gerek yurt dışında modern eğitim almış gerekse de oralarda ticari ve siyasi bir takım sebeplerle bulunmuş olan ikinci kuşak aydınlardır. Zira bunlar savundukları fikir ve ideolojiler itibariyle homojen bir görüntü sergilememekle birlikte etkileşim içinde oldukları siyasi konjonktür sebebiyle çoğunlukla Kaçar sarayının mutlak iktidar ve gücünü sınırlamak doğrultusunda kolektif bir eylem grubunu teşkil etmişlerdir. Gelinen bu noktada Tanzimat dönemi Osmanlı aydınları ile ikinci kuşak İran aydınlarının genel karakteristiği üzerinde her iki ülkede yaşanan bürokratik dönüşümün seyrinin birincil derecede etkili olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Bu bağlamda;

“[...] Osmanlı aydınlarının ortaya çıkışı daha çok memur kimlikleriyle olurken İran aydınlarının ticari bağları ve sivil kimlikleri daha baskındır. Bu bağlılık kodları Osmanlı aydınlarının ideolojik söylemlerinde oto-kontrolü getirirken toplum ve geleneksel unsurlarla çatışmaktan kaçınmaya özen göstermelerine yol açmıştır. İran aydınlarının sivil kimlikleri daha radikal davranmalarını sağlasa da toplumsal veya geleneksel dini tepkiye maruz kalmışlardır.”⁷⁵⁶

Sonuç olarak Kaçar bürokrasisinin geleneksel ve değişime kapalı niteliği sebebiyle İran'daki siyasal yaşamın temel dokusu Tanzimat Osmanlısı'ndaki gibi devletin reformist askeri ve idari kadroları tarafından değil, aydın zümre ile ulemanın (ve tabii ki de ticaret

⁷⁵⁵ Akyol, “Osmanlı'da...”, s. 197-198.

⁷⁵⁶ Metin, a.g.t., s. 158.

erbabının) stratejik işbirliği doğrultusunda şekillenmiş, bunda da kitlesel liderliği din adamları üstlenmiştir.

3.1.3. Kayıp Türk Burjuvazisi – Çarşı

Osmanlı ve İran'da yaşanan dönüşümün temel karakterinin biçimlenmesinde belirleyici bir diğer önemli faktör ise hiç kuşkusuz ki her iki ülkenin ticari faaliyetleri üzerinde söz sahibi olan tüccar zümreleridir.

Sürece çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı'nın perspektifinden bakıldığında klasik dönemde Müslüman ile gayrimüslim tüccarlar arasında çok da büyük farklılıklar sergilemeyen güçler dengesinin 17.yüzyılla birlikte gayrimüslimler lehinde değişmeye başladığı, ancak asıl büyük kırılmanın 19.yüzyılda batının iktisadi faaliyet alanını doğuya doğru daha da genişletmesi sonrasında ortaya çıktığı görülmektedir. Zira 17.yüzyıl, Müslüman tüccarların uzak yol ticaretine katılımlarının günden güne azalmaya başladığı buna mukabil Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların da o oranda güçlendiği bir zaman dilimi olmuştur.⁷⁵⁷ Yine de Müslüman tüccarların yıldızlarının sönmesinin bir yüzyılı aşkın bir süreç aldığı, hatta 18.yüzyılda dahi imparatorluğun İstanbul ve Anadolu dışındaki bir takım yerlerinde, özellikle de Suriye eyaletinde, halen ticareti ellerinde tuttuklarının ve yine İran ve Hindistan ticaretini kontrol ettiklerinin altı çizilmelidir. Ancak 19.yüzyılla birlikte “*Avrupa ile ticaretin geometrik bir şekilde artışı ve Doğu ile ticaretin nispeten azalışı dış ticaretle uğraşan Osmanlı tüccar topluluğu karmasının değişmesine sebep ol(muş)*”, bu da Avrupalı tüccarlar gibi himaye edilen, onların sahip olduğu mali ve diğer bir takım imtiyazlardan faydalanan beratlı bir gayrimüslim ticaret zümresinin yükselişine zemin hazırlamıştır.⁷⁵⁸ Zira bu yüzyıldan itibaren Osmanlı dış ticaretinde büyük bir artış görülmüş, dış ticaret hacmi 1830-1900 yılları arasında 9 milyon sterlinden 38 milyon sterline yükselmiş⁷⁵⁹ ve bunun sonucunda da Osmanlı tüccarlar piramidinin en tepesini uluslararası ticaretle uğraşan ve bunun yaklaşık %90'ını kontrol eden gayrimüslim kesimler teşkil etmiştir.⁷⁶⁰ Keyder, yaşanan bu dönüşüm ile ilgili olarak 19.yüzyılda mal ve

⁷⁵⁷ Faroqhi, a.g.m., s. 644-648.

⁷⁵⁸ Quataert, “19.Yüzyıla...”, s. 956.

⁷⁵⁹ Şevket Pamuk, **The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913**, Cambridge 1987, s. 149.

⁷⁶⁰ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Ankara 2002, s. 109-110.

para ticaretinin imparatorluğun gayrimüslim tebaasına özgü işler haline geldiğini, Rumların büyük oranda ticaretle, Ermenilerin ise ağırlıklı olarak sarraflık ile uğraştığı bir işleyişin ortaya çıktığını işaret etmektedir.⁷⁶¹

Gelinen bu noktada gayrimüslim tüccarların Müslüman tüccarlara nispetle batı ticareti ile bu denli bütünleşebilmelerinin önünü açan bir dizi siyasi, iktisadi ve hukuki sebebin mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. Bunlar ana hatlarıyla; (1) Avrupa'nın kendi iç anlaşmazlıklarının sebep olduğu çatışma ortamının ticari faaliyetler üzerinde yarattığı olumsuz etki ve bunun söz konusu çatışmaya tarafsız kalacak bir ticari zümre ile aşılması düşüncesi; (2) batılı ülkelerin Osmanlı ile yaptığı ticarete karşılaştığı bir takım hukuki engeller ve bunların Osmanlı gayrimüslim tüccarlar vasıtasıyla minimize edilmesi fikri; (3) batılı ülkelerin Osmanlı üzerinde nüfuzlarını tesis etme politikaları ve bu bağlamda azınlıkları kendi yanlarına çekme gayretleri; (4) aynı dili konuşmak ve yine aynı dine mensup olmak; (5) padişahın müsadere yetkisinin Osmanlı tüccarı üzerinde yarattığı psikolojik baskı ve ekonomik güvencenin yalnızca Avrupalı ülkelerin himayesi altında sağlanabileceği düşüncesi; (6) 18. yüzyılda batı ile yaptığı ticaretten önemli kazançlar elde eden ayanın padişahın sıkı denetiminden kurtulamaması, dolayısıyla da kendi bağımsız kaynaklarını yaratamaması biçiminde özetlenebilir. Sonuç olarak 19.yüzyıl ile birlikte Osmanlı gayrimüslimlerinin gerek düşünsel anlamda gerekse de pratikte azınlık tebaa statüsünden burjuva bilincine doğru bir dönüşüm geçirdiği, bunda da batı ile ticaret yapmanın nesnel koşullarının ve sahip oldukları ayrıcalıkların önemli bir payının olduğu söylenebilir.⁷⁶²

Osmanlı açısından önemli bir diğer gelişme ise hiç kuşkusuz ki, 16.yüzyıldan beri gerek devletin gerekse de loncaların kredi gereksinimini karşılayan, öte yandan da iltizam düzeninin finansmanı için kendilerinden yararlanan sarrafların 18.yüzyıldan itibaren hızlı bir yükseliş içerisine girmeleridir. Zira söz konusu bu yükseliş 19. yüzyılın ilk yarısında 'Galata Bankerleri' olarak adlandırılan büyük sermayedarların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sarrafların bu yükselişinde hiç kuşkusuz ki Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mali darboğaz birincil derecede etkili olmuştur. Keza batının finans çevreleri ile yakın bir ilişki içerisinde olan bu zümre Osmanlı Devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya aracı olmuş, ayrıca padişahın ve önde gelen bürokratların kişisel

⁷⁶¹ Keyder, a.g.e., s. 31.

⁷⁶² Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Ankara 1999, s. 199, 211-212, 243.

servetlerini ve finans işlerini yönetmeye başlamıştır. Pamuk'un da işaret ettiği üzere Galata Bankerlerinin rakipsiz konumları her ne kadar devletin Avrupa mali piyasalarından uzun vadeli dış borçlanmaya gitmesi üzerine sekteye uğramışsa da, yine de bu zümre kısa vadeli gereksinimler için önemli bir alternatif olma ayrıcalığını sürdürmüştür.⁷⁶³

Sonuç olarak gayrimüslim kesimlerin 19.yüzyıl içinde Müslümanlara karşı avantajlı konuma gelmeleri toplum içinde büyük bir kutuplaşma yaratmış, bundan dolayı da zanaat, ticaret ve sanayi dallarında faaliyet gösteren her iki kesim dinlerine göre ayrılmaya başlamışlardır.⁷⁶⁴ Kemal Karpat gayrimüslimler lehinde yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen Müslüman bir taşra elitinin de özellikle ticari tarım merkezi haline gelen kasabalarda yükseldiğini vurgulamaktadır. Zira söz konusu bu elit, *“ticari tarımın sağladığı olanaklardan faydalanarak veya bazı mesleki beceriler elde ederek”* bir miktar servet elde etmeyi başaramıştır. 1860'lardan itibaren ise vakıf yöneticisi olarak hayatlarını kazanamayan ulema aile fertlerinin de yerel ticaret ile uğraşmaya başladıklarını ifade eden Karpat, sonuç olarak *“kırsal kesimde birikmiş cüzi miktarda anaparalar ile göçmen ileri gelenlerinin getirdiği sermayenin şehirlerde daha büyük girişimlere yatırılmasıyla, Müslümanların sahip olduğu ve işlettiği büyük ticarethanelerin özellikle 1880'lerden sonra Anadolu'da ve Suriye'de belirmeye başladığının”* altını çizmektedir. Böylece ticaret ile iştigal eden Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasındaki hali hazırda var olan rekabet daha da gerginleşmiş ve yüzyılın sonunda belirgin bir siyasi renk kazanmıştır. Keza Müslüman tüccarların *“güçlü bir taşra unsuruna ve hükümet desteğine”* sahip olmaları 20.yüzyılın başında önemini ispatlamıştır.⁷⁶⁵

Ticari faaliyetlerin İran'daki seyri incelendiğinde ise ekonomik işleyişin Osmanlı ile taban tabana zıt karakteri açıkça görülmektedir. Bu farklılığın altında hiç kuşkusuz ki İran'ın kendine özgü siyasi, coğrafi, demografik ve sınıfsal dinamikleri temel anlamda belirleyici olmuştur. Öncelikle İran, ilgili bölümde de bahsedildiği üzere 19.yüzyılın ortalarına dek fiziki coğrafyasının izole ve sarp yapısı sebebiyle ulaşımın zor olduğu bir bölge olarak görülmüş, ayrıca 18.yüzyıldan itibaren yaşanan merkezi siyasi boşluk dolayısıyla da ekonomik faaliyetler açısından riskli bir ülke olarak algılanmıştır. Her ne kadar 1830'lardan itibaren kullanılmaya başlanan buharlı gemiler İran dış ticaretini bir nebze canlandırmış olsa da, yine de limanların, kara ve demiryollarının yeterli miktar ve

⁷⁶³ Pamuk, “Osmanlı-Türkiye...”, s. 174-177.

⁷⁶⁴ Göçek, a.g.e., s. 254.

⁷⁶⁵ Karpat, “Osmanlı Modernleşmesi...”, s. 113,115-116.

ölçekte olmaması ürünlerin kuzey ve güneydeki birkaç bölge dışında çoğunlukla yerel pazarların dışına çıkmasına pek de müsaade etmemiştir.⁷⁶⁶ Tüm bunlara ek olarak gayrimüslim nüfusun da Osmanlı nispetinde yoğun olmaması İran'daki ticari faaliyetlerin ağırlıklı olarak Müslüman unsurların elinde ve içe dönük bir biçimde şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Özetle İran, daha başından itibaren uluslararası ticarete açık Osmanlı'ya nazaran çok daha kapalı⁷⁶⁷ ve geleneksel bir ekonomik görüntü sergilemiştir.

İran'ın tüccar ve zanaatkârına özgü bu yerelliğinin ve bu gelenekselliğinin, yine İran'a özgü bir terminoloji olan 'çarşı' kavramında karşılık bulduğunun altı çizilmelidir. Zira tüccarları, sarrafları, esnafı, küçük üreticileri ve bunların mensubu oldukları meslek loncalarını bir arada ihtiva eden 'çarşı', batı etkisinin ülke ekonomisi üzerinde yıkıcı etkiler doğurduğu 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren yalnızca iktisadi faaliyetleri ile değil, aynı zamanda Şii ulema ile birlikte ön ayak olduğu siyasi muhalefetiyle de ön plana çıkmıştır.

İran'ın bu geleneksel tüccar ve üretici zümresi ile Şii din adamları arasında ekonomik çıkarlar temelinde hayat bulan yakınlaşmanın tarihsel kökleri Safevi dönemine dek uzanmakla birlikte, zaman içinde her iki kesim arasında evlilik yolu ile kurulan akrabalık ve kan bağı da ulema-çarşı ittifakının sosyal alt yapısının temellerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise gerek çarşı gerekse de ulema, merkezi Kaçar idaresinden özerk iki ayrı güç olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. İran tüccarları ile ilgili olarak, bunların meslekleri gereğince dışa dönük ancak sosyal anlamda içlerine kapalı bir zümre olduklarının dolayısıyla da ayrıcalıklı bir sınıfsal bilinç taşıdıklarının, çeşitli imtiyazlardan yararlandıklarının, örneğin askerlik hizmetinden ve gümrük vergisi dışındaki diğer bazı vergilerden muaf tutulduklarının ve ayrıca toplum içinde itibar gören bir statüde olduklarının altı çizilmelidir.⁷⁶⁸

İran'da ekonomik faaliyetlerin işleyişine dair vurgulanması gereken bir diğer önemli husus ise hiç kuşkusuz ki ticari hayat üzerinde yaşamsal derecede bir öneme haiz olan geleneksel kredi mekanizmasıdır. Zira bu mekanizma büyük şehirlerde çoğunluğu Müslümanların teşkil ettiği sarraflar veya tüccar elitleri, taşrada ise yerel tacirler eliyle yürütülmüş, gayrimüslimler ise istisnai bazı bölgeler dışında fazlaca etkili olamamışlardır. Özellikle İran'da Avrupa bankalarının kurulduğu 19.yüzyılın son çeyreğine kadar

---

⁷⁶⁶ Yapp, a.g.e., s. 164-165.

⁷⁶⁷ Keddie, "Socioeconomic...", s. 771.

⁷⁶⁸ Willem Floor, **Guilds, Merchants & Ulama in Nineteenth-Century Iran**, Washington 2009, s. 26-27.

çoğunluğu Müslümanların tekelinde olan sarraflık müessesesi rakipsiz bir biçimde yol almış, bu süreçte devlete de iç ve dış borçlarının finansmanında krediler temin etmiştir.

Gelinen bu noktada Osmanlı'da 18.yüzyılda hissedilir olmaya başlayan ve onu takip eden 19.yüzyılda yıkıcı etkiler doğuran batının ekonomik nüfuzunun İran'da ancak 19.yüzyılın ortalarından itibaren hissedilir olduğunun altı çizilmelidir. Zira söz konusu yüzyılın ilk çeyreğine kadar tamamıyla İran tüccarının kontrolünde olan dış ticaret bu tarihten itibaren yabancıların kontrolüne geçmeye başlamış ve yine dengede olan ithalat ve ihracat 1850'lerden itibaren ihracat aleyhine dramatik bir seyir içine girmiş,⁷⁶⁹ dolayısıyla da İran tüccarı bu süreçte büyük maddi kayıplar ve iflaslarla karşı karşıya kalmıştır.

Benzer olumsuz etkiler her ne kadar İran'da Avrupa bankalarının kurulduğu 1888 yılından itibaren sarrafların rakipsiz konumlarını da sekteye uğratmış olsa da, yine de bu finansal hizmetlerden en çok yararlananlar İran'daki yabancı yatırımcılar olmuş, dolayısıyla da sarraflar ticaretin geleneksel kalıpları sebebiyle varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.⁷⁷⁰ Nitekim İran'da kurulan bu bankaların 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar oldukça ilkel bir nitelik taşıdıklarının ve alınan kredilerin de yerli yatırımlardan ziyade dış ticaretin finansmanında kullanıldığı vurgulanması önemlidir. Kısacası, Osmanlı ile kıyaslandığında İran'ın gerek batı finansal piyasaları ile tam anlamıyla bütünleşmesi gerekse de dışarıdan borçlanması daha geç ve daha mütevazı bir seyir izlemiştir.⁷⁷¹

Batının ekonomik nüfuzunun tahrip edici sonuçlar doğurduğu ve Avrupa mallarının yerli malları tasfiye ettiği 19.yüzyıl Osmanlı'sı ve İran'ı için hiç kuşkusuz ki temel bir benzerlik her iki ülkenin de nihai ve lüks tüketim ürünleri ithal eden, karşılığında tarım ürünleri ile batının gereksinim duyduğu kritik hammaddeleri ihraç eden açık bir pazar ekonomisi haline gelmeleridir. Buna mukabil ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşan ve batının ekonomik menfaatleri ile daha bütünleşik ve komprador bir görüntü sergileyen Osmanlı ticaret burjuvazisinin ve bankerlerinin aksine İran tüccarının ve sarrafinin çok daha homojen ve milli bir karakter taşıdığı söylenebilir. Keyder, klasik bir tarımsal imparatorluk olan Osmanlı'nın Avrupa ekonomisi ile bütünleşmesine ön ayak olan unsurların çok büyük oranda gayrimüslimler olduğundan hareketle dini ve etnik öğelerin sınıf farklılaşmasını örttüğünü ifade etmektedir. Bundan dolayıdır ki "*Hiristiyan burjuvazinin oluşumu kültürel bir misyonla çakış(mış); Avrupalı kapitalistlerle Hiristiyan*

⁷⁶⁹ Issawi, a.g.m., s. 596.

⁷⁷⁰ Floor, "Guilds...", s. 64-65,67.

⁷⁷¹ Yapp, a.g.e., s. 165-166.

*burjuvazinin işbirliği 'Doğu sorunu'nu halletmeye yönelik global bir projeye bütünleş(miştir)."*⁷⁷² İran'a bakıldığında ise çarşının milli anlamda sınıfsal bir bilinç taşıdığı, politik eylemlerini batının ekonomik nüfuzunun hissedildiği ilk andan itibaren kolektif bir biçimde başlattığı ve bunların dozunu da yıllar itibariyle daha da arttırdığı görülmektedir. Bunun ile ilgili olarak Willem Floor 1837 yılında Tebriz'de tüccarların öncülüğünde yapılan protestonun önemli bir dönüm noktası olduğunu işaret etmektedir. Zira bu protestoyu sonraki yıllar içinde Tahran ve diğer şehirlerde düzenlenen birçok eylem takip etmiştir.⁷⁷³

Gelinen bu noktada Osmanlı ve İran tüccar zümrelerinin kolektif eylem oluşturabilme kapasitelerine ilişkin bir karşılaştırma, her iki kesim açısından benzer önem arz eden 'tütün ticareti' ekseninde yapılabilir. Zira Osmanlı gayrimüslimlerinin yoğunluk sergilediği diğer birçok iktisadi faaliyetten farklı olarak gerek üretimi gerekse de ticareti açısından daha ziyade Müslüman çiftçi ve küçük tüccarının kontrolü altında olan bu alan⁷⁷⁴ söz konusu niteliği sebebiyle bu karşılaştırmayı daha sağlıklı kılacaktır.

Bilindiği üzere 19.yüzyılın sonlarında gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun gerekse de Kaçar İran'ının siyasal elitleri ve halkları karşılarında yabancı tütün tekellerini bulmuşlar, nitekim her iki ülkeye özgü farklı toplumsal dinamikler söz konusu sürecin farklı istikametlerde bir seyir izlemesine ortam hazırlamıştır. İlk defa olarak 17.yüzyılda ithal edildiği tahmin edilen tütünün Osmanlı'daki üç kûsur asırlık serüveni incelendiğinde keyif verici bu tarımsal ürünün devlet katında önemli bir gelir kaynağı olarak görüldüğünün, bu sebeple de 17.yüzyılın sonundan itibaren vergilendirilmeye tabi tutulduğunun, 18.yüzyılda ise 'İstanbul ve Tevabii Tütün Gümrüğü'nün idaresine geçirildiğinin altı çizilmelidir.⁷⁷⁵ Nitekim 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti karşı karşıya bulunduğu mali krizleri aşmak noktasında dış borçlanmaya gitmiş, söz konusu bu borçlar karşılığında da vergi gelirlerinin ipotek altına alındığı bir dizi anlaşmalara imzasını koymuştur. Böylece tütün gelirleri ilk defa olarak 1879 yılında devlet iç borçlarının Galata Bankerleri'ne ödenmesini denetleme amacıyla kurulan 'Rüsum-u Sitte İdaresi'nin, ardından dış borçlara ilişkin olarak 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile 'Düyun-u Umumiye İdaresi'nin ve 1883

---

⁷⁷² Keyder, a.g.e., s. 35,48.

⁷⁷³ Floor, "Guilds...", s. 46-47.

⁷⁷⁴ Fehmi Yılmaz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi Ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2005, s. 250-251.

⁷⁷⁵ Fatma Doğruel – Suut Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, İstanbul 2000, s. 24-25.

yılından itibaren ise Osmanlı Bankası, Credit Anstald ve Banker Bleicroeder banka gruplarının ortaklaşa kurduğu Reji İdaresi'nin sorumluluğuna verilmiştir.⁷⁷⁶

Quataert, Reji'nin faaliyete geçmesinin Osmanlı toplumundaki çeşitli gruplar üzerindeki etkisini ilk andan itibaren gösterdiğini, tütün üreticilerinin kendilerini birdenbire geçim kaynaklarını denetleyen ve vergi toplayan bir yabancı şirketin karşısında bulduklarını ve en önemlisi geleneksel iktisadi ve toplumsal ilişkilerin çözülmeye başladığını işaret etmektedir. Zira o döneme dek daha ziyade birlikte çalışan tütün tüccarlarıyla toprak sahibi yerel eşraf, üreticilere sık sık borç verirler ve bunun karşılığında da hasatı piyasa fiyatının altında satın alma hakkını ellerinde tutarlarken, yeni düzenlemeler sonrasında bu ve benzeri birçok geleneksel işleyiş ortadan kalkmaya yüz tutmuş, böylece de çok sayıda Osmanlı girişimcisi büyük zararlara uğramıştır.⁷⁷⁷ Ayrıca Reji'nin tütün ekimi için belirli bir toprak büyüklüğü saptaması, tütün ihracının Reji tekelinin dışında bırakılması, ihraç fiyatlarının Reji'nin verdiği fiyatlardan daha yukarıda seyretmesi ve şirketin fiyatlandırma ve tartı işlemlerinde üreticiyi tatmin edememesi gibi bir takım sebepler de tütün kaçakçılığının önünü açmıştır. Özetle gerek üretici-tefecî-tüccar geleneksel ilişkisinin sarsıntıya girmesi gerekse de Reji'nin kaçakçılıkla mücadele adı altında kullandığı silahlı kolcu birliklerinin sert ve baskıcı tutumları 1887 yılında Samsun'da ve 1894 yılında da Trabzon'da bir dizi sivil direniş eylemlerine zemin hazırlamıştır.⁷⁷⁸

Osmanlı'nın Reji ve onun kolluk kuvvetleri karşısındaki tavrına bakıldığında ise hükümetlerin bir yandan tekel düzeninin yürütülmesi doğrultusunda gayretler sarf etmesi, öbür yandan da köylülerin ezilmesine engel olmaya çalışması gibi çelişkili siyasetler izledikleri söylenebilir. Zira devlet erkânı Reji'nin sahip olduğu ayrıcalıklı statüsünden ve kırsal alanlarda desteklediği orantısız şiddetten hoşnut olmamış, dolayısıyla da birçok durumda kaçakçılığı Reji idaresine karşı bir koz olarak kullanmaktan geri durmamıştır. Bu süreçte Osmanlı tahtında oturan sultan II. Abdülhamit, söz konusu imtiyazı vermekle yol açtığı zararın daha da büyümesini önlemek adına kaçakçılığa göz yummuş, bu işin Reji'nin

---

⁷⁷⁶ Filiz Dıgıroğlu, **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, İstanbul 2007, s. 28-29, 32.

⁷⁷⁷ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı Ve Direniş (1881-1908)*, Çev: Sabri Tekay, Ankara 1987, s. 25,27.

⁷⁷⁸ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele", **Trabzon Dergisi**, Sayı 7 (Aralık 1993), s. 34.

sorumluluğunda olduğunu ısrarla vurgulamıştır.⁷⁷⁹ Buna mukabil madalyonun diğer yüzüne bakıldığında, devletin bilinçaltında Reji'nin daha ziyade Çerkez, Arnavut, Boşnak ya da Pomak kökenli, dolayısıyla da bölge halkıyla kaynaşmamış kolluk güçlerini imparatorluğun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan genel asayişsizliği bastırma noktasında kullanma arzusunun var olduğu açıkça görülmektedir. Bununla ilgili olarak Oktay Gökdemir, kolcular ile yerel halk arasında çıkan çatışmalarda 50-60 bin civarında bir insan kaybı yaşandığının, yalnızca 1901 yılında bu sayının 20 binleri aştığının altını çizmektedir.⁷⁸⁰

Osmanlı'da Reji'nin faaliyete geçmesi ile başlayan süreç yalnızca Osmanlı tüccar ve üreticisini değil aynı zamanda İranlı tütün tüccarlarını da olumsuz biçimde etkilemiştir. Osmanlı ve İran arasındaki tütün ticaretinin tarihsel seyrine ve temel karakterine bakıldığında İran'ın ihracatçı, buna mukabil Osmanlı'nın ithalatçı olduğu, 18.yüzyılın ortalarına kadar süregelen alışverişin daha ziyade Basra Körfezi ve Bağdat üzerinde yoğunlaştığı, bu tarihten itibaren ise Tebriz-Erzurum hattının işlerlik kazandığı ve tütün ticaretinin daha da canlandığı görülmektedir.⁷⁸¹ Zira İstanbul'da 1850'lere kadar sayıları 100'ü geçmeyen İranlı tütün tüccarları 1892 yılına gelindiğinde 400'lere ulaşmış, özellikle 1870'lerden itibaren de her iki devlet arasında yapılan ticari antlaşmalar üzerinde arabulucu bir misyon üstlenmişlerdir.⁷⁸² Bu bağlamda gerek Reji'nin Osmanlı ülkesindeki tütün ticareti üzerindeki inisiyatifi ele geçirmesinin gerekse de kaçakçılığı önlemek adına sert bir takım yaptırımlar içine girmesinin, İranlı tüccarların 1850'lerden itibaren güçlenen maddi konumlarına ve arabulucu statülerine önemli bir sekte vurduğu söylenebilir.

Ancak tütünden hayatlarını kazanan söz konusu zümreyi daha yakından ilgilendiren bir diğer önemli sorun ilgili bölümde de bahsedildiği üzere Osmanlı'dan çok daha ağır koşulları içeren ve çok daha uzun bir süreyi kapsayan tütün imtiyazının, ihracatı da ihtiva edecek bir şekilde İran'da 1890 yılında Imperial Tobacco Corporation'a verilmesi olmuştur. Bu dönemde Anadolu'da ve İstanbul'da ikamet eden veya faaliyetlerini buralarda sürdüren İranlı tüccar ve aydınların her iki ülkede yaşanan gelişmeleri sürecin daha en başından itibaren büyük bir dikkatle takip ettiklerinin ve bu konu ile ilgili

⁷⁷⁹ Quataert, "Osmanlı Devleti'nde Avrupa...", s. 28,33.

⁷⁸⁰ Oktay Gökdemir, "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", **Tarih ve Toplum**, Sayı 190 Cilt 32 (Ekim 1999), s. 52,54-55.

⁷⁸¹ Yılmaz, a.g.t., s. 252.

⁷⁸² Mehmet Kılıç, **The Importation of Ottoman Tonbaku From Iran And Its Socio-Cultural Implications: 1891-1914**, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 40-41.

hassasiyetlerini de yayınladıkları Ahter gazetesi üzerinden kamuoyuna duyurduklarının altı çizilmelidir. Zira Ahter 1890 Kasım'ında Sabah gazetesinden aktardığı haberinde Imperial Tobacco Corporation'a, onunla yapılan antlaşmaya ve Osmanlı Tütün Rejisi ile ilgili bir takım karşılaştırmalara uzun uzadıya yer vermiş, bunun ile ilgili detaylı bir analizin ise yeterli veriler toplandıktan sonra yapılacağı bilgisini okuyucularına iletmiştir.⁷⁸³

Her iki ülkede 19.yüzyılın son çeyreğinde yaşanan bu gelişmeler bir arada karşılaştırıldığında farklı toplumsal dinamiklerin süreç üzerinde birincil derecede belirleyici olduğu, zira Osmanlı merkezi otoritesinin üretici-tefecî-tüccar geleneksel ilişkisini kolaylıkla kırabildiği, buna mukabil zayıf Kaçar monarşisinin ise tüccar-ulema ittifakı karşısında diz çöktüğü açıkça görülmektedir. Her ne kadar Osmanlı'da Hoca Hasan adlı bir mollanın Trabzon'daki olaylar esnasında tütün kullanımı aleyhine verdiği vaaz ilk bakışta İran Şii ulemasının politik tavrı ile benzerlik sergilemiş olsa da,⁷⁸⁴ yine de söz konusu bu vaaz Şirazi'nin verdiği fetva sonrasında İran'da yaşananlar gibi büyük kitlesel olaylara yol açmamıştır. Ancak her iki ülkeye özgü şartlar içerisinde hayat bulan bu eylemler pratiğini yalnızca dini söylemler ile açıklamanın sürecin psikolojik yönü dışındaki sınıfsal-ekonomik yönünü bütünüyle göz ardı ettiği, bunun da okuyucuyu pek de doğru sonuçlara götürmeyeceği muhakkaktır. Bu bağlamda İran'daki tütün ticaretinden hiç kuşkusuz ki önemli sayıda din adamlarının da doğrudan ve/veya dolaylı ekonomik menfaatler sağladıklarının, tüccarlardan aldıkları bağış ve dini vergilerin haricinde özel toprakları üzerinde tütün tarımı ile uğraştıklarının⁷⁸⁵ ve bunun sonucu olarak da Osmanlı-İran arasındaki tütün ticareti üzerinde söz sahibi olma gayreti içerisinde bulduklarının altı çizilmelidir.⁷⁸⁶

Sonuç olarak Avrupalı mali çevreler tarafından uluslararası bir konsorsiyum biçiminde kurulan Osmanlı Tütün Rejisi, merkezi siyasal otoritenin toplumsal ve dini elitler üzerindeki baskın konumu ve ayrıca Müslüman tüccar zümrenin sınıfsal bir önderlik misyonu taşınamaması sebebiyle yoluna devam edebilmiş, İran'da ise 19.yüzyıl başından itibaren merkezi Kaçar idaresinden özerk bir görüntü sergileyen ulema-tüccar ittifakı Rus-İngiliz rekabetinden ustalıkla faydalanarak Nasireddin Şah'a geri adım attırabilmiştir.⁷⁸⁷

⁷⁸³ Sabah gazetesinin 8 Kasım 1890 tarihli haberi için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁸⁴ Quataert, "Osmanlı Devleti'nde Avrupa...", s. 28.

⁷⁸⁵ Keshavarzian, a.g.e., s. 235.

⁷⁸⁶ Kılıç, a.g.t., s. 48.

⁷⁸⁷ Quataert, "Osmanlı Devleti'nde Avrupa...", s. 42-43.

3.2. OSMANLI VE İRAN'DA İKTİDARIN PAYLAŞIMI: İKİ MEŞRUTİYET TECRÜBESİ

Osmanlı ve İran'ın gerek kendi iç dinamiklerine gerekse de kendi politik gerçeklerine özgü bir biçimde 19.yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşüm, şüphesiz ki her iki ülkede 20.yüzyılın hemen başlarında pratik bulan meşruti devrimler üzerinde temel anlamda belirleyici olmuştur.

Sürece Osmanlı'nın perspektifinden bakıldığında, II. Mahmut ile başlayan ve akabinde Tanzimat reformları ile devam eden idari, askeri, adli, iktisadi ve sosyal dönüşümlerin, merkezi siyasal otoriteyi hem asker-sivil bürokratik elit hem de toplumsal kesimler ile geçmişten çok daha farklı bir ilişkiler sarmalına sürüklediği, bunun da sonraki süreçte anayasal bir düzene doğru geçişin önünü açtığı ve 1908 Genç Türk Devrimi'nin sınıfsal ve ideolojik karakterine zemin hazırladığı açıkça görülmektedir. Bu bağlamda Tanzimat ve Islahat dönemlerinin, bir taraftan siyasal iktidarın saray ile bürokrasi arasındaki paylaşımı diğer taraftan da gündün güne daha büyük bir tehdit haline gelen 'batı emperyalizmi' ve 'milliyetler sorunu' sebebiyle Osmanlı anayasa hareketinin geleceği açısından bir dönemeç olduğu söylenebilir. Daha önceden de belirtildiği üzere 'Babiâli asrı' olarak adlandırılan 1839-1876 arası bu dönem yalnızca sadrazamların değil, aynı zamanda çevrelerindeki modern bürokrat kadroların da Osmanlı tarihinde ilk defa olarak yönetim mekanizması üzerinde büyük çapta egemenlik kurdukları bir zaman dilimi olmuştur.⁷⁸⁸ Zira bu dönemde özellikle 1856 yılından itibaren sayıları her geçen gün artan devlet memuriyetleri bir yandan modern eğitim görmüş şehirli Müslüman kesimlere yeni iş imkânları sağlarken diğer yandan da yukarı doğru yükselmenin geleneksel kanallarını değişikliğe uğratmıştır.⁷⁸⁹ Özetle sonraki yıllarda Genç Osmanlılar adıyla anılan muhalif kimlikler, Tanzimat dönemi idarecilerinin batı emperyalizminin her geçen gün artan sömürgeci baskıları ve onun Osmanlı ülkesi içerisindeki gayrimüslim uzantıları karşısındaki zafiyetlerine bir tepki olarak bürokrasi kadroları içerisinde çıkmışlar, sonrasında ise "*hem yeni bir ideolojik söylem hem de yeni bir iktidar şekli arayışına yönelmişlerdir.*"⁷⁹⁰

---

⁷⁸⁸ Ortaylı, a.g.e., s. 89.

⁷⁸⁹ Karpat, "Osmanlı Modernleşmesi...", s. 112.

⁷⁹⁰ Metin, a.g.t., s. 236.

Bu bağlamda 1876 yılında yürürlüğe giren Kanun-i Esasi şüphesiz ki Osmanlı anayasa tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir Ancak bu önemli gelişmenin 1908'in aksine ihtilalci partilerin öncülüğünde kitlesel bir taban baskısı eliyle ortaya çıkmadığının, Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi bir grup samimi aydınının ve bunların başkentte yarattıkları sınırlı bir kamuoyunun çabaları haricinde özellikle Abdülhamit'in dış politikasının bir manevrası olarak hayata geçirildiğinin, dolayısıyla da gerçek anlamda devrimci bir nitelik taşımadığının vurgulanması gerekir. Yine de 1876 deneyimi başarıları ve başarısızlıklarıyla yalnızca Abdülhamit istibdadı sürecinde ortaya çıkan Genç Türk kuşağına değil, aynı zamanda Osmanlı politik düşünürleri ile temasa geçen ve İran'daki meşruti devrimde büyük rol oynayan İranlı aydınlara da büyük bir düşünsel ve tarihsel çıkarımı miras bırakmıştır.⁷⁹¹

Osmanlı ve İran'da 20.yüzyılın hemen başlarında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimleri bir arada incelendiğinde, her iki süreç üzerine etki eden dış politik konjonktürün benzer olduğu, buna mukabil tarihsel süreç içerisinde dönüşüm geçiren farklı iç dinamiklerin her iki devrimi başka yollara sevk ettiği son derece aşikârdır. Bilindiği üzere 1905 yılında Çarlık Rusya'sında patlak veren devrim, şiddetli fırtınaların koptuğu Asya'da önemli politik etkiler doğurmuş, sonrasındaki süreçte ise bunu 1906-1909 yılları arasında İran'da, 1908 yılında Osmanlı'da ve 1911 yılında da Çin'de ortaya çıkan diğer devrimler izlemiştir.⁷⁹²

---

⁷⁹¹ Fariba Zarinebaf, "Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet", **Toplumsal Tarih**, sayı 166 (Ekim 2007), s. 32.

⁷⁹² 1905 Devrimi'nin dış politik etkileri ile ilgili olarak Lenin, Rus-Japon Savaşı ve akabinde patlak veren Rus Devrimi'nin Asya halklarının siyasi uyanışlarını hızlandırdığını ifade etmiştir. Ivar Spector'a göre ise, Fransız Devrimi Avrupalıların yaşamında nasıl rol oynadıysa, Asya halklarının yaşamında da 1905 Devrimi aynı devasa rolü oynamıştır. Erel Tellal, "1905 Rus Devrimi'nin 1908 Üzerine Etkileri", Ed: Sina Akşin-Sarp Balcı-Barış Ünlü, **100.Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul 2010, s. 633.

Petrosyan, 1905 olaylarının canlı bir şekilde etkisini Osmanlı İmparatorluğu'nda çarçabuk gösterdiğinin ve Petersburg'daki 'Kanlı Pazar' ile ilgili haberlerin İstanbul'da önemli tepkilere neden olduğunun altını çizmektedir. Ayrıca Rus donanma personelinin devrimci çıkışlarının Türk subayları arasında ilgiyle karşılandığını da ifade eden Petrosyan, orduya mensup 28 kara ve deniz subayının Çar hükümetince idam edilmiş Teğmen Smidt'in ailesine mektup yazdıklarını da sözlerine eklemiştir. Petrosyan, a.g.e., s. 229-231.

Rus Devrimi'nin benzer etkilerini İran'da da görmek mümkündür. Bu süreçte özellikle Rusların kontrolünde olan Bakü, sahip olduğu petrol endüstrisi sebebiyle birçok İranlı işçiye sadece ev sahipliği yapmakla kalmamış aynı zamanda istibad karşıtı devrimci fikirlerin de yayılmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla 1905 sonrası yaşanan hadiseler Bakü ile olan yakın teması dolayısıyla Tebriz'e öncelikle sirayet etmiş ve bu şehir özellikle İran iç savaşı sırasında devrimci bir karargâh misyonu üstlenmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Yapp, a.g.e., s. 250.

Ayrıca konu ile ilgili benzer değerlendirmeleri Rusya'nın Osmanlı, İran ve Çin'de bulunan elçilik ve konsolosluk görevlilerinin yazışmalarında da görmek mümkündür. SSCB Bilimler Akademisi Genel Tarih Enstitüsü'nün yayın organı olan ve 1957 yılından itibaren iki ayda bir çıkan derginin Temmuz-Ağustos 1976 tarihli sayısı bu belgeleri aynen yayınlamıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. A.S. Çernetsov- V.N.Gudeva,

Konuya Osmanlı ve İran özelinden bakıldığında, 19.yüzyıldan itibaren her geçen gün hissedilir olan Avrupa ve Rus tehdidinin her iki ülkenin bundan rahatsızlık duyan kesimleri nezdinde antiemperyalist bir refleksi harekete geçirdiğinin, bu refleksin de yıllar içinde Abdülhamit ve Nasireddin Şah'ın baskıcı yönetimlerine duyulan tepkiler ile birleşerek anti-despotik bir şekil aldığı altı çizilmelidir. Bu bağlamda Osmanlı ve İran'da birbiri peşi sıra ivme kazanan devrimci dalgaları tetikleyen dışsal koşulların, her iki ülkeyi aynı paylaşma planında ele alan Rus-İngiliz antlaşması sonrasında tam anlamıyla olgunlaştığı söylenebilir. Zira 1907 yılında İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasında imzalanan bu antlaşma, Orta Asya'nın her iki emperyalist devlet arasındaki bölüşümüne resmiyet kazandırmış, 1908'de Reval'de gerçekleşen görüşme sonrasında ise söz konusu bu işbirliği Balkanlara taşınmıştır.⁷⁹³ Sonuç olarak Avrupa ve Rusya'dan yönelen siyasi ve ekonomik tehdidin ve bunun her iki ülkede doğurduğu iç huzursuzluğun çifte baskısı, Osmanlı ve İran'ın muhalif unsurlarını ülkelerini dış saldırılardan korumak, yaşanan iç çöküşü önlemek ve idari kurumlarını yeniden düzenlemek dürtüsüyle derhal harekete geçirmiştir.

Gelinen bu noktada Osmanlı ve İran devrimcilerinin, ülkelerine yönelen emperyalizm tehdidini savuşturmak noktasında ortak bir tutum takındıkları ve bu doğrultuda da ortak bir mücadele yürüttükleri görülmektedir. Zira bu süreçte "*İran içindeki Balkanlardaki İttihat ve Terakki örgütlenmesinin yarattığı atmosferin bir benzeri olan, Tebriz, Reşt ve Gilan bölgelerindeki meşrutiyetçi direniş İstanbul merkezli yurtdışı faaliyetlerini (daha) anlamlı hale getirmiştir.*"⁷⁹⁴ Bilindiği üzere İran'da meşrutiyetçi bir idarenin tesisi Osmanlı'dan yaklaşık iki yıl kadar önce pratik bulmuş, bu da Anadolu'nun özellikle doğu vilayetlerindeki Genç Türk mücadelesine büyük bir ivme kazandırmıştır. Nitekim yukarıda sözü edilen dış gelişmelere paralel olarak İran Meclis-i Milli'sinin Muhammed Ali Şah ile Kazak Tugayı arasında kurulan ittifak tarafından dağıtılması ve bunun sonucunda da meşrutiyetçi güçler ile şah yanlıları arasında büyük bir iş savaşının başlaması Genç Türkleri ve İranlı devrimcileri siyasi faaliyetlerini hızlandırmaları noktasında daha da tetiklemiş ve hatta her iki kesim arasında daha güçlü bağların kurulmasını ve ortak bir mücadelenin yürütülmesini zaruri kılmıştır. İttihat ve Terakki'nin

---

"Vliyanie Revolyutsii 1905-1907 gg. V Rossii Na Turtsiyu, İran i Kitay", **Novaya İ Noveşaya İstoriya**, No.4, Temmuz-Ağustos 1976, s. 141-150.

⁷⁹³ Tellal, a.g.m., s. 638.

⁷⁹⁴ Metin, a.g.t., s. 239.

tam da bu süreçte, Tahran ve Tebriz Milli Encümenleri ile Ömer Naci kanalıyla ilişkiler kurmaya başladığının ve o zamana dek İranlı devrimcilere verdiği desteği çok daha eylemsel bir şekle soktuğunun altı çizilmelidir. Zira Genç Türklerin meşruti hükümeti tesis etmesinin hemen akabinde söz konusu bu destek daha da yoğunlaşmış, hatta İran İnkılâp Cemiyeti'nin isteği üzerine Halil Paşa, Yakup Cemil ve Ömer Naci gibi bir takım isimler İttihat ve Terakki tarafından bizzat İran'a gönderilerek meşrutiyet hareketi içerisinde görevlendirilmişlerdir.⁷⁹⁵ Yine bu dönemde Osmanlı konsolosluğuna sığınmak zorunda kalan Tebriz, Kazvin, Kirmanşah ve Tahranlı devrimciler de burada misafir edilerek koruma altına alınmışlardır.⁷⁹⁶

Ancak Osmanlı ve İran anayasa hareketlerinin tüm bu ortak paydalara rağmen yapısal anlamda çok önemli sınıfsal ve ideolojik farklılıklar sergilediğinin altı çizilmelidir. Bu bağlamda Genç Türk Devrimi'nin öncülüğünü 19.yüzyıl boyunca değişim geçirmiş bürokratik seçkinler ile reform yanlısı subaylar üstlenirken, İran'da ise bu süreçte anayasal yönetimin amaçları hususunda çelişkili görüşlere sahip ulema- tüccar-aydın ittifakı belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Şii ulema ile çarşı esnafının, yeni kurulan meşruti rejim vasıtasıyla batının siyasi ve ekonomik baskılarını azaltmayı ve toplumsal hiyerarşideki yerlerini muhafaza etmeyi amaçladıkları, buna mukabil İranlı reformist aydınların ise daha yapısal bir dönüşümün gerçekleşmesini, laik yasaların çıkartılmasını ve güçlü bir yasama meclisinin kurulmasını arzu ettikleri söylenebilir.⁷⁹⁷ Kısaca, Genç Türk Devrimi bir yüzyılı aşkın süredir modernize olan devlet aygıtının ve dönüşüme uğrayan toplumsal dinamiklerin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve sonraki süreçte de önemli sayılabilecek siyasal, toplumsal ve kültürel değişimlerin önünü açmış, buna mukabil Osmanlı nispetinde yoğun bir dönüşüm yaşamamış olan İran'da ise söz konusu bu hareket bir grup samimi radikal aydının haricinde gelenekselci ve tutucu güçlerin koalisyonundan öteye gidememiştir.⁷⁹⁸ Zira söz konusu bu tezatlığı, yürürlüğe konulan anayasaların temel hükümlerinde de görmek mümkündür. Bunun ile ilgili olarak Fariba Zarinebaf'ın aşağıdaki şu ifadeleri son derece çarpıcıdır:

“İran anayasasına Ekim 1907'de getirilen ekler (1-57.maddeler) Fransız (1830), Belçika (1831) ve ilk Osmanlı anayasasını (1876) çok yakından izlemiş,

⁷⁹⁵ Gani Bayer, “Genç Türkler'in İran Devrimi'ne Etkisi”, **Teori**, sayı 195 (Nisan 2006), s. 64, 68.

⁷⁹⁶ Zarinebaf, “Osmanlı...”, s. 31.

⁷⁹⁷ Cleveland, a.g.e., s. 161-162,166.

⁷⁹⁸ Yapp, a.g.e., s. 253-255.

fakat onlardan önemli ölçüde ayrılmıştır. [...] Tutucu Şeyh Fazlullah Nuri'nin zaferinden sonra İran İlave Yasası, Milli Meclis'in hiçbir kanunnamesinin İslamın kutsal prensipleriyle ters düşemeyeceğini açıkladı. Bu yüzden Milli Meclis, 20 müçtehid arasından mebuslar tarafından seçilecek 5 müçtehidten oluşan, teklif edilebilecek yasaların İslamın prensipleriyle uyum içinde olup olmadığını belirleyecek bir üst komite seçmeliydi. Yargı, sivil mahkemelerle dini yasaların uygulanmasında geniş yetkiye sahip dini mahkemeler arasında bölünmüştü. Yürütmenin sapkın örgüt ve yayımları yasaklama yetkisi vardı. Bu İslama ve şeriata çok az göndermesi olan Osmanlı anayasasından radikal bir farktı. İran Şii ulemasının meşruti hareket içindeki aktif rolü bu gelişmede önemli bir etkendi. İslam Cumhuriyeti'nin anayasasındaki Anayasayı Koruma Konseyi'nin (Şura-yı Nigehban) habercisiydi.”⁷⁹⁹

Gelinen bu noktada Osmanlı Meşrutiyet Devrimi'nin, I. Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte temelleri atılan Cumhuriyet Türkiye'si'nin düşünsel ve maddi altyapısına önemli katkılar sunduğunun altı çizilmelidir. Zira olağanüstü bir takım durumlar dışında 1908 yılından itibaren yasama gücünü her geçen gün arttıran, seküler bir takım uygulamaların önünü açan ve milli konulara hassasiyet gösteren bir meclisin var olduğu hatırlandığında ve Türk Devrimi'nin lider kadrosunun böyle bir siyasal ikliminde yetiştiği, dolayısıyla da parlamenter yönetim ve meclis üstünlüğü fikrini içselleştirdiği göz önüne alındığında,⁸⁰⁰ söz konusu bu gelişmelerin sonraki zaman diliminde milli egemenliği ve ulus devleti esas alan bir cumhuriyete geçişi mümkün kıldığı yadsınamaz bir gerçektir. Buna mukabil İran'daki anayasal deneyim sonraki süreç üzerinde köklü bir iz bırakmamış ve yaşanan ağır siyasi-ekonomik krizler Pehlevi Hanedanlığı'nın diktatoryal-mutlak monarşisine zemin hazırlamıştır.⁸⁰¹ Bunun temel sebeplerinden biri olarak Rus tarihçi L.Vaks'ın Şii ulema ile radikal reformist kesimler arasındaki çıkar temelli ittifakın bozulmasını, dolayısıyla da din adamlarının bir takım istisnai figürler haricinde 1907 yılı sonrasında hareketten koparak modernleşme karşıtı saflarda yer almasını işaret etmesi son derece yerinde bir saptamadır. Zira bu yol ayrımı gerek iç savaş sürecinde gerekse de meşrutiyetin yeniden tesisi sonrasında Tebriz merkezli direnişçilerin iç ve dış karşı devrimci güçlere karşı koymak

⁷⁹⁹ Zarinebaf, “Osmanlı...”, s. 32.

⁸⁰⁰ Metin, a.g.t., s. 246.

⁸⁰¹ Akyol, “Osmanlı'da...”, s. 202.

noktasındaki direncini kırmış⁸⁰² dolayısıyla da kendi düşlerindeki parlamenter bir rejimin tesisi idealini sonraki süreçte iş başına gelecek olan Rıza Şah'ın doğrudan inisiyatifine bırakmıştır. Özetle 1906 Devriminin kaderinin şekillenmesinde farklı sosyal sınıf ve gruplardan kaynaklanan farklı tipteki hükümet arayışlarının payı son derece büyük olmuş, Türkiye 1920'lerde meşrutiyet deneyiminden devraldığı parlamenter bir yaşam üzerinde cumhuriyet idaresi altında şekillenirken, İran'da ise söz konusu bu mücadele Pehlevi Hanedanlığı'nın demir yumruğu altında çok daha farklı bir biçim almıştır.

3.3. TARİHİN MİRASI: TÜRK VE İRAN DEVRİMLERİNİN OLUŞUMU, ÖRGÜTLENMESİ VE SINIFSAK YAPISI

20.yüzyılın ilk çeyreği Osmanlı ve İran'ın gelecekteki seyri üzerinde kritik bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Öncelikle bu süreçte patlak veren I. Dünya Savaşı farklı dinamiklere sahip ve dolayısıyla farklı dönüşümler geçirmiş her iki ülkenin doğal tarihi akışını doğrudan etkilemiştir. Sürece Osmanlı Türkiyesi'nin perspektifinden bakıldığında, 1918 sonrasında solunulan ağır mütareke havasının, bilfiil yaşanan işgallerin, karşı karşıya kalınan siyasi istismarların ve ayrıca saray ile İstanbul hükümetlerinin ortaklaşa takındıkları işbirlikçi tavırların devrimci şartları doğrudan beslediği, bunun da 'hak arama' ve 'hukuksuzluğu reddetme' gibi evrensel bir takım politik temaları ön plana çıkartarak milliyetçi motifli bir direniş hareketine geçirdiği görülmektedir. Bu bağlamda Mondros Mütarekesi'nin hemen akabinde ortaya çıkan yerel-bölgesel savunma örgütleri kısa bir süre içinde ulusal çapta birleştirilmiş ve böylece bağımsızlık mücadelesi ile milli-demokratik karakterli bir devrimin Büyük Millet Meclisi'nin çatısı altında birlikte yürütüldüğü bir pratik geçerlilik kazanmıştır.

Anayasal işleyişin, hukuki yaptırımların ve askeri-idari kurumların Osmanlı nispetinde aşama kaydetmediği İran bağlamında ise I. Dünya Savaşı'nın etkileri çok daha farklı olmuştur. Zira bir yandan içeride yaşanan siyasi ve ekonomik kriz diğer yandan ise ülke topraklarında her geçen gün daha da hissedilir olan İngiliz-Bolşevik nüfuz mücadelesi, istikrara ve bağımsızlığa şiddetle ihtiyaç duyulan o günlerde Rıza Şah'ın

---

⁸⁰² L.Vaks, **Oçerki İstarii Natsionalno-Burjuaznih Revolyutsiy Na Vostoke (1905-1914)**, Moskova-Leningrad 1931, s. 33-34.

otoriter monarşisini tarih sahnesine çıkartmıştır. Sonuç olarak Türkiye ve İran 1920'lerin hemen başlarında önemli bir yol ayrımı yaşamış, bir tarafta modernize olmuş asker-sivil bürokrat kadronun önderlik ettiği devrimler sonucunda yeni bir cumhuriyet idaresi tesis edilirken, öbür tarafta ise iki bin beş yüz yıla merdiven dayamış olan Fars monarşi geleneği Pehlevi hanedanları ile birlikte varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

20.yüzyılın yine Türkiye'den farklı olarak İran özelindeki bir diğer önemli gelişmesi ise hiç kuşkusuz ki 1900'lerin hemen başında bu coğrafyada keşfedilen zengin petrol rezervleridir. Bu çok mühim yer altı kaynağından elde edilen gelirler özellikle yüzyılın ortasından itibaren İran'ın modernleşme sürecine doğrudan bir girdi sağlayarak bürokratik, askeri ve altyapısal reformları finanse etmiş, dolayısıyla da önemli toplumsal değişimlerin önünü açmıştır. Ancak tüm bu pozitif etkilerinin yanı sıra petrolün, keşfedildiği ilk andan itibaren emperyal güçlerin tüm dikkatlerini İran'ın üzerine çekerek onu uluslararası arenada yeni tipte bir bağımlılık ilişkisi sarmalına sürüklediğinin ve ülkenin ekonomik ve politik gelişiminde yapısal bir takım dengesizlikleri daha da tetiklediğinin altı çizilmelidir.⁸⁰³ Zira *“İran'ın giderek petrol temelli bir ekonomiye bağlı hale gelmesi, ülkenin kendi ekonomik çıkarlarını destekleyecek sürekli ve gelişen bir sınıfsal oluşumunu ortadan kaldırarak, sınıfsal oluşumun başta demokratik kurumlar olmak üzere bütün toplumsal sonuçlarını engellemiş, (buna karşın) işçi sınıfı(nı), kentli yoksul sınıf(ı) ve yoksullaşmış köylü sınıf(ı) eşit ölçüde ruhban sınıfının, onun popülist temayüllerinin ve dini hissiyatının etkisine açık hale getirmiştir.”*⁸⁰⁴ Özetle Türkiye'de ve İran'da yaklaşık yarım asır arayla yaşanan her iki devrim, devralınan tarihsel mirasın diyalektiksel bir uzantısı çerçevesinde ve yine her iki ülkenin kendine özgü iç ve dış çelişkileri dâhilinde farklı siyasal iklimlerde şekillenmiş, dolayısıyla da birbirlerinden taban tabana zıt bir nitelik sergilemiştir.

Türk ve İran Devrimlerini ortaya çıkartan şartlar bir arada incelendiğinde her iki sürecin farklı konjonktürlerde biçimlendiği son derece aşikârdır. Buna göre kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmediği, sanayinin yaygınlık kazanmadığı, nüfusun %80'inden fazlasının birbirlerinden izole kırsal alanlar içerisinde yaşadığı ve çoğunlukla geçimlik tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü 1919-1922 Türkiye'sinde devrimci koşulların oluşmasında, mağlup gelinen Dünya Savaşı'nın hemen akabinde yaşanan işgaller, dolayısıyla da yabancı güçlere ve onların ülke içerisindeki uzantılarına karşı verilen

⁸⁰³ Hüseyin, a.g.e., s. 45-46.

⁸⁰⁴ Dabashi, a.g.e., s. 131.

bağımsızlık mücadelesi ön planda rol oynamıştır. Özetle Türk Devrimi'nin başlıca nedeni Kurt Steinhaus'un da vurguladığı üzere “*İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki zaferlerini Türkiye'yi parçalamak uğrunda kullanmak istemeleri ve saltanattan yana olanların ulusal bağımsızlığın elden gitmesine razı olmalarıdır. (Zira) bu amaçlara karşı, çoğunluğunu halk kitlelerinin oluşturduğu bir direnme hareketi ortaya çıkmış ve bu hareket istilacıları silah gücüyle yurttan kovarak siyasal gücü ele geçirebilmiştir.*”⁸⁰⁵ Buna mukabil kapitalist ekonominin küresel işleyişine doğrudan dâhil olmuş ve dünyanın sayılı petrol üreticileri arasına girmiş bulunan İran'da 1970'lerin ortasından itibaren gün yüzüne çıkan toplumsal bunalım, Türkiye'de olduğu üzere devlet egemenliğine yönelik ciddi bir uluslararası tehdit veya herhangi bir dış savaştan alınan mağlubiyet ve/veya zayıf düşme hali sebebiyle değil, aksine uzun süreden beri Amerika'nın siyasi, ekonomik ve askeri desteğine sahip bir rejim içerisinde, yaşanan son yirmi yıllık hızlı ve dengesiz sosyo-ekonomik dönüşümün beraberinde getirdiği iç çelişkiler sebebiyle ortaya çıkmıştır. Zira Muhammed Rıza Şah'ın ikinci iktidar dönemiyle birlikte petrol ihracatından her geçen gün artan oranda gelir elde eden Pehlevi rejimi 1970'li yıllarda “*petrodolar içinde yüzen ve dünya kapitalist ekonomisinin ritmleriyle yakın ilişkisi olan 'rantiye bir devlet' haline gelmiş*” ve bunun sonucunda da kendisini ayakta tutan yerel destekçileri dışlayarak⁸⁰⁶ aşağıdan gelen ani bir kabarmaya karşı savunmasız bir duruma düşmüştür.⁸⁰⁷

Türk ve İran Devrimlerinin örgütlenme pratiğine dair sınıfsal bir çözümleme yapıldığında ise her iki süreç üzerinde modern ve geleneksel toplum kesimlerinin çelişkili ittifakı göze çarpmaktadır. Zira Türk Devrimi'nin bir ön adımı niteliğinde olan Milli Mücadele'nin önderliğini daha önceleri orduda ve bürokraside çeşitli görevlerde bulunmuş, batı dünyasının bilimsel ve siyasal görüşlerinden etkilenmiş ve sosyo-kültürel açılardan Osmanlı gelenekçiliğinden belirli ölçülerde sıyrılmayı başarmış asker-sivil bürokrat kadro üstlenirken, eşrafın ve 1914'lerden itibaren devlet eliyle oluşturulmaya çalışılan taşra kökenli Müslüman burjuvazinin de katılımlarıyla söz konusu bu hareket önemli bir toplumsal dayanak kazanmıştır. Eşrafın Türk Kurtuluş Savaşı'na verdiği bu desteğin altında hiç kuşkusuz ki savaş yıllarında yaşanan servet transferinden pay alma arzusunun temel anlamda belirleyici olduğunun altı çizilmelidir. Yine benzer biçimde Müslüman tüccar ve işadamları da “*elde ettikleri ayrıcalıkları savunmak ve Hıristiyan azınlıkların*

⁸⁰⁵ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Çev: M.Akkaş, 2.Baskı, İstanbul 1995, s. 11.

⁸⁰⁶ Skocpol, a.g.m., s. 61.

⁸⁰⁷ Halliday, a.g.m., s. 47.

*hazırlayıp terk ettiği bol kazanç getiren konumları ele geçirmek için, siyasal kayırmadan etkin biçimde yararlandıkları İttihat ve Terakki dönemini uzatma(yı)”*⁸⁰⁸ menfaatlerine uygun görmüşler ve onun bir uzantısı olarak gördükleri Milli Mücadele’ye desteklerini sunmuşlardır. Buna mukabil o dönemin Anadolu’sunun kendine özgü şartlarında kapitalist nitelikli tarımsal ve endüstriyel üretim ilişkilerinin yetersiz oluşu, köylü ve işçiler üzerinde sınıfsal bilince dayalı güçlü bir bağımsızlık istemini tetiklememiş, dolayısıyla da onları devrimci unsurlar olmaktan alıkoymuştur.

Türk Kurtuluş Savaşı, hiç kuşkusuz ki gerek programı gerekse de eylem ve örgütlenme şekli açısından askeri yönünün çok daha ötesinde devrimci bir nitelik sergilemiştir. Zira ülkenin kurtarılması için gerekli tüm tedbirler milletin bütünlüğünü temsil eden kurucu bir meclis tarafından alınmış ve idari-askeri tüm kuvvetler de yine bu kurum eliyle oluşturulmuştur. Yine bu süreçte belirli ölçüde gelişim göstermiş ulaşım ve haberleşme ağı sayesinde milli çapta bir koordinasyon sağlanabilmiş, saray ve İstanbul hükümetlerine karşı girişilen eylemlerde telgraf ağı politik bir haberleşme aracı olarak oldukça etkin biçimde kullanılmış, hazırlanan genelgeler ve çıkartılan gazeteler üzerinden toplum bilinçlendirilmeye, gelişmelerden haberdar edilmeye ve ayaklandırılmaya çalışılmıştır. Bilindiği üzere Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu’da bağımsız bir Türk Ajansı’nın yokluğu, haber alma sürecini zorlaştırmış, bu gerçekten hareketle de Ankara’da Anadolu Ajansı kurularak haberlerin ilk elden alınması ve sonrasında da Anadolu’ya ve İstanbul’a gönderilmesi sağlanmıştır. Mustafa Kemal’in ismini koyduğu ve Sivas’tan Ankara’ya gelişinden on dört gün sonra çıkardığı Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi ise Anadolu’da kuvvetli bir basın örgütüne gereksinim duyulan o günlerde pek çok taşra gazetesinin haber kaynağı olmuş ve halkın devrimci mücadeleye kazandırılmasında önemli roller üstlenmiştir.

İran’daki rejim karşıtı güçlerin yapısal kompozisyonu incelendiğinde ise devrim sürecine katılan farklı sınıfsal çıkar ve ideolojiyi temsil eden geniş tabanlı bir koalisyonun resmi bağlamda olmasa bile pratikte geçerlilik kazandığı açıkça görülmektedir. Nitekim bu ittifak içerisinde var olan güçler dengesi durağan bir seyir izlememiş, aksine sürece ve konjonktüre bağlı olarak her daim değişim geçirmiştir. Bu bağlamda 1977 yılında gün yüzüne çıkan ilk muhalif protestoların başını, batının modern değerlerini savunan laik

---

⁸⁰⁸ Keyder, a.g.e, s. 105.

aydınlar, liberal milliyetçiler, kentli meslek sahipleri ve sol görüşlü öğrenciler çekmiş⁸⁰⁹ ve söz konusu bu kesimler çeşitli meslek birlikleri ve öğrenci dernekleri içerisinde örgütlenerek rejimin insan haklarına aykırı uygulamalarını kınayan, basın ve toplantı özgürlüğünü savunan bir söylem geliştirmişlerdir.⁸¹⁰ 1978 yılında ise söz konusu ılımlı taleplerin daha radikal bir biçim almaya başladığının altı çizilmelidir. Zira bu süreçte Humeyni önderliğindeki gruplar, geleneksel ticaret ve imalat faaliyetlerini yürüten çarşı mensupları ile organize bir biçimde muhalefete doğrudan yön vererek, Halkın Mücahitleri ve Özgürlük Hareketi gibi farklı İslamcı çizgilerdeki diğer hareketlerin, liberal-milliyetçi kesimlerin ve ayrıca çeşitli sol grupların desteğini almayı başarmışlardır. Özetle eski gücünden oldukça uzak bir görüntü sergileyen Milli Cephe ile yine çok sayıda fraksiyon arasında bölünmüş olan İranlı sosyalistler, olayları yönlendiren egemen İslami eğilimlere uymak durumunda kalmışlar, dolayısıyla da şahı devirdikten sonra inisiyatifi din adamlarının elinden alabilecekleri ümidiyle bu hareketi desteklemişlerdir.⁸¹¹ 1978 yılının sonlarına gelindiğinde ise şehirlerde patlak veren ve şiddetlenen kitlesel sokak hareketleri, tırmanan enflasyon ve günden güne düşen hayat standartlarının tetiklediği işçi hareketleri ile birleşmiş, bu da Pehlevi Hanedanlığı'nın çöküşünü hızlandırmıştır. Zira ilgili bölümde de bahsedildiği üzere özellikle petrol işçilerinin ön ayak oldukları grevler diğer sanayilerdekilere nazaran çok daha vurucu bir etki yaratmış, dolayısıyla da devletin en yaşamsal faaliyeti olan petrol üretimini sekteye uğratarak içinde bulunulan mali krizi daha da fazla derinleştirmiştir. Bu süreçte İslamcı gruplar, Humeyni'nin kendi sesinden hazırlanan kasetlerin de çoğaltılarak dağıtılmasıyla dini öğeleri birer siyasal örgütlenme aracı olarak kullanma başarısını göstermişler, dolayısıyla da camileri, medreseleri ve kutsal törenleri, kitlelerin dini sembol ve sloganlar aracılığı ile rejim karşıtı harekete geçirildiği yerler haline getirmişlerdir.

Özetle Türk Devrimi 1920'lerin kendine özgü iç ve dış şartlarında “*Batı'nın tacizine tepki olarak, devlet memuriyetiyle yakından ilişkili entelektüellerce örgütlenmiş ve onların liderliği altında, modernleşme neticesinde iktisadi ve toplumsal olarak yerinden olmuş geleneksel grupların desteğiyle ortaya çık(mış)*”⁸¹², buna mukabil Şii hiyerarşik kurumlaşmasının çözülemediği 1970'ler İran'ında ise ülkenin kaderini geçmişte olduğu

---

⁸⁰⁹ Parsa, a.g.e., s. 16.

⁸¹⁰ Cleveland, a.g.e., s. 469.

⁸¹¹ Halliday, a.g.m., s. 31-32.

⁸¹² Ellen Kay Trimberger, **Tepeden İnmece Devrimler Japonya, Türkiye, Mısır, Peru**, Çev: Fatih Uslu, İstanbul 2003, s. 123-124.

gibi din adamları tayin etmiştir. Biri 20.yüzyılın ilk çeyreğinde, diğeri ise aynı yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan her iki bu hareket anti-emperyalist vurguları ve monarşi karşıtı tutumları sebebiyle önemli bir takım benzerlikler sergilese de, tüm kontrolü sürecin en başından itibaren ellerinde tutan önder kadrolarının sınıfsal-mesleki gerçekleri ve hayat görüşleri paralelinde farklı istikametlerde şekillenmişlerdir. Kısacası Türkiye’de, modernize olma yolunda önemli aşamalardan geçmiş bir devlet aygıtının içerisinden çıkan Mustafa Kemal’in karizmatik askeri-siyasi liderliği altında çağdaş değerleri esas alan burjuva-demokratik nitelikli bir devrimin kapısı aralanırken, İran’da ise kurumsal dönüşümünü gerçekleştirmiş bir dini kurumun mensubu olan Ayetullah Humeyni’nin karizmatik önderliğinde İslami kuralları esas alan teokratik bir devletin temelleri atılmıştır.

BÖLÜM IV. SONUÇ

Modern tarihin büyük bir bölümünde gerek iç gerekse de küresel siyasetin biçimlenmesinde en az yaşanan savaşlar kadar devrimlerin de doğrudan ve hızlandırıcı etkileri olmuştur. Bu çalışmada savaşlar, başkaldırı ve ihtilaller çağı olarak kabul edilen 20.yüzyılda Osmanlı Türkiyesi'nde ve Pehlevi İran'ında patlak veren devrimlerin siyasi, ekonomik, sosyal ve toplumsal dinamikleri tarihsel süreç içerisinde yaşanan 'çağdaşlaşma' pratiği bağlamında ele alınarak benzerlikleri ve farklılıkları ışığında karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Diğer tüm devrimlerde olduğu üzere Türk ve İran Devrimlerine dair söz konusu bu dinamikler de hiç kuşkusuz ki iki ülkenin asırlardır içerisinde şekillendiği farklı tarihi gerçeklerin, devraldığı farklı yapısal parametrelerin, ihtiva ettiği farklı çelişkilerin ve ayrıca etkilendiği farklı dış konjonktürlerin özgün bir bileşimi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da her iki devrimin sergilediği karakter, aldığı biçim, harekete geçirdiği güç ve ortaya çıkardığı sonuç doğal olarak belirgin bir takım farklılıkları gözler önüne sermiştir.

İki ülkeye özgü söz konusu bu farklılıkların tarihsel arka planı kısaca iki ana ekseninde değerlendirilebilir:

1. Osmanlı'da dini kurumları da içine alan güçlü bir merkezi siyasi otoritenin ve kesintisiz bir devlet geleneğinin mevcudiyeti; buna mukabil dini kurumların devletten özerk bir konumda olduğu İran'da Osmanlı nispetinde hayat bulamayan kurumsallaşma ve yaşanan meşruiyet krizinin beraberinde getirdiği hanedan değişiklikleri,
2. Osmanlı Sünni uleması ile İran Şii ulemasının siyasi otoriteye bakışına dair temel doktrinel farklılıklar.

Özetle Osmanlı, Anadolu Selçuklularının hüküm sürdüğü bir coğrafyada ortaya çıkması sebebiyle kuruluş döneminden itibaren nizami-merkeziyetçi devlet geleneğini, iç bölgelerin yerleşik hayatını ve oraların entelektüel birikimini kendisine uyarlayabilmiş, Rumeli'ye geçtiği ve İstanbul'u sınırlarına kattığı sonraki süreçte de Bizans yönetici-askeri sınıfı ile üreticisini sistemine eklemlendirebilmiştir. Buna karşın Moğol hâkimiyetinin ortadan kalktığı ve sonrasında siyasi kargaşa ortamının hüküm sürdüğü, kabileler arası mücadelelerin toplumsal bölünmeleri hızlandırdığı, göçebe yaşam biçiminin baskın bir biçimde var olduğu ve dini kurum ve müesseselerden ziyade tasavvufi tarikatların ön

planda rol oynadığı İran coğrafyası ise Anadolu benzeri bir kurumsal altyapıyı Safevi Devleti'ne miras olarak bırakmamıştır.

Osmanlı ve Safevi İran'ının kurumsallaşma ve merkezileşme pratiği üzerinde en az jeopolitik faktörler kadar belirleyici olan bir diğer önemli faktör ise hiç kuşkusuz ki dini kurumlardır. Bilindiği üzere kuruluşun hemen ardından Osmanlı Devleti Sünni-Hanefi temelde şekillenirken, Safevi Devleti On iki İmam Şiiliğini esas almıştır. Nitekim İslam'ın itikadi ve fihhi açılarından önemli tezatlıklar içeren bu mezhepleri her iki ülke üzerinde farklı etkiler yaratmıştır.

Bu bağlamda Osmanlı, 12.yüzyıllarda Maverdi ve Gazzali gibi din âlimleri tarafından teorik bir temele oturtulan Sünni hilafet doktrininin formüle ettiği 'din ve saltanat özdeşliği'ni, Orta Asya Türk siyasal geleneğinin 'kutsal devlet' anlayışı, klasik İslami siyasal geleneğinin 'adalet' felsefesi ve Bizans siyasal geleneğinin 'merkeze bağlı dini bürokrasi' modeliyle harmanlayarak, dini kurumları devlet hiyerarşisi içerisinde örgütleyen merkezi bir yapı kurabilmiş ve ayrıca örfi hukukun şer'i hukuktan bağımsız olarak geliştiği kurumsal bir düzen inşa edebilmiştir. Buna mukabil müesseseleşmenin görece zayıf olduğu Safevi Devleti'nde, her ne kadar Şiilik devlet dini olarak kabul edilerek ulema siyasal sisteme entegre edilmeye çalışılmışsa da, yine de Şii-imamet doktrininin dünyevi siyasi otoriteyi gayri meşru gören bakışı kırılmamış, bu doğrultuda bir Şii siyaset teorisi geliştirilememiş, dolayısıyla da dini kurum ve müesseseler Osmanlı nispetinde içselleştirilememiş ve bütünüyle merkezi denetim altına alınamamıştır. Yükselişin sona erdiği ve duraklama ile gerileme dönemlerinin yaşandığı Osmanlı ve Safevi İran'ında ise her iki ülke uleması önemli politik güçler kazanmış olmakla birlikte siyasi erk nezdinde takındıkları tavır ve izledikleri siyaset açısından önemli farklılıklar sergilemişlerdir. Zira bu süreçte ülke yönetimine çok daha müdahil olan Osmanlı Sünni ulemasının devletle özdeş karakterinde radikal bir değişim yaşanmamış, buna karşın İran Şii uleması dini hiyerarşi içerisinde yaşanan kurumsal dönüşümün de etkisiyle devletten müstakil ve ona muhalif bir güç olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Napolyon'un 1798 yılında gerçekleştirdiği Mısır Seferi tüm Orta ve Yakındoğu dünyası nezdinde batının savunmadan saldırıya geçişinin ilk somut başlangıcı olması ve tekelci niteliğe bürünen milli Avrupa kapitalizminin kendi kabuğundan çıkarak siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel tüm araçlarıyla yayılımını doğuya doğru çevirmesi sebebiyle sembolik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla yaşanan tüm bu gelişmelerden Osmanlı ve İran da

fazlasıyla nasibini almış, askeri mağlubiyetler ile başlayan ve sonrasında geleneksel düzenin aşınması ile devam eden bu çok yönlü krizler silsilesi her iki ülkede modernleşme ihtiyacını ortaya çıkartmıştır.

Bu bağlamda Osmanlı'nın, gerek coğrafi konumu gerekse de Avrupa ile asırlardır var olan yoğun siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve diplomatik temasları sebebiyle söz konusu bu ihtiyacı İran'dan yaklaşık bir asır kadar önce hissettiği, dolayısıyla siyasi elit eliyle askeri boyutlu ve geleneksel niteliği ağır basan bir takım reformlara giriştiği, özetle 19.yüzyıl itibariyle soyunulan bu modernleşme mücadelesine İran'a nispetle çok daha avantajlı ve deneyimli başladığı söylenebilir. Yine de gerek III. Selim'in gerekse de ondan etkilenen Abbas Mirza'nın 'nizam-ı cedit' ismini taşıyan benzer içerikli reformlarının her iki ülke açısından bir milat olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim Osmanlı'da merkezîyetçiliğin yeniden tesisi noktasında sonraki süreçte II. Mahmut ile aşama kaydeden ve milliyetler sorununun halli doğrultusunda Tanzimat ile birlikte daha farklı bir şekle bürünen askeri, bürokratik ve hukuki modernleşme süreci köklü ve kesintisiz bir devlet geleneği üzerine inşa edilirken, İran modernleşmesi işlevsel anlamda Osmanlı'ya nazaran çok daha zayıf bir kurumsal gelenek üzerinde yükselmiş ve gerek aşiretlerin merkeze karşı gevşek bağları gerekse de devletten özerk bir konumda olan Şii ulemanın muhalif tutumu sebebiyle çok daha kesintili ve sancılı bir süreçten geçmiştir. Özetle bu süreçte girişilen idari ve askeri reformlardan tam bir randıman alınamamış, aşiretler sorunu çözüme kavuşturulamamış, din adamlarının gücü törpülenememiş, şer'i ve örfi hukuk Osmanlı'nın seküler içerikli kamu hukuku seviyesine taşınamayarak ulema hukuku düzeyinde kalmıştır.

Gelinen bu noktada her iki ülkede devlet aygıtının yeniden yapılandırılması adına girişilen tüm bu reformların, merkezi siyasal otoriteyi gerek modernist bürokratik elit gerekse de aydınlar ve geleneksel toplum kesimleri ile geçmişten çok daha farklı bir ilişkiler sarmalına sürüklediğinin, bunun da sonraki süreçte iktidarın paylaşımı, sınıfsal çıkarlar ve düzenin çarpıklıklarına duyulan hoşnutsuzluk noktasında bir takım ittifakların önünü açarak kitlelerin de seferber edildiği siyasi-ekonomik içerikli isyan ve protestoları tetiklediğinin altı çizilmelidir. Zira Osmanlı'da 1900'lerin hemen başında patlak veren vergi isyanları ile İran'da 1891 yılında yaşanan tütün protestosu, her iki hareketi yönlendiren ve onu ajite eden kesimler, kullanılan muhalif söylemler ve protestoya katılanların sınıfsal-mesleki kompozisyonları açısından sonraki süreçte daha da belirginleşecek olan anayasal mücadelenin mikro ölçekli bir prototipi niteliğindedir

Hatırlanacağı üzere Anadolu'nun başta Erzurum olmak üzere birçok taşra vilayetinde devletin koyduğu vergilere tepki olarak eş zamanlı ortaya çıkan bu kitlesel eylemler çoğunlukla yörenin eşrafı önderliğinde gelişmiş, asker-sivil bürokratlar ile aydınların mensubu olduğu Genç Türk örgütleri tarafından yönlendirilmiş ve süreç içerisinde ordu bünyesinde yapılan propagandalar da meyvelerini vererek askerler halka karşı silah kullanımının önüne geçilmiştir. Buna mukabil üretici ve satıcı açısından önemli bir geçim kaynağı olan tütünün üretim, satış ve ihracat tekelinin yabancı bir şirkete verildiği İran'da ise, protestonun başını Şii ulema ile tüccarlar çekmiş, bu eyleme dükkânlarının kepenklerini indirmek suretiyle ticari hayatı durma noktasına getiren çarşı esnafı ile reformist aydınlar da desteklerini sunmuşlardır.

1908 yılında Osmanlı'da ve 1906-1909 arasında İran'da yaşanan meşrutiyet tecrübeleri bir arada incelendiğinde her iki sürecin de büyük oranda 19.yüzyıldan itibaren girişilen reformların seyri, başarısı veya başarısızlığı nispetinde şekillendiği ve iktidarı paylaşmaya aday farklı meslekten ve sınıftan kesimlerce yönlendirildiği son derece aşikârdır. Bu bağlamda Genç Türk Devrimi'nin öncülüğünü 19.yüzyıl boyunca değişim geçirmiş bürokratik seçkinler ile reform yanlısı subaylar üstlenirken, Osmanlı nispetinde yoğun bir dönüşüm yaşamamış olan İran'da ise bu süreçte anayasal yönetimin amaçları hususunda çelişkili görüşlere sahip ulema- tüccar-aydın ittifakı belirleyici olmuştur. Bundan dolayıdır ki Osmanlı'da sonraki zaman diliminde önemli sayılabilecek bir takım siyasal, toplumsal ve kültürel değişimlerin önü açılabilmiş, buna mukabil İran'da ise söz konusu bu hareket bir grup samimi radikal aydının haricinde gelenekselci ve tutucu güçlerin koalisyonundan öte gidemeyerek sönmeye mahkûm kalmıştır.

I.Dünya Savaşı farklı dinamiklere sahip ve farklı dönüşümler geçirmiş Osmanlı ve İran'ın doğal tarihi akışını doğrudan etkilemiş olmakla birlikte aynı zamanda her iki ülkeyi tarihi bir yol ayrımının da kavşağına getirmiştir. Zira ağır mütareke havasının ve bilfiil yaşanan işgallerin devrimci koşulları doğrudan beslediği Osmanlı Türkiye'sinde, meşrutiyetin siyasal ikliminde yetişmiş, dolayısıyla da bağımsızlık, parlamenter yönetim ve meclis üstünlüğü fikrini içselleştirmiş olan Türk Devrimi'nin asker-sivil bürokrat lider kadrosu, topyekûn bir kurtuluş mücadelesi ile burjuva-demokratik nitelikli bir devrimi ulus egemenliğine dayalı kurucu bir meclis çatısı altında bir arada örgütleyerek modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk temellerini atmıştır. İran'da ise Türkiye'deki gibi böylesine radikal bir dönüşüme gerek kurumsal alt yapı gerekse de iç dinamikler müsaade etmemiş, dolayısıyla

ülke Rıza Şah'ın otoriter modernleşme çabalarının ışığında muhalif unsurların baskı altında tutulduğu, dolayısıyla da rejim ile toplum kesimleri arasındaki bağılılık kodlarının günden güne zayıfladığı bir istikamette seyrine devam etmiştir. Nitekim II. Dünya Savaşı'nın sonrasında yeniden şekillenen küresel güç dengelerine bağlı olarak İran özelinde yaşanan gelişmeler ve 1960'lardan itibaren ortaya çıkan petrole dayalı hızlı ancak eşitsiz bir toplumsal dönüşüm, toplum ile devlet arasındaki zayıf bağları tamamıyla çözmüş ve dolayısıyla dünyanın en büyük sayılı ordusuna sahip Pehlevi rejimi, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren farklı görüş ve sınıfsal çıkarlara sahip geniş tabanlı bir toplumsal ittifakın içinde bulunduğu sokak gösterileri, genel grevler ve isyanlar sonucunda ortadan kalkmıştır.

Bu çalışmadan çıkarılabilecek en önemli sonuç, kendine özgü iç ve dış şartlar altında farklı zamanlarda şekillenen her iki devrimin yönünü bir tarafta modernleşme yolunda önemli aşamalardan geçmiş bir devlet aygıtının içerisinden çıkan asker-sivil bürokratların, öte tarafta ise toplumsal bağları devletten çok daha güçlü olan ve tarihsel süreç içerisinde tasfiye edilemeyen Şii dini hiyerarşinin mensuplarının tayin etmiş olduğudur. Özetle Türk ve İran Devrimleri kısa bir süreçte oldu bittilerle ortaya çıkmış basit bir rejim ve iktidar değişiklikleri değil, aksine kökleri tarihin derinliklerinde olan krizlerin ve çatışmaların birer özgün uzantılarıdır.

(25 Rebiülevvel 1308(Hicri) / 27 Teşrinievvel 1306 (Rumi) / 8 Kasım 1890 (Miladi) tarihli Sabah Gazetes'i'nin İran'daki tütün rejsiyle ilgili haberi)

İCMAL

İran Duhan İnhisarı Şirketinin hisse senedatı neşrine dair Avrupa gazetelerinde münderic olan ilanı işbu inhisar imtiyazının şerait-i esasîyesine dair bazı malumatı dahi mutezammın olup Memalik-i İslamiyeye dair olan vekayi ve muamelat her halde şayan-ı nazar-ı dikkat olmasıyla malumat-ı mezkureyi nakl ile beraber ol babda terettüb eden bazı mülahazatımızı ifadeye mübaderet ediyoruz.

Suret-i ilana göre 9 Mayıs 1890 tarihli bir irade-i Şahi ile ita olunan bu imtiyaz “ Memalik-i İraniyede Hasıl Olan Tütünün Mecmuunun İştirâ ve Bey’ ve İmali” hususatını yedd-i vahid altına almakta olup müddet-i imtiyaz elli sene mümted olacak ve Hazine-i İraniye senevi onbeşbin İngiliz altını bedel-i maktu alıp bir de şirketin temettuuna rub’ nisbetinde hissedar olacaktır.

İmtiyazın ahzı Londra’da müteşekkil bir İngiliz şirketi olup altıyüzellibin lira sermayesi olacak ve bu da hisse senedatı neşriyle istihsal olunacaktır.

Şirket-i Merkume, İran Rusumat Müdür-i Umumisi tarafından dahilde sarf olunan tütünün beş milyon dört yüz bin kilo ve harice gönderilenin dört milyon kilo tahmin olunduğunu beyan ile sarfiyat-ı dahiliye ve ihracattan senevi laakall beşyüz bin lira temettu-u safi husulünü ümid ederek temettu-u vatîdan bedel-i maktu, hisse senedatının faizi, hükümete ait olan rub’ temettu ihrac olunduktan sonra küsur kalacak miktardan yüzde onbeşi temettu namıyla hissedarana tevzi’ ve küsuru hissedaran ile ashab-ı imtiyaz arasında mütesaviyen taksim edileceğini ityan eyliyor.

İlan-ı vakide İran tütünü inhisarı şeraiti Devlet-i Aliye-i Osmaniye tütün inhisarı şeraitine nisbet olunarak İran İnhisarı şeraitinin şirketçe daha müsaadeli olduğu ve imtiyazın tayin esasında Devlet-i Aliye Rejsinin suret-i icrasında hasil olan tecaribden istifade olunduğu cihetle Osmanlı rejsinin dıçar olduğu müşkülât İran Rejsi hakkında vaki olamayacağı gösterilmiştir.

Beyan olunan sarfiyat-ı dahiliye ve ihracat miktarına göre tönbakü dahi tütün meyanında dahil olup maahaza tönbakü dahil olduğu halde dahi memalik-i İraniyede beş milyon bu kadar bin kilo sarf ve harice de dört milyon kilo ihrac olunduğu, yani memlekette on milyon kiloya karib tütün ve tönbakü hasil olduğu tahmini mübalağadan hali olmamış olsa gerekdir. Maahaza bu rakamlar tamamıyla doğru farz olunsa bile hasılat-ı vakıanın kamilen şirket-i inhisariye eline geçebilmesi mümkün değildir. Mesela Fransada tütün hasılatı birkaç vilayete münhasır olduğu ve Fransa Duhan Rejsi nin teessüsü yarım asır kadar zaman olup gayet vasi’ vezaif ile bir çok vesait-i muhafaza istihdam olduğu halde elyevm Fransa dahilinde kaçırma tütün fûruhtu katiyen men’ olunamamış olmasına göre İran Şirket-i İnhisariyesi ne türlü müsaadelere mazhar olursa olsun tabiat-ı memleket ve ahali iktizasınca inhisar muamelesinin tamamıyla icrası atiyen değilse bile halen kabil olamaz. Binaberin Kumpanya’nın şimdiden beş yüz bin lira Temettu-u Safi hasil etmesi bu türlü şirketlerin teşekküllerinde ilan edegeldikleri mevaid-i sarrafiyeden ibaret olmakla beraber bedel-i maktu senevi pek cüzi olarak İran devleti bu on beş bin liraya mukabil sermayenin otuz iki bin beş yüz liraya baliğ olan yüzde beş faizi çıktıktan sonra küsur kalacak temettudan dahi ancak rub’una kanaat etmiş olduğu cihetle İngilizlerin İranda gayet müsaadeli bir imtiyaza nail olduklarını teslimde tereddüt lazım gelmez.

Maahaza bu inhisar meselesinde asıl düşünülecek bir cihet vardır ki o da imtiyaz-ı mezkure “Memalik-i İraniyede Hasıl Olan Tütünün Mecmuunun İştirâ ve Bey’ ve İmali” inhisarını mutezammın olmasına nazaran şirket yalnız İran dahilinde tütün imal ve fûruht etmek hakkını değil, İrandan tütün ihracı hakkını kabza-i inhisarına almış olur. Tönbakünün dahili hesap olduğunu daima göz önünde bulundurmalıdır.

İşte meseleye bu noktadan yani İranın bilcümle tütün ve tönbakü ihracatının bir ecnebi şirketi yedd-i inhisarına verilmiş olması noktasından bakıldığı zaman ehemmiyet-i hakikiyesi anlaşılmalıdır.

Umur-u bedihiyedir ki bir memleketin başlıca esbab-ı zevki ihracatdır. Binaberin ihracatı son dereceye kadar teshil ile her türlü kuyud-u tazyikiyeden kotarmak lazım gelir. İranda tütün ve tönbakü ihracatının taht-ı inhisara alınması ashab-ı mahsulün mahsüllerini değer baha ile satabilmelerinin yegane çare-i husulü olan rekabet-i ticariyeyi men’ ile memlekette o ziraatın tevsiine hail olur. Ondan maada İrandan tönbakü ihracı ticaretiyle müteayyış olan bu kadar teba-i devlet-i iraniyenin dahi menafii muhtell olacağı beyana muhtaç değildir.

Tütün mahsulü olmayan ve yahud – mesela Fransa gibi- tütün mahsulü pek az olan memleketlerde inhisar usulü alelittlak müstahsen sayılsa bile tütün mahsulü başlıca menabi-i ürününden olan bir memlekette tütün inhisarı tesis kılındığı zaman ihracatın tazyikine meydan verilmemesi en ziyade düşünülecek bir keyfiyet olup memalik-i devlet-i aliye-i osmaniyede reji usulü ihdasında bu cihet nazar-ı mütalaaya alınarak yalnız dahil-i memlekette tütün imal ve fûruhtu inhisar altına vaz’ ile ihracat serbest bırakılmış olduğundan imtiyaz filhakika ilan olunan suretde ise Devlet-i İraniyenin ihracatı tazyik etmemek çaresini düşünmemiş ve hiç olmazsa tütün mahsulü vermek itibarıyla İrana şibh olan memalik-i osmaniyede duhan inhisarının ne usule göre tesis edildiği araştırmamış olmasını şayan-ı istiğrab addederiz.

‘Kalem’ dergisindeki ‘Şahın Kaliteli Tönbekisi’ başlıklı karikatür

“Bir top attı, milletin tütü dumanı göklerde
Şah-ı İran kesti mebusları tönbeki gibi”

18 Novembre 1900. Journal humoristique et satirique paraissant le JEUDI. 2me Année N° 62

50 Paras 50 Paras

Directeur
SELAH

Administration :
38, Grand'Rue
de la
Sublime Porte
CONSTANTINOPLE

Abonnements
1 an . . . 70 Ps.
Provinces 80 .
Étranger 17 fr

KALEM

Le nouvel emprunt persan. ایران استعراض جدیدی

Imp. Ahmed Husan

— Pour la somme que vous demandez.
— Tout cela ne suffit pas comme gage.
— Mais nous mettrons avec la tête de l'ancien
Chah.

— ایستدینگیز پارویه مقابل بو قدر رهمن کافی دکلدو
— اسی شاهک کلهسنی ده آبارتیرسه فی دینه جیکدیز قالملاوا.

-İstedığınız paraya mukabil bu kadar rehin kâfi değildir
- Eski şahın kellesini de apartırsak diyeceğiniz kalmaz

۲۲ کانونی ثانی سنه ۱۳۲۴ نومرو ۲۱ ← پنجشنبه → ۱۳ محرم سنه ۱۳۲۶

مدبری
محمود کنعان
اداره خانه سی
باب عالی قارشوسنده
کاشات کتبخانه سیدر
نومرو ۷۳

شرائط اشترا
درسمادنده اداره دن
المقشرطيله ۴۰ نسخه
بدلی ۲۰ غروشدر
محل اقامتگاهه
کوندرلك اوزره
ویا مطبره ایچون
۴۰ نسخه بدلی
۳۰ غروشدر.

۱۳۲۶

۲۰ باره ۲۰ باره
قارنین کرام حضرت آئی تعجیزدن اجتاباً بشعد بلك هقته ده برد فعه تصدیع ایدر ←

۲۰ باره

مجلس احرار جهدانی فکرمن مردم کشاده
گر مطیع امر شاهانه اولور ایسه مکن آ زاده
ایسته امن و آسایش ایران بر کالست
چون اگر خواهی سلامت در اطاعت شاهست

Cesetler üzerine oturmuş İran şahı
(Dalkavuk: Sayı 21)

Şahın ayakları altında ezilen İranlılar ve onun karşısında duran Genç Türkler
(Musavver Papağan: Sayı 21)

İranlı meşrutiyetçilerin önderi ve Tebriz savunması kahramanı Settar Han
(Musavver Papağan: Sayı 24)

II. Meşrutiyet döneminde Selanik'te yayınlanan 'Bağçe' adlı derginin 22 numaralı sayısının kapağı: Fotoğrafta görülen İranlı meşrutiyetçilerden Settar Han.

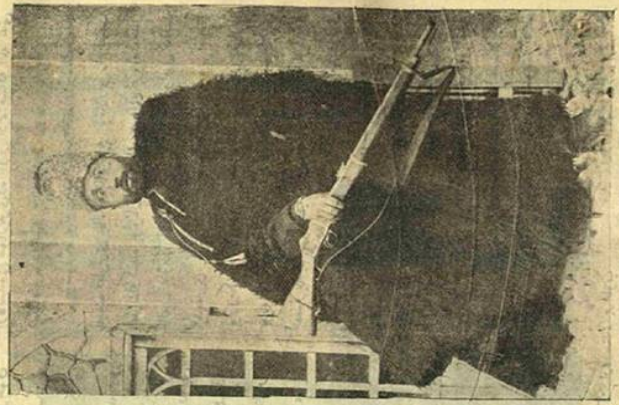
ایران انقلابی خاطر لریدن

ایران کجی رده کی سعادت انقلابیه خورک انقلابیون من نامی بی و آرزو و انتظاریک سارو طایه ایران احمرینه
 ناسیل و نهادر ملازمتده ولورندلاری قائله مرابنه ایستادلر دور . ایچی ، او ، بااگر عتبارلرک و کبل ، حقیقت
 هریمه تیر برهک سعادت و سلامتی ایچینی بوردلاری پیلر برهادر جلایله پایتیار برهادر ایستادلر دور . ایرانده کی
 سرکشت حیاچی (باجی) عطارلریه بلایان میده ایسین ایچی بی حیات انقلابیونلریک جریزلیریک بی مقابله
 ولیمشده اولمیشی ایچینی و عینین اجازه کیجه کی شیه سیدر . قتل بیگ دینل اولان عطارلر مره بی وقت اولمیه
 باجه تیر ایده کبلر . بولون ، ایرالده کی حیات عینوسدنتین الیک عین قیجه نی قتل اریزوروز . بولار مستطلاً
 تالیف ایست بیه ، آری آری عطار حالنده لاری باجی ایچینی قائله لر سارو ، مابده و تکلمه کی پیلر اولانلر دیندورنولر
 چلر و قتلیمه ایده ایستورن کیک عین اولمچلر دور .

زندانیجیک آدینی امر قطعی ولایتمیده دی . اون
 ایکی زندان ارقداشیدن ایکیسی ایکی ساعتده تدارک
 و تسلیم ایپیلک اوزره بیگ کسکوزوز ترمال جزای
 قتلده بی حکوم ایپیشلردی . شوراسنی قید ایدهم کی
 ایرالده هر حکومک عکرمیتین سعورت خلاصی
 ایکی شیک وریلمشده متوقدر : باجده . باجده .
 بولاردن برنجیشی تادی ایدهم بیجک قدر قیلا اولانلرک
 ایکنجیشی قولله حاضر لایعاری ضروریدر . بصاده
 ایکیسی برن اسنفا اولوروز .
 زندانچی مهور و آفتسین بر وضع تهبید ایله
 کردیکی زمان یته بر مصیبت فیطینه سنک زندانی
 قیلادینچی جهلم من حسن ایشدک زندانه دمه دینه
 آ تاچیل کتیریلیردی بادت مطالبدن اولدینی اوزره
 یاره من آلازیدن اول جزای قتلده بی حکوم اولان
 بدینچی ساعتجه دوکلام کتیریلیردی . ارقداشور من
 بلا اعتراض اکتیجه مامورینه اطاعت کورنولر .
 اوکلده من کورابه باشلان دایق کیمه ک دوردیه
 قدر متبداً دوام ایتمدی . ایلاری (قایدانلی)
 تسبی ایله یان تاریخ ایچادی ایران قدر اسکی اولان
 بر تلبیق دیمی آ تشده آ تاچارک ضربات متواله
 من ایله قان فشفه قرقده و کتیریلری صبری اوزره
 بهوش باقمده ایله بر . جزای قتلده حکوم لریدن

تومانی آلاسنده بر دقته اول اولان ننی ایشدک .
 مدعی بر اتم عصیانک ویردکی قیرواق ایچینه
 کوزلوم قانچهدی . ایجه تعین ایدهم دیکم برمدن
 مکره باندکی ارقداشدکی اولدیرمق ایچین قولی
 سیدققی حسن ایله کوزلوم ایچیم . بر حقیقت
 نجهیمه ک و قوتی خبر ویرماتره مخصوص قورقان و
 باراش برسه آ کلایدی .
 د شیددی دیوردی جزای قتلده حکوم لرینی

دشاری جتار دیرلر .
 و آت طرفنی آکلان قورقانی :
 ... قایا ...

ÖMER NACI BEY, dans sa tenue révolutionnaire en PEISE

حقیقت آلاشایدیشدی . صیاحه قدر بوتون
 محوسلر بروروسولر بیه بیه سک وفاق بیتمک بولایسه
 منتظر قالدن . مکره ک شای اقلان عین طاروانک
 منور و کوجک دلکیندن افکاش ایچیمه قدر هینر
 جلادلرک بولولوم سیاحت حاکیمیزی دعوت ایچین
 کلجهک منتظر تیورمیکله ،
 نا بویوش و خونین حیاک مرانی ایچنی اولوق
 ایله تیارل ایکنده ضرب برغاد حسن ایله یوردوم ،
 حیاک آچی ، طالی بوتون سله غلطی خیالی
 بر داها باشلاروق و اولرده بولدیغ قنجه شسر
 و تسلیمله قوتنده ک مکرار اویوشم . بر قاق
 ساعت صوکر ا زندانیجیک وردیل اولدیم .
 حریف زده رذکی تقاتل آری کوزلومک
 ایچین اوله جوق که لاسلر و هورله ایچ کھوبوک
 نه اولد قوربی سوردی . بولرک لایته خراد
 ایش ایلاری مسیولیتی زده نجیسه
 چالیدیلوردی .
 فقط جوق دوام ایچین بوهید ایله
 آکلانق که انقسام اصدام اولونانلرک
 صورت قتلری اشته ایپیلیمک مکوشجه
 ماتم ایش و زده وقتندن نخر کوزوک ،
 محسوز ایش . ایلان جوق کیمدی ،
 اوموزلده ایکی کورمک برقارز اوله ایچری
 کیرمن زندانچی نه و غرضو کلدی ولیمتکار
 برافاده ایله ، آرقلمدی کورته دایقنی
 بومزار آتلری ایله کورنولرک و یونلرک
 محافظه سنی سندن ایچیم دیدی . کوز .
 لری جهورم . قهریمی قان لکارلرله
 قاریشق چاوروله بولایش بوقال آتلارله
 قارشی قارشی بولدییم .

'Bağçe' dergisinin 42. sayısında Ömer Naci tarafından kaleme alınan İran İnkılâbı hatıraları

İRAN İNKILÂBİ HATIRALARINDAN

İran'ın geçirdiği safahat-ı inkılabiyede Türk inkılapçılarından Ömer Naci Bey ve arkadaşlarının Settar Han'a ve İran ahrarına nasıl ve ne kadar muavenette bulduklarını karilerimiz elbette işitmişlerdir. Naci, o yalnız Osmanlıların değil cemiyet-i umumiye-i beşeriyenin saadet ve selameti için yorulmak bilmez bir inad-ı celadette çalışan bir revolusyonerdir. İran'daki sergüzeşt hayatını (Bağçe) karilerine yazmayı taahhüt eden Naci Bey hayat-ı ihtilalcuyanesinin cereyanlarına pek mütemayilane kapılmakta olduğu için vaadini incazda gecikeceği şüphesizdir. Fakat pek kıymetli olan bu hatıratı her ne vakit olsa Bağçe neşr edecektir. Bugün İran'daki hayat-ı mahbusiyetinden ilk sahne-i feciayı nakl ediyoruz. Bunlar muntazaman te'akub etmese bile ayrı ayrı sahneler halinde yazılacağı için karilerimiz "maba'd" beklemek bızırlıklarından kurtulacaklar ve katiyen ümit ederiz ki pek memnun olacaklardır.

Zindancının aldığı emir kati ve layetegayyerdi. On iki zindan arkadaşından ikisi iki saatte tedarik ve teslim edilmek üzere bin sekiz yüz tümen ceza-yı nakdiye mahkum edilmişlerdi. Şurasını kayd etmeliyim ki İran'da her mahkumun mahkumiyetten suret-i halâsı iki şeyin verilmesine mutavakkıftır: ya para.. ya can.. Bunlardan birincisini tediye edemeyecek kadar fakir olanların ikincisini kabule hazırlanmaları zaruridir. Bazen de ikisi birden istifa olunur.

Zindancı mütehevvir ve ateşin bir vaz-ı tehdit ile girdiği zaman yine bir müsibet fırtınasının zindanı kapladığını cümlemiz his etmiştik[.] Zindana deste deste ağaçlar getiriliyordu[.] Adet-i mezalimden olduğu üzere parayı almazdan evvel ceza-yı nakdiye mahkum olan bedbahtı saatlerce dövmek lazım geliyordu. Arkadaşlarımız bila-i itiraz işkence memuruna itaat gösterdiler. Öğleden sonra başlayan dayak gecenin dördüne kadar mütemadiyen devam etti. Ayakları (kandalak) tesmiye edilen ve tarih-i icadı İran kadar eski olan bir tazyik demiri altında ağaçların darabat-ı mütevaliyesi ile kan fışkırmakta ve kendileri sırtı üzere bihuş yatmakta idiler. Ceza-yı nakdi mahkumlarından birisinin hissesine isabet eden paranın memleket valisine haber-i teslimi gelmekle ceza-yı darbdan kurtulmuştu. Fakat diğeri akşam evinde yiyecek ekmek ve yakacak ışık bulunmamak tevehhümüyle hapishaneye kadar gelen küçük çoğunun halini derece-i zaruretine şahit tutuyordu. Fakat o muhit-i siyah içinde bu feryad-ı şikayeti, bu tazarru'u bizden başka anlayan ve his eden yoktu. Senelerden beri binlerce işkencelerin tatbikiyle kaplan kadar yırtıcı ve hiss-i merhametle bigane olan zindancı bu feryatların mana-yı suzişini anlamıyordu.

O gece saatlerce devam eden vaveyla-yı elimin inikasıyla zindan daha karanlık bir kabre dönmüş ve vatanın saadetini istemekten başka bir günahı olmayan bir ferdin üzerinde tatbik edilen bu ceza-yı cinayet hepimizi saatlerce için için ağlatmıştı. Nihayet pek mağrur olduğu bazı-yı tedibinin yorgunluğunu dinlendirmek için dışarı çıkan zindancının gaybubetiyle bihuş ve bitap kalan arkadaşlarımızın yüzlerine su serpererek onlara bir nefes-i inşirah vermek ve birkaç kelime-i teselli söyleyebilmek fırsatını kazanmıştık.

Hafif ve murdar bir ziya ile zindanın zulmetini dalgalandıran lambanın ölüm gölgelerine benzeyen temevvücatı arasında bir dakika evvel ölmeyi temenni ettik. Müthiş bir alem-i asabının verdiği kırıklık içinde gözlerim kapanmıştı. İyice tayin edemediğim bir müddet sonra yanımdaki arkadaşımın beni uyandırmak için kolumu sıkıştırdı his ederek gözlerimi açtım. Bir hakikat-ı vukuunu haber verenlere mahsus korkak ve yavaş bir sesle anlattı:

"Şimdi diyordu ceza-yı nakdi mahkumlarını dışarı çıkardılar. Ve alt tarafını ikmalden korkarak: - Galiba... ["]

Hakikat anlaşılımıştı. Sabaha kadar bütün mahpuslar bir söz söyleyemedik. Ve akibet-i feciyanın tevalisine muntazır kaldık. Seherin ziya-yı infilakı mahbes tavanının münferit ve küçük deliğinden inikas edinceye kadar hepimiz cellatların bu ölüm seyahatine hangimizi davet için geleceğine muntazır titreştik.

Ben bu feci ve hunin hayatın meraretini ancak uyku ile tebdil etmekte garip bir inad his ediyordum. Hayatımın acı tatlı bütün silsile-i hatıratını hayalen bir daha yaşayarak ve onlarda bulduğum nefhe-i şiiir ve teselliyle kuvvetlenerek tekrar uyumuşum. Birkaç saat sonra zindancının vüruduyla uyandım. Herif bize bir zeka-yı tegafül eseri göstermek için olacak ki telaş ve tehevvrle iki mahbusun ne olduklarını sordu. Ve bunların elbette firar etmiş olmaları mesuliyetini bize tahmile çalışıyordu.

Fakat çok devam etmeyen bu tehdit ile anladık ki akşam idam olunanların suret-i katlleri işa'a edilmemek hükümetçe mültezem imiş ve biz de vakadan bihaber görünmeye mecbur imişiz. Aradan çok geçmeden omzunda iki kürek bir kazma ile içeri giren zindancı yanıma doğru geldi ve latifekâr bir ifade ile arkamdaki köşeye dayadığı bu mezar aletlerini eliyle göstererek: "Bunların muhafazasını senden isterim" dedi. Gözlerimi çevirdim. Kırmızı kan lekeleriyle karışık çamurla bulanmış bu katil aletlerle karşı karşıya bulundum.

Ö.Naci

* Fotoğrafın altında: Ömer Naci Bey [Geçen sene İran İhtilalindeki kıyafetiyle]

ایران انقلابی خاطر مردن

۲

ایلیک توفیق

ایران قدیم طرافت مسبار، سربسک سربسک بدینه
 یادکاری و ایران بدیشک مقل، موقاتی اولان
 (پارسیان) قسری، غندی ملتی بیلاتر کین انسان
 قانی ایچکده آرادان ساهک، کونلرجه دوام اییدن،
 بویاردمانی خیری ال جوق، برهیجان وطن پرورانه
 ایله قارشیلان (تیریز) تیری اولدی، طهراند سرایک
 وضعی بر شکل، متعنه آناه، باشلادنی دها، بر قاج
 هتته اول بوبله، حقی استحضار حریته سوتق
 ایچمدی، تیریز صلاح دهوری عموم احراز کتاده
 اولونبور و سربسک بش آلی بیک کیشیک بر قوتله
 طهران اوزریش، یورومک تیریز احراز کتاده فالیته
 پروضامنی تشکیل ایچیلوردی، بوزنیات موقیتله
 اکل اولوندی و قوتله سربسک تیریز دن دورت منزل
 اوزاقلاشمندی که شاعک بیام جانی بوتون علقتی
 بر صرعه عیب ایله سارمدی، اوقوت (خوی)
 شهرنده بولونبوروق، ایران صدر اعظم مستبدی
 آتاکچی اولور دن مشهور عباس آتاک و قومه
 بولاشلاردن تیریز جاهدین روسی شهبه اسماعیل
 [اخیراً مستدل طرفدن غایت غدارانه بر صورتده
 تلف ایچیلدیر] یانده ایلی، فکر من بایزید طرفله
 عتقانی طور ایغه کهرک اضروم حوالینده، متذکر
 جالشقندی، قیافه منی تمامه ایرانی بر وضیته
 سوقشدی، باشل طرافت، ساقاقل قیالی نام بر ایران
 دوه جیسی شکلی آشدق، ارضی ارقا دار سراسله

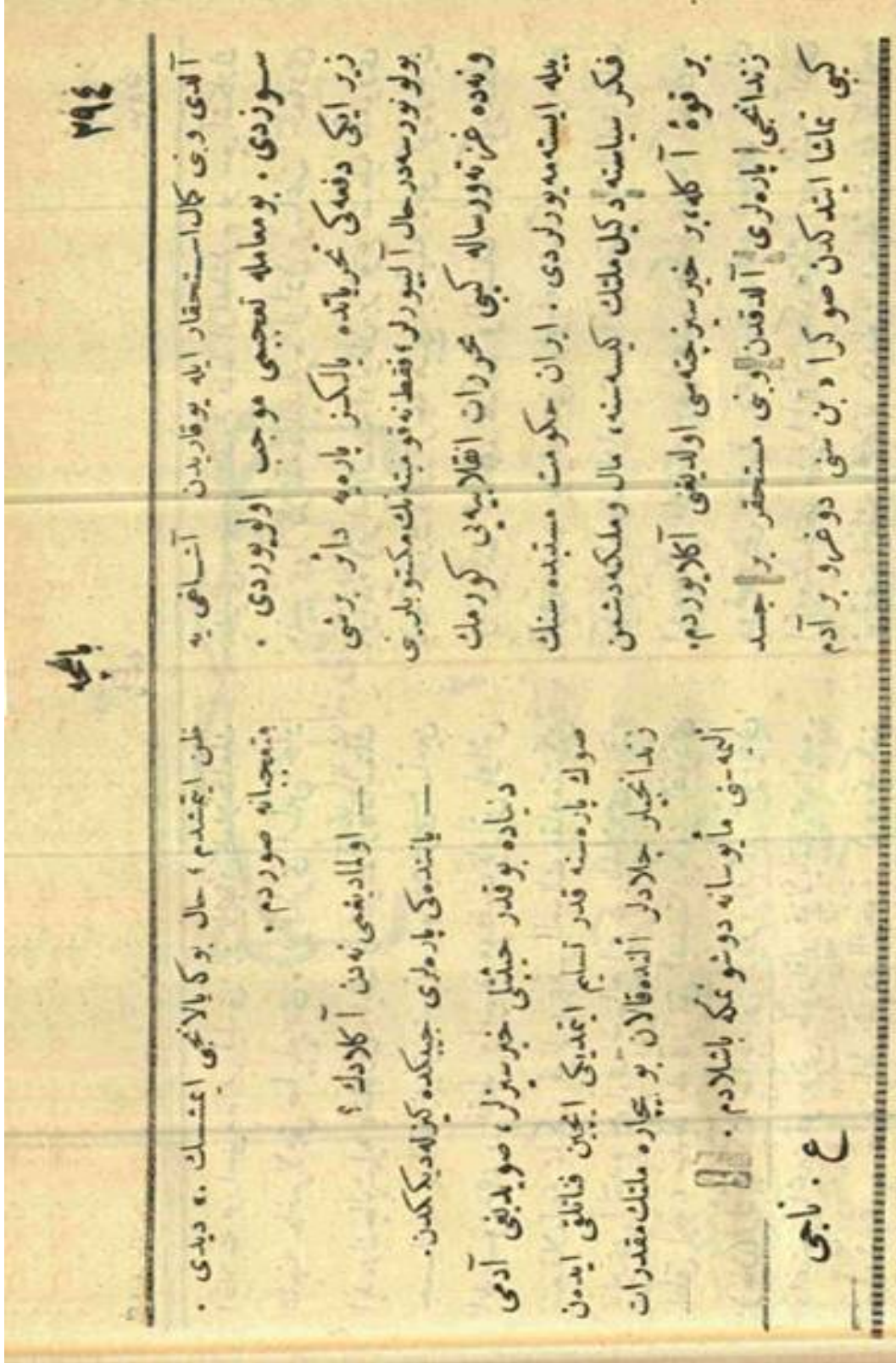
سیله اوگون پاسایر طر سربسک، شایلی قوسلوتوسه
 (بوزمه) ایچند سربسک، بنه علیه سربسک سربسک، حکومت
 سابقانه اششابه و تخسینی دعوت ایچمک اینتیلدن
 منزل، بر عتقل طرفه خلق اولداندنه اوزورمش قوتور
 شو بوردق، دیکر، برسی کلدی، طهران قومه
 بیخیمی خیری کتیری، اوله، ایرانه، بک بیدول
 ایدرک بر بر مرمی نسویه جایشق، فقط کیچه،
 ساعت ایکی به دوسره، تیریز ایچین ملیسک بوتی تایدیه
 چادکی تلشرفی آرتیق کمانی فلاکتیه اولدوردمتار
 آرقاداش مملکتک بونا کمانی فلاکتیه اولدوردمتار
 ایلی که آرتیق رفاقتک دوام ایدهم، بکنی آکلادم،
 نیم ایچین سولک ققطه ایله اولداندنه اولان ایرانکده
 بوبله چه باطل ارجیح اولماسی عظیم بر مایوسیتی موجب
 اولمندی، روسیه، عتقانی، ایران جیسی حریت دشمن
 حکمرانک سلطنت استبدادیه نسویه اولمندی، کیچدی
 کابوسله کیچدک، آرقاداشله آرامزده حل مقضی
 بر عتقه قالمندی، یا آرتیق ویا ایرانه غلبه حریری
 برابرجه بکلایوب کورک، ممالک عتقانیه کیچدی، نیم
 ایچین ایچنجه سورتی قول اچمک ضروری ایلی، نیم
 زیر عتقله استقامت اولداندنه، داخل ملکده موق
 اوله جنمه، امین دکل ایلم
 آرزو باجیان ایچمک تیریز دن سورتا ک بوروک
 ولایتی بو خوی شهریدر، بنه علیه تیریز قیام

اعلامه بوراسی ختام، قلی آرزو باجیان کامل شاعک
 علمیه حاضر لایق سالیبوردی، بوفکر ساس انجاز
 ایدهم کمالی باشیه اولدوق، ایلیک زمانلرده آرقاداشک
 جسارت و انقلابیاتی شهرتی موقیتلری تسابین
 ایچیلوردی، فقط بویامید موقیت آرایش یولاش
 ضیفلامایه، مملکت قوتل بر عکس المملک مذاومتکن
 تایدی آتنده، جراتی ضایع ایچمک بانلادی، نیم
 نطق ایله، نهید ایله قازانق ایسته دیکر، قوتدی
 (خان) ک مملکتنه ساجدانی یارمور، افکار عمومی بی
 دایسوق ایچین قوردنی طوز قفل قولایقلا عویایده
 یلمشندی، نایت اطرافزده ال جوق کوومدیکر
 آملرک دافیلدینتی، بوزون تصوراتک، نیتلر مرکز
 عقیم قالدینی کوردک، آرتیق بوندن سوکرا مملکتیه
 برخان، بوردن دشمنی بان (دن) ایشنا بر شی کلدیک
 بوراده بر از دها تمجید قامت، بر قاج کون اول
 مجاهدت حریت عین ایمن دونلک بر غلظت غلظت را انتقام
 بجوری آتنده بولایقلا دیکدی،

۳۲۴ ملیسی اولداندنه ایلی، بر کیچه اوج
 آرقاداش (ملاس) ولایت آتلاق، ملاس (خوی)
 ولایتدن دها کوچک اذاتله برابر بر قاج آتی اولکی
 مشهور داتره، نظراً ترقی حریتله دها مساعد
 طن ایچیلوردی، حال بوکه سرارت ملونه سی بر
 قوه ابدن دها آرزو سربسک و قالی اولان سربسک ابدوراسی
 ده تخت تایدینه آلیش، دها دور ایش اولان بر
 آرقاداش شهر، کیچدی موقاتی ایچیلدیر اولان بر
 حوار کوریلدن بر سربسک قالی دیکر ایچمک کیچه
 قایلیری باغلی اولان قلمه دوزاندن آتلا بوق تلک
 سربسک ایچیلدیر اولان سربسک بکل خانسند کیچه بی
 کیچدک، صاحبان دها فضل بر حسن الملمات ایله
 (۱) بر سربسک چینی ک مملکتین حریری انظار عمومی دن
 ایچیلدین بولاششایا ایله ایدرک،

چارچی به چیمشتم، فقط اوقداشلم، بو سیر آتکارک
 مشرفی آکلایقتمده ایچیلدیر، آرادن بر ساعت کمدی
 ایرانه (فرانج) کسبه اولان بر نوع شیلی ماموری
 یانجه کلدرک داوارالرجه هیج برهنه لایق کوردولین
 بر نزاکت لاساله، مملکت والیسک بنه کوروشک
 آرزوشده بولوندینتی داوایه مملکتکده بولوندین
 مکتبک اصول ادا رهنه داتر، بعض ایضاحات طلب
 ایله چکنی ملائمه سولایوب کیچدی، کیندی
 دوشوراسی بو طرف دعوت زنده قدر شهرتی تخمیک
 ایچمیشدی، زیرا ایران حکومتک بر تک آدمی
 توفیق ایچمک ایچین بو دورلور وسیله خدمه کارانه
 مراجعته مجبور اولایوب جی ادرست ایچیلدی
 خاطر مه کین و در حال قاجوب قوردرتانی کولونج بر
 احتیاط اولور ایلی ایچمیشتم، قاتدم حکومت داوونه
 کیندم، حیفا که امید ایچمک بیچمک حامل اولدینتی
 و قولایقلا بنه حکومته دوشوراسی حسن ایتم،
 زیرا حکومت حاویسه کیچد کور کیمز قرق الی کیتی
 بر صوت عتورانه ایله اوزرجه مجرم ایدهمک اوستی
 باشی آرمایه بانلادیر، داخله کیچمک ایچین باجیدن
 کوندولان اون لیرا ایله بوردورلور ایلی ایچیلدیر و بی
 ترف ایچمکه درجه بیس و سردار بر دلیک
 طیفیلر، اوقداشیم سببلمشدی که، اوقداشیم
 بر صورتده بوجا اوار سر قلمه آ لایچیلدین قلمی
 بر قاج کرم ل زندان دیوارینه بوردن چایلم،
 سولک ضرورتک بر دیکر سربسک ایله بیوش دوشتم،
 اولدینتی زمان مهور قالدایق دهورسک آتلا بوم
 و خاتله ایله زنجیر بونجه کیچیلدینتی آکلادم، آرادن
 بران کیچمکدن سوکرا زنجیری قاتی آچدی، وایجه
 کلدی، والیک امری و سجه اوستی برده ارامق
 ایچیلدینتی ک آکلاندن سوکرا زنجیر آتلا بولادی،
 بکمک بیچمده اوتونوش بر قاج ضرور اوقاق یلانی

‘Bağçe’ dergisinin 45. sayısında Ömer Naci tarafından kaleme alınan İran İnkılâbı hatıralarının devamı.

İRAN İNKİLÂBİ HATIRALARINDAN- 2

İlk Tevkif:

İran-ı Kadim zerafet-i mimariyesinin son bedia-i yadigarı ve İran-ı bedbahtın maktel-i mebusanı olan (Baharistan) kasrını, gıda-yı melanetini yılanlar gibi insan kanı içmekte arayan Şahın, günlerce devam eden, bombardımanı haberini en çok bir heyecan-ı vatanperverane ile karşılayan (Tebriz) şehri oldu. Tahran'da sarayın vaziyeti bir şekli-i müntekimane almaya başladığı daha birkaç hafta evvel bu belde-i hamiyeti istihzar-ı hürriyete sevk etmişti. Tebriz silah depoları umum ahrara küşade olunuyor ve müretteb beş altı bin kişilik bir kuvvetle Tahran üzerine yürümek Tebriz ahrarının faaliyet programını teşkil ediyordu. Bu tertibat muvaffakiyetle ikmal olundu ve kuvve-i mürettebe Tebriz'den dört menzil uzaklaşmıştı ki Şahın peyam-ı cinayeti bütün memleketi yırsar'a-i anif ile sarstı. O vakit Hoy şehrinde bulunuyorduk. İran sadrazam-ı müstebidi Ata Bey'i öldüren meşhur Abbas Ağa'nın vaka yoldaşlarından Tebriz Mücahidin Reisi Meşhed İsmail (ahiren müstebitler tarafından gayet gaddarane bir surette telef edilmiştir) yanımda idi. Fikrimiz Bayezid tarikıyla Osmanlı toprağına geçerek Erzurum havalisinde müştereken çalışmaktı. Kıyafetlerimizi tamamiyle İrani bir vaziyete sokmuştuk. Başlar traş, sakallar kınalı tam bir İran deveçisi şeklini almıştık. Ermeni arkadaşlarımız vasıtasıyla o gün pasaportlarımızı Osmanlı konsolatosuna (vize) ettirmiştik. Binaenaleyh seyr ü seferimize hükümet-i sabıkanın iştibah ve tecessüsünü davet etmemek emniyetinden mütevellid bir mahzuziyetle han odasında oturmuş konuşuyorduk. Derken, birisi geldi, Tahran vaka-i feciası haberini getirdi. Evvela, İran'da pek mebzulüde deveran olan yalancı şayiattan bulunduğuna atf ederek birbirimizi teselliye çalıştık. Fakat gece, saat ikiye doğru Tebriz Encümen-i Milli'sinin bunu teyiden çektiği telgrafı artık şüpheye mahal bırakmamıştı. Arkadaşım memleketinin bu nagehani felaketiyle o kadar müteessir idi ki artık refakatimin devam edemeyeceğini anladım. Benim için son nokta-i ümid ve istinad olan İran'ın da böylece pamal-i irtica olması azim bir meyusiyeti mucib olmuştu. Rusya, Osmanlı, İran hepsi hürriyete düşman hükümetlerin saltanat-ı istibdadına esir olmuştu. Geceyi kabuslarla geçirdik. Arkadaşımın aramızda halli muktezi bir ukde kalmamıştı: Ya ayrılmak veya İran'da galebe-i hürriyeti beraberce bekleyip sonra memalik-i Osmaniyeye geçmek. Benim için ikinci sureti kabul etmek zaruri idi, zira nokta-i istinad olamadıkça dahil-i mülkde muvaffak olacağıma emin değil idim.

Azerbaycan Eyaletinin Tebriz'den sonra en büyük vilayeti bu Hoy şehridir. Binaenaleyh Tebriz kıyam-ı inkılabına burasını müzahir kılmak Azerbaycanı kamilen Şahın aleyhine hazırlamak sayılırdı. Bu fikri esas itihaz ederek çalışmaya başladık. İlk zamanlarda arkadaşımın cesaret ve inkılâpçılık şöhreti muvaffakiyetimizi temin ediyordu. Fakat bu ümid-i muvaffakiyet yavaş yavaş zayıflamaya, memleket kuvvetli bir aksül amelin mukavemetşiken tesiri altında cüretini zayıf etmeye başladı. Bizim nutuk ile, tehdid ile kazanmak istediğimiz nüfuzu (Han) ların memlekete saçtığı paralar, efkar-ı umumiyei dağıtmak için kurduğu tuzaklar kolaylıkla mahvedebilirdi. Nihayet etrafımızda en çok güvendiğimiz adamların dağıldığını, bütün tasavvuratımızın, teşebbüslerimizin akim kaldığını gördük. Ve artık bundan sonra memlekete bir hain, bir din düşmanı Babı (1) den başka bir şey değildik. Burada biraz daha temdid-i ikamet; birkaç gün evvel mücahede-i hürriyete yemin eden dönem bir halkın gayz ve intikam pençeleri altında parçalanmak demektir.

324 mayısı evasıtında idi, bir gece üç arkadaş (Selmas) vilayetine atladık. Selmas (Hoy) vilayetinden daha küçük olmakla beraber birkaç ay evvelki meşhudatımıza nazaran terakki-i hürriyete daha müsait zan ediyorduk. Halbuki sirayet-i melnesi bir koleradan daha ziyade seri ve katil olan istibdad burasını da taht-ı tesirine almış. Daha durediş olan bir arkadaşımız şehre girmeyi muvafık-ı ihtiyat bulmayarak civar köylerden birisinde kaldı diğer ikimiz gece kapıları bağlı olan kale duvarından atlayarak tehlikesizce ahiren şehid olan Said Bey'in hanesinde geceyi geçirdik. Sabahleyin daha fazla bir hiss-i itminan ile çarşıya çıkmıştım. Fakat arkadaşlarım bu seyr-i aşıkârın mazarratını anlatmakta idiler. Aradan bir saat geçmedi İranda ferac tesmiye olunan bir nev zabtiye memuru yanıma gelerek ve oralarca hiç bir mütehime layık görülmeyen bir nezaket-i lisanla, memleket valisinin benimle görüşmek arzusunda bulunduğunu ve evvelce muallimliğinde bulunduğum mektebin usul-ı idaresine dair bazı izahat talep edeceğini mülâyemetle söyleyip çekildi, gitti. Doğrusu bu tarz davet zerre kadar şüphemi tahrik etmemişti. Zira İran hükümetinin bir tek adamı tevkiif etmek için bu türlü bir vesile-i hud'akaraneye müracaata mecbur olmayıp cebren derdest edebileceği hatırıma gelmiş ve derhal kaçıp kurtulmayı gülünç bir ihtiyat olarak telakki eylemiştim. Kalktım hükümet dairesine gittim. Hayfa ki ümit etmediğim neticenin hasil olduğunu ve kolaylıkla pençe-i hükümete düştüğümü hissettim. Zira hükümet havalisine girer girmez kırk elli kişi bir savlet-i akurane ile üzerime hücum ederek üstümü başımı aramaya başladılar. Dahile girmek için Paris'ten gönderilen on lira ile bir rovelverimi aldılar ve beni tarif edemeyeceğim derecede pis ve murdar bir deliğe tıktılar. O kadar canım sıkılmıştı ki, o kadar ahmakça bir surette bu canavar heriflere aldandığımdan kafamı birkaç kereler zindan duvarına tehevürümünden çarptım. Son darbenin verdiği sersemlik ile bihuş düşmüşüm. Uyandığım zaman mahud kandalak demirinin ayaklarıma ve halka ile zincirin boynuma geçirildiğini anladım. Aradan biraz geçtikden sonra zindancı kapıyı açtı. Ve yanıma geldi. Valinin emri vechle üstümü bir daha aramak icab ettiğini anlattıktan sonra taharriyata başladı. Yeleğimin cebinde unutulmuş birkaç kuruş ufak parayı aldı ve beni kemal-i istihkar ile yukarıdan aşağıya süzdü. Bu muamele taaccübümü mucib oluyordu. Zira yeni defaki taharriyatta yalnız paraya dair bir şey bulunursa derhal alıyorlar; fakat ne komitenin mektuplarını ve ne de gazete ve risale gibi muharrerat-ı inkılabiyeyi görmek bile istemiyorlardı. İran hükümet-i müstebidesinin fikr-i siyasete değil milletin kesesine, mal ve mülküne düşman bir kuvve-i akile, bir hırsız çetesi olduğunu anlıyordum. Zindancı paraları aldıktan ve beni müstahkar bir ceset gibi temaşa etikten sonra " Ben seni doğru bir adam zannetmiştim; halbuki yalancı imişsin." dedi. Müteaccibane sordum.

- Olmadığımı neden anladın ?

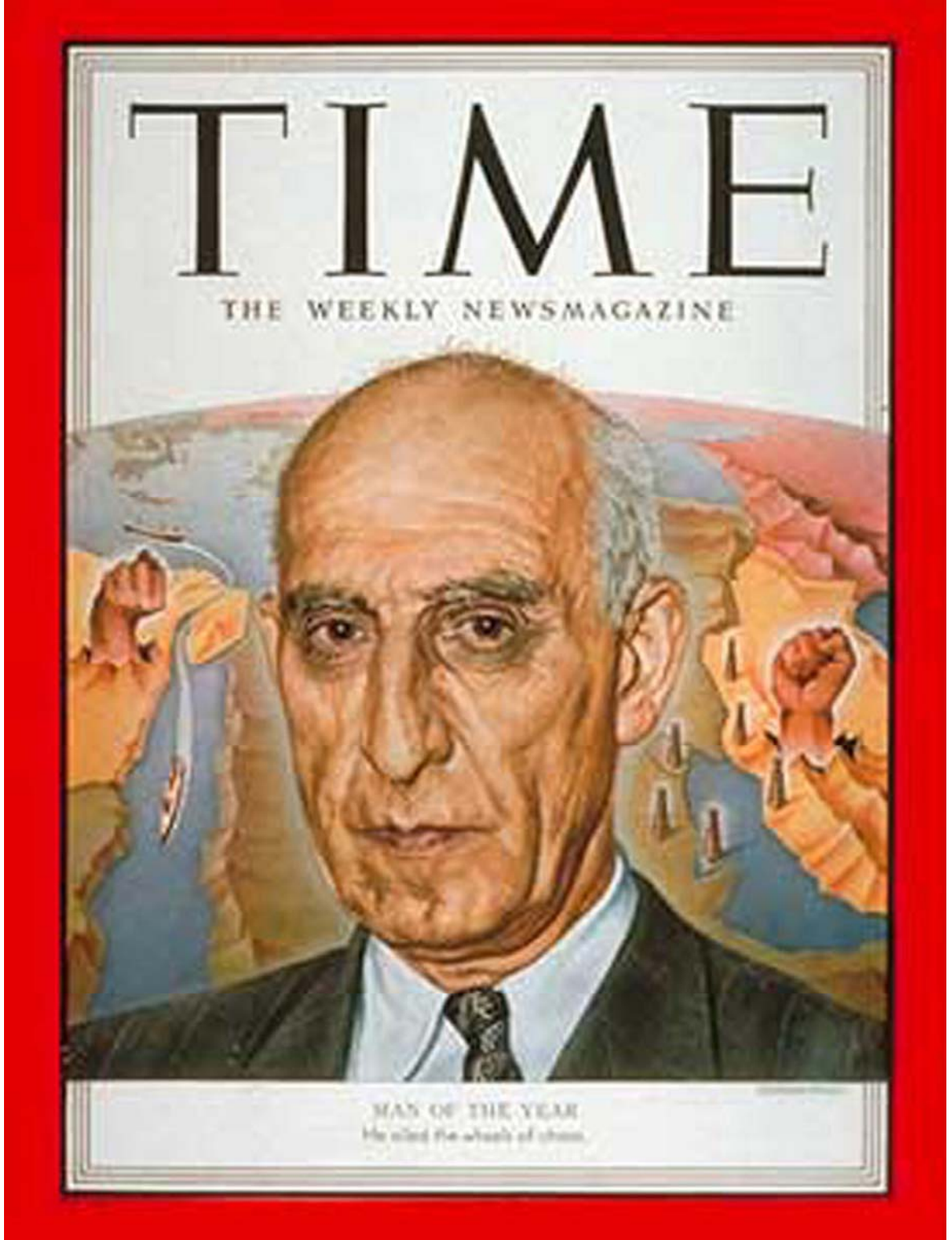
- Yanındaki paraları cebinde gizlediğinden.

Dünyada bu kadar haysiyetli hırsızlar, soyduğu adamı son parasına kadar teslim etmediği için fena telakki eden zindancılar cellatlar elinde kalan bu biçare milletin mukadderat-ı elimesini meyusane düşünmeye başladım.

Ö.Naci

(1) Bir mezheb-i cedid ki mücahidin-i hürriyeti inzar-ı umumiye den iskat için buna intisab ile ittiham ederler.

EK-10

1951 yılında 'Time' dergisi tarafından yılın adamı seçilen Dr. Muhammed Musaddık

KAYNAKÇA

A) Ansiklopediler

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 3 (1919), 3.Baskı, İstanbul 2003.

AKŞİN, Sina, “Jön Türkler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, s. 832-843.

ARENDONK, C.Van – Bichr Faris, “Fütüvvet”, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, s. 700-701.

ARNOLD, T.W., “Halife”, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5-1, s. 148-155.

AYBAY, Rona, “Anayasal Metinlerde Egemenlik”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s. 40-44.

ÇAVDAR, Tevfik, “Devralınan İktisadi Miras”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, s. 1048-1060.

GÜLÖKSÜZ, Güven & Yiğit, “Kırsal Yapı”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, s. 1240-1253.

İŞİN, Ekrem, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 352-362.

İŞİN, Ekrem, “Osmanlı Materyalizmi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 363-370.

KEYDER, Çağlar, “Türk Tarımında Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, s. 1254-1272.

MARDİN, Şerif, “Tanzimat ve Aydınlar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s. 46-54.

MARDİN, Şerif, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, s. 1698-1701.

MINORSKY, V., “Tiyul”, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12-1, s. 391-393.

ORTAYLI, İlber, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, s. 1702-1703.

SOYSAL, Mümtaz - Fazıl Sağlam, “Türkiye'de Anayasalar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s. 18-54.

TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 456-475.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Ayan”, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 40-42.

YAZICI, Tahsin, “Safeviler”, **M.E. B. İslam Ansiklopedisi**, Cilt 10, s. 53-59.

B) Kitaplar

ABISAAB, Rula Jurdi, **Converting Persia Religion and Power in the Safavid Empire**, New York 2004.

ABRAHAMIAN, Ervand, **Iran Between Two Revolutions**, 2.Baskı, New Jersey 1983.

ABRAHAMIAN, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Çev: Dilek Şendil, İstanbul 2009.

AFYONCU, Erhan-Ahmet Önal-Uğur Demir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri İsyenlar ve Darbeler**, İstanbul 2010.

AĞAOĞLU, Ahmed, **İran ve İnkılâbı**.

AHAVI, Sahruh, **İran’da Din ve Siyaset Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri**, Çev: Selahattin Ayaz, İstanbul.

AHMAD, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 4.Baskı, İstanbul 2010.

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 6.Baskı, İstanbul 2007.

AKÇA, Gürsoy, **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar**, Konya 2010.

AKGÜNDÜZ, Murat, **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, İstanbul 2002.

AKŞİN, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul 2007.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4.Baskı, Ankara 2006.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, İstanbul 1993.

AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 2.Baskı, İstanbul 2006.

AKYOL, Taha, **Osmanlı ve İran’da Mezhep ve Devlet**, 7.Baskı, İstanbul 2006.

AKYOL, Taha, **Haricilik ve Şia İslam’da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları**, İstanbul 1988.

ALGAR, Hamid, **İslam Devriminin Kökleri**, Çev: M. Çetin Demirhan, İstanbul 1988.

ALGAR, Hamid, **Religion and State in Iran 1785-1906 The Role of the Ulama in the Qajar Period**, Los Angeles 1969.

ALLOUCHE, Adel, **Osmanlı-Safevi İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi**, Çev: Ahmed Emin Dağ, İstanbul 2001.

AMUZEGAR, Jahangir – M.Ali Fekrat, **Iran: Economic Development Under Dualistic Conditions**, Chicago 1971.

ARI, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul 2004.

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914 1995)**, 13.Baskı, İstanbul.

AŞIKPAŞA-YI VELİ, **Garibname**, Çev: Bedri Noyan, Ankara 1998.

AŞIKPAŞAZADE, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Çev: Hüseyin Nihal Atsız.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk (1919–1927)**, Yayınlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara 2005.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, Cilt 1, İstanbul 2001.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 1, İstanbul 1998.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 3, İstanbul 2002.

BARKAN, Ömer Lütfi, **Kolonizatör Türk Dervişleri**.

BAYKARA, Hüseyin, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul 1978.

BAYSAL, Jale, **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875**, 2.Baskı, İstanbul 2010.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 12.Baskı, İstanbul 2008.

BILL, James Alban, **The Politics of Iran Groups, Classes and Modernization**, Ohio 1972.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 9.Baskı, Ankara 2005.

BROWNE, Edward G., **The Persian Revolution of 1905-1909**, Cambridge 1910.

CAMII, Muhammed Mescid-i, **Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri**, Çev: Malik Eşter, 2.Baskı, İstanbul 2003.

CİHAN, Ahmet, **Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı**, İstanbul 2004.

- CLEVELAND, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 2008.
- CURZON, Lord, **Persia and the Persian Question**, Cilt 1, 2.Baskı, Londra 1966.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "... Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"**, İstanbul 1971.
- ÇETİNKAYA, Nihat, **Kızılbaş Türkler Tarihi Oluşumu ve Gelişimi**, 5.Baskı, İstanbul 2004.
- ÇETİNKAYA, Y.Doğan, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul 2004.
- DABASHI, Hamid, **İran: Ketlenmiş Halk**, Çev: Emine Ayhan, İstanbul 2008.
- DAVISON, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Çev: Osman Akınhay, 2.Baskı, İstanbul 2005.
- DEMİREL, Muammer, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, Ankara 1990.
- DEMİREL, Ahmet, **İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İstanbul 2010.
- DIĞIROĞLU, Filiz, **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, İstanbul 2007.
- DJALILI, Mohammad Reza – Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev: Reşat Uzmen, İstanbul 2011.
- DOĞRUEL, Fatma – Suut Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, İstanbul 2000.
- EMİROĞLU, Kudret, **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı**, Ankara 1999.
- ERYILMAZ, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, 2.Baskı, İstanbul 2006.
- FALLACI, Oriana, **İmamla Söyleşi**, Çev: Muhammed Nayif Şayir, Ankara 1991.
- FEKRI, Amir Ahmad, **Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi**, İstanbul 2011.
- FESHARAKI, Fereidun, **Development of the Iranian Oil Industry: International and Domestic Aspects**, New York 1976.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, **İmamiye Şiası**, 2.Baskı, İstanbul 2008.

FINDLEY, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)**, Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul 1994.

FLOOR, Willem, **Guilds, Merchants & Ulama in Nineteenth Century Iran**, Washington 2009.

GENCER, Bedri, **İslam'da Modernleşme 1839-1939**, Ankara 2008.

GÖÇEK, Fatma Müge, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Ankara 1999.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, İstanbul 2007.

GROUSSET, Rene, **Asya'nın Uyanışı**, Çev: Saadettin Gömeç, Ankara 1999.

GÜNDOĞAN, Ünal, **İran ve Ortadoğu**, Ankara 2010.

GÜNDÜZ, Mustafa, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Ankara 2010.

GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, 3.Baskı, İstanbul 2009.

HAIRI, Abdül-Hadi, **Shi'ism and Constitutionalism in Iran**, Leiden 1977.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **14.-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 3.Baskı, Ankara 1996.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, 4.Baskı, Ankara 2006.

HEPER, Metin, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, 2.Baskı, Ankara 2006.

HINZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev: Tefik Bıyıklıoğlu, 2.Baskı, Ankara 1992.

HUREWITZ, J.C., **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record, 1914-1956)**, Cilt 2, Princeton 1956.

HÜSEYİN, Asaf, **İran'da Devrim ve Karşı Devrim**, Çev: Taha Cevdet, 3.Baskı, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, 12.Baskı, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, 2.Baskı, İstanbul 2005.

- KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, 4.Baskı, İstanbul 2006.
- KARADENİZ, Yılmaz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, İstanbul 2006.
- KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt 1.
- KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt 2.
- KARATEPE, Şükrü, **Osmanlı Siyasi Kurumları Klasik Dönem**, 4.Baskı, İstanbul 2004.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Ankara 2002.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul 2010.
- KARS, H.Zafer, **1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği**, İstanbul 1997.
- KATİB, Ahmet El, **Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi Şura'dan Velayet-i Fakihe**, Çev: Mehmet Yolcu, Ankara 2005.
- KATOUZIAN, Homa, **The Political Economy of Modern Iran 1926-1979**, New York 1981.
- KEDDIE, Nikki R., **Roots of Revolution An Interpretive History of Modern Iran**, New York 1981.
- KEDDIE, Nikki R., **Religion and Rebellion in Iran**, Londra 1966.
- KESHAVARZIAN, Arang, **Bazaar and State in Iran The Politics of the Tehran Marketplace**, New York 2007.
- KEVSERANİ, Vecih, **Fakih ve Sultan Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi**, Çev: Ramazan Yıldırım, 2.Baskı, İstanbul 2006.
- KEYDER, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 12.Baskı, İstanbul 2007.
- KINZER, Stephen, **Şah'ın Bütün Adamları Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev: Selim Önal, İstanbul 2004.
- KİLİ, Suna, **Türk Devrim Tarihi 1**, İstanbul 2010.
- KİLİ, Suna – A.Şeref Gözübüyük, **Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, 3.Baskı, İstanbul 2006.
- KİPAL, Ulaş – Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul 2001.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 2.Baskı, Ankara 1984.

- KURAN, Ercümend, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821**, 2.Baskı, Ankara 1988.
- KURAN, Ahmed Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1956.
- LAPIDUS, Ira M., **İslam Topluları Tarihi 19.Yüzyıldan Günümüze**, Çev: Yasin Aktay- Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay, Cilt 2, İstanbul 2010.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Bohaç Babür Tuna, Ankara 2008.
- MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 Bütün Eserleri 1**, 15.Baskı, İstanbul 2008.
- MOIN, Baqer, **Son Devrimci Ayetullah Humeyni**, Çev: Osman Cem Önertoy, Ankara 2005.
- MOTTAHEDEH, Roy, **Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç**, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul 2003.
- MUNSON, Jr. Henry, **Ortadoğu'da İslam ve Devrim**, Çev: Cemil Polat-Halil Ekşi, İstanbul 1990.
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ, **Naima Tarihi**, Cilt 1, İstanbul 1967.
- NAJMABADI, Afsaneh, **Land Reform and Social Change in Iran**, Salt Lake City 1987.
- NIRUMAND, Bahman, **Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)**, Çev: Arif Gelen, Ankara 1968.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, 5.Baskı, İstanbul 2002.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17.Yüzyıllar)**, İstanbul 1998.
- OKUMUŞ, Ejder, **Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi**, Ankara 2005.
- OKUMUŞ, Ejder – Ahmet Cihan – Mustafa Avcı, **Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme**, İstanbul 2006.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 21.Baskı, İstanbul 2005.
- ÖZKUL, Osman, **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, İstanbul 2005.
- ÖZYÜKSEL, Murat, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, 3.Baskı, İstanbul 1997.
- PAHLAVI, Muhammad Reza, **Ak Devrim**, Çev: Mohammad Matin, İstanbul 1968.

PAMUK, Şevket, **The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913**, Cambridge 1987.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, 5.Baskı, İstanbul 2009.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, 3.Baskı, İstanbul 2005.

PARSA, Misagh, **Devlet, İdeoloji ve Devrim İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi**, Çev: Alper Birdal-Nahide Özkan-Derya Göçer, İstanbul 2004.

PERİNÇEK, Doğu, **Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri**, İstanbul 2008.

PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara 1974.

QUATAERT, Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev: Sabri Tekay, Ankara 1987.

RAMSAUR, Ernest E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev: Nuran Yavuz, İstanbul 2007.

ROOSEVELT, Kermit, **Karşı Darbe CIA İran'da**, Çev: Bedirhan Muhib, 2.Baskı, İstanbul 2007.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 19.Baskı, Ankara 2010.

SEZGİN, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, 2.Baskı, Ankara 2005.

SHAW, Stanford J., **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, Cilt 1, 3.Baskı, İstanbul 2008.

SHAW, Stanford J. – Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, Cilt 2, 3.Baskı, İstanbul 2010.

STEINHAUS, Kurt, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Çev: M.Akkaş, 2.Baskı, İstanbul 1995.

SÜMER, Faruk, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, 2.Baskı, Ankara 1999.

ŞAMSUTDİNOV, Abdula Mardanoviç, **Bir Sovyet Tarihçisinin Gözüyle Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1923)**, Çev: Ataol Behramoğlu, 4.Baskı, İstanbul 2010.

TANKUT, Hasan Reşit, **Köylerimiz Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır**, 1939.

TANÖR, Bülent, **Türkiye'de Kongre İktidarları**, 3.Baskı, İstanbul 2009.

- TANÖR, Bülent, **Kurtuluş Kuruluş**, 8.Baskı, İstanbul 2007.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, **XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi**, 4.Baskı, İstanbul 2008.
- TEBRIZI, Ahmed Kesrevi, **İrannın Maşruta İnqılabının Tarihi**, Azeri Türkçesine Çeviren: Abdulla Amir Haşimi (Cavanşir), Cilt 1, Essen 2003.
- TEBRIZI, Ahmed Kesrevi, **İrannın Maşruta İnqılabının Tarihi**, Azeri Türkçesine Çeviren: Abdulla Amir Haşimi (Cavanşir), Cilt 2, Essen 2003.
- TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 5.Baskı, İstanbul 2002.
- TİMUR, Taner, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 4.Baskı, Ankara 2001.
- TİMUR, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, 6.Baskı, Ankara 2008.
- TOPRAK, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat**, Ankara 1982.
- TOPSES, Mehmet Devrim, **Kurtuluş Savaşı Sosyolojisi**, Ankara 2009.
- TRIMBERGER, Ellen Kay, **Tepeden İnmeci Devrimler Japonya, Türkiye, Mısır, Peru**, Çev: Fatih Uslu, İstanbul 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, 2.Baskı, İstanbul 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul 2004.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, 2.Baskı, İstanbul 2007.
- ULUSAKUL, Nedim, **İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi ‘Erzurum İhtilali’**, Ankara 1937.
- UYAR, Mazlum, **Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri**, İstanbul 2004.
- UYAR, Mazlum, **İmamiyye Şiası’nda Düşünce Ekolleri Ahbarilik**, İstanbul 2000.
- UYAR, Mazlum, **İran’da Modernleşme ve Din Adamları**, İstanbul 2008.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, 3.Baskı, Ankara 1988.
- ÜŞÜR, Serpil, **Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)**, İstanbul 1991.
- VAKS, L., **Oçerki İstarii Natsionalno-Burjuaznıh Revolyutsiy Na Vostoke (1905-1914)**, Moskova-Leningrad 1931.

WEBER, Max, **Bürokrasi ve Otorite**, Çev: H. Bahadır Akın, 2.Baskı, Ankara 2006.

WITTEK, Paul, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, Çev: Fatmagül Berktaş, 2.Baskı, İstanbul 2000.

YAKUT, Esra, **Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, İstanbul 2005.

YAPP, M.E., **The Making of the Modern Near East 1792-1923**, New York 1987.

ZENGİN, İsmail, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, İstanbul 1991.

ZURCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner, 24.Baskı, İstanbul 2009.

C) Kitap Bölümleri ve Makaleler

ABRAHAMIAN, Ervand, "Fundamentalizm mi, Halkçılık mı?", Ed: Ervand Abrahamian, **Humeynizm İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**, Çev: Mehmet Toprak, İstanbul 2002, s.21-43.

AHMAD, Feroz & Dankwart A.Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler:1908-1918", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4-5 (1976), s.245-284.

AKDAĞ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", **A. Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt IV/6-7, Ankara 1966, s. 201-247.

ALGAR, Hamid, "Religious Forces in the Eighteenth-and Nineteenth-Century Iran", Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 705-731.

ALGAR, Hamid, "Religious Forces in Twentieth-Century Iran", Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 732-764.

ARTUÇ, Nevzat, "İkinci Meşrutiyet'in İlanı", **Doğu Batı**, Sayı 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 65-82.

ATABAKI, Touraj, "I.Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu", Ed: Touraj Atabaki, **İran ve Birinci Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 1-7.

BAYAT, Asef, "Hareketsiz Devrim, Devrimsiz Hareket: İran ve Mısır İslami Aktivizmlerini Karşılaştırmak", Ed: Asef Bayat, **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset**, Çev: Özgür Gökmen-Seçil Deren, İstanbul 2006, s. 153-204.

BAYER, Gani, "Genç Türkler'in İran Devrimi'ne Etkisi", **Teori**, Sayı 195 (Nisan 2006), s. 61-71.

BERKES, Niyazi, “Osmanlı Devlet ve Toplum Kuruluşunun Özellikleri”, Haz: Vecdi Akyüz, **Osmanlı’da Din ve Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 57-68.

BERKES, Niyazi, “Dünya Politikasında Halifelik”, Haz: Vecdi Akyüz, **Osmanlı’da Din ve Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 113-118.

CRONIN, Stephanie, “Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran’da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)”, Ed: Touraj Atabaki, **Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran’da Modernleşme, Toplum ve Devlet**, Çev: Serhan Afacan, İstanbul 2010, s. 93-118.

CRONIN, Stephanie, “İran’da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi”, Ed: Erik Jan Zürcher, **Devletin Silahlanması Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)**, Çev: M. Tanju Akad, İstanbul 2003, s. 161-188.

ÇAKSU, Ali, “18.Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri”, Haz: Ahmet Yaşar, **Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar**, İstanbul 2009, s. 81-94.

ÇERNETSOV, A.S. & V.N.Gudeva, “Vliyanie Revolyutsii 1905-1907 gg. V.Rossi Na Turtsiyu, İran i Kitay”, **Novaya İ Noveşaya İstoriya** No:4 (Temmuz,Ağustos 1976), s. 141-150.

DURAKBAŞA, Ayşe, “Taşra Burjuvazisinin Tarihsel Kökenleri”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 118 (2010), s. 6-38.

ELMACI, Mehmet Emin, “İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, **Teori**, Sayı 222 (Temmuz 2008), s. 26-35.

ELWELL, L.P. & Sutton, “Reza Shah the Great: Founder of the Pahlavi Dynasty”, Ed: George Lenczowski, **Iran Under the Pahlavis**, Stanford-California 1978, s. 1-50.

EMİROĞLU, Kudret, “Trabzon’da İkinci Meşrutiyet’te Tütün Rejisi’yle Mücadele” **Trabzon Dergisi**, Sayı 7 (Aralık 1993), s. 34-47.

FAGHFOORY, Mohammad H., “The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941”, **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 19, No:4 (Kasım 1987), s. 413-432.

FAROQHI, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 545-757.
4.

FERMAYAN, Hafız Ferman, “19.Yy. İran’ında Modernleşme Güçleri: Tarihi Mütalaa”, Ed: William R. Polk, Richard L. Chambers, **Ortadoğu’da Modernleşme**, İstanbul 1995, s. 169-213.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Şiiliğin Ortaya Çıkışı ve İran’da Din-Siyaset İlişkisi”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 13, Sayı 3 (2007), s.191-230.

FLOOR, Willem, "Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)", Ed: Elmond Bosworth, Carole Hilenbrand, **Qajar Iran Political, Social and Cultural Change 1800-1925**, California 1992, s. 113-147.

GOBINEAU, Arthur De, "Trois ans en Asie", Ed: Charles Issawi, **The Economic History of Iran 1800-1914**, Chicago 1971, s. 36-42.

GÖKDEMİR, Oktay, "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", **Tarih ve Toplum**, Sayı 190, Cilt 32 (Ekim 1999), s. 51-57.

HALLIDAY, Fred, "İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm", Haz: Serpil Üşür, **İran Devrimi Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul 1992, s. 9-53.

ISSAWI, Charles, "European Economic Penetration 1872-1921", Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 590-607.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam", Haz: Vecdi Akyüz, **Osmanlı'da Din ve Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 91-102.

İNALCIK, Halil, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", Haz: Vecdi Akyüz, **Osmanlı'da Din ve Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 103-112.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat Nedir?", Haz: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 13-36.

İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Haz: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 83-100.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Haz: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 127-150.

İNALCIK, Halil, "İkinci Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor Cumhuriyet Yolu Açılıyor", **Doğu Batı**, Sayı 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 11-18.

KAFADAR, Cemal, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", Haz: Vecdi Akyüz, **Osmanlı'da Din ve Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 119-138.

KALKAN, Veli Denizhan, "Hürriyete Giden Yolun Kısa Tarihi", Ed: Halil Akkurt, Akif Pamuk, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, İstanbul 2008, s. 11-76.

KARS, H.Zafer, "Jön Türklerin Anadolu'daki Örgütleri ve Eylemleri 1908 Devrimi Bir Anadolu Devrimidir", **Teori**, Sayı 222 (Temmuz 2008), s. 36-39.

KEDDIE, Nikki R., “Socioeconomic Changes in the Middle East Since 1800”, Ed: A.L. Udovitch, **The Islamic Middle East, 700- 1900: Studies in the Economic and Social History**, New Jersey 1981, s. 761-784.

KÖMEÇOĞLU, Uğur, “Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kurumsallık ve Toplumsallık: Osmanlı Kahvehaneleri”, Haz: Ahmet Yaşar, **Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, İstanbul 2009, s. 45-80.

KUYAŞ, Ahmet, “İkinci Meşrutiyet Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye”, **Doğu Batı**, Sayı 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 49-64.

LEVY, Avigdor, “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askeri Islahatı”, Haz: Ebubekir A. Bagader, **Modern Çağda Ulema**, Çev: Osman Bayraktar, İstanbul 1991, s. 29-61.

MACLACHLAN, K.S., “Economic Development 1921-1979”, Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 608-638.

MARDİN, Şerif, “Baticılık”, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 18.Baskı, İstanbul 2008, s. 9-19.

MARDİN, Şerif, “Mecelle’nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar”, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 18.Baskı, İstanbul 2008, s. 121-139.

MCGOWAN, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 761-884.

MOADDEL, Mansoor, “Shi’i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92”, Ed: John Foran, **A Century of Revolution Social Movements in Iran**, Minneapolis 1994, s. 1-20.

MOADDEL, Mansoor, “İran’da Şii Ulema ve Devlet”, Haz: Serpil Üşür, **İran Devrimi Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul 1992, s. 151-200.

ODABAŞI, Arda, “İttihatçıların Halkçılığı ve Düşünsel Kaynaklardan Narodnizm”, **Teori**, Sayı 222 (Temmuz 2008), s. 40-49.

ÖZEK, Çetin, “Osmanlıda Siyasal İktidar-Din İlişkileri Gelişiminin Temel Nitelikleri”, Haz: Vecdi Akyüz, **Osmanlı’da Din ve Devlet İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 167-181.

QUATAERT, Donald, “19.Yüzyıla Genel Bir Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, Cilt 2, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 885-1051.

SAVORY, Roger M., “The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Ismail I (907-30/1501-24), **Studies on the History of Safawid Iran**, London 1987, s.91-105.

SAVORY, Roger M., “The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Tahmasp I (930-84/1524-76), **Studies on the History of Safawid Iran**, London 1987, s.65-85.

SAVORY, Roger M., “The Safawid Administrative System”, Ed: Peter Jackson, Laurance Lockhart, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 6, Cambridge 1986, s. 351-372.

SAVORY, Roger M., “Social Development in Iran During the Pahlavi Era”, Ed: George Lenczowski, **Iran Under the Pahlavis**, Stanford-California 1978, s. 85-127.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, Haz: Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2.Baskı, Ankara 2006, s. 273-283.

SIAVOSHI, Sussan, “The Oil Nationalization Movement, 1949-53”, Ed: John Foran, **A Century of Revolution Social Movements in Iran**, Minneapolis 1994, s. 106-134.

SKOCPOL, Thoda, “Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam”, Haz: Serpil Üşür, **İran Devrimi Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul 1992, s. 54-82.

TAPPER, Richard, “The Tribes in Eighteenth-and Nineteenth-Century Iran”, Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cilt 7, Cambridge 1991, s. 506-541.

TELLAL, Erel, “1905 Rus Devrimi’nin 1908 Üzerine Etkileri”, Ed: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul 2010, s. 633-642.

TÜRKDOĞAN, Orhan, “Osmanlı İmparatorluğunda II.Meşrutiyet Öncesi Ademi Merkeziyet Hareketleri”, **Türk Kültürü**, Sayı 252 (Nisan 1984), s. 209-216.

TÜRKDOĞAN, Orhan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I”, **Türk Kültürü**, Sayı 255 (Temmuz 1984), s. 453-466.

TÜRKDOĞAN, Orhan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması III”, **Türk Kültürü**, Sayı 257 (Eylül 1984), s. 575-596.

UNAN, Fahri, “Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 30 (Eylül-Ekim 1994), s. 49-57.

UNAT, Faik Reşit, “Atatürk’ün Toplamak İsteddiği ‘Meclis-i Müessisan’”, **Bellekten**, Cilt 21, Sayı 83 (Temmuz 1957), s. 483-487.

UYAR, Mazlum, “Safeviler Döneminde (1501-1722) Devlet Ricali-Ulema Münasebetleri”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 63 (Aralık 2000), s. 66-74.

UYAR, Mazlum, “Pehlevi Hanedanlığının Kuruluşu ve Rıza Şah Dönemi (1921-41) Devlet Ricalı-Ulema Münasebetleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 17, İstanbul 2006, s. 173-201.

ÜSTEL, Füsün, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, Ed: Mehmet Ö.Alkan, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Cilt 1, s. 166-169.

YAPICI, Gülçin – Dursun Dilek, “II. Meşrutiyet Döneminin Özneleri Olarak Osmanlı Kadınları”, Ed: Halil Akkurt, Akif Pamuk, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, İstanbul 2008, s. 175-216.

ZARINEBAF, Fariba, “Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da Modernite ve Meşrutiyet”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 166 (Ekim 2007), s. 24-34.

ZARINEBAF, Fariba, “From İstanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Otoman Empire and Iran”, **Comperative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Cilt 28, No:1, 2008, s. 154-169.

ZARINEBAF, Fariba, “The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Otoman Empire and the Constitutional Revolution”, Ed: Th.Zarcone, F.Zarinebaf-Shahr, **Les Iraniens D’İstanbul**, İstanbul-tahran 1993, s. 203-211.

ZURCHER, Erik Jan, “Institution Building in the Kemalist Republic: The Role of the People’s Party”, Ed: Touraj Atabaki & Erik J. Zürcher, **Men of Order Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah**, New York 2004, s. 98-112.

D) Tezler

ÇELENK, Mehmet, “**16. ve 17.Yüzyıllarda Safevi Şiiliği**”, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi bilim Dalı, Bursa 2005.

KILIÇ, Hatice, “**İran’ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Rolü (1848–1923)**”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Siyasi Tarihi Ve Uluslar arası İlişkileri Anabilim Dalı, İstanbul 2006.

KILIÇ, Mehmet, “**The Importation of Ottoman Tonbaku From Iran and Its Socio-Cultural Implications: 1891-1914**”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2008.

METİN, Celal, “**Türk Modernleşmesi ve İran (1890–1936)**”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006.

POORBAGHER, Gholamreza, “**İran’da 1979 Devrimi’nden Sonra Egemenlik ve Siyasal İktidar**”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 2007.

ŞÜKÜROV, Gıyas, “**Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve I.Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)**”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2006.

VELİYEVA, Zülfiye, “**Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü’l Mülük’e Göre)**”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007.

YILMAZ, Fehmi, “**Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)**”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2005.

ÖZGEÇMİŞ
Tolga GÜRAKAR

Kişisel Bilgiler

Doğum Tarihi : 10.12.1975
Doğum Yeri : İstanbul
Medeni Durumu : Evli

Eğitim

Lise 1990-1993 Hüseyin Avni Sözen Anadolu Lisesi
Lisans 1993-1997 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Yüksek Lisans 1998-2001 Yeditepe Üniversitesi İşletme (M.B.A.)
2008-2011 Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp
Tarihi Enstitüsü

Çalıştığı Kurumlar

1997-1999 Eczacıbaşı ESAN, İnsan Kaynakları Uzmanı
1999-2001 ProNet Danışmanlık, Eğitimci ve Danışman
2001- SERVOSAN, Yönetim Temsilcisi